

**TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENT
ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL**

№ 1- 2022

**ЭКОНОМИКА СТРОИТЕЛЬСТВА И МЕНЕДЖМЕНТ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ**

№ 1 - 2022

**CONSTRUCTION ECONOMYCS AND MANAGEMENT
SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL**

№ 1 - 2022

B A K I – 2022

Baş redaktor:

Məmmədov Məhəbbət Aşır oğlu – i.e.d., professor

Baş redaktorun müavini:

Əliyev Ələsgər Mehdi oğlu – i.e.n., dosent

Məsul katib:

Ələkbərova Lalə Əziz qızı – baş müəllim

REDAKSİYA HEYƏTİ

Səmədzadə Z.Ə. – i.e.d., professor, akademik, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı

Əliyev T.A. – t.e.d., professor, akademik, AMEA-nın müşaviri

Əliyev F.A. – f.r.e.d., professor, akademik

Musayev A.F. – AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun İqtisadi tədqiqatların riyazi təminatı şöbəsinin müdiri

Ahmet Kemal Çələbi (Türkiyə) – dr., professor, Manisa Cəlal Bayar Universitetinin rektoru

Novruzov V.T. – i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri

Vəliyev V.M. – i.e.d., professor, Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru

Musayev M.Q. – i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar Təşkilatları Milli Konfederasiyasının Prezidenti

Əkpərov İ.Q. (Rusiya) – i.e.d., professor, Rusiya Federasiyası Cənub Universitetinin rektoru

Krivoruçko O.N. (Ukrayna) – i.e.d., professor, Xarkov Milli Nəqliyyat və Avtomobil Yolları Universitetinin “Menecment” kafedrasının müdiri

Qalinskaya T.A. (Ukrayna) – t.e.n., dosent, “Yuri Kondratyuk adına Poltava Politehnika” Milli Universiteti

Hüseynov T.H. – i.e.d., professor, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə müdiri

Əliyev Ə.B. – t.e.d., i.e.d., nəqliyyat doktoru, AzMİU-nin “Sənayenin təşkili və idarəedilməsi” kafedrasının professoru

Məmmədov E.Y. – ADİU-nin “İqtisadiyyat” kafedrasının professoru, i.e.d.

Mustafa Miynat (Türkiyə) – dr., professor, Manisa Cəlal Bayar Universitetinin “İşlətmə və iqtisadiyyat” fakültəsinin dekani

Səbzəliyev S.M. – i. e. d., professor, əməkdar müəllim, ADİU-nun “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müdiri

Səfərov Q.Ə. – i.e.d., professor, ADNSU - nin “Neft - kimya sənayesinin iqtisadiy-

yatı və menecment” kafedrasının müdiri

Ahmet Vecdi Can – professor, doktor, Sakarya Universitetinin Mühasibat və Maliyyə Tətbiq və Araşdırma Mərkəzinin müdiri, “Mühasibat uçotu və maliyyənin idarə edilməsi” kafedra-nın müdiri

Əliyev Ş.T. - i.e.d., prof., Sumqayıt Dövlət Universiteti «Dünya iqtisadiyyatı və marketing» kafedrası

Əliyeva R.T. - i.ü.f.d., dosent, “Sənayenin təşkili və idarə edilməsi” kafedrasının müdiri

Hacıyev Ə.V. – i.e.n., dosent, ADİU-nin “Müəssisənin iqtisadiyyatı” kafedrasının müdiri

Məmmədova G.V. – AMEA nın İqtisadiyyat İnstitutu, böyük elmi işçisi

Pərham H.Ə. (İran İslam Respublikası) – doktor

Главный редактор:	Мамедов Махаббат Ашир оглу – д.э.н., профессор
Зам. главного редактора:	Алиев Алескер Мехди оглу – к.э.н., доцент
Ответственный секретарь:	Алекперова Лала Азиз кызы – ст.преподаватель

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Самедзаде З.А. – д.э.н., профессор, академик, депутат Милли Меджлиса Азербайджанской Республики

Алиев Т.А. – д.т.н., профессор, академик, консультант НАНА

Алиев Ф.А. - д.ф.-м.н., профессор, академик

Мусаев А.Ф. - член-корреспондент НАНА, заведующий отделом математического обеспечения экономических исследований Института экономики НАНА

Ахмет Кемаль Чалаби (Турция) - доктор, профессор, ректор Университета Джалал Баяр Маниса

Новрузов В.Т. – д.э.н., профессор, Председатель Аудиторской Палаты Азербайджанской Республики

Велиев В.М. – д.э.н., профессор, ректор Азербайджанского Технического Университета

Мусаев М.К. – д.э.н., профессор, Президент Национальной Конфедерации предпринимательских организаций Азербайджанской Республики

Акперов И.Г. (Россия) – д.э.н., профессор, ректор

Института Управления, Бизнеса и Права Российской Федерации

Криворучко О. Н. (Украина) – д.э.н., профессор, заведующая кафедрой «Менеджмент» Харьковского национального транспортного - дорожного университета

Галинская Т. А. (Украина) – к.т.н., доцент, Национальный университет «Полтавская политехника им. Юрия Кондратюка»

Гусейнов Т.Г. – д.э.н., профессор, заведующий отделом Института экономики НАНА

Алиев А.Б - к.т.н., д.э.н., доктор транспорта, профессор, кафедра «Организация и управление промышленностью» АзАСУ

Мамедов Э.Ю. – д.э.н., профессор кафедры «Экономика» АГЭУ

Мустафа Мийнат (Турция) - доктор, профессор, декан факультета «Менеджмент и экономика» Университета Джалал Баяр Маниса

Сабзалиев С.М. – д.э.н., профессор, заслуженный педагог, заведующий кафедрой «Бухгалтерский учёт и аудит» АГЭУ

Сафаров Г.А. – д.э.н., профессор, заведующий кафедрой «Экономика и управление нефтехимической промышленностью» АГУНП

Ахмет Вечди Джан - профессор, доктор, директор Исследовательского Центра бухгалтерского учета и финансов Университет Сакарья, заведующий кафедрой бухгалтерского учета и финансового менеджмента

Алиев Ш.Т. – д.э.н., профессор, Сумгаитский Государственный Университет, кафедра «Мировая экономика и маркетинг»

Алиева Р.Т. - к.э.н., доцент, заведующая кафедрой «Организация и управление промышленностью» АзАСУ

Гаджиев А.В. – к.э.н., доцент, заведующий кафедрой «Экономика предприятия» АГЭУ

Мамедова Г.В. - старший научный сотрудник, Институт экономики НАНА

Пархам Х.А. (Исламская Республика Иран) - доктор философии по экономике

Editor-in-Chief:

Deputy Editor-in-Chief:

Executive Secretary:

Mammadov Makhabbat Ashir - Doctor of Economics, Professor

Aliyev Alasgar Mehdi - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

Alekperova Lala Aziz - Senior Lecturer

EDITORIAL TEAM

Samedzade Z.A. – Doctor of Economics, Professor, Academician, Member of the Milli Mejlis (Parliament) of the Republic of Azerbaijan

Aliev T.A. - Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician, Consultant of ANAS

Aliev F.A. - Doctor of Physics and Mathematics, Professor, Academician

Musaev A.F. – Corresponding Member of ANAS, Head of the Department of Mathematical Support of Economic Research of the Institute of Economics of ANAS

Ahmet Kemal Chalabi (Turkey) - Doctor, Professor, Rector of Jalal Bayar Manisa University

Novruzov V.T. - Doctor of Economics, Professor, Chairman of the Audit Chamber of the Republic of Azerbaijan

Veliev V.M. - Doctor of Economics, Professor, Rector of Azerbaijan Technical University

Musaev M.K. - Doctor of Economics, Professor, President of the National Confederation of Entrepreneurial Organizations of the Republic of Azerbaijan

Akperov I.G. (Russia) – Doctor of Economics, Pro-

fessor, Rector of the Institute of Management, Business and Law of the Russian Federation

Krivoruchko O.N. (Ukraine) - Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Management, Kharkiv National Transport and Highway University

Galinskaya T.A. (Ukraine) - Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, National University "Poltava Polytechnic named after Yuri Kondratyuk"

Huseynov T.Q. - Doctor of Economics, Professor, Head of Department of the Institute of Economics of ANAS

Aliev A.B. - Candidate of Technical Sciences, Doctor of Economics, Doctor of Transport, Professor, Department of Organization and Management of Industry, AzUAC

Mammadov E.Y. - doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics of ASUE

Mustafa Miinat (Turkey) - Doctor, Professor, Dean of the Faculty of Management and Economics, Jalal Bayar Manisa University

Sabzaliev S.M. - Doctor of Economics, Professor, Honored Teacher, Head of the

Department of "Accounting and Audit" ASUE

Safarov Q.A. - Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economics and Management of the Petrochemical Industry, ASOIU

Ahmet Vechdi Jan – Professor, Doctor, Director of the Research Center for Accounting and Finance, Sakarya University, Head of the Department of Accounting and Financial Management

Aliev Sh.T. - Doctor of Economics, Professor, SSU, Department of World Economy and Marketing

Alieva R.T. - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department "Organization and Management of Industry" AzUAC

Gadzhiev A.V. - Ph.D. in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Enterprise Economics, ASUE

Mamedova G.V. - Senior Researcher, Institute of Economics of ANAS

Parham H.A. (Islamic Republic of Iran) - Doctor of Philosophy in Economi

Təsisçi: AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİ

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınıb. Reyestr № 4024

İSSN (International Standard Serial Number) – dövri nəşrlər üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə - ISSN 2519-2507

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol №11-R)

Jurnal Beynəlxalq elmi məlumat bazalarına daxildi: Academic Resource Index, InfoBase Index, ResearchBib; Google Scholar, Научная электронная библиотека e-library

Redaksiyanın ünvanı:

Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.: (+99412)538 92 83
daxili – 589, 497-05-13
E-mail: cej@azmiu.edu.az
Jurnalın elektron səhifəsi: <https://azmiu.edu.az/az/pages/194>

**Учредитель: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ АРХИТЕКТУРНО – СТРОИТЕЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

Зарегистрирован в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики. Реестр № 4024

**ISSN (International Standard Serial Number) - международный
стандартный серийный номер для периодических изданий –
ISSN 2519-2507**

**Включен в раздел экономических наук «Списка периодических изданий,
рекомендованных к публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской
Республике» Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте
Азербайджанской Республики (04.07.2018, протокол №11. - Р)**

**Журнал включен в международные научные базы данных: Academic Resource Index,
InfoBase Index, ResearchBib; Google Scholar, электронная библиотека**

Адрес редакции:

Азербайджан, Баку, AZ 1073, улица Айна Султанова 11,
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет, тел .: (+99412) 538 92 83
внутренний - 589, 497-05-13
Электронная почта: cej@azmiu.edu.az
Электронная страница журнала: <https://azmiu.edu.az/az/pages/194>

Founder: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION

Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register №4024

ISSN (International Standard Serial Number) - international standard serial number for periodicals - ISSN 2519-2507

Included in the section of economic sciences of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan "List of periodicals recommended for publication of the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan" (04.07.2018, protocol №11-R)

The journal is included in international scientific databases: Academic Resource Index, InfoBase Index, ResearchBib; Google Scholar, e-library

Editorial office address:

Azerbaijan, Baku, AZ 1073, Ayna Sultanova Street 11,
Azerbaijan University of Architecture and Construction, tel .: (+99412) 538 92 83
internal - 589, 497-05-13
E-mail: cej@azmiu.edu.az
Website of the magazine: <http://azmiu.edu.az/pages/194>

Ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə aparılan tədqiqat işlərinin və alınmış nəticələrin geniş oxucu kütləsinə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə "Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment" elmi-praktiki jurnal təsis edilmişdir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Mətbuat nəşrlərin reyestrinə 02.12.2015-ci il tarixində 4024 nömrəsilə və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı"nın iqtisad elmləri bölməsinə (04.07.2018-ci il, protokol №11-R) daxil edilmişdir. "Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment" elmi-praktiki jurnalı ildə 4 dəfə nəşr edilir. Jurnalda azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqalələr dərc olunur.

Jurnal Universitetin "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrası tərəfindən hazırlanır və çapa təqdim edilir.

Журнал «Экономика строительства и менеджмент» был учреждён решением Учёного Совета Азербайджанского Архитектурно-строительного Университета в целях информирования широкой общественности о проводимых в сфере экономики страны научно-исследовательских работах и полученных результатах. Журнал был внесён в Реестр публикуемых изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики 02.12.2015 под номером 4024 и в раздел экономических наук «Списка научных периодических изданий, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике» Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики (04.07.2018, Протокол №11-R). Научно-практический журнал «Экономика строительства и менеджмент» издается 4 раза в год. Журнал публикует статьи на азербайджанском, русском и английском языках.

Журнал готовится и представляется к печати кафедрой «Экономика бизнеса и менеджмент» Азербайджанского Архитектурно-строительного Университета.

The journal "Construction Economics and Management" was established by the decision of the Academic Council of the Azerbaijan Architecture and Construction University in order to inform the general public about the research work carried out in the country's economy and the results obtained. The journal was entered in the Register of Published Editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 02.12.2015 under number 4024 and in the section of economic sciences "List of scientific periodicals recommended for publication of the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan" of the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan (04.07.2018, Protocol No. 11-R). The scientific and practical journal "Construction Economics and Management" is published 4 times a year. The journal publishes articles in Azerbaijani, Russian and English.

The journal is being prepared and submitted for publication by the Department of Business Economics and Management of the Azerbaijan University of Architecture and Construction

“İQTİSADİYYATI GÜCLÜ OLAN DÖVLƏT HƏR ŞEYƏ QADİRDİR”

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

“Gələcəkdə iqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi, iqtisadi islahatların davam etdirilməsi ölkəmizin davamlı inkişafı üçün əlavə imkanlar yaradacaq və əminəm ki, Azərbaycan qarşıda gələn illərdə daha da güclü olacaq”

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

***Buraxılış görkəmli alim-iqtisadçı, iqtisad elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Ziyad
Səmədzadənin yubileyinə həsr olunub***

ZİYAD SƏMƏDZADƏ YARIM ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA ORİJİNAL YANAŞMA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki, iqtisad elmləri doktoru, professor, Milli Məclisin İqtisadi Siyasət Komitəsinin üzvü, Beynəlxalq Menecment Akademiyasının həqiqi üzvü, Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqının vitse-prezidenti, Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının akademiki, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqının sədri, "İqtisadiyyat" qəzetinin baş redaktoru Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadənin elmi fəaliyyəti, ölkəmizin iqtisadiyyatının postsovet məkanında və müstəqillik illərində, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin aktual və prioritet istiqamətləri üzrə apardığı araşdırmaların, hazırladığı elmi əsərlərin Azərbaycan iqtisad elmində xüsusi yeri vardır. Akademikin elmi araşdırmalarına ölkəmizin və xarici ölkələrin görkəmli dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqının prezidenti, professor, iqtisad elmləri doktoru Qavriil Popov, Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqının vitse-prezidenti akademik Leonid Abalkin, texnika elmləri doktoru, Sialkovski adına Kosmonavtika Akademiyasının akademiki Nikolay Baybakov, akademiklər Akif Əlizadə, Vəsim Məmmədəliyev, Mahmud Kərimov, Asəf Nadirov, AMEA-nın müxbir üzvü Akif Musayev, akademik Ziyad Səmədzadənin 2019-cu ildə nəşr edilmiş biobibliografik vəsaitində yüksək dəyər verərək qeyd etmişdilər ki, akademik öz yaradıcılığına tamamilə yeni rəqəsdə yanaşaraq iqtisad elmində yeni səhifə açmışdır.

Akademik Z.Səmədzadənin yeni elmi ideya və üsulların yorulmaz təbliğatçısı olması və iqtisad elminin yeni istiqamətlərinin yaranmasında mühüm rolunu respublika rəhbərlərinin diqqətindən yayınmamış və Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə onu Azərbaycan KP MK-nın Plan-iqtisad orqanı şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilmiş və bu vəzifələrdə işləyərkən öz elmi nailiyyətlərinin praktikada tətbiqi və respublikamızın gələcəkdə müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsinin əsas amili olan iqtisadiyyatın daha da inkişafı üçün təsirli tədbirlər görülməsinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir. Onun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə "Dемоqrafik inkişaf və Əmək ehtiyatlarından istifadə", "Dağ rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafı", "Material tutumu", "Enerji tutumu" adlı məqsədli proqramlar hazırlandı. Bu proqramlardan ölkənin planlaşdırma və idarəetmə sistemində istifadə edilmiş və onlar bu gün də iqtisadçı alimlərin və təsərrüfat rəhbərlərinin diqqət mərkəzindədir. Akademik Z.Səmədzadə Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən birində Respublika Ali Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işləmişdir. Ali Sovetin onun sədrliyi ilə 1991-ci il oktyabrın 18-də keçirilən sessiyasında müstəqillik haqqında Konstitusiya aktı qəbul edilmişdir. Z.Səmədzadənin gənc suveren dövlətin fəaliyyətinin ilk aylarında xarici ölkələrin siyasi xadimləri ilə görüşləri, parlament nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi İrana və Türkiyəyə rəsmi səfərləri qonşu ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığın əsaslarının yaradılmasında müsbət rol oynamışdır.

Akademik Z.Səmədzadə TASIŞ proqramının Azərbaycanda fəaliyyətə başlaması üçün böyük əmək sərf etmiş, Avropa İttifaqının (AI) ekspertləri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmiş, milli koordinator, bir iqtisadçı-alim kimi TRASEKA proqramının hazırlanması ilə bağlı elmi araşdırmalar aparmış, 1993-cü ilin may ayında Brüsseldə birinci beynəlxalq konfransda əsas məruzə ilə çıxış etmiş və Brüssel bəyannaməsini imzalamışdır. Onun dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi probleminə həsr edilmiş müstəqilliyin ilk illərində apardığı tədqiqatları, elmi məqalələri, elmi ideya və məruzələri mahiyyət etibarilə, respublikada iqtisad elmində yeni istiqamətinin yaranmasının əsasını təşkil etmişdir. Çoxsahəli elmi fəaliyyətində aka. Z.Səmədzadə iqtisadi inkişaf, struktur, demoqrafiya, məşğulluq, effektivlik kimi daim aktual olan və bəşəriyyəti düşündürən problemlərə dair 500-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir sıra dəyərli elmi araşdırmaların, makroiqtisadiyyat, regional iqtisadiyyatın səmərəliliyi, təkrar istehsalın sürəti və proporsionallığı, bazar iqtisadiyyatı problemlərinə həsr olunan çoxsaylı monoqrafiyaların müəllifidir. Respublikamızda və keçmiş ittifaqda iqtisad elminin bir sıra aparıcı istiqamətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı onun adı və elmi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Görkəmli iqtisadçı alimlər, mütəxəssislər xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, akademik elmi fəaliyyətində

müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi problemlərinin araşdırılması xüsusi yer tutur və bu sahədə ilk elmi tədqiqat işləri ona məxsus olduğundan mübaliğəsiz olaraq akad.Z.Səmədzadəni bu sahənin pioneri saymaq olar. 2010-cu il iyun ayının 22-də Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat elminin inkişafındakı xidmətlərinə görə o Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir. 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakına görə "Şərəf" ordeni ilə təltif edilmişdir. 2015-ci il iyun ayının 24-də 75 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuşdur. 2015-ci il noyabr ayında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə 2015-2020-ci il V çağırış deputat və İqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq komitəsinin sədri seçilmişdir.

Akademikin elmi redaktorluğu ilə ümumi həcmi 2500 səhifəyə bərabər olan "Azərbaycan XXI əsrin astanasında" üçcildliyi nəşr edilmişdir. Üç cildliyə daxil edilmiş elmi düşüncələri mahiyyət etibarı ilə XXI əsrin mürəkkəb problemlərinin həllində Azərbaycan elminin inkişafının prioritet istiqamətləri kimi qiymətləndirilmişdir.

Alimin "Böyük yolun mərhələləri" adlı irihəcmli fundamental monoqrafiyasında (rus dilində, 2004-cü il) 1950-2000-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının keçdiyi yol sistemli təhlil edilmiş, ölkə iqtisadiyyatının strukturunda baş verən dəyişikliklər dərinlən və əsaslandırılmış şəkildə tədqiq edilərək ümumiləşdirilmiş və gələcək prioritetlər təklif olunmuşdur.

Akademik Z.Səmədzadə Çin iqtisadi fenomenini Azərbaycanda tədqiq edən ilk tədqiqatçı alim hesab edilir. "Dünya iqtisadiyyatı: Çin iqtisadi möcüzəsi" (2001-ci il), "Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında" (2009-cu il), "Китай в глобальной мировой экономике" (2010-cu il) əsərləri həm də keçid dövrünü adlayaraq dünyəvi bir dövlətə çevrilmiş Azərbaycanın iqtisadiyyatının daha modern əsaslarda davamlı inkişafını təmin etmək və möhkəmləndirmədə beynəlxalq təcrübədən hərtərəfli faydalanmaq zərurətlərindən irəli gəlmişdir.

Akademik Ziyad Səmədzadə Çin iqtisadi fenomenini Azərbaycanda tədqiq edən alimlərdən ilk olaraq özünün dərin elmi-təhlilli əsərləri, aldığı sanballı tədqiqat nəticələri ilə bu istiqamətdə mövcud fəaliyyətlərin ön sırasında dayanır. Bu tələblər həm də keçid dövrünü adlayaraq dünyəvi bir dövlətə çevrilmiş Azərbaycanın iqtisadiyyatının daha modern əsaslarla davamlı inkişafını təmin etmə və möhkəmləndirmədə beynəlxalq təcrübədən hərtərəfli faydalanmaq zərurətlərindən irəli gəlmişdir. O belə qənaətə gəlmişdir ki, əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və hal-hazırda Prezident İlham Əliyevin çevik pragmatizmlə reallaşdırdığı özünəməxsus iqtisadi inkişaf modeli vardır. XXI əsrin 20 ilədən yuxarı bir dövründə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dinamikası onu deməyə əsas verir ki, müstəqil dövlətimiz məqsəd və vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirilmiş, keyfiyyətli yaşayış səviyyəsini təmin etməyə imkan verən Azərbaycan modeli əsasında inkişaf edir.

İqtisadçı elmi kadrların hazırlanması sahəsində müstəsna xidmətləri olan akad. Z.Səmədzadə nüfuzlu beynəlxalq simpozium və konqreslərdə Azərbaycanı ləyaqətlə təmsil edir. O uzun illərdir ki, Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin "İctimai-siyasi proqramlar" redaksiyasının hazırladığı «Günün nəbzi» verilişində, eləcə də bir çox özəl telekanallarda və çoxsaylı beynəlxalq simpozium və konqreslərdə müntəzəm çıxış edərək ölkəmizin iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, iqtisad elminin aktual problemləri haqqında ictimaiyyətə ətraflı məlumat verərək, geniş elmi diapazonla malik olduğunu nümayiş etdirir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli alimin Strasburq və Stokholm, San-Fransisko və Barselona, İstanbul və Brüssel, Sidney və Paris, Moskva, Sankt-Peterburq, Kiyev, Vaşinqton, Akaba, Pekin iştirak və çıxış etdiyi nüfuzlu beynəlxalq forumlar, konfrans və elmi tədbirlərin heçdə tam onun coğrafiyasını tam əhatə etmir onu xeyli davam etdirmək olar. Bu forumların tribunasından çıxış edən akademik müasir iqtisad elminin aktual istiqamətləri və Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi imkanları və bunun yolları haqqında sanballı elmi məruzələri ilə diqqəti cəlb edib və etməkdədir. Akademikin apardığı tədqiqatların ən maraqlı tərəfləri ondan ibarətdir ki, burada Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya təsərrüfatı sisteminin tərkib hissəsi kimi baxılır yəni, apardığı tədqiqatda o Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını ümumdünya miqyaslı iqtisadi inkişaf

kontekstində təqdim edir. Eyni zamanda haqlı olaraq alim bu qənaətə gəlir ki, qloballaşma və ümumdünya integrasiya prosesinin dərinləşməsi şəraitində gənc suveren dövlətin milli dövlətçilik mənafeyinin, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ziyad Səmədzadənin dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi probleminə həsr edilmiş 20 il bundan əvvəl apardığı tədqiqatları, məqalələri, elmi ideya və məruzələri mahiyyət etibarı ilə respublika iqtisad elminin yeni istiqamətinin yaranmasına güclü təkan vermişdir. Alimin Azərbaycan iqtisadiyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində mövzusu ilə əlaqədar tədqiqatları xüsusi diqqətə layiqdir. Akademik xalqımızın tarixində unudulmaz yer tutan bu dövrü arxiv sənədlərinə əsaslanaraq təhlil etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Z.Səmədzadə məsul vəzifələrdə unikal iş təcrübəsinə malik, postsovet dövrünün azsaylı görkəmli iqtisadçı-alimlərindən biri kimi bir çox onilliklərdə ki, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf amilləri və yolları barədə düşünür. Onun elmi əsərləri, çox məhsuldar ictimai və parlament fəaliyyəti hər şeydən əvvəl ona görə diqqətəlayiqdir ki, o böyük bir məktəb keçmişdir, burada elmi-tədqiqat və praktiki iş, müəllifin dəqiq və ardıcıl ictimai-siyasi mövqeyi üzvi surətdə vəhdət təşkil edir. O, mütəxəssis və iqtisadçı-alim kimi, eyni zamanda sovet və postsovet dövrünün iqtisadi siyasətini daxildən qiymətləndirmək, onların prinsiplial xüsusiyyətlərini göstərə bilmək imkanına malik bir tədqiqatçı alimdir. Əqidəsi möhkəm, mənafeviyyəti saf, davranışı sadə, təvazökar və təmənnaş olan Ziyad müəllim elmi prinsipliallığı, vətəndaş mövqeyi, milli qeyrəti yüksək olan ziyalıdır. Azərbaycanın iqtisadi reallıqlarını, uğurlarını ölkəmizdən kənarda da istənilən səviyyədə təmsil etməyə qadir olan insandır, görkəmli alim, vətəndaşdır. Ömrünün yetkin dövrünə qədəm qoyan akademik müasir duyum və daha böyük həvəs, enerji ilə müstəqil Azərbaycanımızın iqtisadi inkişafına yardımçı ola biləcək ciddi tədqiqatlar üzərində işləyir, faydalı tövsiyələr və proqnozlar hazırlayır, səmərəli ictimai fəaliyyət göstərir, iqtisadi qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi üçün əzmlə çalışır. Bu yolda görkəmli alimə, akademik Ziyad Səmədzadəyə uğur və müvəffəqiyyətlər diləyirik.

Z.Səmədzadə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin İqtisadi siyasət sənaye və sahibkarlıq komitəsinin sədri olduğu dövrdə və hal hazırda komitənin üzvü, Beynəlxalq Menecment Akademiyasının, Avropa Beynəlxalq Akademiyasının Azərbaycan bölməsinin akademiki kimi ölkənin sosial-iqtisadi sahəsinin davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan dövlət proqramlarının inkişaf konsepsiyalarının hazırlanmasında və bu istiqamətdə elmi tədqiqatların aparılmasında çox məhsuldar və səmərəli fəaliyyət göstərir.

Akademik Ziyad Səmədzadənin qeyd olunan səmərəli və çoxşaxəli fəaliyyətinin formalaşmasına və fundamental araşdırmalar aparmasına onun 1962-1964-cü illərdə SSRİ Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun aspiranturasında aldığı mükəmməl təhsil və oradakı yaradıcı elmi mühit, nüfuzlu iqtisadçı alimlərlə şəxsi tanışlıq öz müsbət təsirini göstərmişdir. 1965-ci ildə o, elə həmin institutda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş, Azərbaycan EA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda elmi işçi, böyük elmi işçi, elmi katib, daha sonra "Xalq təsərrüfatının inkişaf sürəti və proporsiyaları" şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1971-ci ildə Ziyad Səmədzadə 31 yaşında iqtisad elmləri üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1976-1978-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi Elmi-Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutunun direktorunun birinci müavini, 1978-ci ilin avqust ayından 1982-ci ilin sonunadək Azərbaycan xalq Təsərrüfatı İnstitutunun elmi işlər üzrə prorektoru, 1983-cü ilin yanvarında Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə Azərbaycan Mərkəzi Komitəsində İqtisadiyyat şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilmiş və 1991-ci ilədək bu vəzifədə çalışmışdır. O 1980-ci ildə Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, 1989-cu ildə həqiqi üzvü seçilmişdir. Görkəmli alimin doktorluq dissertasiyası "Əmək məhsuldarlığı və əhalinin məşğulluq strukturu problemləri" mövzusunə tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu tədqiqat keçmiş sovetlər ittifaqında qeyd edilən problemlərin kompleks halda araşdırıldığı ilk sanballı elmi iş kimi qiymətləndirilmişdir. Z.Səmədzadə ötən əsrin 70-ci illərində ilk dəfə olaraq respublika sənayesini səciyyələndirən materiallar əsasında istehsalın səmərəlilik göstəricilərini xalis məhsula görə hesablamış, iqtisadi artım struktur problemlərinə dair konkret elmi nəticələr əldə etmişdir.

Eyni zamanda xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Akademik həmkarları ilə birlikdə bütövlükdə SSRİ və digər müttəfiq respublikalar üzrə çox saylı müqayisəli materiallar əsasında mürəkkəb elmi hesablamalar apararaq mərkəzləşdirilmiş plan-maliyyə sisteminə xas ciddi qüsurları üzə çıxartdı və sübut etdi ki, respublikanın ərazisində yaradılmış milli gəlirdən istifadə etmək hüquqları yolverilməz dərəcədə məhduddur. Bu, Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi haqqında qanun layihəsi üçün əsas götürüldü. Ziyad Səmədzadənin yaradıcılığında şah əsər kimi qiymətləndirilən və 2004-cü ildə işıq üzü görən ulu öndər Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə həsr olunmuş "Böyük yolun mərhələləri" adlı iri həcmli monoqrafiya (rus dilində) öz elmi tutumu, məntiqi və şərh üslubuna görə fərqli və unikaldir. Burada Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri, spesifik cəhətləri, ümumi qanunauyğunluqları tədqiq olunmaqla onun perspektiv inkişafının konseptual əsasları araşdırılır. Kitaba görkəmli iqtisadçı-alimlərin, mütəxəssislərin, o cümlədən SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin keçmiş sədri N.Baybakovun, akademik L.Abalkinin rəyləri sübut edir ki, həqiqətən, Z.Səmədzadənin bu kitab mahiyyətinə, məzmununa, araşdırılan məsələlərə, verilən təklif və alınan nəticələrə görə yarım əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf problemləri üzrə əsl ensiklopedik əsər kimi xarakterizə etmək olar.

Akademik Ziyad Səmədzadənin "Böyük yolun mərhələləri" əsərində XX əsrin 60-cı, 70-ci və 80-ci illərində iqtisadiyyatımızın inkişafının əsas meyilləri, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə sənayenin, kənd təsərrüfatının dinamik inkişafı və səmərəliliyinin yüksəlməsi, əsaslı tikintinin yaxşılaşması məsələləri xarakterizə olunur. Müəllif Dağlıq Qarabağ məsələsində tarixi və sosial-iqtisadi amilləri saxtalaşdıranlara sanballı cavab verir, 1980-ci ilin axırlarına aid iqtisadi göstəriciləri misal gətirir, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsaslarını nəzərdən keçirir, iqtisadiyyatın idarə edilməsi metodologiyası haqqında ətraflı və məzmunlu araşdırmalar aparılır. Həmçinin, ölkə prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycanın perspektiv inkişafına dair düşünülmüş proqramından, ölkənin dinamik inkişafında neft amilinin həlledici rolundan, yeni neft strategiyasının tarixi mərhələsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə, bölgələrin inkişafında kiçik biznesin rolunda ətraflı baxılmışdır.

2004-cü ildə "Gülüstən" sarayında bu əsərin təqdimatında akademiki Asəf Nadirov, professor Səttar Səfərov, AMEA-nın müxbir üzvü Kərim Kərimov, akademik Budaq Budaqov, akademik Fuad Qasımzadə və digərləri çıxış edərək, yarım əsrdən çox dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının mürəkkəb və çoxmənalı mərhələlərinin obyektiv şəkildə araşdırıldığı belə bir əsərin vaxtında hazırlandığını və onun əhəmiyyətini ətraflı qeyd etmişdirlər.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, akademik Ziyad Səmədzadənin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təşkili və idarə edilməsində, həm sovet məkanında və həmdə müstəqillik illərində ölkə iqtisadiyyatının sahələrinin təşkili, idarə edilməsi, yenidən qurulması istiqamətlərində apardığı fundamental tədqiqatlar haqqında dünya şöhrətli alimlərin fikirlərini və verdikləri dəyərləri nəzərdən keçirmək çox maraqlıdır. Belə ki, Azərbaycanın və xarici ölkələrin görkəmli iqtisadçı-alimləri və mütəxəssisləri akademik Ziyad Səmədzadənin elmi araşdırmaları, hazırladığı fundamental elmi əsərləri aşağıdakı kimi xarakterizə ediblər.

Гавриил Попов

*Президент Международного Союза экономистов,
профессор, доктор экономических наук*

Леонид Абалкин

*вице-президент Международного
Союза экономистов, академик РАН*

Действительный член Академии наук Азербайджанской Республики, академик Международной академии менеджмента, вице-президент Международного Союза экономистов, доктор экономических наук, профессор Самедзаде Зияд Алиаббас оглу - один из

видных ученых-экономистов постсоветского пространства, с именем которого неразрывно связано формирование, становление и развитие ряда ведущих направлений экономической науки в республике.

Akademik Asəf Nadirov

Akademik Ziyad Səmədzadənin "Böyük yolun mərhələləri" adlı rus dilində nəfis tərtibatla çap olunmuş bu kitabı ümummilli lider Heydər Əliyevin parlaq xatirəsinə həsr olunub. Heydər Əliyev bütövlüyünü, uzaqgörənliyini hiss etmək üçün hansı şəraitdə, hansı imkanlarla Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik etdiyini bilmək lazım idi. Müəllif doğrudan da, 60-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında olan ağır vəziyyəti çox dəqiqliklə, dərin tədqiqatlar aparmaqla, məharətlə göstərə bilmişdir. Sonrakı dövr 80-90-cı illər yenə də Heydər Əliyevlə bağlıdır, yəni Heydər Əliyevin siyasi kursu ilə bilavasitə bağlıdır. Lakin 90-ci illərin əvvəlləri artıq hamının yaddaşında iqtisadiyyatın dağılması dövrü kimi qalmışdır. O zaman ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr, xalqımızın başına gətirilən bəlaları yəqin ki, xatırlayırsınız. Sonrakı - 11 il bundan qabaqkı dövr Heydər Əliyevin möhtəşəm fəaliyyəti, Azərbaycan müstəqilliyinin qorunması, xalqın güzəranının yaxşılaşması, dünya iqtisadiyyatına, integrasiyası dövrü kimi səciyyələnilir.

Akademik Budaq Budaqov

Akademik Ziyad Səmədzadəni görkəmli iqtisadçı-alim, fundamental əsərlərin müəllifi, özünə qarşı olduqca tələbkar olan tədqiqatçı kimi tanıyır. O, daim axtarışdadır, hadisələrə adekvat reaksiya verən, ölkəmizdə və dünyada baş verən sosial-iqtisadi hadisələrə vaxtında alim-vətəndaş mövqeyi bildirən insandır. Akademik Ziyad Səmədzadənin təqdimatına topladığımız "Böyük yolun mərhələləri" kitabı heç şübhəsiz ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə böyük töhfədir!

Akademik Fuad Qasımlı

Respublikamızın görkəmli iqtisadçı alimlərindən olan akademik Ziyad Səmədzadənin bu gün təqdimatına topladığımız əsərində də bu gözəl nümunəni görürük. Belə ki, əsərin adı, əhatə dairəsi, tətbiqi və təhlil etdiyi sahələrin zaman kəsiyi, mahiyyəti və rolu, problemlərin çoxluğu və müxtəlifliyi və onların geniş təhlili və ümumiləşdirilməsi buna sübutdur, təhlil və təkzibin, analiz və sintezin, tarixiliklə məntiqiliyin cəhətini göstərən nümunədir. Bu da fərəhli və dərin rəmzi məna daşıyan məsələdir ki, bu sanballı əsər iqtisadiyyatımızın və mədəniyyətimizin dərin bilicisi olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin parlaq xatirəsinə həsr olunub.

Николай Константинович Байбаков

*доктор технических наук, Герой Социалистического труда,
лауреат Ленинской премии,
академик Академии Космонавтики имени Циолковского*

“Этапы большого пути” есть необычный труд. Это аналитический экскурс в экономическое прошлое и настоящее Азербайджана. Есть взгляды и на будущее. И поэтому рекомендовать его можно всем - от специалистов до учащихся. В книге прекрасно показан вклад Гейдара Алиева в формирование экономики Азербайджана, начиная с 1970-х годов по настоящее время. Перелистывая страницы книги, присматриваясь к статистическим данным, я наблюдаю поразительные скачки во всех отраслях республики. Повсеместно растет промышленность - создаются новые фабрики, заводы. В результате полностью изменился облик промышленной индустрии Азербайджана. Я был свидетелем того периода, когда Гейдар Алиев обоснованно и твердо осуществлял свою программу развития Азербайджана. Каждое его решение в этой области было глубоко обоснованно. Об этом много фактов в книге. Зияд

Самедзаде прошел большой путь: работал в науке, возглавлял Экономический отдел ЦК, Планово-бюджетную комиссию Верховного Совета, руководил Госпланом республики и т.д. Этот опыт позволил ему выделить наиболее глобальные вопросы экономики данного периода. Мне было необычайно приятно беседовать с ним и отмечу, что во многих вопросах мы имеем сходную позицию. Мы сошлись и в том, что без экономического сотрудничества трудно рассчитывать на успех.

Владимир Папава

*Член-корреспондент АН Грузии,
председатель Совета по экономическим наукам
президиума АН Грузии, профессор*

Эльдар Исмаилов

*Директор Азербайджанского института стратегических
исследований развития Кавказа*

Развитию экономики Азербайджана во второй половине XX и в начале текущего столетия посвятил свое объемное и содержательное исследование академик Зияд Самедзаде. По сути, Зияд Самедзаде один из первых ученых-экономистов предпринял удачную попытку обобщить теоретические воззрения великого стратега современности Гейдара Алиева о путях и этапах развития экономики Азербайджана в условиях глобализации.

Михаил Владимирович Мясникович

Президент Академии наук Беларуси

Я думаю, будет очень правильно говорить об академике З.А.Самедзаде как о состоявшемся ученом, известном политике, видном государственном деятеле. Я лично знаю академика Самедзаде. Это многогранный, интересный ученый, который не ограничивается сферой своих интересов. Он интересен во всех ипостасях. В книге "Китай в глобальной экономике", одной из последних изданных им книг о Китае, достаточно большой раздел посвящен белорусской экономике.

Академик Самедзаде оригинален тем, что, казалось бы, на те вещи, с которыми мы сталкиваемся повседневно: рост экономики, вопросы социальной политики, и вопросы собственности – у него на них есть свой собственный взгляд, и этим он и интересен. Он – глубокий аналитик. Мало того, что он – профессионал высокого уровня, ученый с мировым именем, он еще и интересно анализирует материал, глубоко вникает в суть проблем, что существенно выделяет его на фоне других коллег.

Я, как представитель экономической науки, по роду деятельности неоднократно встречался с ним, и меня всегда подкупает в нем его кипучая энергия, инициатива и по научной линии и по линии парламентских связей. Он как представитель парламентской комиссии не только много делает для своего народа, но его деятельность направлена на упрочение связей с другими государствами, в первую очередь Содружества. Мы в Беларуси тоже очень признательны Самедзаде за то, что получили возможности расширения связей с Азербайджаном, информации о том, чем живет сейчас Азербайджан, о развитии сферы его материального производства, культурной и научной жизни страны. Хочу особо отметить, что в том, что эти проекты состоялись, получили финансирование, конечно большая заслуга Самедзаде.

Особенно я хотел бы произнести слова благодарности и признательности ему в эти юбилейные дни. Конечно, он внес весомый вклад и как член парламента, и как крупный

ученый в дело укрепления взаимных связей. Корректность этого человека, его природный ум, умение тонко подвести к определенной мысли, заставить задуматься о том, что данная конкретная ситуация может иметь и другие аспекты понимания, меня как профессионала восхищает.

Он обладает удивительным даром подвести к пониманию сути вопроса, не ущемляя самолюбия собеседника. Я общался со многими азербайджанскими учеными и государственными деятелями, давно знакомыми с академиком Самедзаде, и в своих утверждениях опираюсь на общее мнение людей, давно и хорошо его знающих. Я очень рад, что наши мнения совпадают по многим вопросам, и хотелось бы сказать большое спасибо этому великому человеку, который не только отстаивает интересы своего народа, но и выступает за плодотворное сотрудничество в рамках Содружества. Это созидатель. Каждая работа его направлена на созидание, поиск новых подходов, в результате которых выкристаллизовываются новые проекты, поднимаются новые интересные темы, что безусловно служит на благо нашим народам.

Baş redaktor

i.e.d., prof. M.A.Məmmədov
«Biznesin iqtisadiyyatı və menecment» kafedrasının müdiri

A.F.Musayev
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

İQTİSADI İNKİŞAFDA ÇİN MODELİ

Sivilizasiyanı keyfiyyətə yeni bir mərhələyə yüksəldən qloballaşma proseslərinin ən böyük kəşflərindən birinin “Çin möcüzə”si olduğunu desək, yəqin ki, mübalığayə yol vermərik. Həç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın görkəmli alimi və ictimai xadimi akademik Ziyad Səmədzadə “Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında” adlı əsərini məhz “Çin möcüzəsi”nin hərtərəfli elmi təhlilinə, Çinin dəyişən dünyada mövqeyi və rolunun transformasiyası problemlərinin tədqiqinə həsr etmişdir. Azərbaycan iqtisad elminin ağsaqqalı özünün dərin və hərtərəfli təfəkkür tərzilə əsərin birinci fəslində dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsinin dəyişilməsi meyillərini tədqiq edir, dünyanın mənzərəsinin necə transformasiya etməsi ilə oxucuların biliklərini zənginləşdirir. Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesləri sənaye ölkələrində iri məhsul sənayenin inkişafının daha da sürətlənməsi ilə nəticələnir. Bu isə istehsalın miqyasını əvvəllər görünməmiş dərəcədə artırmaqla, onların satışı və xammal mənbələri uğrunda dünya bazarında gedən mübarizəni olduqca kəskinləşdirir.

ABŞ iqtisadçısı Phillip G.Cernynin göstərdiyi kimi, bu gün bizim son bir əsr yarımında tanıdığımız dövlətlər onların funksiyalarını, rollarını və fəaliyyətlərini ciddi şəkildə dəyişdirən və məhdudlaşdıran güc sistemlərinin yenidən qurulmasına nail olurlar. Həmin güc sistemlərinin yenidən qurulması prosesləri Azərbaycanın iqtisad elmində ilk dəfə olaraq əhatəli şəkildə, məhz hörmətli akademik Z. Səmədzadə əsərində öz əksini tapmışdır. Bu güc mərkəzləri içərisində Çin fenomenini istər elmi, istərsə də praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya mütəxəssisləri tərəfindən sosial-iqtisadi inkişafın Çin modeli birmənalı olaraq unikal bir yol kimi qəbul olunur. Bu, Çin sivilizasiyasının qədimliyi və nəhəngliyi ilə əlaqədardır. Kitab müəllifinin qeyd etdiyi kimi: “Çin qədim dünyanın dörd nəhəng sivilizasiyasından birinin vətənidir. Bütün qədim sivilizasiyalardan yalnız Çin sivilizasiyası inkişafın sonu və tənəzzüllə nəticələnən ağır kataklizmlərdən xilas ola bilmişdir”.

Həqiqətən, çinlilər elə bir mentalitetə, elə bir psixoloji bazaya malikdirlər ki, onları istənilən digər xalqların insanları ilə müqayisə etmək çətinidir. Məhz Çin əhalisinin Konfusi ruhu və zəngin təbii sərvətləri ölkənin uğurlu inkişafında həlledici rol oynamışdır. Çin modelinin hərəkətverici qüvvəsi olan iqtisadi islahatların atası Den Syaopin sayılır. Həmin şəxsiyyəti fenomen adlandıran akademik Z. Səmədzadə hesab edir ki, Den Syaopin Çin xalqının taleyində silinməz iz buraxmışdır. Kitabda Den Syaopin islahatlarının dərin qatları ətraflı şəkildə təhlil edilir.

Müəllifin haqlı fikrinə görə, “Çin möcüzəsi”nin mühüm sirlərindən biri də odur ki, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlarda radikallığa yol verilmədi, mülkiyyət formaları qarşı-qarşıya qoyulmadı, struktur islahatları sənayedə mərhələ-mərhələ aparıldı.

Məlum olduğu kimi, müasir iqtisadi proseslər diqqətlə nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, yeni informasiya iqtisadiyyatı qlobal miqyasda fəaliyyət göstərir. Ona görə də Çin inkişaf modelinin dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiya təcrübəsi çox əhəmiyyətlidir. Çünki qloballaşmanın əsas problem sahəsi onun mürəkkəb proseslərinin necə dəyişməsi və paylaşdırılmasından asılıdır. Den Syaopin islahatlarının təməl daşını belə bir fikir təşkil edirdi ki, qloballaşma dövründə Çinin iqtisadi dirçəlişini təmin etmək üçün ölkə beynəlxalq aləmə yeni prinsiplərlə çıxmalı və dünya tərəfindən açıq iqtisadiyyat quran dövlət kimi tanınmalıdır. Ona görə də Çin hökuməti islahatların ilk günündən bəyan etdi ki, beynəlxalq bazarın üstünlüklərindən daha dolğun istifadə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını müəyyən edən vacib şərtlərdəndir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, düşünülmüş “açıq qapı” siyasəti Çinin dirçəlişində mühüm rol oynamış və gənc dövlətlər üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Qloballaşma proseslərinin həm ölkələr, həm də fəaliyyət sahələri baxımından qeyri-bərabər nəticələri təsirli milli dövlət modelinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Çində milli dövlət modeli və sosial-iqtisadi inkişafda dövlətin rolu sahəsində Çin təcrübəsi də olduqca əhəmiyyətlidir. Müəllif göstərir ki, son 15 ildə Çin dövlətinin iqtisadiyyatda iştirakında xeyli keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Bilavasitə dövlət nəzarətində olan müəssisələrin azalmasına baxmayaraq, maliyyə-bank sistemi, elektrik enerjisinin istehsalı və istehlakı, su və qaz təchizatı, nəqliyyat, poçt rabitəsi dövlətin inhisarında qalmaqdadır. Bununla yanaşı Çin hökuməti daxili bazarın inkişafını prioritet vəzifələrdən biri hesab edir. Çünki heç bir ideoloji məzmunu olmadığından bazar bitərəfdir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində perspektiv planlardan iqtisadi mexanizm kimi istifadə edilməsi, Çinin investisiya struktur siyasətinin formalaşmasında dövlətin aktiv iştirakı, elm və təhsilin dövlət siyasətində prioritet istiqamətə çevrilməsi və xüsusən korrupsiyaya qarşı sistemli mübarizə sahəsində Çinin təcrübəsi gənc dövlətlər üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif xüsusi vurğulayır ki, biz bu prosesləri daim izləməli, onları təhlil etməli, milli dövlət mənafehləri baxımından istifadə etməliyik.

Akademik Z.Səmədzadənin əsərində Çində ərzaq təhlükəsizliyinin həll edilməsi yolları, islahatların sosial yönümü diqqətlə nəzərdən keçirilir. Əsərdə sürətli sosial-iqtisadi inkişafda pul-kredit siyasətinin mühüm rolu və dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi regionların tarazlı inkişafı ətraflı araşdırılır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üçün azad iqtisadi zonaların inkişaf etdirilməsi təcrübəsi və ÇXR-in Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması konsepsiyası olduqca əhəmiyyətlidir. Bu problemlərin hər birinə müəllif haqlı olaraq ayrıca fəsil ayırır. Çünki dünya təcrübəsindən yaxşı məlumdur ki, bazar münasibətlərinin müvəffəqiyyətlə formalaşmasına, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təkan verən güclü amillərdən biri azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətidir. Ona görə də ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Çin Xalq Respublikası “açıq qapı” siyasəti həyata keçirməyə başlamışdır.

Qapalı yaşamağın mümkünsüzlüyünü başa düşən ölkə rəhbərliyi qısa müddətdə xüsusi iqtisadi zonalar sahəsində dünya təcrübəsini öyrənmiş və uğurla tətbiq edilməyə başlamışdır. Çində 50-dən çox xüsusi iqtisadi zona qeydə alınmışdır. Həmin zonaların əldə etdikləri nəticələr bütün dünyanı heyran edir.

Ziyad müəllim özünün fundamental əsərində Çin–ÜTT münasibətlərini böyük uzaqgörənliklə təhlil edir. Onun göstərdiyi kimi, Çin hökuməti yaxşı başa düşür ki, ölkəsinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmasının həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Bu hadisənin müsbət cəhəti, ilk növbədə onunla müəyyən olunur ki, Çin çoxlu güzəştlər və üstünlükləri olan böyük ticarət mühitinə daxil olur, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq qaydalarına uyğun olaraq ölkələrarası danışıqlarda öz ölkəsinin mənafehlərini daha əsaslı müdafiə etmək hüququ əldə edir. Çünki nəhəng ölkə eyni zamanda yeni informasiya mühitinə daxil olur. Çin hökuməti həm də yaxşı başa düşür ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı bu nəhəng ölkə olmadan global bir qurum kimi tanına bilməz. Ona görə də bu prosesdə Çin öz milli mənafehlərini qorumaq prinsiplərini açıq-aşkar elan etdi və bu siyasəti bu gün də davam etdirir. ÇXR-in ÜTT-yə qəbul edilməsi haqqında protokolda qeyd edilmişdir ki, protokoldakı şərtlər Çinin ÜTT ilə müqaviləsinə uyğun olaraq, ticarət fəaliyyətini tənzimləmək hüququna toxunmur. İndiyə qədər öz mallarını Çində satmaq arzusunda olan xarici şirkətlər bunu ya Çin agentləri vasitəsilə, ya da Çində bu məhsulların öz istehsalını təşkil etməklə həyata keçirə bilirdilər.

Hazırda vəziyyət dəyişir və xarici şirkətlər yerli vasitəçilər olmadan birbaşa Çin istehlakçıları ilə təmasa girə bilirlər. Çin daxili bazarın qorunması üçün texniki standartlardan və digər şərtlərdən geniş istifadə edir. Daxili bazarın müdafiəsində baytarlıq və fitosanitar qaydaları, çoxsaylı təhlükəsizlik standartları, uyğunluq qiyməti prosedurları və s. böyük rol oynayır. Çin bu sahədə bir çox beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır. Müəllif Çin təcrübəsinə əsaslanaraq tövsiyə edir ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlük məsələsində tələskənliyə yol vermək olmaz. Çalışıb ölkə üçün daha çox əlverişli şərtlər əldə etmək lazımdır. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin qarşılaşdığı problemlərin

eyniliyini və ÜTT-yə üzv olmaq sahəsində maraqlarının uyğunluğunu nəzərə alaraq onların da Kern qrupu kimi bir qrupda birləşməsi məqsədəuyğun olardı.

Beləliklə, akademik Z.Səmədzadənin “Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında” kitabı Azərbaycanın iqtisad elmində böyük hadisədir.

Unikal iqtisadi inkişaf modeli haqqında yazılan kitabın özü də nadirdir və Azərbaycanla Çin arasında dostluq əlaqələrinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Ümid edirik ki, zəngin bilik xəzinəsi olan kitab oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaq və onlar üçün iqtisadi təfəkkürün genişləndirilməsi baxımından olduqca faydalı olacaqdır.

V.T.Novruzov
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri

ÇİN QLOBAL DÜNYA İQTİSADİYYATINDA

Görkəmli iqtisadçı alim, akademik Ziyad Səmədzadənin "Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında" adlı fundamental elmi monoqrafiyasında nəinki Azərbaycanın iqtisadi ədəbiyyatına, bütövlükdə ölkə elminə sanballı bir töhfədir. Dərin məzmunlu bu fundamental monoqrafiyanın maraqlı strukturu, ensiklopedik xarakterli ciddi elmi araşdırmaları, dərin təhlil və nəticələrin çıxarılması ardıcılığı Çinin dünya iqtisadiyyatında yeri və rolu haqqında geniş məlumatları özündə əks etirməyə imkan verir və bütün bunlar müəllifin çox illik elmi araşdırmalarının məhsuludur.

Monoqrafiyada aparılan araşdırmaların əhəmiyyətini artıran amillərdən biri də onunla bağlıdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında son illərdə baş verən və bütün beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən yüksək qiymətləndirilən pozitiv dəyişikliklərin mühüm səbəblərindən biri-məhz Prezident İlham Əliyevin tövsiyələrinə uyğun olaraq ölkəmizdə qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə meyillərinin gücləndirilməsinin bu əsərdə öz əksini geniş şəkildə tapmasıdır. Ölkəmiz dünya birliyinin üzvü kimi qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsinə, o cümlədən Çinin uğurlarına maraq göstərməyə bilməz. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma milli mənafeələrə, milli suverenliklərə təsir göstərir və bu təsirin miqyasını azaltmaq üçün düzgün strategiya seçilməlidir. İndi Azərbaycanda ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dövlət quruculuğu strategiyası ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir və bu istiqamətdə görülən işlər artıq öz müsbət nəticələrini verir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının bir hissəsidir. İqtisadiyyatımızın indiki artımını və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarına integrasiyasını nəzərə alaraq demək olar ki, qabaqcıl dünya təcrübəsinin öyrənilməsi respublikamızda investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına təsirini göstərə bilər. Müəllifin apardığı tədqiqatlarda bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilmiş, aparılmış tədqiqat və təhlilin nəticəsi olaraq qabaqcıl dünya təcrübəsindən Azərbaycanın inkişafında uğurla istifadə məsələləri prioritet olmuş, konkret inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllifin sözləri ilə desək, Azərbaycana ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi təcrübəsi, o cümlədən bütün dünyanı heyratə salan Çin təcrübəsi çox lazımdır. Bu gün cəsarətlə söyləmək olar: dünyada elə bir qlobal inkişaf prosesi yoxdur ki, o özünü Çində göstərməsin. Maraqlı cəhət odur ki, bu proseslər bəzi ölkələrə xas olan fantastik sürətlə deyil, təkamül mərhələsini keçərək inkişaf edir.

Aparılan tədqiqatda ölkələrin inkişaf səviyyəsinin dəyişməsi meyillərində mövcud olan reallıq, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış perspektivlər, qloballaşan dünyada iqtisadi siyasət ətrafı işıqlandırılmış, müxtəlif iqtisadi inkişaf modelləri, o cümlədən Lüdviq Erhard konsepsiyası, yapon, Leontyev, Cənubi Koreya, Malayziya və digər modellər öz əksini tapmışdır. Müəllif tərəfindən geniş statistik məlumatlar təhlil edilmiş, XX əsrdə dünya üzrə ÜDM istehsalının ayrı-ayrı ölkələr üzrə həcmi və dəyişmə meyilləri açıqlanmışdır. Əsərin qiymətini artıran məziyyətlərdən biri də ondadır ki, bu statistik rəqəmlər çox ciddi iqtisadi və sosial nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Təbii ki, tədqiqatın əsas predmetlərindən biri də Çin dövlətinin tarixi baxımından ən son iqtisadi dövrüdür. Burada ötən əsrin sonlarında Çin iqtisadiyyatında Den Syaopin islahatları çox ciddi araşdırılmış, həmin siyasətin məşhur "Planlı iqtisadiyyat hələ sosializm deyildir, bazar iqtisadiyyatı heç də kapitalizm demək deyildir" konsepsiyası yüksək elmi peşəkarlıqla tədqiq edilmişdir. Müəllif tərəfindən iqtisadi islahatlarda radikallığa yol verilməməsi, mülkiyyət formalarının bir-birinə qarşı qoyulmaması, iqtisadiyyatda struktur islahatlarının mərhələlərlə aparılması, elmin iqtisadi inkişafa köməyi və nəticədə dünyada analoqu olmayan inkişaf modelinin yaradılması xüsusi qeyd olunmuşdur. Belə ki, göstərilmişdir ki, islahatların aparılmasında Çin hökuməti "üç mənfəət" meyarına əsaslanırdı. Birinci mənfəət ondan ibarət idi ki, məhsuldar

qüvvələr inkişaf edir; ikincisi, dövlətin ümumi qüdrəti artır və möhkəmlənir; üçüncüsü, əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlir.

Burada Çin-Tayvan münasibətləri olduqca aydın bir formada əks olunmuş, "Bir dövlət - iki quruluş" konsepsiyası həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan ətraflı araşdırılmışdır.

Eyni zamanda tədqiqatın ayrıca bir bölməsi Çindəki islahatların taktika və strategiyasının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, islahatlarda radikallığa yol verilməmişdir. Öz növbəsində, bu nəticə də tərkib hissələrinə ayrılmış, ilkin olaraq fərqli mülkiyyət formalarının qarşı-qarşıya qoyulmaması ön plana çəkilmişdir. Xüsusi olaraq vurğulanmışdır ki, Çin hökuməti ictimai mülkiyyətdən istifadənin də səmərəliliyini artırmaq üçün düşünülmüş tədbirlər həyata keçirməklə bərabər, mülkiyyət formalarının rəqabət prinsipləri əsasında inkişafına şərait yaratmağa üstünlük vermiş, onların qarşı-qarşıya qoyulmaması üçün qanunlarda müvafiq dəyişikliklər etmişdir. İslahatların reallaşdırılmasında nəzərəçarpan digər fərqli cəhət sənayedə struktur islahatlarının mərhələlərlə aparılmasıdır.

Çin dövlətinin düşünülmüş "Açıq qapı" siyasətinə, dünyaya çıxış üçün planlaşdırmanın və idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə, cəlbədicə investisiya mühitinin yaradılmasının təşkilatı, idarəetmə və qanunvericilik aspektlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu sahədə aparılan iqtisadi siyasət yetərinə qiymətləndirilmişdir.

Qeyd olunmuşdur ki, XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünya ölkələrinin, demək olar, əksəriyyəti "açıq iqtisadiyyat" mühitində yaşayır. "Açıq iqtisadiyyat nədir" sualına bu gün müxtəlif cavablar verilir. Çünki "açıq iqtisadiyyat" məfhumu tarixi inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində heç də eyni məna daşımamışdır. Məsələn, 40-50 il bundan əvvəl "açıq iqtisadiyyat" dedikdə, o ölkə başa düşülürdü ki, onun ümumi daxili məhsulunun idxala və ixraca nisbəti 10 faizdən çox olsun. Bu gün isə "açıq iqtisadiyyat" quran ölkə nəinki beynəlxalq ticarətdə, həm də kapitalın beynəlxalq hərəkətində, valyuta münasibətlərində fəal iştirak edir, eyni zamanda meyar kimi müəyyənləşdirilmiş rəqəm faktiki daha yüksək olur.

Akademik Z.Səmədzadənin araşdırdığı məsələlərdən biri də "Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal səviyyəsi nə qədər olmalıdır" sualı ilə əlaqədar araşdırmalardır. Akademikin "birmənalı şəkildə qəbul etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi məsələsi hər bir ölkənin konkret şəraitindən, onun tarixi inkişafından, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, ölkədaxili siyasi vəziyyətdən asılıdır" fikri diqqəti xüsusilə cəlb edən bir konsepsiyadır. Eynilə də əsərdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində planlardan iqtisadi mexanizm kimi istifadə edilməsi, investisiya struktur siyasətinin formalaşmasında dövlətin iştirakı, elm və təhsilə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri kimi baxılması, korrupsiyaya qarşı sistemli mübarizə ətraflı işıqlandırılmışdır.

Aparılan araşdırmanın əhəmiyyəti, elmiliyi bir də ondan ibarətdir ki, burada təkcə konkret bir ölkə üzrə iqtisadi göstəricilər təhlil olunmur, eyni zamanda müvafiq nəticələr çıxarılır. Çin iqtisadiyyatına həsr olunmuş əsərdə türkdilli dövlətlərin də iqtisadiyyatına ciddi nəzər salınmışdır. Müəllifin aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir: "Araşdırmalar göstərir ki, XXI əsrdə türk dünyasının ardıcıl inkişafı üçün real zəmin yaranmışdır. Ən mühüm mahiyyət ondan ibarət olacaqdır ki, türk dünyası ölkələrinin bir-birinə yaxınlaşması daimi dinamik prosesə çevriləcəkdir. Onlar özlərinin tarixi köklərini dərk etdikcə yaxınlaşacaq, birləşəcək, daha da güclənəcək, bir-birinə arxa olacaqlar. İqtisadi əməkdaşlıqdan başlanan yaxınlıq dostluğa, tərəfdaşlığa və birliyə çevriləcək. ...Böyük Atatürk demişdir: "Ən böyük zəfər ekonomik zəfərdir". Bu zəfəri əldə etmək üçünə ağılla, düşüncə ilə, elmə arxalanmaqla dünyaya çıxmaq lazımdır".

Akademik Z.Səmədzadənin monoqrafiyasında Çinin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyaları, regionların tarazlı inkişafı, iqtisadi islahatların sosialyönümlülüüyü, ölkənin pul-kredit siyasətinin, azad iqtisadi zonaların sürətli iqtisadi inkişafa təsiri diqqətlə tədqiq edilmişdir.

Kitabın digər bir fəslə regionların tarazlı inkişafına həsr olunmuşdur ki, Azərbaycanda regionların inkişafına dövlət səviyyəsində xüsusi qayğı göstərilməsi təqdim olunan fəslə maraqlı

daha da artırır. Bildirilmişdir ki, regionların tarazlı inkişafı Çinin dövlət siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir. Çin dövləti müxtəlif resurslarla zəngin böyük əraziyə malikdir. Lakin regionlar islahatlaradək həm iqtisadi, həm sosial inkişaf baxımından geridə qalmışdı. Çin dövləti tərəfindən ilk növbədə dünya təcrübəsində özünü doğruldan, yerlərdə təşəbbüskarlığın artmasını, mərkəzlə regionlar arasında əlaqələrin sağlamlaşdırılmasını, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan prinsiplər əsas götürülmüşdür. İstehsalın xammal və yanacaq mənbələrinə, məhsulun istehlak yerlərinə yaxın olması prinsipi məhsuldar qüvvələrin ərazilər üzrə yerləşdirilməsində ön plana çəkilmişdir.

Öz aktuallığı tədqiqatda seçilən daha bir araşdırma "Çinin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası" məsələləridir. Burada iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti və göstəriciləri barədə izahat verilmiş, göstərilmişdir ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, ilk növbədə, iqtisadiyyatın və onun qurumlarının elə vəziyyəti başa düşülür ki, bu, milli mənafeələrin müdafiəsinə, yeridilən siyasətin sosialyönümlülüyünə, iqtisadiyyatın, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin tələb olunan səviyyədə olmasına imkan yaratsın. XXI əsrdə dünya iqtisadiyyatının qloballığı şəraitində ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyi problemi getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mütəxəssislər üçün sirr deyil ki, ölkə daxilində siyasi sabitliyin təmin olunduğu şəraitdə belə, iqtisadi sahə ilə bağlı xarici təhlükələr heç də azalmır. Beynəlxalq maliyyə bazarı, dünya ticarəti, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti genişləndikcə, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə, bu və ya digər ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik problemləri də mürək kəbləşir. Artıq sübut olunmuş faktdır ki, heç bir xarici dövlət, beynəlxalq təşkilat, xarici investor başqa ölkəyə öz maraqlarını nəzərə almadan kömək göstərmir. Müəllif haqlı olaraq vurğulayır: "Hər bir köməyin arxasında, ilk növbədə, kömək edənin mənafeələri durur ki, bu da təbiidir. Amma hər bir xarici kömək milli mənafeələr, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirilməlidir".

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi səviyyəsi barədə daha ətraflı təsəvvür əldə etmək üçün problemin mahiyyətini dərk etməyə imkan verən iyirmidən çox göstəricinin müəllif tərəfindən müəyyən olunması və təhlili isə, fikrimizcə, elmi yenilikdir.

"Qlobal maliyyə sarsıntılarından səmərəli müdafiə sistemi" bölməsi mütəxəssislər tərəfindən maraqla qarşılanacaq. Təbii ki, hazırda tam səngiməmiş dünya maliyyə böhranı və onun məntiqi nəticəsi olan iqtisadi böhran şəraitində müəllifin bu istiqamətdə apardığı araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Və həmin araşdırmaların Azərbaycanın milli maraqları mövqeyindən aparılması, ən azı, vətənpərvərlik baxımından təqdim olunan əsərə diqqəti dəfələrlə artırır

Akademik Z.Səmədzadənin əsərində Çin-Azərbaycan əlaqələrinin son illərdə daha da güclənməsinə, bu sahədə böyük potensialın mövcudluğuna və onun reallaşdırılmasına dair dəyərli mülahizələr ümumiləşdirmələrdə öz əksini tapmışdır. Kitabda verilmiş maraqlı fotosəkillər və illüstrasiyalar əsərin daha oxunaqlı olmasına zəmin yaratmaqla bərabər, Çin-Azərbaycan əlaqələri baxımından da çox önəmlidir.

Fundamental elmi araşdırmaları özündə əks etdirən monoqrafiyada aparılan tədqiqatların dünya iqtisadiyyatında qloballaşma şəraitində mühüm rola malik ola biləcəyini nəzərə alaraq əsərin Çin, rus, ingilis və başqa dillərə tərcüməsini məqsədamüvafiq hesab edirik.

E.M.Hacıadə
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
“Enerji iqtisadiyyatı mərkəzi”nin rəhbəri
ORCID 0000-0001-5447-9676
elshan@hajizada.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.02.2022

The article was received by editorial board on 09.02.2022

Статья принята к печати 09.02.2022

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINDA NEFT-QAZ RESURLARININ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Neft-qaz resurslarının multiplikativ effektlərinin iqtisadiyyatların formalaşması, inkişafı və yeni kapitalların yaranmasında rolu və əhəmiyyəti daim yüksək olmuşdur. Həmin reallıq ənənəvi olaraq bol neft-qaz resurslarına malik Azərbaycan Respublikası üçün də eyni dəyər daşımaqdadır. Bu baxımdan da məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında neft-qaz resurslarının rolu və əhəmiyyəti tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Aparılan təhlillərlə bir daha əsaslandırılmışdır ki, əvvəllər olduğu kimi yaxın və orta perspektivdə də respublikanın neft-qaz sərvətləri onun iqtisadi və sosial həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək və o öz investisiyalaşdırıcı rolunu uzun müddət qoruyub saxlayacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, neft, qaz, neft strategiyası, iqtisadi artım.

1. GİRİŞ

Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında neft-qaz resurslarının əhəmiyyəti daim yüksək olmuşdur. Məhz neft qaz resursları ölkənin sənaye potensialının erkən təşəkkülündə həlledici rol oynamışdır. Bu təbii sərvətlərin bolluğu və ondan istifadənin genişlənməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar xarakterliyi müəyyən qədər məhdudlaşmış və o sənayeyönlü oriyentasiyada inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu proses son iki əsrdə mərhələli şəkildə irəliləyiş taparaq yeni milli potensiallar yaratmış, xalqın sosial həyatında və mədəni inkişafında əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Hazırda da bu realıq öz möhtəşəm gücünü itirməmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və respublika prezidenti İlham Əliyev tərəfindən reallaşdırılan milli neft strategiyası ilə neft-qaz resurslarının iqtisadiyyatın inkişafında dəyəri daha da artmışdır. Bu resursların reallaşmasından əldə edilən gəlirlər hesabına ölkədə yeni iqtisadi quruculuq işlərinə başlanılmış, proqramlar, konsepsiyalar hazırlanmış, minlərlə layihələr icra edilmiş və ölkə yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Neft-qaz resurslarının multiplikativ effekti indi də tükənməmişdir. Ölkədə neft-qaz ehtiyatlarına dair bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əldə olunan gəlirlərin toplanmasını, səmərəli idarəedilməsini, gələcək nəsillər üçün saxlanmasını təmin edən xüsusi məqsədli dövlət qurumu Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu - ARDNF təsis edilmişdir. Bu fond vasitəsi ilə bir sıra inkişaf proqramları davamlı olaraq maliyyələşdirilir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Bütün bunlardan irəli gələrək, məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında olduğu kimi, hazırkı və gələcək inkişafı prosesində də neft-qaz resurslarının əhəmiyyəti və rolu təhlil predmetinə çevrilir.

2. Neftdən erkən təsərrüfat həyatında istifadə: tarixi rəqurs və retrospektiv təhlil

Hələ qədim zamanlardan Azərbaycan xalqının təsərrüfat və sosial həyatında karbohidrogen resurslarından istifadə mühüm rol oynamışdır. Burada min illər davam edən hasilat yalnız dünya

iqtisadiyyatına deyil, həm də bütövlükdə neft təsərrüfatı salnaməsinə misilsiz töhfələr vermişdir. Belə ki, neft tarixi ilə bağlı elə bir yaranış tapmaq çətindir ki, orada Azərbaycanın adına rast gəlinməsin. Azərbaycanın “odlar yurdu” mənasını daşıyan adlanması da, heç şübhəsiz ki, bu coğrafiyada yerin təkindən özbaşına çıxan təbii yanar qazların və enerji effektiv mövcud neftli ərazilərin genişliyindən qaynaqlanmışdır. Bu ərazilərdə min illər ərzində neftin çıxarılması və təsərrüfatda işlənməsi davam etsə də, ondan daha geniş istifadə orta əsrlərə təsadüf etmişdir. Çoxsaylı əlyazmalarda XVI əsrdə Bakı-Abşeron ərazisində 500-dən çox quyunun mövcudluğunu təsdiqləyən, hasil olunan neftin, karvanlardan savayı, hətta gəmilərlə daşınmasını diqqətə gətirən məlumatlar vardır. Bakının Balaxanı kəndindəki mədənlərdə aşkarlanan köhnə neft quyusu ətrafındakı daş kitabədə onun dərinliyinin 64 metr olduğu və 1594-cü ildə usta Allahyar Məhəmmədnur oğlu tərəfindən inşa edildiyi göstərilir. Bu isə o demək idi ki, artıq həmin zamanlarda neft quyusunun qazılması sənətkarlıq səviyyəsinə yüksəlmiş, neftin istehlakı isə intensiv xarakter almışdı. Bu zamanlarda neft tikintidə və həmçinin də fiskal mexanizm kimi xəzinədarlıqda tətbiqini tapmışdır. XIV əsrdə inşa edilən Bakı Cümə məscidinin minarəsinin divarlarında əks olunan yazılar bu mövcudluğa aydınlığı ilə görüntü verir [3, 11, s. 57, s. 78.].

XVII əsrdən başlayaraq neft artıq özünün əhəmiyyətini və şöhrətini daha da möhkəmləndirir. O, xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində mühüm əmtəyə çevrilir. Təbii ki, həmin zamanlarda neftin global və regional çevrədə topdansaş bazarı da, alternativləri olmadan Bakıda yerləşmişdi. Bu bazar öncə region ölkələrinin neftə yaranmış tələblərini ödəməkdə idi. Sonradan neft maraq dairəsini genişləndirərək, Hind-Çindən Avropanın Atlantik okean sərhədlərinə qədər ticarət zonasını əhatə etdi [26].

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı işğal edən ruslar neft sərvətləri də daxil olmaqla onun resurslarının mənimsənilməsi iqtisqamətində bir sıra çalışmalar yerinə yetirdi. İlk əvvəl rus kapitalına və yerli tacirlərin əmlakına istinad edən feodal ənənələrinə müvafiq kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, sənətkarlıq və ticarət sərmayə obyektinə seçildi. Sonradan neftin baş verən ilk sənaye inqilabının əsas generasiya mənbəyinə çevrilişi başlanan fəaliyyət istiqamətinin bu sərvətdən geniş faydalanmağa yönəlməsi ilə nəticələndi [12]. Kənd təsərrüfatına tətbiq edilməyən məhdudiyyətlər neft biznesində intişar tapdı. Torpaqlar əksərən milliləşdirildi, neftli ərazilər hasilatçılara 4 illik müddətdə icarəyə verildi. Sonradan tətbiq edilən bu iltizam sistemi artan neft tələbatını ödəməkdə başlıca iqtisadi maneəyə çevrildi və imperiya xəzinəsinə kapital axını üçün müvəffəq sayılmadı. Səbəb ondan ibarətdir ki, qısamüddətli kirayəçilik qazma və hasilat işində sərmayə qoyuluşuna, texniki təkmilləşməyə əngəllər törədirdi. Şərhi verilən bu tarixi hadisələr vurğulandığı kimi XIX yüzilliyin ilk onilliklərinin bitməsi ərəfəsində Avroatlantik məkanda sivilizasiyanın industrial simasının təşəkkül tapma zamanlarına təsadüf etmişdir. Sənaye inqilabı 1846-cı ildə Azərbaycanda dünyanın ilk mexaniki üsulla neft quyusunun qazılmasına rəvac verdi. Bununla yanaşı, hasilatda dərinlik nasoslarının tətbiqinə başlanıldı. 1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu tikildi, 1871-ci ildə isə ilk dəfə yatağın sənaye üsulu ilə işlənməsinə (*Balaxanı-Sabunçu-Ramanı*) başlanıldı. 1878-ci ildə Balaxanı yatağı ilə Bakı neftayırma zavodu arasında 12 km uzunluqda ilk neft kəməri inşa olundu [9, 11, s. 79, 26].

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya iqtisadiyyatında artıq yüksək inkişaf templəri sürət alırdı. Statistik məlumatlara əsasən, 1860-1900-cü illər ərzində burada sənaye mallarının istehsalı 7 dəfə artmışdır. Analoji artım müvafiq olaraq Almaniyada 5, İngiltərədə isə 2 dəfədən bir qədər çox olmuşdur. Canlanma və tərəqqi ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrində də özünü biruzə vermişdir. Elə bu çağlarda Rusiya imperatorluğuna qatılmış ucqar Bakı regionunda neft fontanları yeni gerçəkliklər və sarsıntılar yaratmaqda idi. Neft kapitallaşaraq yeni maraqlar və tələblər doğurmuşdu. Getdikcə strateji əhəmiyyət kəsb edən neftə tələbin durmadan artması Rusiyada bu sahədə əsaslı islahatların aparılmasını gündəmə gətirdi. Rusiya hökuməti neft sənayesində sərmayə axınını gücləndirən, dirçəlişi təmin edən ardıcıl iqtisadi siyasi kurs qəbul etdi. Əsas

strateji xətt kimi neft mədənlərinin özəlləşdirilməsi müəyyən olundu. 1872-ci ildə bu işdə məhdudlaşdırıcı amilə çevrilmiş iltizam sisteminin ləğvi ilə nəticələndi. Həmin ilin son günündə keçirilən hərəraclarda neftli torpaq sahələri özəl əllərə verildi və neft işinə güclü investisiya axını, xüsusən də, xarici kapitalın cəlb edilməsi prosesi başlandı [18, 18, 26].

Belə bir fakt maraq doğurmaya bilməz ki, 1872-ci ildə Rusiyada hasil olunan 27 min ton neftin 26 min tonunu Bakı, qalan hissəsini isə Qroznı və Krasnodar yataqları vermişdi. Çar hökuməti dağ-mədən sənayesində təhkimçi əməyinin tətbiqini qadağan etdikdən sonra XIX əsrin 70-90-cı illərində Bakıda neft hasilatında ciddi yüksəlişlər əldə olundu və Bakıda neft bumu dairəsini daha da genişləndirdi. İnkişaf o qədər sürətlə gedirdi ki, artıq 1879-cu ildə Abşeronda əl ilə quyu qazılması tətbiq olunmurdu.

Yeni iqtisadi imkanlar Azərbaycanda quyuların sayının 1872-1901-ci illərdə 1740-a çatmasına, orta quyu dərinliyinin yüzmetrləri aşan silsiləyə, hasilatın 62,3 mindən 10,7 milyon tona qədər yüksəlməsinə təkan vermişdir. Bu zaman kəşfiyyat-axtarış, işləmə və hasilat sferasında artıq spesifik şirkətlər - "H.Z.Tağıyev", "Nobel qardaşları" və sair təşəkkül tapmış, ilk dəfə olaraq azərbaycanlı sahibkarlar kapital dünyasında avtoritet zirvəyə yüksələrək xaricdə böyük daşınmaz əmlaka, dünya banklarında yetərli hesablara malik olan neftxudalara - iri neft boslarına çevrilmişlər.

Artıq XIX əsrin 80-ci illərində neftə olan ehtiyac daha da artmış, 1873-cü ildə fəaliyyət göstərən daxili və xarici şirkətlərin sayı 1913-cü ildə 12-dən 182-yə yüksəlmişdir. Bu dövrlər həm də Bakı neftinin istismarı sahəsində əlverişli şərait yaranışı ilə də fərqlənmişdir. Belə ki, burada hər qazılan quyu fontanla nəticələnirdi. İşçi qüvvəsi də olduqca ucuz idi. Mövcud iqtisadi əlverişli mühit bir çox xarici şirkətlərin və sahibkarların sürətlə varlanmasına səbəb olmuşdur [4].

Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, neft sənayesi və onunla əlaqədar sahələrin inkişafı Bakının özünün güclü inkişafına səbəb olmuşdur. XIX və XX əsrlərin qovşağında Bakı Avropanın neft industriyasının mərkəzi şəhərinə çevrilmişdi. Əhalinin artım sürətinə görə Bakı o dövrdə dünya şəhərləri içərisində birinci yeri tuturdu. Bolşeviklərin rəhbəri Vladimir Leninin "Neftin demək olar ki, hamısı Bakı quberniyasında hasil edilir, buna görə də Bakı şəhəri əhəmiyyətsiz bir şəhər ikən dönüb Rusiyada 112 min əhalisi olan birinci dərəcəli sənaye mərkəzinə çevrilmişdir" söyləməsi sürətli yüksəlişi təsdiq edən yetərli ifadədir [3, 11, 14].

Neft və qaz hasilatının artmasına iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsi də böyük təsir etmişdi. Artıq bu illərdə neft sənayesinin infrastrukturunun tam formalaşması reallaşmaqda idi. Bu zaman Bakıda çoxsaylı cəmiyyətlər, ittifaqlar, sindikatlar, müxtəlif zavodlar meydana gəlmişdi. Neft Bakını "Böyük İpək yolu"nın tranzit məkanlığı statusundan çıxararaq onun avtonom logistik imkanlarını qaynaqlandırmışdı. Neft sənayesinin sürətli inkişafı neft və ondan alınan məhsulları istehlak yerlərinə çatdırmaq üçün dəniz nəqliyyatını inkişaf etdirmək zərurəti yaratmışdı və Bakının neft daşınmasında əhəmiyyəti artmışdı. Belə ki, 1859-cu ildə Bakı limanının inşası dəniz nəqliyyatında, xüsusən, neftdaşımada yeni perspektivlər açmışdı [9, s. 25].

XIX əsrin sonunda Azərbaycanın neft potensialı daha da genişləndi. Bakıdan Rusiyadakı əsas istehlakçılar - Moskva, Sankt-Peterburqla yanaşı, Hindistan, Türkiyə, Misir, Çin, Yaponiya və hətta daha uzaqlara - Avstraliyaya da ixrac məhsulları göndərilməyə başlandı. Artıq 1894-cü ildə Azərbaycanda çıxarılan neftin miqdarı ABŞ-dakı səviyyəyə bərabər idi. 1901-ci ildə isə hasilatın həcminə görə Bakı Neft Rayonu liderliyi ələ alaraq dünyada birinci yerə çıxmışdı. Həmin ildə dünyada 20 milyon tondan bir qədər çox neft çıxarılmışdır ki, bunun da yarından çoxu Azərbaycanda, Abşeron yarımadasında hasil edilmişdir [2, 20].

XIX əsrin əsrin axırlarında neft sənayesinin güclü inkişafı vaxtı Avropa və Rusiyada sənaye böhranı baş verdi. Baş verən böhran nəticəsində neft bazarının imkanları məhdudlaşdı. Bu da müəyyən qədər hasilatın azalmasına səbəb oldu. Yüksək mənfəət götürmək ehtirası neft yataqlarının vəhşicəsinə istismarı ilə nəticələndi. 1904-cü ildə İngiltərənin ağ neft tələbatının 71,1%-ni Bakı reallaşırdı. 1881-ci ildə Bakıda 9,2 milyon, 1900-cü ildə isə 87,9 milyon

manatlıq məhsul istehsal olunmuşdu ki, bu da bütün Qafqaz sənaye məhsulu dəyərinin 30%-dən çoxunu təşkil edirdi. Lakin bütün bu keyfiyyətlər qeyd olunan 1900-1903-cü illər dünya iqtisadi böhranı ilə dəyişikliklərə uğradı. Böhranın ilk çağlarında Azərbaycan nefti bir neçə il əvvəl əldə etdiyi dünya neft hasilat birinciliyini yenidən ABŞ-a verdi. Bu proses əksər parametrlərdə düz 75 il ABŞ-ın dünya neft industriyasında ön cəbhədə duruşu mərhələsi ilə müşayiət olundu. O da qaçılmaz faktdır ki, XIX əsrin ortalarından II Dünya Müharibəsinin bitməsinə qədər dünya neft sənayesi ABŞ və Bakı nefti əsasında ikimərkəzli qütbə inkişaf etmişdir [1, 6].

XIX əsrin əvvəllərində artıq Bakı quberniyasında adambaşına sənaye məhsulunun həcmi Tbilisi ilə müqayisədə 30 dəfə, İrəvan quberniyasına nisbətən isə 217 dəfə yüksək idi. Bakının hər 10 min sakinindən 530 nəfər, Tiflisdə 60 nəfər, İrəvanda isə cəmi 5 nəfər iri sənayedə işləyirdi. Bakını daxil etmədən belə, 1908-ci ildə Azərbaycanda 2450 fabrik-zavod müəssisəsində 22943 fəhlə çalışırdı. Tbilisi ilə birgə bütün Gürcüstanda isə 5304 fabrik-zavod müəssisəsi var idi və onlarda 17556 fəhlə işləyirdi. Həmin illərdə Bakıda bank kapitalı ilə neft kapitalının qovuşması prosesi gedirdi və 1913-cü ildə şəhərdə 15 iri bank fəaliyyət göstərirdi [4, s. 36, 6, 26].

1910-1914-cü illərdə Azərbaycanın neft yataqlarını bölgüsü uğrunda ingilis, fransız və alman inhisarçıları arasında mübarizə daha da kəskinləşirdi. İngilis şirkəti “Oyl” “Nobel qardaşları” şirkətinin çoxlu səhmlərini alaraq onun payını bu bölgüdə azaltmağa cəhd edirdi. I Dünya Müharibəsi ərəfəsində Bakıda 112,6 milyonluq xarici səhmdar kapitalının 48,2%-i ingilislərin, 42,9%-i fransızların, 8,9%-i almanların əlində olmuşdur. O illərin statistikasına göstərir ki, 1912-ci ildə Zaqafqaziya fabrik-sənaye məhsulunun 68,5%-i, 1915-ci ildə isə 88,6%-i təkcə Bakının payına düşmüşdür. Elə bu səbəblərlə də o zaman çar Rusiyasının baş naziri Sergey Vitte (1849-1915) öncə maliyyə naziri olandan ölkə büdcəsini neft hesabına doldurmağa başlamışdı [11, s. 82].

XX əsrin ilk illərində iqtisadi gərginliklərlə də müşayiət olunan siyasi hadisələrin Azərbaycanın neft sənayesində əksi 1918-ci ildə apogeyə çataraq 1921-ci ilə qədər davam etmişdir. Əsasən, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrünü əhatə edən bu tarixi mərhələ dünyəvi hadisələrin mühüm tərkib hissəsi kimi, siyasi çaxnaşmalar, iqtisadi təzadlarla müşayiət olunmuşdur. Həmin qısa zaman ərzində ölkə rəhbərliyi iqtisadiyyatda, o cümlədən, neft hasilatında mühüm irəliləyişləri tam təmin etməyə müvəffəq olmamışdır. Bu dövr ərzində vətənsəver insanların tənəzzülə uğramış neft sənayesini dirçəltməyə yönəlmiş cəhdləri də səmərə verməmiş və milli sahibkarlar bolşevizm təzyiqlərindən çəkinərək müəyyən dərəcədə öz konsessiyalarından vaz keçmək məcburiyyətində qalmışlar. Nəhayət, rus-bolşevik qoşunlarının Bakını işğal edərək, Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini süquta uğratması respublikanın həm siyasi, həm iqtisadi həyatında yeni, uzun bir mərhələnin əsasını qoymuşdur [16, 24, 26].

Sənayeləşmə erasından başlayaraq bolşevik istilalarını əhatə edən tarixi dövr ərzində Azərbaycanda neft hasilatının həcmi mümkün dəqiqliklə ifadə etmək çətindir. Bu tarixi dövr ilk mexaniki üsullu quyunun qazılmasından ADR-in süqutuna qədər 73 illik bir zamanı əhatə edir. Bu tarixin ilk 25 ili, yəni neft statistikasının nisbətən mükəmməlləşdiyi 1872-ci ilə qədərki dövrü ərzində hasilatın dəqiqləşməsi müəyyən hesablamalar tələb edir. Bir sıra tarixi mənbələrdə hasilatla bağlı göstəriciləri təhlil etdikdə bu dövrü əhatə edən hasilat həcmi 200-250 min ton arası tərəddüd etdiyini yəqinləşdirmək olar. Lakin 1872-1920-ci illər tarixi götürüldükdə həmin dövr ərzində Rusiyada hasil olunmuş 282,6 milyon ton neftin 84,0%-nin Azərbaycanda çıxarıldığını müəyyən etmiş olarıq. Bu hesablama Cədvəl 1-in məlumatlarına əsaslanır:

Cədvəl 1

Azərbaycanda 1872-1920-ci illərdə neft hasilatı [26]

İllər	Hasilat (min ton)	İllər	Hasilat (min ton)	İllər	Hasilat (min ton)

1872	26	1902	10504	1918	3435
1880	343	1910	8232	1919	3739
1900	9866	1913	7669	1920	2915
1901	10979	1917	6646	Cəmi	237 358

Rusiyada “Oktyabr çevrilişi” baş verdikdən və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikanın neft və qaz sənayesində də yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin 24 mayında neft sənayesini milliləşdirmək barədə dekret qəbul etdi. Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində geoloji-kəşfiyyat və axtarış işləri geniş vüsət aldı, yeni neft yataqları kəşf edildi, yeni “neftçi” şəhər və qəsəbələri salındı, neft sənayesi zavodlarının və yardımçı istehsal sahələrinin geniş infrastrukturu yaradıldı. Bunun nəticəsi idi ki, 1940-cı ildə SSRİ-də neft hasilatının $\frac{3}{4}$ hissəsi Azərbaycanın payına düşürdü. II Dünya Müharibəsində - 1941-ci ildə Azərbaycanda quruda zirvə nailiyyət - 23451 min ton neft hasil edildi. Ümumilikdə isə II Dünya Müharibəsində Azərbaycan neftinin hasilat həcmi 75 milyon tona bərabər olmuşdur. Bu o zaman SSRİ-də çıxarılan neftin 73,4%-ni təşkil edirdi [2, 6, 15, 23].

Müharibədən sonrakı illərdə keçmiş SSRİ məkanında - Volqaboyunda, Uralda, Sibirdə nəhəng neft və qaz yataqlarının kəşfi, respublikada neftə olan tələbatı azaltdı, Azərbaycanı xüsusi diqqət sferasından çıxartdı. Xəzər dənizində kəşf edilən perspektivli neft-qaz yataqları hasilat balansını dənizin xeyrinə dəyişərək, quruda neftqazçıxarma sənayesinin problemlərini daha da dərinləşdirdi. 1950-1960-cı illərdə dənizdə sürətlə artan hasilat 1964-cü ildən quru sahələrindəki hasilatı arxada qoydu. 1950-ci illərdə Şirvan şəhərində və Siyəzəndə neft yataqlarının kəşfi quruda hasilatın müəyyən müddət enməsinin qarşısının alınmasına səbəb oldu. 1970-ci ildə dəniz akvatoriyasında geoloji-kəşfiyyat, qazma, istismar işlərinin aparılmasını həyata keçirən “Xəzərdənizneft” İstehsalat Birliyi yaradıldı. Bu işlərin davamı olaraq 1970-1980-ci illərdə Azərbaycana 75 növdə və 400-dən çox ağır yükqaldıran kran gəmisi, boruçəkən, seysmik və digər növ gəmilər gətirildi və nəticədə, 1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı şərti yanacaq ekvivalentində 27,1 milyon tona yüksəldi. 1980-ci illərdə respublikaya gətirilən üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdırıldı, Bakıda nəhəng Dərin Özüllər Zavodu (*indiki Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodu*) inşa olundu. Bütün bunlar isə öz növbəsində dənizin daha dərin sahələrində neft və qazla zəngin olan Azəri, Çıraq, Günəşli və s. kimi yataqların kəşfinə zəmin yaratdı [6, 26].

Azərbaycanın yanacaq sənayesinin tarixindən bəhs edərkən ayrıca onun qaz sənayesinin inkişaf tarixinə diqqət yetirmək lazımdır. Azərbaycanın ərazisində min illər öncə qazın çıxması hadisəsi müşahidə olunmuşdur. Atəşpərəstlərin qədim məskənlərindən birinin də Azərbaycan ərazisi olduğu artıq tarixi faktlarla sübut olunmuşdur və şübhə doğurmur. Orta əsrlərdə Azərbaycana gələn hindistanlı tacirlər Suraxanıda təbii qaz çıxan yanar ərazidə atəşpərəstlik məbədi yaratmışlar ki, bu məbəd sonradan digər atəşpərəst zəvvarların müqəddəs ziyarət yerinə çevrilmişdir. Abşeronda Bibiheybət ərazisində XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəllərində uzun illər dəniz səthində təbii qazın çıxması ilə əlaqədar alışma, yanma hadisəsi müşahidə olunmuşdur. Abşeronda Məhəmmədli kəndinin ərazisində daim yanmaqda davam edən məhşur “Yanar dağ” səthi mövcuddur. Əvvəlki dövrlərdə bu yanacaq, enerji mənbəyinin əhəmiyyəti dərk edilməsə də, artıq XIX əsrin ortalarından təbii qazdan sənayedə, məişətdə istifadə olunmasına başlanmışdır. 1859-cu ildə Suraxanıda kiçik olmayan zavodda buxar əldə etmək üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə olunmuşdur. 1902-ci ildə Suraxanıda qazılan quyu qaz fontanı yaratmış, sutkalıq debiti 57 min m³ olan bu quyu ilk qaz nəql etmə sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1920-1921-ci illərdə hasilatın artması ilə əlaqədar Azərbaycanda 34 milyon m³ qaz hasil edilmişdi. 1931-ci ildə artıq yaşayış massivlərinin 90-95%-i Bakı şəhərində qaz ilə qızdırılırdı. Qaz sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar artıq 1950-60-cı illərdə respublikanın, əsasən, sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyaları bu enerji növündən istifadə sisteminə keçmiş və bu, iqtisadiyyatın bütün digər sahələrinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. 1969-cu ildə quruda rekord miqdarda - 12,9 milyard m³ qaz hasil olunmuşdur [11, s. 85., 26].

3. Milli neft strategiyası - Yeni epoxial mərhələ

Bir geçəklikdir ki, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra keçid dövrünün

tələblərinə ən davamlı sahə kimi məhz neft-qaz sektoru fərqlənmişdir. Bu, həm də ondan irəli gəlmişdir ki, bütün tarix ərzində ilk dəfə olaraq neft-qaz sərvətlərinin xalqa məxsusluğu təmin olunmuş və neft-qaz sənayesini milli dövlət mənafeləri baxımından inkişaf etdirilməsi üçün real əlverişli şərait yaranmışdır. Bununla yanaşı, yeni geosiyasi situasiya Azərbaycanın Xəzər sektorunda XX əsrin son onilliklərində aşkarlanmış nəhəng karbohidrogen yataqlarının beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində aktiv işlənməsinə də əsaslı zəmin olmuşdur. Bütün bu gerçəkliklər fonunda ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkənin milli neft strategiyası formalaşdırılmışdır. Praktiki müstəvidə “Əsrin müqaviləsi”indən start götürən milli neft strategiyası multiplikativ effektdə Prezident İlham Əliyevin əzmkar fəaliyyəti ilə aparılan miqyaslı islahatlarla daha təkmil məcraya yönəlmiş, çoxsaylı beynəlxalq neft kontraktının bağlanması ilə respublikaya nəhəng investisiya axınının gətirilməsini, transmilli neft-qaz ixrac boru kəmərlərinin inşasını, yeni yanacaq-enerji infrastrukturunu quruculuğunun, sosial-iqtisadi inkişafa əlavə stimullar verən milli neft fondunun yaradılmasını təmin etmişdir. İndi bu sərvətlərdən daha səmərəli istifadə ümumi milli inkişaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir [7, 17, 22, 25].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Yeni Əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət”ində demişdir: “Azərbaycan xalqının da azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsində öz təbii sərvətlərinin sahibi olmaq arzusu əsas məqsədlərdən biri idi. Bu gün iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqı uzun illər boyu ürəyində gəzdirdiyi arzusuna çatmışdır və öz təbii sərvətlərinin, o cümlədən neftinin tam sahibidir və ondan necə istifadə olunmasını sərbəst surətdə müəyyən edir. Müstəqil Azərbaycanın neft strategiyasını ardıcıl həyata keçirərək biz böyük uğurlara nail olmuşuq. Gələcəkdə isə bu uğurlar daha da artacaqdır” [25, 26].

Azərbaycan ərazisinin $\frac{2}{3}$ hissəsi neft və qaz yataqları ilə zəngindir. Ən çox neft və qaz yataqları Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizinin şelf zonasında, Bakı və Abşeron arxipelaqlarında yerləşir. Bundan başqa, cənub-şərqi Şirvan, Mərkəzi Aran, Qobustan, Ceyrançöl, Acınohur, Siyəzən zonası da neftlə zəngindir. Hazırda ölkə ərazisində 8 neftli-qazlı və 2 perspektivli rayon mövcuddur. Azərbaycan ərazisində 81 neft-qaz yatağı aşkar edilmişdir ki, onların da 61-dən karbohidrogen hasil olunur. Ölkənin hazırda təsdiq edilmiş, dəqiqləşdirilmiş neft ehtiyatları 1,5 milyard ton, proqnoz 2 milyard tondur. Qaz ehtiyatları 2,6 trilyon m³, proqnoz ehtiyatlar təqribən 3-4 trilyon m³-ə bərabərdir. Azərbaycan qaz ehtiyatları ilə azı bir əsr özünün və regionun ehtiyaclarını ödəmək iqtidarındadır. Kəşf olunmuş neftin 24%-i, təbii qazın isə 15%-i qurunun payına düşür. Dənizdə karbohidrogen yataqlarının güman edilən sahəsi 21,4 min km², quru ərazilərində isə 43-45 min km²-dir [27].

Statistik mənbələrdə neft sənayesinin təşəkkül tapdığı illərdən indiyədək Azərbaycanda 42 min quyunun qazıldığı göstərilir. Həmin quyulardan bu müddət ərzində 70%-dən çoxu, təqribən 30 mini ləğv edilmişdir. “Əsrin müqaviləsi” həyata vəsiqə qazandıqdan sonra görülmüş möhtəşəm tədbirlər nəticəsində respublikada neft hasilatı ilə yanaşı qaz hasilatı da dinamik şəkildə yüksəlmiş, 2004-cü ildəki 5,0 milyard m³-dən 2018-ci ildə 29,5 milyard m³-ə çatmışdır. Hazırda bu hasilat əsasən 3 mənbədən - AÇG yataqlar blokundan hasil olunan səmt qazı, “Şahdəniz” yatağından hasil olunan qaz və SOCAR-ın müstəqil işlədiyi yataqlardan təmin olunur. 2020-ci ildə Azərbaycanda 34,6 milyon ton neft və 36,7 milyard m³ qaz çıxarılmışdır. Vurğulanmalıdır ki, 2017-ci ilin 8 noyabrında Azərbaycanda 2-ci milyard ton neft hasil olunmuşdur. 2018-ci ilin əvvəlinə isə respublika üzrə istismarda olmuş yataqlardan işlənmənin əvvəlindən 2,01 milyard ton, o cümlədən dəniz yataqlarından 1,03 milyard ton neft-kondensat çıxarılmışdır [5, 8, 13, 21, 27, 29].

Müstəqillik illərində ölkə yataqlarından ümumilikdə 800 milyon tona yaxın neft və 900 milyard m³-dən çox qaz hasil edilmişdir. Hesablamalara görə, dünya neft erasının bitməməsi fonunda Azərbaycanda 3-cü milyard ton neftin hasilatı 2060-cı illərə təsadüf edə bilər. 2 trilyon m³ qazın isə daha tez - 2055-ci ildə hasilatı gözləniləndir [26].

Qeyd olunmalıdır ki, hazırda Azərbaycan təbii qaz idxal edən ölkədən beynəlxalq miqyasda mühüm qaz ixracatçısına çevrilmişdir. Belə ki, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda hasil edilən

təbii qaz Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya, İran və Yunanıstana ixrac edilməkdədir.

Aşağıda Azərbaycanda 1991-2020-ci illərdə neft-qaz hasilatını əks etdirən cədvəl verilmişdir:

Cədvəl 2

Azərbaycanda 1991-2020-ci illərdə neft-qaz hasilatı [26, 27, 29]

<i>İllər</i>	Neft hasilatı (min ton)	Qaz hasilatı (milyon m³)	<i>İllər</i>	Neft hasilatı (min ton)	Qaz hasilatı (milyon m³)
1991	11 742	8 621	2010	50 838	26 312
1995	9 161	6 644	2015	41 628	29 175
2000	14 017	5 642	2020	34 600	36 700
2005	22 214	5 732			

Azərbaycanın neft sektorunda aparıcı funksiyanı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti - SOCAR yerinə yetirir. Dünyanın ən böyük neft şirkətlərindən biri olaraq SOCAR-ın Azərbaycanda transmilliləşməni təmin edən şirkət kimi də potensialı daim artır. Şaquli integrasiya olunan holding təyinatlı dövlət qurumu kimi SOCAR Azərbaycan Respublikasında bütövlüklə neft sənayesini axtarış-kəşfiyyat işindən başlayaraq, hasilat, emal, nəql, təchizat, satış və digər texnoloji proseslər də əhatə olunmaqla, məhsulun son istehlakçıya çatdırılmasına qədər istehsal-xidmət mərhələlərində idarəetməsini təmin edir. Onun təsərrüfat kompleksi də bir sıra iri təşkilatları özündə birləşdirir. Bu sırada “Azneft” İstehsalat Birliyi, “Azərikimya” İstehsalat Birliyi, “Azəriqaz” İstehsalat Birliyi, Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu, Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodu, Bakı Gəmiqayırma Zavodu, Qaz Emalı Zavodu, Karbamid Zavodu, Metanol Zavodu, SOCAR Polimer zavodu və sair irili-xırdalı çoxsaylı müəssisələr, o cümlədən 37 birgə müəssisə, 7 alyans daxildir. Şirkət Gürcüstan və Türkiyədə daha geniş aktivlərə malikdir. Belə ki, şirkət Gürcüstanın neft məhsullarının pərakəndə satış bazarının təqribən 25%-nə nəzarəti həyata keçirir. Hazırda burada “SOCAR” brendi ilə yüzdən çox yanacaq doldurma məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Gürcüstanın Qara dəniz sahilində yerləşən Kulevi terminalında çalışmalar SOCAR tərəfindən həyata keçirilir. İldə 10 milyon ton həcmində neftin və neft məhsullarının qəbulu, saxlanması və tankerlərə yüklənməsinə imkan verən bu terminal hazırda Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrindən xam neft və neft məhsullarının dünya bazarına nəql edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkədə fəaliyyət göstərən “SOCAR Georgia Petroleum” MMC azərbaycanlıların kompakt yaşadığı bölgələrdə irihəcmli sosial layihələr reallaşdırır. Hazırda Gürcüstanın 30 regional qaz distribusiyası şirkəti “SOCAR Georgia Gas” MMC tərəfindən idarə olunur [26, 27].

SOCAR-ın Türkiyədəki fəaliyyəti də tutumludur. Belə ki, SOCAR Türkiyədə ən böyük xarici investorlardan biridir. Onun vasitəsi ilə Türkiyə iqtisadiyyatına 15 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə yatırılıb və həmin rəqəmin 20 milyard ABŞ dollarına çatdırılması planlaşdırılır. Bu ölkədə SOCAR həmçinin Petkim neft-kimya kompleksi, STAR neft emalı zavodu, külək enerji stansiyası, Egey dənizinin ən böyük limanı olan SOCAR Konteyner Terminalı, milyonlarla istehlakçıya xidmət göstərən qazpaylayıcı şəbəkələr, fiberoptik xətlər kimi böyük aktivlərə sahibdir.

Bu realıq indi də bəhrəsini verməkdədir. “Əsrin müqaviləsi”indən 23 il keçdikdən və o yekunlaşmadan sonra, 2017-ci ilin sentyabrında “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” - AÇG yataqlarının 2049-cu ilin sonuna qədər birgə işlənməsinə dair yeni saziş imzalanmışdır. Növbəti 32 il ərzində AÇG-nin Azərbaycana gətirdiyi iqtisadi mənfəət maksimuma çatdırılacaqdır. Həmin illər ərzində yatağa 40 milyard ABŞ dollarından artıq sərmayənin qoyulması potensialı var. İmzalanma mərasimində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev söyləmişdir: “Müqavilənin ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyəti var. Bu yataqların işlənməsi 2050-ci ilə qədər uzadılır. Bu kontrakt Azərbaycan üçün daha əlverişli, daha yaxşı şərtlərlə imzalanır. Kontrakt imzalanandan sonra ölkəmizə xarici investorlar tərəfindən 3,6 milyard dollar bonus ödəniləcək. SOCAR-ın payı 11%-dən 25%-ə qaldırılır. Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsi 75% təşkil edəcəkdir [25].

Bununla yanaşı, ölkədə meqa infrastruktur layihə, 3500 kilometr uzunluğunda və dəyəri 40 milyard ABŞ dollarına bərabər olan Cənub Qaz Dəhlizi özünün dörd seqmenti - “Şahdəniz-2”, Cənubi Qafqaz Boru kəmərinin genişləndirilməsi, Trans Anadolu Boru Kəməri - TANAP və Trans-Adriatik Boru Kəməri - TAP kəmərlərinin tikintisi ilə tam bir reallığa çevrilmişdir. Beləliklə də, Azərbaycan qazı tarixdə ilk dəfə olaraq Avropaya çatdırılmış və onun enerji təhlükəsizliyində strateji amilə çevrilmişdir [26].

Bir xüsusi məqam da qeyd edilməlidir ki, karbohidrogen resurslarının dəniz akvatoriyasından hasilatı üçün Azərbaycan əlverişli infraqstruktura malikdir. Xəzərdə ən böyük donanma Azərbaycana məxsusdur. Burada 200-dən çox gəmi vardır.

Hazırda Azərbaycan nefti dünya bazarlarına üç istiqamətlə nəql olunur. Neftin nəqli üçün hər birinin ötürücülük gücü ildə 6 milyon ton təşkil edən Rusiya istiqamətində Bakı-Novorossiysk, Gürcüstan istiqamətində Bakı-Supsa və nəhayət ən mühümü Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməridir. Azərbaycan həmçinin ölkə xaricinə çıxacaq diversifikasiya olunmuş qaz kəmərləri şəbəkəsinə də malikdir. Konkret Azərbaycan qazı dörd istiqamətdə dünya bazarlarına çıxarılır. Bu kəmərlər sırasına, başlıca olaraq, müasir zamanda inşa edilmiş Cənub Qafqaz Boru Kəməri - CQBK və əvvəllər mövcud olmuş şimal, cənub və qərb istiqamətlərinə yönəlmiş magistral xətlər daxildir.

Azərbaycanın enerji sektorunda baş verən və ölkə iqtisadiyyatının inkişafını qaynaqlandıran bütün bu sosial-iqtisadi effektlərin əsasında ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu, müasir dünya enerji təhlükəsizliyi sistemində çox mühüm əhəmiyyət daşıyan “Əsrin müqaviləsi” ilə başlanan uğurlu neft strategiyası dayanır. Ötən illər ərzində “Əsrin müqaviləsi” və digər kontrakt sahələrində dünya standartlarına uyğun ən yüksək texnika və texnologiyanın tətbiq olunması neft sənayesinin modernləşdirilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Artıq 20 ildən çoxdur ki, Azərbaycan mənfəət neftindən gəlir əldə edir. 1999-cu ilədək neftin satışından əldə edilən gəlir sərmayə qoyuluşunun ödənilməsinə sərf edilirdisə, həmin ilin dekabrından Azərbaycanın mənfəət nefti xarici bazarlara çıxarılır. Bir xüsusi məqam da neft gəlirlərinin akkumlyasiyası və istifadəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının neft-qaz ehtiyatlarına dair sazişlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əldə olunan gəlirlərinin toplanmasını, səmərəli idarəedilməsini, gələcək nəsillər üçün saxlanmasını təmin edən xüsusi məqsədli dövlət qurumu ARDNF təsis edilmişdir. Konkret olaraq ARDNF-in daxilolmalarını neft-qaz sazişləri üzrə əsas gəlirlər - dövlətin payına düşən mənfəət nefti, bonuslar, akrhesabı ödənişlər, tranzit tarifləri üzrə ödənişlər, icarə ödənişləri və s. təşkil edir [25, 26].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “İndi Azərbaycan öz hesabına yaşayan ölkələrdəndir. Ölkəmizin gələcək inkişafı üçün siyasi, iqtisadi və ya başqa maneə yoxdur. Ölkəmiz bundan sonra uğurla inkişaf edəcək. Bu potensialın formalaşmasında “Əsrin müqaviləsi”nin böyük rolu var. Biz müstəqil siyasət aparan, heç kimdən asılı olmayan ölkəyik. Bu, iqtisadi imkanlarımızdan qaynaqlanır. Bu imkanı da bizə “Əsrin müqaviləsi” yaratdı” [25].

Hazırda ölkənin neft və qaz sektorunun perspektiv inkişafı “Azərbaycan Respublikasında neft və qaz sənayesinin (*kimya məhsulları daxil olmaqla*) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin prioritet hədəfləri, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” və digər mühüm konseptual dövlət sənədləri əsasında aparılır. Ölkənin neft-qaz sektorunda inkişaf davam edir. Milli neft-qaz sərvətlərinə maliklik ölkədə mühüm yanacaq-sənaye kompleksinin qurulmasını təmin etmişdir. Hər növ yanacağa, o cümlədən istilik elektrik stansiyalarına, avtomobillərə və məişətdə olan tələblər milli resurslar hesabına təmin edilir. Ölkədə qazlaşdırma səviyyəsi 96%-i ötmüşdür. Bu göstərici ilə Azərbaycan bir sıra Avropa İttifaqı ölkələrindən, Müstəqil Dövlətlər Birliyi - MDB dövlətlərindən, həmçinin qaz ehtiyatları ilə dünya birincisi olan Rusiyadan irəlidə gedir. Azərbaycanın artan qaz potensialı onun ixracı ilə yanaşı, bu xammala əsaslanan müəssisələr silsiləsinin yaranmasını da şərtləndirmişdir. Bu müsbət trend qaz emalı və kimyası sənayesinin inkişafına zəmin olmuş və ölkəni bir sıra müvafiq idxal məhsullarından azad etmişdir. Bu silsilədə

azot gübrələri istehsal edən “SOCAR Karbamid”, polipropilen və yüksək sıxlıqlı polietilen istehsalını həyata keçirən “SOCAR Polymer” və metanol istehsalını təmin edən “SOCAR Metanol” zavodları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu işlərin davamı olaraq, ölkədə illik emal gücü 10 milyard m³ olacaq yeni Qaz emalı zavodunun layihələndirilməsi işlərinə başlanılmışdır [26, 27].

Ölkədə həmçinin yüksək Avropa standartları səviyyəsində məhsullar istehsal etmək məqsədi ilə Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda və “Azərikimya” İstehsalat Birliyində yenidənqurma və modernizasiya prosesləri uğurla davam etdirilir. Layihələr yerinə yetirildikdən sonra neft və kimya məhsullarının istehsal həcmlərinin və ixrac potensialının artırılması, istismar xərclərinin azaldılması, benzin və dizel yanacağının Avro-5 standartlarına çatdırılması, müəssisələrin təhlükəsizlik şəraitinin və ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması kimi effektlər əldə olunacaqdır.

4. NƏTİCƏ

Aparılan təhlil və araşdırmalar bir daha yəqinlik verir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında neft-qaz resurslarının rolu və əhəmiyyəti daim yüksək olmuşdur. Bu baxımdan qlobal çağırışları da nəzərə alaraq, ölkədə aparılan enerji siyasəti daim təkmilləşdirilir, milli neft strategiyası yeni-yeni hədəflərinə qovuşur. Görünən realıq budur ki, Azərbaycanın neft-qaz sərvətləri özünün istehsal zonasında illərcə müvafiq infrastruktur yaratdığı kimi, bütövlükdə də milli iqtisadiyyatı formalaşdıran infrastruktur və müvafiq istehsalların yaranmasında əsas rol oynamışdır. Neft-qaz resurslarına məxsus şəhəryaradıcı effektlərlə respublikada bütün Bakı və Abşeron zonası, habelə Siyəzən, Şirvan, Neftçala, Salyan, İmişli və sair kimi rayonların və rayon mərkəzlərinin birbaşa təməlli yaranışı və inkişafı stimullaşdırılmış, Mingəçevir və digər şəhər və qəsəbələrin yeni strateji əsasda inkişafı təmin olunmuşdur. Uzun illər Bakı şəhərinin və bir sıra müvafiq şəhər və rayonların yaşayış massivləri, avtomobil yolları, xəstəxanaları, idman kompleksləri, stadionları, kommunal təsərrüfatları, sənaye, nəqliyyat, tikinti, energetika və aqrar sahələri, habelə yanacaq-enerji, mədəniyyət, ticarət, ictimai iaşə, məktəbəqədər, habelə digər təhsil müəssisələri və başqa bu kimi həyat əhəmiyyətli obyektləri neft-qaz hasilatçıları subyektlərinin balansında olaraq fəaliyyət göstərmişlər. Neft-qaz resursları hesabına ötən bir əsr ərzində yüzlərlə fabriklər və zavodlar inşa edilmiş, onun gəlirləri hesabına geniş bir sosial infrastruktur baza formalaşdırılmışdır. Bu stimullaşma yenə də davam edir. Hazırda neft-qaz resursları ilə bağlı sahələr ölkə ÜDM-nin yarısından çoxunu verir.

Vurğulanmalıdır ki, “Əsrin müqaviləsi”ndən ötən 27 il ərzində neft-qaz sektoruna 100 milyard ABŞ dollarından çox (ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların 40%-nə qədər) investisiyalar yatırılmışdır. Bu investisiyalar isə yeni dövrdə yeni multiplikativ effektlər yaradaraq, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən təxmini hesablamalara görə təkcə neftin qiymətin dünya bazarında 1 ABŞ dollar artması ölkə xəzinəsinə əlavə olaraq 350-400 min ABŞ dollar həcmində gündəlik gəlir gətirir. Buraya ixrac edilən qaz sərvətlərindən əldə edilən dividendləri də qatdıqda böyük bir milli kapital resurs yaranır. Bütün bunlar isə ardıcıl olaraq ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə, xüsusən də qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilir. Bir sıra inkişaf proqramları indi də davamlı olaraq ARDNF tərəfindən maliyyələşdirilir. Belə ki, onun xətti ilə də miqyaslı investisiya qoyuluşları, mühüm infrastruktur layihələri reallaşdırılır, mühüm sosial-iqtisadi effektlərə nail olunur. Əvvəllər olduğu kimi, hazırda da milli neft strategiyasının davamlı reallaşması nəticəsində neft-qaz sərvətlərinin insan kapitalına çevrilməsi prosesi davam edir. Çağdaş zamanda bu daha vüsətli xarakter alır, iqtisadi artımı təmin edir və davamlı yeni sosial effektlər yaradaraq hər bir vətəndaşın rifahının yüksəlişinə öz təsirini göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Akademik Ziyad Səmədzadənin 70 illik yubileyinə həsr edilmiş “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Respublika elmi-praktiki

konfransının materialları Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri” elmi konfransının materialları. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 982 s.

2. Akademik Ziyad Səmədzadənin 75 illik yubileyinə həsr edilmiş “Azərbaycan iqtisadiyyatı global dünya iqtisadiyyatında dəyişikliklər dövründə” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2019, 743 s.

3. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. (1998). Bakı: Azərnəşr, 356 s.

4. Axundov B.Y. İnqilabdan əvvəlki Bakı neft sənayesində inhisarçı kapitalizm. (1959). Bakı: Elm, 295 s.

5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2020. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: “9 №-li kiçik müəssisə”, 2020, 772 s.

6. “Böyük İqtisadi Ensiklopediya”. (2012-2015). VII cildə. / akademik Ziyad Səmədzadənin baş redaktorluğu ilə. Bakı: “Letterpres” nəşriyat evi.

7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. (1997-2008). I-XXI cildlər Bakı: Azərnəşr.

8. Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. (2000). Bakı: Elm, 257 s.

9. Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. (2002). Bakı: Elm, 472 s.

10. Hacızadə E.M., Bağırzadə E.R. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyadakı reytingi. (2011). Bakı: Elm, 128 s.

11. Hacızadə E.M. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan. (2018). Bakı: “Letterpress”. 912 s.

12. Klaus Şvab. Dördüncü sənaye inqilabı. (2020). Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 200 s.

13. Qasımlı V.Ə. İqtisadi artım. (2021). Bakı: “AzPrint MMC” Nəşriyyatı, 234 s.

14. Lenin V.İ. Əsərlərin tam külliyyatı. (1976-1988). 55 cildə. Bakı.

15. Nadirov A.A. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. (2001). Bakı: Elm, 452 s.

16. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. (1990). Bakı, 113 s.

17. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. (2003). М.: Известия, 798 с.

18. Ализаде А.А. Нефть и ее происхождение. (1957). Баку: Элм, 44 с.

19. Алиханов Э.Н. Нефтегазность Каспийского моря. (1977). М.: Недра, 270 с.

20. Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период I Мировой войны. (1974). Баку, 229 с.

21. Бекаев Л.С., Марченко С.В., Пинегин С.П. и другие. Мировая энергетика и переход к устойчивому развитию. (2000). Новосибирск: Наука, 433 с.

22. Гаджизаде Э.М. Императивы нефтяной стратегии Азербайджана. (2004). “Стратегия развития минерально-сырьевого комплекса в XXI веке”. Международная конференция: Федеральное Агентство по Образованию, Российский Университет Дружбы Народов, Российская Академия Наук, Российская Академия Государственных Служащих при Президенте РФ. М.: с. 214-218.

23. Самедзаде З.А “Этапы большого пути - Экономика Азербайджана за полвека, её новые реалии и перспективы”. Баку: Издательско-Полиграфический Центр “НУРЛАР”, 2004, 936 с.

24. Юзбашиева Г.З. Влияние Азербайджанского менталитета на экономическое развитие страны. (2010). Баку: “Авропа”, 478 с.

25. www.president.az - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı.

26. www.hajizada.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı.

27. www.socar.com – SOCAR.

28. http://www.petroleum-economist.com - neft iqtisadiyyatı.

29. www.azstat.org. - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

Э.М.Гаджизаде

*д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
руководитель Центра «Экономика энергетики»
ORCID 0000-0001-5447-9676*

**Роль и значение нефтегазовых ресурсов
в формировании и развитии экономики Азербайджана**
Резюме

Роль и значение мультипликативного эффекта нефтегазовых ресурсов в формировании, развитии и создании нового капитала всегда были высоки. Эта реальность имеет такое же значение для Азербайджанской Республики, которая традиционно обладает богатыми нефтегазовыми ресурсами. С этой точки зрения в статье роль и значение нефтегазовых ресурсов в формировании и развитии экономики Азербайджана стали предметом исследования. Проведенными анализами еще раз обосновано, что, как и прежде, в ближайшей и среднесрочной перспективе нефтегазовые богатства республики будут иметь важное значение в ее экономической и социальной жизни и надолго сохранят свою инвестиционную роль.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, нефть, газ, нефтяная стратегия, экономический рост.*

E.M.Hajizadeh

*Doctor of Economics, Professor, Azerbaijan State University of Economics,
Head of the Center for Energy Economics
ORCID 0000-0001-5447-9676*

**The role and importance of oil and gas resources
in the formation and development of the Azerbaijani economy**
Abstract

The role and importance of the multiplier effects of oil and gas resources in the formation, development and creation of new capital has always been high. This reality has the same value for the Republic of Azerbaijan, which traditionally has abundant oil and gas resources. From this point of view, the role and importance of oil and gas resources in the formation and development of the economy of Azerbaijan has become the subject of research in the article. The analysis once again proves that in the near and medium term, as before, the oil and gas resources of the republic will be important in its economic and social life, and it will maintain its investment role for a long time.

Key words: *Republic of Azerbaijan, oil, gas, oil strategy, economic growth.*

V.A.Qasımlı
i.e.d., Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru,
AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru
vusal.gasimli@erefroms.gov.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.02.2022

The article was received by editorial board on 16.02.2022

Статья принята к печати 16.02.2022

İQTİSADİ ARTIM: ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Optimal idarəetmə

Korona-böhranın maraqlı tərəfi bu oldu ki, dünya tarixindəki əvvəlki iqtisadi böhranlara nisbətən tez aradan qaldırılır, amma əvəzində Şumpeterin dediyi "yaradıcı dağılma" (creative destruction) baş vermədi: dünyada iqtisadi artım templəri aşağıdır, inflyasiya zəifdir, bərabərsizlik artır, iqtisadiyyatın struktur irəliləyişləri əhəmiyyətli deyil. Çünki korona-böhran əslində iqtisadi deyil, tibbi təhdid idi ki, sonradan pandemiya və iqtisadi böhrana gətirdi. İqtisadiyyat 2021-2022-ci illərdə bərpa olunacaq, amma yüksək artım trayektoriyasına keçid hələ ki, proqnozlaşdırılmır. Bu arada dünyada idarəetmə modelləri üç istiqamətdə haçalanıb: totalitar rəqəmsal diktatura, sosial rifah dövləti 3.0 və kvazi-dövlət rəqəmsal sistemləri. Keynsin dediyi kimi dövlətlər "mümkünsüz trillema"-da üç hədəf – azadlıq, səmərəlilik və ədalətlik arasında seçim edirlər. Eyni zamanda dövlət və cəmiyyət arasında Əcəmoğlu və Robinsonun təsvir etdiyi kimi "dar cığır"la inkişaf xətti müəyyənləşir. Azərbaycan Nobel laureatı Deni Rodrikin dediyi "aralıq institutlar"la bu dövrdə dövlət və millət quruculuğu prosesini Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla aparır. Xüsusən də, ərəzi bütövlüyünün bərpası, korona ilə mübarizədə son mərhələ - vaksinasıya ilk keçən ölkələrdən bir olmaq, aşağı neft qiymətləri şəraitində makroiqtisadi və ictimai-siyasi sabitliyi təmin etmək və yeni regional geosiyasi və geoiqtisadi arxitekturanın müəyyənləşdirilməsini görkəmli dövlət xadimi İlham Əliyevin idarəetməsinin aktivinə yazmaq olar. Prezident İlham Əliyev hər bir çağırışı imkana çevirməyi bacaran liderdir. Qaret Consun "10 faiz az demokratiya" kitabında izah olunur ki, əslində ən yaxşı nəticə optimal hökumətin qurulmasıdır. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda optimal idarəetməni qurduğundan biz dünya üçün "Böyük Depressiya"-dan sonra ən böyük böhran ili - 2020-ci ili imkana çevirməyi bacardıq. Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın uğurlu fəaliyyəti ilə xüsusən də Azərbaycandakı bazar modelinə sosial rəng qatması ictimai müqavilə və harmoniya üçün vacibdir.

Yapon fəlsəfəsində "kintsugi" – "qızıl bərpa" anlayışına görə sınımış məişət əşyası elə zövqlə bərpa edilir ki, sınığın izləri qalsa da, əşyanın sonu yox, onun həyatının davamı göstərilir. 2020-ci ildə rastlaşdığımız çağırışlar həyatımızda izlərini saxlasa da, yeni reallıqda daha üstün pillədə dövlət və xalq olaraq inkişafımız təmin edilib.

Milli prioritetlər əsasında yeni iqtisadi inkişaf strategiyası

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Qarabağın azad edilməsindən sonra Azərbaycanda dövlət quruculuğu, milli iqtisadi inkişaf və ictimai həyat yeni mərhələyə qədəm qoyub. İndi Azərbaycanın regional güc mərkəzi olaraq mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsi, bu istiqamətdə yeni narrativin yaradılması qarşıda duran əsas vəzifədir.

Aya adam göndərmək mürəkkəb məsələdir, amma bəlli bir "resepti" var. İqtisadi artımın isə hər bir ölkə üçün fərqli "resepti" işlənilməlidir. Buna görə də, Amerikan professoru Matt Andryus qeyd edir ki, iqtisadi artım – kompleks problemdir və onun həlli "problemin hərəkət etdirdiyi və təkrarlara əsaslanan uyğunlaşma" (PDİA – problem-driven iterative adaptation) yanaşması ilə

mümkündür. Yəni iqtisadi artım üçün əvvəlcə problemin dəqiq diaqnozu qoyulmalıdır, daha sonra problemin həlli üçün adaptiv strategiya işlənilməlidir. Karona böhran yeni iqtisadi artım modelinə keçid üçün yaxşı imkanlar yaratmışdır. Menegment üzrə alim Con Kotter qeyd edir ki, böhranlar dərin təşkilati dəyişikliklərə səbəb olur. Digər alim Kim Kameron da bildirir ki, institusional dəyişiklikləri əsaslandıran uğurlardan deyil, böhranlardan əldə edilən nəticədir. Buna görə də böhrana imkan kimi baxmaq lazımdır. Belə bir deyim var ki, böyük hökumətlərin ortaya çıxması üçün bir böhrana ehtiyac var, lakin bütün böhranlar böyük hökumətlər yaratmır.

Milli prioritetlər sənədi əsasında iqtisadi artım probleminin dekonstruksiyası, yəni detallarına qədər xırdalanması vacibdir. Yaponların “beş niyə sualı” və ya “balıq skeleti” metodları ilə problemin daxilinə nüfuz etmək mümkündür. Məhz bu yolla problemlərin kök səbəblərini tapıb müalicə etməklə Toyota öz istehsalını demək olar ki, qüsursuz səviyyəyə çatdırı bilmişdi. 2010-cu illərdə Harvard Universitetinin dəstəyilə Albaniya hökuməti məhz bu metodologiyayı tətbiq etməklə yaratdığı strategiya əsasında ölkədə geyim sənayesinin inkişafını təmin etmişdir. Bu zaman Prezident Fərmanında göstəriləndiyi kimi, iqtisadi strategiyanın hazırlanmasına bütün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsilə inklüzivlik təmin olunacaq. Strateji yol xəritələrinin yaratdığı institusional yaddaşa əsaslanaraq deyə bilərəm ki, iqtisadi artımın problemlərini müəyyənləşdirəndən sonra, haradan başlamaq sualına cavab vermək üçün “3 A” (Authority, Acceptance, Ability) yanaşması tətbiq edilə bilər. Birincisi, iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün səlahiyyətin (authority) olması vacibdir, daha sonra bütün maraqlı tərəflərin problemi başa düşərək icra etməsi (acceptance), bir növ sahiblik hissəsinin formalaşdırılması, üçüncüsü isə, imkanların (ability) olması şərtidir.

Bu işçi qrupları “müzakirə şura”ları (deliberation council) rolunu oynayaraq dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri ilə birlikdə dəyər zənciri üzrə problemləri xırdalığına qədər açə bilər. Asiyadakı “iqtisadi möcüzə” göstərən ölkələrin təcrübəsi “müzakirə şura”larının effektivliyini sübut edib. 200-ə qədər “müzakirə şura”sı olan Yaponiyada hətta sumo güləşinin problemlərini çözüən şura da fəaliyyət göstərir. Steykholder kapitalizminin ruhuna uyğun olaraq bütün maraqlı tərəflərin cəlb olunduğu işçi qrupların iqtisadi problemlərə dəqiq diaqnoz qoymaq imkanları var.

Harvard Universitetində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dünya üzrə cəmi 14,5 faiz liberallaşma islahatları iqtisadi artımın sürətlənməsi ilə nəticələnib. 18,2 faiz halda isə iqtisadi artım iqtisadi liberallaşmanın nəticəsidir. Buna görə də Azərbaycan hazır “resept”ləri deyil, yerli konteksti nəzərə almaqla və əsas çağırışların aradan qaldırılmasına fokuslanmaqla iqtisadi artımı bərpa edə və sürətləndirə bilər.

Strateji planlaşdırma və çevik idarəetmə arasında balans

İngiltərənin baş naziri Uinston Çörçil deyirdi ki, “plan böyük əhəmiyyət kəsb etməsə də, amma planlaşdırma vacibdir”. Beləliklə, Cənubi Koreyanın “iqtisadi möcüzəsini” planlar deyil, planlaşdırma prosesi özü izah edə bilər. Çünki planlaşdırma prosesi bütün steykholderləri əhatə edir, müzakirələr aparılır, ideyalar yaranır, vəziyyət öyrənilir, daha düzgün qərarlar alınır. Milli prioritetlər əsasında 2021-2025-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması üçün işçi və alt işçi qrupların yaradılması, habelə akademik, biznes və konsaltinq nümayəndələrinin, habelə beynəlxalq partnyorların cəlbə məhz sistemli planlaşdırma baxımından əhəmiyyətlidir. Cənubi Koreyada iqtisadi artımın lideri Park Çanq Hi və Sinqapur möcüzəsinin atası Li Kuan Yu məhz bu tip strateji planlaşdırmanı həyata keçiriblər.

Bununla yanaşı inkişafa adaptiv və çevik yanaşma da lazımdır. Biz strateji planlaşdırma və çevik idarəetmə arasında balans qurmalıyıq.

Azərbaycanda iqtisadi artımın əsasları

İqtisadi artımın sürətləndirilməsi qarşıya qoyulan əsas vəzifədir. İqtisadi artımı coğrafi determinizm və ənənədən asılılığa (path dependance) bağlayanlar bu suala cavab verə bilmirlər ki, necə olur ki, Sinqapur və Malayziya eyni hövzədə yerləşdikləri halda fərqli artım templəri ortaya qoymuşdur. “Millətlər niyə çökür?” əsərində Əcəmoğlu və Robinson iqtisadi artım üçün institutların

effektivliyini əsas gətirirlər. Məsələn, Şimali və Cənubi Koreya, eləcə də Şərqi və Qərbi Almanıyanın təcrübəsi göstərir ki, hətta eyni coğrafiyada eyni millətlər müxtəlif institutların təsiri altında fərqli inkişaf səviyyələrinə malik olurlar. Təsadüfi deyil ki, istər strateji yol xəritələrində, istərsə də yeni milli prioritetlərdə intitutsional islahatlara geniş yer ayrılıb. Amma eyni bir hüquqi rejim, valyuta, makroiqtisadi şəraiti olan bir ölkənin içərisində hər nəfərə düşən gəlirin fərqlənməsi, misal üçün Türkiyədə İstanbul, İzmir, Ankara və Qarsda gəlir səviyyələrinin müxtəlifliyi məsələnin institutların effektivliylə tam izah edilməsini çətinləşdirir. Harvard professoru Rikardo Hausman bu məsələnin izahını başqa bucaqdan verir. Hausmana görə iqtisadi artımda əsas məsələ kollektiv bilik və bacarıqlardır (personbayt). Çünki texnologiya hamı üçün əlçatardı, əsas bu texnologiyalardan istifadə etməyi bacaran insanların olmasıdır. Beləliklə, personbaytı çox olan dövlətlər daha mürəkkəb - kompleks məhsullar istehsal edirlər. Harvard Universitetinin hesabladığı Komplekslilik indeksi məhz bu prinsipin üzərində dayanır. Ölkə nə qədər çox kompleks məhsul istehsal etsə, bir o qədər də çox nou-haudan istifadə edəcək. Məsələn, bu gün bizim regionumuzda meyvə-tərəvəzi bütün ölkələr istehsal edə bilir, amma neft-kimya məhsulu kimi kompleks məhsulu az ölkə ərsəyə gətirir. Harvard Universitetinin təklif etdiyi metodologiya əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, əgər ölkə iqtisadiyyatının komplekslilik səviyyəsi milli gəlir səviyyəsindən aşağıdırsa iqtisadi artım zəifləyəcək. Bizim araşdırmalar göstərir ki, bu baxımdan Azərbaycan komplekslilik indeksini milli gəlir səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq və onu aşmaqla iqtisadi artımı sürətləndirə bilər.

Beləliklə, iqtisadi artım üçün fundamental məsələlər bunlardır: effektiv institutlar, texnologiya, mədəni kodların yenilənməsi və coğrafiyanın üstünlüyü.

İqtisadi Komplekslilik

Bunun üçün daha çox kollektiv nou-hauya malik olmaq, personbaytı artırmaq və mövcud sektorların yaxınlığında olan sektorlara keçməklə iqtisadi artımı sürətləndirmək mümkündür. Çünki biz “aşağıda asılmış meyvələri” (low-hanging fruits) dərməklə aşağı risk və mənfəətlə qənaətlənmiş olarıq. Yox əgər mövcud iqtisadiyyatımıza uyğun gəlməyən və biliklərimizi üstələyən sektorlara sıçrayış etmək istəsək, qazancımızla yanaşı, risklərimizi də artırırıq. Bir sözlə, pomidor kimi az kompleks və təyyarə kimi çox kompleks məhsulun arasında balanslı mövqe tutmağımız məsləhətdir ki, risk və qazancı tarazlaşdıraraq. İqtisadi artımın sürətlənməsi və diversifikasiya zaman alan prosesdir, buna görə də, vaxt itirmədən Prezidentin tapşırığına uyğun olaraq milli prioritetlərin əsasında yeni strategiya işlənir.

Məhsulun kompleksliliyi artdıqca, onun istehsalını daha az ölkə həyata keçirir. Biz yalnız başqalarının daha az istehsal etdiyi və daha çox kompleks olan məhsulları istehsal etməliyik ki, ixracın diversifikasiyasına nail olaq. Professor Hausman qeyd edir ki, 1960-cı illərdə Tayland və Qana eyni inkişaf səviyyəsində olsa da, indiki fərqləri altı dəfəyə yüksəlib. Çünki Tayland mərhələlərlə əvvəlcə yüngül sənaye, daha sonra elektronika və maşınqayırma sahələrinə keçid etməyi bacardı, Qana isə yerində saydı. 1971-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra xarici yardımlardan asılı vəziyyətdə olan və Kissincerin “dibsiz səbət” adlandırdığı Banqladeş bu gün Çindən sonra ikinci ən böyük geyim ixracatçısına çevrilməyi bacarıb.

Sadəəcə bir həqiqəti qəbul etməliyik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında dominant olan karbohidrogen sektoru başqa sahələrlə əlaqəsi zəifdir və buradakı nou-haunu başqa sahələrdə tətbiq etmək imkanı məhduddur. Məsələn, biz ən müasir neft texnologiyalarını və bilikləri, uzağa getməyək, plastik sənayesində istifadə edə bilmərik. Dubayın təcrübəsi göstərir ki, biz modern infrastruktur, ixtisaslı əmək qüvvəsi və əlverişli biznes mühiti təklif etməklə “əvvəlcədən potensial tələbi” (in advance of demand) yarada və sərmayə cəlb edə bilərik. Bu hesaba vaxtilə iqtisadiyyatının yarısını neft təşkil edən Dubayda “qara qızıl”ın payı hazırda 1 faizə enib.

Azərbaycanın “Qlobal Rəqabətlik hesabı”nda infrastruktura və “Doing Business” hesabında isə əlverişli biznes mühitinə görə dünya üzrə ilk 30-luqda qərarlaşması bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır.

Varlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artım zamanı daha çox diversifikasiyaya üstünlük vermək lazımdır. Burada bir incə məqam var. İnsanlar nə qədər dar ixtisaslaşmaya getsələr, iqtisadiyyatlar da bir o qədər diversifikasiya olacaq. Beləliklə, mikro səviyyədə ixtisaslaşma makro səviyyədə diversifikasiyaya və deməli, iqtisadi artıma gətirir.

Bilik və bacarıqların iqtisadiyyatı

Bir məsələ də var ki, biz xammalı son məhsula çevirməklə paralel, həm də biliklərimizin üzərinə daha çox bilik gətirməliyik. Məsələn, meşə ilə zəngin olan Finlandiya nə oduncaq, nə də ki, mebeldən deyil, daha çox kompleks məhsullardan gəlir götürür. Finlər əvvəlcə klassik iqtisadçıların dediyi kimi oduncaq, sonralar ənənəvi iqtisadçıların məntiqinə əsasən ağac materialları və mebel istehsal etdikləri halda, nəhayətdə ağac kəsən maşınların üzərində işləyərək maşınqayırma sənayesinə keçdilər. Harvard Universitetinin Artım Laboratoriyasının hazırladığı nəzəriyyəyə əsasən Finlandiya bacarıqlarının üzərinə bacarıq gətirdi, daha sonra da Nokia telefonunun istehsalına başladı. Göründüyü kimi, Finlandiya yalnız öz xammalının üzərinə gətirdiyi dəyərle kifayətlənmədi, həm də yeni sahələrdə iqtisadiyyatını şaxələndirməklə, personbaytlarını artırmaqla inkişaf etmiş ölkəyə çevrildi. Bu iqtisadi artımın incə fəlsəfəsidir. Böyük filosofumuz Nizami buna görə deyirdi ki, “qüvvət elmdədir!” Bizim əsas sərvətimiz, cənab Prezident qeyd etdiyi kimi insan kapitalıdır. Təhsil səviyyəsi yüksək olan Almanıyanın təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatı şaxələndirən pioner şirkətlər bəzən beyini kənardan gətirirlər. Elə “Silikon vadisi” də bu baxımdan fərqlənir. Bütün dünya “beyin ovu”ndadır, çünki iqtisadi artımı personbaytlar – bilikli və səriştəli insanlar təmin edir. Məsələn, ABŞ universitetlərində xaricdə doğulan professorlar üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan, biz miqrasiya siyasətini elə tənzimləməliyik ki, beyin axınına yol vermədən, əksinə beyin cəlb edən bilək ki, iqtisadi artımı dəstəkləyək, üstəlik modern təhsil və təlimlə bacarıq, səriştə və biliklərimizi artıraraq.

Facebook-un Whatsup-ı alması təcrübəsi göstərir ki, əgər imkan varsa, hazır texnologiyaları almaq daha sərfəlidir, nəinki onu yaratmaq. Bu gün 50 milyard dolları aşan strateji ehtiyatlarımız imkan verər ki, mövcud texnologiyaları personbaytı ilə birlikdə alaıq. Vençur fondları bu sahədə çox iş görə bilər: bir platforma olaraq izafi maliyyəni biznes ideyaların gerçəkləşməsinə yönəldər. Bir sıra suveren fondlar bu sahədə investisiyalar qoymaqla innovativ inkişafı dəstəkləyirlər.

Azərbaycanın tətbiqi elm istiqamətində getməsi məqsədəuyğun olardı, nəinki fundamental. Məsələn, bizim İT şirkətlərinin soft həllər və soft development, habelə platforma yaratmaq sahəsində daha çox imkanı var, nəinki Teslanın etdiyi kimi fundamental R&D həyata keçirmək. Biz hazır texnologiyaların tətbiqi sahəsində getməliyik. Bu yaxınlarda görüşdüyümüz Azərbaycanın aparıcı İT şirkətləri də hökumətlə bu istiqamətdə dialoq quraraq biznes mühiti üzrə növbəti islahatlar barədə təkliflərini təqdim ediblər. Deyə bilərəm ki, informasiya və rabitə xidmətləri Azərbaycanda böhrana qədərki müddətdə iki-rəqəmli artım göstərərək, keçən il isə az da olsa böyüyüb.

Dördüncü Sənaye İnqilabı Mərkəzinin afilə edilmiş qurumunu yaratmaqla Azərbaycan həm də rəqabət üstünlüyü olan bio, fiziki və rəqəmsal texnologiyalar sahəsində ixtisaslaşmalıdır.

İİTKM xərclər-buraxılış və tarazlıq modellərinin əsasında sahələrarası və məhsullararası multiplikator effektlərini öyrənir. Amma iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün bu kifayət etmir, həm də biliklərin – nouhauarın bir sahədən başqasına transferini təmin etmək lazımdır. Texnologiyanın üç komponenti var: alətin özü, davranış qaydası və personbayt, yəni səriştə və bilik. Aləti və ondan davranış qaydasını əldə etmək asandır, ən çətini biliklərin və səriştələrin yayılmasıdır, onun bir insandan başqasına keçididir. Məsələn, Barselona futbol klubunda Barselona şəhərindən olan futbolçular demək olar ki, yoxdur. Barselona klubunu sahibi futbol komandasını necə yaratmağı, yəni nou-hau-nu bilir. Məhsulu necə yaratmağı bilmək – yəni nou-hou, məhsul üçün resursdan daha vacibdir. Belə olmasaydı, məhdud və əlverişsiz şəraitə malik olan İsrail özündən ərazicə 823 dəfə böyük olan Rusiyaya aqrar məhsullar ixrac etməzdə. Balıq deyil, tilov və ondan istifadə bacarığı daha vacibdir.

Artım diaqnostikası

Ricardo Hausmann, Dani Rodrik və Andres Velaskonun birgə yazdığı “Artım diaqnostikası” əsərində göstərilir ki, islahatlar biristiqamətli deyil, kompleks olanda, yəni ən azından, başlıca problemləri aradan qaldıranda uğurlu olur. Məsələn, ötən əsrin sonlarında El Salvador və Argentina Çilidəki islahatları təkrarlasalar da, onlarda “Çili möcüzəsi” baş vermədi. Bir ölkədə eyni vaxtda bütün fundamental şərtlərin (əlverişli biznes mühiti, sabitlik, ədalətli məhkəmə, yaxşı infrastruktur, insan kapitalı, maliyyəyə çıxış və s.) paralel mövcudluğu iqtisadi artımı təmin edə bilər, əsas şərtlərdən cəmi birinin ödənməməsi kifayətdir ki, iqtisadi artım tormozlansın. Cəmi bir sahədə idarəetmə və ya bazar uğursuzluğu qalarsa, islahatların müvəffəqiyyətinə təhlükə yarana bilər.

Bu baxımdan cənab Prezidentin beş əsas milli prioriteti paralel həyata keçirməyi tapşırması əhəmiyyətlidir.

Bu il Dünya Bankı Azərbaycanda iqtisadi artımın 2,8 faiz, gələn 3,9 faiz olacağını proqnozlaşdırır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Qlobal İqtisadi Mənzərə” hesabatına əsasən Azərbaycanda iqtisadi artımın 2021-ci ildə 2,3 faiz, 2022-ci ildə isə 1,7 faiz olacağı proqnozlaşdırılır. Eyni zamanda BVF Azərbaycanda cari əməliyyatlar balansını üzrə proqnozları da pozitivə doğru yeniləmişdir. Belə ki, cari əməliyyatlar balansının defisitinin ÜDM-ə nisbəti 2021 və 2022-ci illərdə müvafiq olaraq 3,6 və 4,4 faiz olaraq proqnozlaşdırıldığı halda, yeni hesabatda müvafiq defisit profisitlə əvəz olunmaqla 1,1 və 0,5 faiz ətrafında qiymətləndirilmişdir.

Birincisi, iqtisadi artımın adekvatlığı müəyyənəşdirilməlidir. Məsələn, artım faizi müqayisə oluna biləcək ölkələrdəki analoji göstərici ilə tutuşdurulmalıdır və ya artımın dövlətin qarşıya qoyduğu hədəflərə uyğunluğu araşdırılmalıdır. Milli prioritetlərdə qarşıya qoyulan məqsəd iqtisadi artımın yüksək trayektoriyaya keçirilməsidir. İkincisi, tədiyyə balansının tarazlığı və fiskal dayanıqlılıq baxımından iqtisadi artımın davamlılığına baxılmalıdır. Azərbaycanda tədiyyə və fiskal balans son illərdə ümumilikdə qənaətbəxşdir, eyni zamanda, neft amilinin təsirinin azalması trendinə uyğun olaraq iqtisadi artımın dayanıqlılığının artırılması üçün yeni strategiyada fəaliyyətlər nəzərdə tutulub. Üçüncüsü, iqtisadi artımın inklüziv olması, yəni cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi artımdan faydalanması üçün imkanların yaradılmasıdır. Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkələrin arasında iqtisadiyyatın inklüzivliyinə görə ilk üçlükdədir və 2030-cu ilə qədər Azərbaycan əhalisinin BMT hesabatına əsasən 600 min nəfər artmasını da nəzərə alaraq inklüzivliyin saxlanması hədəflənir. Dördüncüsü, iqtisadi artım “baha başa gəlməli” deyil.

İqtisadiyyatın “hərəkətverici qüvvələri”

“Hərəkətverici qüvvələr” anlayışına İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində aparılmış “xərclər-buraxılış modeli” - hesablamalar əsasında cavab vermək mümkündür. Burada iki yanaşma var: birincisi, multiplikator yanaşması, digəri isə sektorun özündən əvvəl (backward linkage) və özündən sonra (forward linkage) gələn sektorlara nə dərəcədə təsir göstərməsidir. İqtisadiyyatın sahələri 4 əsas multiplikator üzrə effekt yaradır: buraxılış (output) multiplikatoru, əmək gəliri multiplikatoru, məşğulluq multiplikatoru və əlavə dəyər multiplikatoru. Məsələn, bizim hesablamalara görə, buraxılış multiplikatoru 26 istiqamətdə, o cümlədən, elektrik avadanlığı, geyim, ərzaq, əczaçılıq, kimya və içki sənayesində 2-dən çoxdur və ən yüksəkdir. Yəni bu sahələrin buraxılışı ümumi iqtisadiyyata daha çox təsir göstərir. Neft-qaz hasilatının isə buraxılış multiplikatoru 1,16 olmaqla ən aşağı həddə yaxındır, bu sahənin artımının ümumi məhsul buraxılışına birbaşa təsiri cüzdür.

Eyni zamanda, aqrar sahə, turizm və özünüməşğulluq proqramı daha çox məşğulluq, neft-kimyası kimi sektorlar daha çox əlavə dəyər, maliyyə-bank sektoru kimi sektorlar isə daha çox əmək gəliri yaradır. Biz iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi zamanı bu xüsusiyyətləri, yəni buraxılışı, əmək gəlirlərini, məşğulluğu və əlavə dəyəri nəzərə almaqla optimallaşdırmaya getməliyik. Mövcud resurslarımız, coğrafiya, qlobal trendlər və yerli şərait, həm də ənənə və perspektivlər milli iqtisadiyyat quruculuğunda nəzərə alınması məsələlərdir.

Milli Prioritetlərdə göstərilən iqtisadi suverenliyi təmin etmək üçün ÜDM-in tərkibində xarici komponentin – qoyuluşun (input) optimallaşdırılmasına da ehtiyac var.

İqtisadi artımı tətikləyən sahələri diqqətlə seçməliyik. Məsələn, Azərbaycanda tikintinin məhsulundan 84 sahə (downstream) faydalanır, tikinti özü isə 44 sahənin (upstream) məhsulundan və xidmətindən yararlanır. Beləliklə, tikinti elə bir həlqədir ki, onun vasitəsilə bütün zənciri tərpətmək, eyni zamanda, həm tələb, həm də təklif yaratmaq mümkündür. Qarabağda tikinti bumu bu mənada bütün iqtisadiyyatı canlandırır bilər. Tikintinin hər 3 manatlıq buraxılışına qarşı 1 manat da idxal düşdüyündən tikintidə istifadə olunan məhsul və xidmətləri də mümkün qədər yerli istehsalın hesabına təmin etməklə əlavə dəyər yarada bilərik. Tikinti qədər emal sənayesi də “upstream” və “downstream” istiqamətlərində təsir imkanlarına malikdir. Çünki istər kənd təsərrüfatı məhsulu olsun, istərsə də dağ-mədən, emal sənayesi xammal resursuna dəyər əlavə etməklə, emal dərinliyini artırmaqla iqtisadiyyatı canlandırır, əlavə dəyər və iş yeri yaradır.

Biz texnologiyaları daha çox idxal etdiyimizdən, onun “downstream” təsiri daha çoxdur və texnologiyalar iqtisadi səmərəliliyi yüksəldir. “Downstream”də ticarət, maliyyə-bank, biznes, rabitə və informasiya xidmətləri, “upstream”də isə turizm daha çox təsirə malikdir. Bir sözlə, biz dəyər zəncirində həlledici həlqələrin üzərində daha çox fokuslanmaqla - nöqtəvi təsirlə iqtisadi artımı təmin edə bilərik.

Hazırda İİTKM-də bütün sektorların həm daxili resurs dəyəri əsasında rəqabət qabiliyyəti təhlil edilir, həm də sektorun başqa sahələrə təsirini ifadə edən dispersiya effekti hesablanır. Əgər iqtisadi təhlükəsizlik üçün təhdid yaratmırsa, rəqabət üstünlüyü olmayan sahələrin dəstəklənməsi lazım deyil. Əvəzində rəqabət üstünlüyü olan sahələri dəstəkləməklə resurslarımızı daha səmərəli istifadə edərək, faydamızı maksimallaşdırır bilərik.

Hazırda Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatı üçün əsas "dartıcı qüvvə" daxili tələbdir, qeyri-neft ixracının qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti təxminən 5 faizdir, qalan ÜDM-in 95 faizinə yerli tələb var. Bu mənada beynəlxalq müqayisə göstərir ki, bizim ixrac potensialımız böyükdür və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti artdıqca xarici tələb daha böyük rol alacaq. Sinqapur və Maldivin təcrübəsi göstərir ki, uğur qazanan kiçik iqtisadiyyatlarda artımın əsas drayveri xarici tələb - ixrac olmalıdır. Böyük iqtisadiyyatlar, məsələn, Çində əksinə miqyas effekti imkan verir ki, daxili tələb əsas hərəkətverici olsun. Azərbaycan iqtisadi artımı daha çox xarici bazarlara çıxmaqla təmin edə bilər. Azərbaycanın global dəyər zəncirlərinə qoşulması üçün dağ-mədən, neft-kimya, nəqliyyat-logistika, tekstil, emal sənayesi kimi sahələri daha perspektivlidir.

Azərbaycanın 2030-cu il hədəflərindən danışanda, biz həm də əhali artımını da nəzərə almalıyıq. 2030-cu ilə qədər əhalimiz BMT-nin proqnozlarına əsasən 600 min nəfər artacaq. Bir tərəfdən Qarabağın 167 faydalı təbii resursları, torpaq, su və meşə fondu, tarixi və mədəni abidələri, digər tərəfdən isə 600 min insan yaxın perspektivdə iqtisadiyyatımıza əlavə güc qatacaq. İstər təbii ehtiyatlar, istərsə də insan kapitalını daha səmərəli istifadə etmək üçün şərait yaratmalıyıq.

Azərbaycanın post-pandemiya dövrünün üstünlükləri

Bizim fiskal fəza imkan verir ki, xarici və daxili borclanma həddini aşmadan, strateji obyektləri milli təhlükəsizliyin əleyhinə əldən vermədən, devalvasiya və vergi dərəcələrini artırmaqla yükü əhalinin və biznesin üzərinə qoymadan iqtisadi artımı təmin etmək üçün daha rahat olaq. 2021-ci ilin martında BVF-nin yaydığı və müəllifləri Sonali Das and Philippe Wingende olan bloqda da göstərilirdi ki, post-pandemiya dövründə iqtisadi artımı bərpa etmək üçün fiskal fəza əsas şərtlərdəndir. Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-in 1,2 mislində və xarici dövlər borcunun isə iqtisadiyyatın beşdə biri həddində olması, həmçinin dövlətin digər ehtiyatları fiskal fəzanın əlverişli miqyasını göstərir. Bundan başqa Azərbaycanda iqtisadi artım üçün ictimai-siyasi və makroiqtisadi sabitlik, yaxşı infrastruktur, dünyada 30 ən yaxşı biznes mühitlərindən biri, yüksək savadlılıq dərəcəsi və strateji investorlarla yaxşı əməkdaşlıq ənənəsi təmin olunub.

Suveyiş kanalında son insident Şərqi-Qərbi daşımalarında quru nəqliyyat infrastrukturunun imkanlarını daha da artırdı. Çinin qatarla daşımaları 2020-ci ildə 50 faiz və 2016-cı illə müqayisədə 7 dəfə, hətta bu ilin ilk iki ayında Çindən Avropaya gedən qatarların sayı əvvəlki illə müqayisədə iki dəfə artıb. Avrasiyada quru daşımalarının əhəmiyyəti artdığı bir halda Zəngəzur dəhlizinin aktuallaşması və Azərbaycanın indiyədək tikdiyi Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti, altı beynəlxalq aeroport, minlərlə kilometr avtomobil və dəmir yolları Prezident İlham Əliyevin nə qədər müdrikcəsinə siyasət yürütdüyünü göstərir. Nəqliyyat-logistika sahəsində rəqabət üstünlüyümüz iqtisadi artımda öz sözünü deyə bilər.

Qarabağın reintegrasiyası da iqtisadi artımda əhəmiyyətli rol oynayacaq. İİTKM-də aparılan hesablamalar göstərir ki, Qarabağın reintegrasiyası nəticəsində ÜDM 3 faiz, o cümlədən, kənd təsərrüfatı 10,4 faiz, mədənşaxarma sənayesi 5,3 faiz, emal sənayesi 4,3 faiz, turizm 5,5 faiz, nəqliyyat xidmətləri 4,9 faiz artacaq. Bizim hesablamalara əsasən deyə bilərik ki, regional kommunikasiyaların açılması Azərbaycanda ÜDM-i 1,2% artırma bilər. Müzəffər qələbəmiz iqtisadi artım üçün zəmin yaradıb.

F.Ruzvelt deyirdi ki, "tarixdə durduğumuz nöqtə imkan və təhlükələrlə doludur", bu yaxınlarda bu fikri BVF-nın rəhbəri Kristalina Georgiyevna da təkrarladı. Azərbaycan daha çox imkanlara malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adrian, Tobias. (2021). An Asynchronous and Divergent Recovery May Put Financial Stability at Risk, IMF blog.
2. Federico J. Díez, Romain Duval, Chiara Maggi and Nicola Pierri. (2021). Taming the Wave of Small and Medium Enterprise Insolvencies, IMF blog.
3. IMF's Fiscal Monitor report 2021.
4. IMF's Global Financial Stability Report (GFSR) 2021.
5. Hausmann, Ricardo and Cesar A. Hidalgo, et al. (2011). "Preface, Sections 1 & 2" in The Atlas of Economic Complexity. Cambridge, MA: MIT Press. p.6-8; 15-25.
6. Hausmann, Ricardo. (2014). "A Brain's View of Economics." Project Syndicate. January 29.
7. Hausmann, Ricardo. (2013). "The Tacit Knowledge Economy." Project Syndicate. October 30.
8. Hausmann, Ricardo. (2014). "The Mismeasure of Technology." Project Syndicate. April 29.
9. Hausmann, Ricardo and Cesar A. Hidalgo, et al. (2013). "Sections 3-5". In The Atlas of Economic Complexity . Cambridge, MA: MIT Press. 26-51
10. Hausmann, Ricardo. (2018). "Does the West Want What Technology Wants." Project Syndicate. June 27.
11. Hausmann, Ricardo. (2015). "The Import of Exports." Project Syndicate. November 26.
12. Hausmann, Ricardo. (2014). "The Real Raw Material of Wealth." Project Syndicate. July 26.
13. Hausmann, Ricardo. (2019). Why Governments Should Not Wait for Godot. Project Syndicate. December.
14. Hausmann, Ricardo. (2018). The PPP Concerto download. Project Syndicate. April.
15. Hausmann, Ricardo. (2018). Does the West Want What Technology Wants. Project Syndicate. June.
16. Qasımlı, Vüsal. (2014). İqtisadi modernizasiya. Bakı.

V.A.Qasımlı

*doctor of Economic Sciences, Executive director of the Center for Analysis of Economic Reforms and Communication of the Republic of Azerbaijan,
Professor of the Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan*

Economic growth: challenges and perspectives

Abstract

Azerbaijan, which tripled its economy during the last 15 years and aims to double its economy relying on non-oil sector in the next 10 years, is preparing for a new investment wave that depends on the ability to take advantage of the fourth industrial revolution. Only 14.5% of major liberalizations were followed by growth accelerations. Only 18.2% of growth accelerations were preceded by major economic liberalizations. A "recipe" for economic growth must be developed for each country. Therefore, Harvard professor Matt Andrews notes that economic growth is a complex problem, and its solution is possible through the approach of problem-based iterative adaptation. That is why, a clear diagnosis of the problem is prerequisite for economic growth. Then an adaptive strategy must be developed to solve the problem.

The crisis has created good opportunities for the transition to a new model of economic growth. So Azerbaijan should focus on binding constraints and by focusing on the "shortest slab" we could get more bang for our efforts. Because pinning down binding constraints has more effect, since they represent the biggest hurdle to growth. Binding constraints tend to be complements more than substitutes. So without tackling binding constraint it would be difficult to accelerate growth. Azerbaijan can escape one-fits-all-approach trap, by building its economic growth strategy around a problem diagnostic.

Ə.X.Nuriyev
i.e.d., professor, AMEA-nın müxbir üzvü
M.A.Əhmədov
*i.e.d., professor, ADİU-nun “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”
kafedrasının müdiri*

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.02.2022

The article was received by editorial board on 15.02.2022

Статья принята к печати 15.02.2022

GÖRKƏMLİ İQTİSADÇI - ALİM, BÖYÜK ZİYALI AKADEMİK ZİYAD SƏMƏDZADƏ ELMİN ZİRVƏSİNDƏ

Hər bir xalqın elmi, mənəvi, intellektual potensialının formalaşması və inkişafında onun ziyalıları, alimləri müstəsna dərəcədə aparıcı rola malik olurlar. Belə ziyalı alimlərdən biri iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü, Milli Məclisin deputatı, ictimai-siyasi xadim Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadədir. Bu günlər görkəmli iqtisadçı alimin 80 yaşı tamam olur.

Respublikada müasir iqtisad elminin bir sıra istiqamətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı bilavasitə onun adı və elmi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Z.A.Səmədzadə 1940-cı ilin iyun ayının 25-də Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra 1961-ci ildə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutuna daxil olmuş, 1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin “İqtisad” fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, 1965-ci ildə namizədlik, 1971-ci ildə 31 yaşında doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1977-ci ildə isə professor elmi adını almışdır. Görkəmli iqtisadçı - alim Ziyad müəllim 1980-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Müxbir üzvü, 1989-cu ildə isə Həqiqi üzvü seçilmişdir.

Respublikamızın ictimaiyyəti onu böyük alim və praktiki iqtisadçı, bacarıqlı təşkilatçı, qabaqcıl dünya təcrübəsinə və milli reallıqlara əsaslanan müasir mütərəqqi iqtisadi ideyaların daşıyıcısı və fəal tədqiqatçısı kimi tanıyır. Onun milli iqtisadiyyatın inkişafı, səmərəliliyi, strukturu, təhlükəsizliyi, təkrar istehsalın sürət və proporsiyaları, məşgulluq, demokratik proseslərə həsr olunmuş fundamental tədqiqatları, monoqrafiyaları, iqtisadi proseslərin konkret istiqamətlərinə həsr edilmiş coxsaylı təhriri məruzələri Azərbaycanda bir sıra istiqamətlər üzrə elmi-iqtisadi məktəbin əsaslarını yaratdı. Ziyad müəllim keçmiş SSRİ iqtisadçı alimləri arasında ilk dəfə olaraq müttəfiq respublikalarda iqtisadi inkişafın səviyyəsi, sürəti, səmərəliliyini geniş faktorioloji material əsasında sistemli təhlil edərək regional inkişafın planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəri-metodoloji xarakterli təklif və tövsiyələr sonradan müttəfiq respublikaların sosial-iqtisadi inkişafının müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmışdı.

Akademik Z.Səmədzadənin elmi tədqiqatları respublikamızın iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı nəzəri və praktiki problemləri işlənməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq Ziyad müəllimin elmi araşdırmaları dərin sistemli təhlilə, nəzəri və praktiki məsələlərin vəhdət halında həllinə problemlərin cəsarətli qoyuluşu və orijinallığı ilə seçilir.

60-cı illərin ikinci yarısında Z.Səmədzadə o vaxtadək əslində heç kəs tərəfindən öyrənilməmiş bu problemin araşdırmağa başlayanda respublikada iqtisadi inkişaf və əmək məhsuldarlığının artım sürəti aşağı idi, əmək ehtiyatları qeyri-qənaətbəxş vəziyyət yaranmışdı. Əvvəlcə Respublikada Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyəti və Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi, daha sonra – 1969-cu ildə SSRİ Dövlət Elm və Texnika Komitəsi də Z.Səmədzadənin bu problemi barədə təşəbbüsünü dəstəklədilər. Onun elmi rəhbərliyi ilə Azərbaycan AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda əmək məhsuldarlığı probleminə dair xalq təsərrüfatının strukturu və təkrar istehsal proporsiyaları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə intensiv tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Mahiyyətə respublikada iqtisadiyyat

elminin yeni istiqaməti yaranmaqda idi. Z.Səmədzadənin doktorluq dissertasiyası “Əmək məhsuldarlığı və əhalinin məşğulluq strukturu problemləri” mövzusunda həsr edilmişdi. Bu tədqiqat Sovet İttifaqında əmək məhsuldarlığı problemlərinin kompleks halda nəzərdən keçirildiyi ilk sanballı elmi iş idi. Keçmiş İttifaqda və xaricdə görkəmli alim kimi tanınan M.J.Sonin qeyd edirdi ki, bu problemləri küll halında, nəzəri cəhətdən birinci olaraq Z.Səmədzadə təhlil etmişdir.

Z.Səmədzadə ilk dəfə olaraq respublika sənayesini səciyyələndirən materiallar əsasında əməyin səmərəliyi göstəricilərini xalis məhsula görə hesablamış və konkret elmi nəticələr almışdı. Çox böyük həcmdə statistik informasiya və sənayenin demək olar ki, bütün sahələrinin, konkret müəssisələrin məlumatları əsasında gərgin zəhmət bahasına görülmüş bu iş İttifaq alimləri, Respublika Dövlət Plan Komitəsi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. O, eyni zamanda perspektiv araşdırmalar, sənayenin inkişafında yeni meyillər axtarışı, elmi fəaliyyət üçün yeni ideyalar irəli sürən konsepsiyaların yaradıcı şəkildə araşdırılması, tənqidi mövqedən təhlil edilməsi və məsələyə qeyri-standart yanaşılması alimə imkan verdi ki, maddi istehsal sahəsinin həddləri, cəmiyyətin tərəqqisində qeyri-istehsal sahələrinin ikinci dərəcəli rol oynaması barədə şüurlarda kök salmış təsəvvürlərdən imtina etməyin zəruri olması barədə orijinal nəticələr əldə etsin. Z.Səmədzadə hələ 50 il bundan əvvəl qeyri-istehsal sahəsinin strukturunun yaxşılaşdırılmasını qanunauyğun bir hal və respublikanın tərəqqisi amili hesab edirdi. Bütövlükdə Azərbaycanın xalq təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının dinamika və səviyyəsi, onun əsas amillərinin sistemli təhlili, iqtisadiyyatda struktur irəliləyişləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin dərin təhlili, iqtisadi tərəqqi faktorları barədə dolğun elmi konsepsiyaların formalaşması məsələləri də Z.Səmədzadənin fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Akademik Z.Səmədzadə əmək məhsuldarlığı sahəsində toplanmış təcrübənin ümumiləşdirilməsi üçün də çox işlər görmüşdür. 70-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan bu göstəricilər üzrə İttifaqda birinci yerə çıxmışdır. 1978-ci ildə Z.Səmədzadə respublikanın direktiv orqanlarının diqqət mərkəzində olan bu problemlərin daha əhatəli şəkildə araşdırılması məqsədi ilə əmək məhsuldarlığı problemləri üzrə işçi qrupuna başçılıq etmiş, müvafiq qərarın hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmişdir.

Alimin əhalinin məşğulluq strukturu və iqtisadi inkişaf problemlərinə dair orijinal araşdırmaların yaranmasında professor M. M. Allahverdiyevin böyük rol oynadığı demoqrafiya və əmək ehtiyatları elmi məktəbinin inkişafına kömək etmiş, yeni tədqiqat istiqamətlərinin, o cümlədən iqtisadi tərəqqi ilə məşğulluğun strukturu, əmək ehtiyatlarının sahə və ərazi proporsiyaları, urbanizasiya, aqrar sektorda əmək məhsuldarlığı problemləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin tədqiq edilməsi zərurətini əsaslandırmışdı. Bütün bu mürəkkəb aspektli problemlər üzrə alimin əldə etdiyi cəsarətli və orijinal nəticələr yüksək elmi təfəkkürə, zəngin faktiki materiala, elmi analiz üçün əslində əlçatmaz olan bütün müttəfiq respublikaların milli gəlir, əmək resursları balansının müqayisəli təhlilinə əsaslanırdı. Alim mərkəzi iqtisadi orqanların diqqətini ona cəlb edirdi ki, respublikada iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi reallıqdan uzaq olduğu kimi, milli gəlirin artımına təsir edən intensiv və ekstentiv amillər barədə də, həmin orqanların mövqeyi yanlışdır.

1973-cü ildə Ziyad müəllimin zənnimizcə, bu gün də əməli və elmi əhəmiyyətini azaltmayan «xidməti istifadə üçün» qrifi ilə «Əmək məhsuldarlığı və iqtisadi inkişafın xalq təsərrüfatı proporsiyalarının aktual problemləri» və «Əmək məhsuldarlığı və iqtisadi inkişafın proporsiyalarının regional problemləri» adlı xidməti istəyilə iki təhriri məruzə çapdan çıxdı. Bu təhriri məruzələrinə müəllif Azərbaycanda iqtisadi inkişafın o dövr üçün mövcud vəziyyətini sistemli təhlil etmək və dəyərləndirmək əsasında perspektiv dövrə tətbiqən onun inkişaf strategiyasının prioritetlərini, xalq təsərrüfat proporsiyalarının optimallığını və bütönlükdə, sosial-iqtisadi inkişafın prioritetlərinin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirdi.

Ziyad müəllim həmin illərdə zəngin konkret materiallar əsasında keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarında adambaşına düşən milli gəlirin səviyyəsini, onun artım sürətini ittifaq səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə və müqayisədə təhlil edərək, yaxın gələcək üçün respublikamızda iqtisadi

inkışafın təmin edilməsinin başlıca əməli problemlərinin həllinin imkan və yollarını müəyyənləşdirərək əsaslandırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə sovet statistikasında müttəfiq respublikaların inkişaf səviyyəsi bir çox hallarda kəmiyyət göstəriciləri əsasında müəyyənləşdirilirdi ki, bu da hər bir respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının həqiqi real mənzərəsinə tam uyğun gəlmirdi. Bunu nəzərə alaraq Ziyad müəllim qeyd olunan təhriri məruzələrində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq iqtisadi artım problemini məşğulluq və yığım fondundan səmərəli istifadə problemləri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda təhlil edərək bu gün üçün də, aktual olan nəticələrə gəlmişdir.

XX əsrin 70-ci illərində keçmiş SSRİ məkanında elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi əsasında iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyuldu. Bu dövrdə Ziyad müəllimin rəhbərliyi və müəllifliyi ilə 1972-ci ildə «Elmi-texniki tərəqqi və ictimai istehsalın səmərəliliyi» adlı (birgə yazılmış) əsər çapdan çıxdı. Bu kitabda Azərbaycanda iqtisadi inkişafın intensiv inkişafı zərurəti əsaslandırılmaqla yanaşı xüsusi vurğulandı ki, hər bir respublika, o cümlədən Azərbaycan fərqli təbii, əmək və material ehtiyatları balansına malik olur. Alimim fikrincə belə bir şəraitdə xalq təsərrüfatının mövcud strukturundan asılı olaraq onun fərqli intensiv inkişaf tipinə əsaslanmaqla və milli iqtisadiyyatın perspektiv baxımından dinamik, səmərəli və tarazlı inkişafına səbəb olmalıdır. Ona görə də Ziyad müəllim müttəfiq respublikalarda səmərəlilik göstəricilərini dəyərləndirərkən hökmən fond, material və əmək tutumunun «son hədd» artım göstəricilərindən qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda istifadə olunmasını zəruri hesab edirdi. Bu metodoloji yanaşma XX əsrin 90-cı illərində bir çox MDB ölkələrində geniş istifadə olunmağa başladı.

Ziyad müəllimin bu illərdəki tədqiqatlarında mühüm bir istiqaməti bu gün də çox aktual olan problemlərlə bağlı idi. O, yazırdı: «Müttəfiq respublikalarda iqtisadi inkişafın səviyyəsini və səmərəliliyini qiymətləndirərkən bu problemə ancaq istehsalın səmərəliliyi baxımından yanaşmaq düzgün deyildir. O, əsaslandırır ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi ölkə üzrə təkrar istehsalın səmərəliliyi baxımından qiymətləndirilməlidir. Bununla bağlı Ziyad müəllim müttəfiq respublikalarda iqtisadiyyatın səmərəliliyinin təkrar istehsalın səmərəliliyi baxımından qiymətləndirilməsini elmi cəhətdən əsaslandırmışdır.

Ümumən, Ziyad müəllim 1970-1974-cü illərdə apardığı tədqiqatlara görə gənc alim kimi SSRİ və respublika səviyyəsində mükafatlara layiq görülmüşdür. Xüsusi qeyd etməliyik ki, hələ 1975-ci ildə Moskvada dərc olunmuş «Дерзновенная молодость» kitabında dünya miqyaslı məşhur SSRİ alimləri akademik E. Velixov və M. Petrov kimi alimlərlə yanaşı Ziyad müəllimin apardığı tədqiqatları haqqında da əhəmiyyətli və aktual böyük bir yazı dərc olunmuşdur.

Həmin illərdə Ziyad müəllimin rəhbər olduğu «Xalq təsərrüfatının inkişaf sürəti və proporsiyalar» şöbəsi SSRİ Elm və Texnika Komitəsinin maliyyələşdirilməsi əsasında SSRİ EA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin Elmi-Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutu və Gürcüstan SSRİ EA-nın İqtisadiyyat İnstitutu ilə birgə «Milli gəlirin təkrar istehsalı» mövzusu üzrə çox ciddi tədqiqatlar aparmışlar.

Akademik Ziyad müəllim elmi tədqiqatlarında daim uzaqgörənliklə belə bir prinsipial müddəanı əsas götürürdü ki, ölkəmizin malik olduğu resurslar balansı, ondan istifadə dərəcəsi, elmi-texniki tərəqqinin mövcud inkişafı səviyyəsində yaxın perspektivdə hərəkətə gətirilə bilən potensial nəzərə alınaraq milli gəlirin yığım və istehlak fonduna elə bölgüsü optimal hesab edilməlidir ki, onlar bir tərəfdən mövcud imkanlar daxilində tələbatların daha yaxşı ödənilməsinə təmin etsin, ən başlıcası isə bu tələbatların gələcəkdə daha yaxşı ödənilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmınsın. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası üçün belə bir yanaşma bu gün də tam aktualdır.

Doğrudur, ötən əsrin 70-ci illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sonradan iqtisadi inkişafın artım sürəti ittifaq səviyyəsindən xeyli yüksək olmuşdur. Bununla yanaşı bu illərdə iqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişikliklər daha çox iqtisadi artımın kəmiyyətə sürətinin təmin olunmasına istiqamətlənmişdi. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatın strukturunda baş verən

dəyişikliklərin bütünlükdə ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması baxımından araşdırılması müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi.

Akademikin "İctimai istehsalın quruluşu və səmərəliliyi" adlı monoqrafiyası xüsusi qeyd olunmalıdır. Ziyad müəllim ötən əsrin 70-80-ci illərində milli gəlirin yığım və istehlak fonduna bölgü nisbətlərini və onların hər birinin daxili quruluşunun konkret təhlil etməklə belə bir qənaətə gəlirdi ki, istehlak və yığım fondunun ilk baxışdan qənaətbəxş görünən nisbətləri bir çox hallarda respublikamızın əsaslı iqtisadi maraq və mənafeləri baxımından əslində o dərəcədə də əlverişli deyildir.

Respublikamızda istehlak olunan milli gəlirin istehsal olunan milli gəlirə nisbətən üstün artımının başlıca yol və vasitələri araşdırılaraq bu nisbətin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, Ziyad müəllimin 1970-1990-cı illərdə apardığı tədqiqat işlərini qiymətləndirməyə cəhd etsək qeyd etməliyik ki, o, respublikamızın həmin illərdəki mövcud sosial-iqtisadi inkişafını sadəcə olaraq amillər üzrə təhlil etmir eyni zamanda dünyada baş verən mütərəqqi meyllərlə yanaşı Azərbaycan reallığını nəzərə alaraq keçmiş SSRİ daxilində ölkəmizin milli maraq və mənafeələrinin təmin edilməsinin onların həllinə yönəlmiş konkret sosial-iqtisadi inkişafın konseptual əsaslarını formalaşdırmışdır.

Bu baxımdan alimin 1988-ci ildə çapdan çıxmış «Azərbaycan SSR-inin iqtisadi müstəqilliyi və onun təsərrüfat hesabına və özünə maliyyələşdirməyə keçməsi haqqında», «Azərbaycan SSR-inin iqtisadi müstəqilliyi haqqında» fundamental məqalələrində və Azərbaycanın iqtisadi müstəqillik konsepsiyası barədə Azərbaycan SSR-inin Ali Sovetinin sessiyasındakı (1989-cu ildə) məruzəsində irəli sürülən problemlər və onların konkret həlli yolları göstərilir.

Akademik Ziyad Səmədzadə 1990-2000-ci illərdə dünya təcrübəsini və milli reallıqlara nəzərə alaraq çox zəngin konkret materiallar əsasında sistemli tədqiqat işləri apararaq ölkəmizdə iqtisadi artımın təmin edən potensialı, amil və imkanları, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin səviyyəsini elmi-metodoloji cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bununla yanaşı onun «Ümumbəşəri problemlər və Azərbaycan», «Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər» «XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişafın konsepsiyaları haqqında düşüncələr» adlı məqalələrində Azərbaycan iqtisad elmində mühüm bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Ziyad müəllim belə hesab edir ki, XX əsrin son qərində Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi artımın təmin edilməsinin dəyərləndirilməsi və köhnə iqtisadi sistem daxilində reallaşdırılması mümkün olmayan potensial yenidən dəyərləndirərək müstəqillik illərindəki iqtisadi inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zəruriyyətə çevirdi.

Alimin fikrincə, XXI əsrin astanasında təbiət iqtisadi inkişaf məsələlərinə yeni baxışların formalaşması istiqamətində də böyük işlər görülməlidir. Bu gün elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, heç bir dövlət düzgün ekoloji siyasət yerinə yetirmədən sabit inkişaf edə bilməz. Ona görə də bu sahədəki boşluqları doldurmaq, prioritet istiqamətləri indidən müəyyən etmək bizə nisbətən ucuz başa gələ bilər və ağırlı nəticələri xeyli yumşaldar.

Akademik Z. Səmədzadə «XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişafın konsepsiyaları haqqında düşüncələr» adlı məqaləsində elmi uzaqgörənliklə yazırdı: «XXI əsr cəmiyyətin inkişafında, insan amilinin rolunun müqayisəedilməz dərəcədə artması ilə xarakterizə ediləcəkdir. İntellektual potensiala, intellektual mülkiyyətə tələb əhəmiyyətli dərəcədə artacaq, informasiya sahəsində XX əsrin ikinci yarısında baş verən inqilabi dəyişikliklər daha da dərinləşəcək, informasiya bir çox dövlətlərin sözünl əsl mənasında strateji resursuna çevriləcəkdir. Elmi-texniki potensialdan istifadənin sərhədləri xeyli genişlənəcək, dünyada gedən informasiya prosesləri kontekstində elmi-texniki əməkdaşlıq sosial-iqtisadi tərəqqinin mühüm amili kimi çıxış edəcəkdir».

Ziyad müəllim «Ümumbəşəri problemlər və Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər» adlı digər məqaləsində yeni texnologiyaları mənimsəmək dərəcəsi, rəqabət mübarizəsinin əsas vasitələrinin xarakteri, qlobal istehsal proseslərdə iştirakı, rəqabət şəraiti, ixrac qiymətləri və ixracdan əldə olunan gəlir, insan kapitalının beynəlxalq axın istiqaməti, habelə davamlı iqtisadi artımın və rəqabət qabiliyyətinin uzunmüddətli nəticələri nəzərə alınaraq davamlı inkişafın maddi bazasının yaradılması, təbii resurslardan səmərəsiz istifadə ilə bağlı neqativ meylləri aradan qaldırmaq üçün onun mümkün olan bilən təkrar istehsalının və alternativ resurslardan istifadə imkanlarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması zərurəti xüsusi qeyd olunur.

Akademik Z.Səmədzadə həmkarları ilə birlikdə bütövlükdə SSRİ və digər müttəfiq respublikalar üzrə xeyli sayda müqayisəli materiallarının müqayisəli təhlili əsasında belə qənaətə gəlmişdir ki, respublikamızın ərazisində yaradılmış “istehsal olunmuş” və “istehlak olunmuş” milli gəlirin arasında olan əsassız fərqlərin daha çox ayrı-ayrı respublikaların iqtisadiyyatının müxtəlif strukturlarının olmasından və həmin sahələrdə yaradılan məhsul və xidmətlərin qiymətinin formalaşmasındakı olan qüsurlardan irəli gəlir. Bu isə Azərbaycanda istehlak olunan milli gəlirin daha çox az olmasına səbəb olmuşdur ki, bu da öz əksini əhalinin həyat səviyyəsində, reapiublikamızda adambaşına düşən nominal və real gəlirlərin az olmasında öz əksini tapmışdır.

Akademik Z.Səmədzadə elmi-metodoloji tədqiqatlarla yanaşı ölkənin aktual sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəlmiş konkret məqsədli inkişaf proqramlarının hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. Belə ki, alimin elmi rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə «Demokratik inkişaf və əmək ehtiyatlarından istifadə», «Material tutumu», «Enerji tutumu» və digər məqsədli proqramlar hazırlanmışdır.

Akademik Z.Səmədzadənin tədqiqatlarında belə bir xarakterik cəhəti qeyd etmək istərdik ki, ulu öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi və bu gün ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən iqtisadi strategiya və onun reallaşma mexanizmləri bu böyük alimin bütün elmi tədqiqatlarının ana xəttini təşkil edir.

İctimaiyyət tərəfindən akademik Z. Səmədzadənin yaradıcılığının şah əsəri kimi qiymətləndirilən ulu öndər Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə həsr olunmuş “Böyük yolun mərhələləri” (2004-cü il) adlı iri həcmli monoqrafiyası (rus dilində) öz elmi tutumu, məntiqi və şərh üslublarına görə müstəsna dərəcədə nəzəri və əməli əhəmiyyətə malikdir. Bu fundamental əsərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri, spesifik cəhətləri, ümumi qanunauyğunluqları dərin və sistemli təhlil olunmaqla onun perspektiv inkişafının konseptual əsasları tədqiq olunur. Bu kitabda irəli sürülən bir çox müddəalar və gəlinən nəticələr əslində Azərbaycanın iqtisadi inkişaf problemləri üzrə əsl ensiklopedik fundamental bir əsər kimi dəyərləndirmək olar.

Ziyad müəllimin apardığı elmi tədqiqatlarda Azərbaycan dünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. O, Azərbaycan iqtisadiyyatını qlobal ümumdünya miqyaslı iqtisadi inkişaf kontekstində tədqiq edir. Alim eyni zamanda haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, qoballaşma və ümumdünya integrasiya proseslərinin dərinləşməsi şəraitində gənc müstəqil dövlətin milli dövlətçilik mənafeələrinin, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı hələ 25 il bundan əvvəl ölkənin milli iqtisadi modelinin formalaşmasında iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin nəzərə alınmasını daima xüsusi vurğulayırdı. Ölkəmizin XXI əsrin 20 ilə yaxın bir dövr ərzində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf dinamikası onu deməyə əsas verir ki, müstəqil dövlətimiz özünün inkişaf strategiyasını, məqsəd və vəzifələrini dəqiq müəyyənləşdirmiş, davamlı inkişafın tələblərinə uyğun yaşayış səviyyəsini təmin etməyə imkan verən özünəməxsus unikal bir inkişaf modelini formalaşdırmışdır.

Cənab prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Biz neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatımızı böyük dərəcədə şaxələndirə bilmişik və Azərbaycanda iqtisadi artım sürəti bunu bariz nümunəsidir. Ona görə də biz beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə həmişə öz mövqeyimizdən yanaşıırıq.”

XX əsrin sonunda Azərbaycanın müstəqil dövlətə cevrilməsi, eyni vaxtda onun qloballaşan dünya təsərrüfat sisteminin bir subyektinə cevrilməsi ölkəmizin iqtisadi alimləri qarşısında qabaqcıl dünya təcrübəsini və milli reallıqları nəzərə alaraq optimal inkişaf modelinin seçilməsinin, onun konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı ciddi tədqiqatların aparılmasını obyektiv zərurətə cevrirdi. Bu baxımdan Ziyad müəllimin “Dünya iqtisadiyyatı: Cin iqtisadi möcüzəsi” (2001-ci il), “Cin qlobal dünya iqtisadiyyatında” (2009-cu il), «Китай в глобальной мировой экономике» (2010-cu il) monoqrafiyaları çox böyük elmi və əməli əhəmiyyətə malik əsərlər kimi qiymətləndirilməlidir. Xüsusi vurğulamaq istərdik ki, akademik Səmədzadənin bu tədqiqatları Cində və bir çox Avropa-Asiya ölkələrində, habelə MDB məkanında çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bu kitablar silsiləsi oxucularda, elmi ictimaiyyətdə dünya iqtisadiyyatını öyrənmək istəyən tədqiqatçılar arasında çox böyük maraq doğurdu. Bu tədqiqatlar eyni zamanda keçid dövrünü adlayan dünyəvi bir dövlətə cevrilmiş Azərbaycan iqtisadiyyatının daha modern əsaslarda davamlı inkişafını təmin etməyə və möhkəmləndirmək üçün beynəlxalq təcrübədən hərtərəfli faydalanmaq zəruriyyətindən irəli gəlmişdir.

Çin dövləti ilə bağlı tədqiqatların əməli əhəmiyyətini nəzərə alaraq Ziyad müəllim araşdırmalarını dərinləşdirərək yeni statistik və təcrübi materialları toplayaraq daha da, fundamental “Cin qlobal dünya iqtisadiyyatı” adlı yeni monoqrafiyasını yazdı.

Əlbəttə, bu əsərlər icərisində akademik Səmədzadənin “Cin qlobal dünya iqtisadiyyatında” kitabı xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu kitab mütəxəssislər və ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycanın iqtisad elmində böyük hadisə kimi dəyərləndirildi. Bu monoqrafiya Cinin unikal iqtisadi inkişaf modeli haqqında yazılmış bu əsər eyni zamanda Azərbaycanla Cin arasında dostluq və qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin inkişafına öz müsbət təsirini bu gün də göstərməkdədir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Cinin iqtisadi inkişaf modeli, mahiyyəti, perspektivləri və onun ölkəmizdə tətbiqi effektivliyini araşdırarkən müəllif klassik, neoklassik, keynscilik, yeni keynscilik elmi istiqamətlərə uyğun olaraq ölkəmizdə sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi və onun dinamik inkişafı ilə bağlı imkanları aşkara çıxararaq dəyərləndirmişdir. Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müasir dövrdə ölkəmiz iqtisadi inkişafın qlobal meyilləri nəzərə alınaraq Cinin iqtisadi modelindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

600 səhifədən, 15 fəsildən və coxsaylı paraqraflardan ibarət olan bu monoqrafiyada eyni zamanda ayrı-ayrı aparıcı dünya ölkələrinin rəqabət strategiyası, onların qloballaşma proseslərinə təsiri, iqtisadi tsikllər və digər fundamental məsələlər bu tədqiqatda kifayət dərəcədə sistemli və dərin təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2009-cu il noyabr ayının 2-də Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi mərasimindəki çıxışında ölkəmizin iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatdığını bəyanat etdi. Buna əsaslanaraq 2010-cu ildə akademik Ziyad Səmədzadənin bilavasitə təşkilatçılığı və baş redaktorluğu ilə «Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr», “Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri» mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransının materialları çap olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 16 ildə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafda əldə olunan nailiyyətlər, yaradılmış elmi-texniki və kadr potensialı, habelə bazar münasibətlərinin yetkinlik dərəcəsi ölkəmizə yaxın gələcək üçün iqtisadi inkişaf konsepsiyasının paradiqmasını və prioritetlərini yeni müstəviyə keçirməyə imkan verdi. Bu problemləri əməli cəhətdən həyata keçirmək üçün 2016-cı ildə ölkəmizdə «Milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə Strateji yol xəritəsi» qəbul olunmuş və 2016-2020-ci illərdə uğurla reallaşdırıldı. Onu da, tam əminliklə qeyd etmək lazımdır ki, II Qarabağ müharibəsi nəticəsində torpaqlarımızın işğaldan azad olunması regionda yeni reallıqlar yaratdı. Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi inkişafının xarakterində yaranana keyfiyyətə yeni reallıqları nəzərə alaraq ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” qəbul olundu. Əgər biz həmin konsepsiya və milli prioritetlərin prinsiplər

müddəalarını, Azərbaycanın mövcud potensiallarından səmərəli və optimal istifadə etməklə davamlı və dinamik inkişafını, sosial-iqtisadi inkişafın prioritetlərini, o cümlədən milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına effektiv qovuşması, qloballaşan dünyada Azərbaycanın milli maraqlarının səmərəli reallaşdırılması və sair problemlərlə bağlı akademik Z. Səmədzadənin tədqiqatlarına diqqət yetirsək onun bu strategiya və milli prioritetlərdə irəli sürülən müddəalarla necə uzlaşdığını aydın görürük.

Akademik Ziyad Səmədzadə bir alim, ictimai-siyasi xadim və vətəndaş kimi çox xoşbəxt bir insandır. Çünki, onun tədqiqatlarında vaxtı ilə irəli sürülən prinsipial müddəalar bu gün Azərbaycanda uğurla reallaşdırılır. Dövlətimiz də Ziyad müəllimin elmi ictimai-siyasi fəaliyyətini həmişə yüksək qiymətləndirmişdir.

Ziyad müəllim əqidəsi möhkəm, mənəviyyəti saf, davranışı sadə, təvazökar və təmənnəsiz bir insandır. Onun elmi tədqiqatları üçün güclü vətəndaş mövqeyi xarakterdir. Ömrünün 80 yaşına qədəm qoyan akademik Ziyad müəllim müasir duyum, daha böyük həvəs, enerji ilə bu gün də müstəqil Azərbaycanımızın iqtisadi inkişafına yardımçı ola biləcək ciddi tədqiqatlar üzərində işləyir, faydalı tövsiyələr və proqramlar hazırlanmasında fəal iştirak edir, səmərəli ictimai-siyasi fəaliyyət göstərir, ölkəmizdə iqtisadi qanunvericiliyin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində əzmlə çalışır.

Azərbaycan dövləti həmişə Ziyad müəllimi elmi, ictimai-siyasi və bir akademik kimi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Belə ki, o, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2010-cu ildə “Şöhrət ordeni”, 2015-ci ildə “Şərəf ordeni”, 2020-ci ildə “I dərəcəli Vətənə xidmətə görə ordeni” ilə təltif olunmuşdur.

Bu gün ömrünün müdrik dövrünü yaşayan Ziyad müəllim bir alim, ictimai-siyasi xadimi kimi daha həvəslə, əzmlə və məhsuldar çalışır. İnandırmaq ki, Ziyad müəllimin elmi bilikləri və təcrübəsi, təşkilatçılıq qabiliyyəti və söyləri hələ uzun illər müstəqil Azərbaycanımızın inkişafına xidmət edəcəkdir.

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507
m.m.asirli@mail.ru
İ.N.Məmmədov
i.ü.f.d., dissertant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0001-8973-3697
Comrad71@rambler.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.02.2022

The article was received by editorial board on 07.02.2022

Статья принята к печати 07.02.2022

MÜƏSSİSƏNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ ONUN DƏYƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə istehsal ehtiyatlarından daha səmərəli istifadənin nəticəsi olan iqtisadi səmərəliliyin artırılması məsələsindən bəhs edilir. Nəticə etibarilə, səmərəli məsrəflərin idarə edilməsi səviyyəsini yüksəltmək üçün zəruri olan istehsal amillərinə qənaət etmək vurğulanır.

Açar sözlər: müəssisə, qiymətləndirmə, dəyər, idarəetmənin səmərəliliyi.

GİRİŞ

Müəssisənin iqtisadi səmərəliliyinin və onun maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi, müəssisənin kompleks iqtisadi təhlilinin mühüm və yekun mərhələsidir. Səmərəliliyi sistemin fəaliyyətinin məqsədinə çatma dərəcəsi kimi qiymətləndirən üsulları eləcə də, səmərəlilik anlayışının özünü - "strateji" adlandırmaq olar.

Həqiqətən də, ingilis dilində "səmərəlilik" termininə iki söz uyğundur: "effectiveness" və "efficiency", bunlar dil aspektində sinonimdir. Lakin, iqtisadi ədəbiyyatda onların hər birinin izahı fərqlidir: effectiveness - qoyulan hədəflərə çatma qabiliyyətidir (bunun hansı qiymətə edildiyindən asılı olmayaraq); efficiency – sərf edilmiş ehtiyatların və əldə edilmiş nəticələrin (qoyulan məqsədə nail olub-olunmamasından asılı olmayaraq) optimal nisbətidir.

Qeyd edildiyi kimi, son on illik ərzində, təsərrüfat təfəkkürünün təkamülü nəticəsində, onların səmərəliliyi haqqında təsəvvürlər dəfələrlə dəyişmişdir. XX əsrdə iqtisadi (bazar) düşüncə tərzinin dəyişən düşüncə tərzinə keçid ən nəzərə çarpan dəyişikliklərdən biri idi.

1. İqtisadi səmərəliyi

Səmərəlilik mütləq bir qiymətləndirmə kateqoriyasıdır. Bu, qeydə alınmalı ilk bənddir. "Səmərəlilik" və "qənaət" demək olar ki, sinonimdir. Hər iki termin məqsədlərə çatmaq üçün vasitələrdən istifadənin "nəticəsini" (effectiveness) xarakterizə edir. "Səmərəlilik" və "qənaət" dedikdə, əlimizdə olan məhdud ehtiyatlardan mümkün qədər çox şey əldə edilməsi nəzərdə tutulur" [1].

Bu yanaşma ümumən xarici mühitin təsirini inkar edən marjinalist yanaşmaya yaxındır. Bu halda iqtisadiyyatın subyektinə tamamilə qapalı sosial-iqtisadi sistem kimi baxılır.

Belə olan halda meyarlar dairəsi də göz qabağındadır. Əsas olanlar gəlirlilik və rentabellilikdir. Onların artırılması – daxili xərclərin azalmasının göstəricisidir. Xalis marjinalizmdə meyar həddi məsrəflər və faydaların bərabərliyinə çevrilir.

Bu yanaşmanın başlıca çatışmazlığı qeyd edilir, məsələn: «Mənfəət istehsal əlaqələrinin fəaliyyəti real yekun nəticəni tam ifadə edə bilməz. Mənfəət intensiv inkişafın real ehtiyaclarını tam

nəzərə ala bilmir, köhnə texnika və köhnəlmiş məhsulların istehsalı ilə də yüksək gəlir əldə etmək mümkündür və s...».

İqtisadi səmərəliliyin artırılması istehsal ehtiyatlarından daha rəşional istifadənin nəticəsidir və o, əslində, istehsal amillərinin qənaətindən ibarətdir.

Bu ilkin nəticə bizə belə bir fərziyyəni irəli sürməyə imkan verir - səmərəliliyin qiymətləndirilməsində resurs yavaşmasının universallığı və obyektivliyi onunla bağlıdır ki, müəyyən hallarda alimlər bəzən istənilən sistemin əsas xüsusiyyətlərini unudurlar, nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə böyük sosial-iqtisadi sistemdir.

Birincisi, məqsəd - istehsal amillərinin birinin qənaəti sosial-iqtisadi sistemin inkişafının ümumi məqsədi ilə əlaqələndirilə bilməz, yəni onun (sistemin) deqradasiyasına, səmərəsiz inkişafına səbəb ola bilər.

İkincisi, bütün sosial-iqtisadi sistemin səmərələrinin məcmusu onun ayrı-ayrı alt sistemlərinin resurs əlamətləri üzrə ifadə olunan səmərələrindən xeyli fərqlənə bilər.

2. Pareto – səmərəliliyi

Bu problemin qismən həlli XX əsrin ortalarında özünə yeni inkişaf yolu tapmışdır. Hələ 1913-cü ildə tərtib edilmiş və müəllifin adı ilə “Pareto-səmərəlilik” adlandırılmış səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə yanaşma çərçivəsində həll olunur.

“Pareto-səmərəlilik” - milli iqtisadiyyatın elə bir xüsusiyyətidir ki, cəmiyyətin digər üzvünün vəziyyətini pisləşdirmədən, heç olmasa, bir insanın ehtiyaclarının ödənilməsi dərəcəsini artırmaq qeyri-mümkündür [2].

O dövrdə iqtisadi nəzəriyyənin əhəmiyyətli hissəsi “Pareto – optimum” əldə edilə bilən şərtlərin təhlili ilə bağlı idi. “Pareto - meyarının” istifadəsi çox məhduddur (optimuma doğru hərəkət yalnız resursların elə bölüşdürülməsi ilə mümkündür ki, ən azı bir insanın rifahını artırmaqla, başqa heç kimə zərər verilməsin). Bu səmərəlilik meyarı bir şəxsin mövqeyinin digərləri hesabına yaxşılaşdırılmasını özündə ehtiva edən alternativlər seçərkən tətbiq edilə bilməz. Çünki praktiki olaraq, bəzən istənilən iqtisadi siyasət hər hansı insan qruplarına zərər vurduğuna görə, bu, həmin yanaşmanın ciddi məhdudlaşdırıcısı anlamına uyğun gəlir [3].

Göründüyü kimi, bu yanaşma, strateji əhəmiyyətin olmadığı halda, artıq xarici mühitdə turbulentliyin artımını qismən – hələ ki, dolayı yolla, artan və sürətlə dəyişən ehtiyacların onları ödəmək imkanlarına uyğunluq dərəcəsi ilə nəzərə alır.

İqtisadi təfəkkür tərzinin inkişafında apofeo, ayrı-ayrı müəssisələrin dövlət iqtisadiyyatı səviyyəsində bir sistemə bağlı olmasının başa düşülməsi idi və burada yenə əvvəllər təsvir edilən bir sıra problemlər özünü qöstərdi. Dövlət səviyyəsində universal elementar olan yeni bir meyarın meydana gəlməsinə ehtiyac yaranırdı. Tədricən anlaşıldı ki, belə bir qiymətləndirmə meyarı yalnız ətraf mühitin – solumun çağırışının nəticəsi ola bilər.

Səmərəlilik meyarının məzmunu isə, istehlak fondunun maksimallaşdırılması ilə eyniləşdirilirdi, çünki məhz istehlak fondunun artırılması rifah səviyyəsinin yüksəlməsinin göstəricisidir.

Meyarın məzmununu istehsalın ictimai səmərələrin maksimallaşdırılması ilə eyniləşdirən bir sıra iqtisadçılar da öz seçimini ictimai tələbatların ödənilmə dərəcəsini meyarla əks etdirmək zərurəti ilə əsaslandırırlar.

Eyni zamanda qeyd olunur ki, təqdim olunan konsepsiyalar çərçivəsində nəticə göstəriciləri bir-birini inkar etmir, əksinə, tamamlayır.

İqtisadi düşüncə tərzini çərçivəsində formalaşan biznesin səmərəlilik meyarlarının universallığı problemi qeyri-maddi aktivlərin - onların yaratdığı əlavə dəyərin uçotunun olmamasından ibarətdir.

3. İnsan əməyi və əlavə dəyər

Bu aktivlərin mənşəyinin əsası insan əməyinin nəticəsidir ki, bu da təkcə xərc amili kimi deyil, həm də gəlir amili kimi nəzərə alınmalıdır. Ən müasir, Əlavə Dəyər Konsepsiyası (Economic Value

Added) səmərəliliyi yalnız istifadə olunan kapitalın gəlirliliyinin onun cəlb edilməsi üçün çəkilən xərclərdən artıq olması kimi başa düşülür. Bu zaman əmək məsrəfləri yalnız məsrəflər kimi nəzərə alınır. Sahibkarlıq fəaliyyətini qiymətləndirərkən təkcə əmək resursunu xərc amili kimi nəzərə almaq düzgün olmazdı, çünki onun baş verməsinin əsasını əmək resursu təşkil edir. Həm ənənəvi maliyyə göstəricilərini, həm də dəyərin yaradılmasında əmək resurslarının iştirakının göstəricilərini özündə birləşdirən integral modelindən istifadə etməklə şirkətin dəyərinin qiymətləndirilməsi yolu ilə bu mövqelərin yaxınlaşması mümkündür [4].

Bu, ona gətirib çıxardı ki, XX əsrin 80-ci illərində iqtisadi təfəkkür tərzini biznesin mühitindən və innovativ transformasiyalarından asılı olaraq səmərəliliyin adekvat qiymətləndirilməsi zərurətinə əsaslanan yeni təfəkkür tərzini – *dəyər düşüncəsi* ilə əvəz olundu. Biznesin səmərəliliyini qiymətləndirən, iqtisadi kontragentlərlə qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alan, innovasiyalara çevik yanaşan və reaksiya verməyi, xarici mühitin turbulentliyini nəzərə almağı bacaran yeni göstəricinin yaranmasına hazırda da obyektiv tələbat vardır. Bu göstərici müəssisənin dəyərinin maksimallaşdırılmasıdır.

4. Mülkiyyət hüquqları sistemi

Bu düşüncə tərzinin mahiyyətini mülkiyyət hüququnun iqtisadi nəzəriyyəsinə aid etmək lazımdır.

Yeni institusional nəzəriyyədə mülkiyyət hüquqları sistemi dedikdə qıt resurslara çıxışı tənzimləyən bütün qaydaların çoxluğu başa düşülür. Mövcud təriflərə görə, mülkiyyət hüquqları həm maddi, həm də qeyri-maddi obyektləri əhatə edir.

Bazarın səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri şərt mülkiyyət hüquqlarının dəqiq tərfi və ya “spesifikasiyası”dır. Mülkiyyət hüquqları nə qədər dəqiq müəyyən edilmiş və etibarlı şəkildə qorunmuş olarsa, iqtisadi agentlərin hərəkətləri ilə onların rifah halı arasındakı əlaqədə bir o qədər sıx olar. Bununla da, spesifikasiya iqtisadi cəhətdən ən səmərəli həllərin qəbuluna zəmin yaradır. Mülkiyyət hüquqlarına əməl edilmədikdə, onlar qeyri-dəqiq qurulduqda və zəif qorunduqda və ya müxtəlif növ məhdudiyyətlərə məruz qaldıqda bunun əksi baş verir.

Yeni institusional nəzəriyyənin prinsipial tezi ondan ibarətdir ki, mülkiyyət hüquqlarının spesifikasiyası *pulsuz* deyildir. Bəzən o, böyük xərclər tələb edir. Onun düzgünlük dərəcəsi bu və ya digər hüquqların müəyyən edilməsi və qorunması ilə müşayiət olunan fayda və xərclərin balansından asılıdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, istənilən mülkiyyət hüququ problemlidir: real iqtisadiyyatda onu tam olaraq müəyyən etmək və mütləq etibarlılıqla qorumaq mümkün deyildir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, şirkətin dəyəri təkcə biznesin mənfəət göstəriciləri ilə deyil, həm də onun uzunmüddətli perspektivləri və mənfəətin özünün əldə edilməsi riskləri ilə bağlıdır. Elmdə bazar (iqtisadi) təfəkkür növündən dəyər növünə doğru yeni istiqamətlənməni bu yolla təsdiq etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Хеше П. Экономический образ мышления. (1992). - Пер. с англ. Издание второе, стереотипное. - М.: Изд-во «Дело» при участии Изд-ва «Catallaxy».
2. Pareto V. Traiffi de sociologie gimurale. Geimve. (1968).
3. Ходжсон Д. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. (2003). М.: Дело.
4. Бондаренко А. Стоимостное мышление: Эволюция взглядов на результативность бизнеса. (2006). //«Маркетолог» № 8, стр. 16-17.

М.А.Мамедов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5327-2507

И.Н.Мамедов

д.ф. по э., диссертант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0001-8973-3697

Оценка экономической эффективности предприятия и управления его стоимостью

Резюме

В статье рассмотрен вопрос повышения экономической эффективности, который является результатом более рационального использования производственных ресурсов. В конечном счете, это сводится к экономии факторов производства, так необходимых для повышения уровня эффективного управления стоимостью.

Ключевые слова: предприятие, оценка, стоимость, эффективность управления.

M.A.Mammadov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5327-2507

I.N.Mammadov

*Doctor of Philosophy in Economics, dissertant,
Azerbaijan Architektural and Constraction University*
ORCID 0000-0001-8973-3697

Valuation of the economic efficiency of the enterprise and its value management

Abstract

The article considers the issue of increasing economic efficiency, which is the result of a more rational use of production resources. Ultimately, it comes down to saving the factors of production that are so necessary to improve the level of effective cost management.

Key words: enterprise, valuation, value, management efficiency.

R.Y.Əliyev
t.ü.f.d., doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
“Azəriqaz” İB-nin baş direktoru
ORCID 0000-0002-4493-5727

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.02.2022

The article was received by editorial board on 10.02.2022

Статья принята к печати 10.02.2022

MƏNZİL SFERASININ SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ VƏ İSLAHATLARIN REALLAŞDIRILMASININ ELMİ ƏSASLARI

Xülasə

Mənzil sferasında sosial-qtisadi siyasətin ən mühüm vəzifələrindən biri torpaq siyasətinin düzgün inkişaf etdirilməsidir. Məqalədə mənzil sferasının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti olan torpaqdan istifadənin iqtisadi mexanizminin müasir iqtisadiyyatda roluna baxılıb, şəhərin tənzimlənməsi probleminə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müəyyən ərazidə torpaq istifadəçiləri arasında qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı münasibətləri əks edən və torpaq sahələrinin ekoloji vəziyyətinin müəyyən edilməsi torpaqdan səmərəli istifadənin iqtisadi mexanizmini təyin edir.

Açar sözlər: mənzil sferası, torpaq, dünya təcrübəsi, hüquqi zonalaşdırma.

Azərbaycanda mənzil sferasının inkişafı və kommunal xidmətlərin islahatlarının reallaşdırılması sosial-iqtisadi dəyişikliklərin prioritet istiqamətlərindən biridir. Mənzil tikintisi və mənzil təsərrüfatı mənzil sferasının qabaqcıl sahələri hesab edilir. Həmin sahələr mənzil fondunun həcmnin artırılmasına, saxlanılmasına köməklik edir və mənzil-kommunal xidmətlərini istehlakçılara çatdırır. Hazırda Ölkədə mənzil sferasının inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə zəif təsir edir, çünki onun qarşısında qoyulan tələblər tam yerinə yetirilmir. Bununla bağlı ölkədə mənzil problemi ciddi bir sosial problem kimi qalır.

İqtisadi-hüquqi təminatın zəif olması səbəbindən mənzil tikintisinin inkişaf səviyyəsi aşağıdır, buda mənzil problemin həll olunmasını çətinləşdirir. Kommunal xidmətlərlə yanaşı mənzil təsərrüfatı dotasiya kimi qalır və onun saxlanması şəhər büdcəsinin hesabına olur. Göstərilən xidmətlərin aşağı səviyyədə olması, inhisarçılıq, səmərəsiz idarə olunma mənzil sferası islahatlarının aparılmasını tələb edir. Mənzil sferası islahatları birinci növbədə şəhərlərdə reallaşdırılmalıdır, oralarda ölkənin əhalisinin əksəriyyəti yaşayır, mənzil fondunun həcmi yüksəkdir, tikinti və mənzil şirkətlərinin əsas gücləri yerləşirlər.

Mənzil sferasında vəziyyətin qeyri-kafi olması köklü dəyişikliklərin və islahatların aparılması zəruriliyini müəyyən edir. Mənzil islahatının əsas məqsədi mənzil tikintisinin keyfiyyətini yüksəltmək, əhalinin mənzil şəraitini və mənzil fondunun istismarını yaxşılaşdırmaq, dotasiyaları məhdudlaşdırmaq, mənzil sisteminin saxlanmasına sərf olunan büdcə xərclərini azaltmaqdır. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün islahatın reallaşdırılması tədbirləri hazırlanmalı, normativ-hüquqi və iqtisadi – təşkilatı mexanizmləri əsaslandırılmalıdır.

Mənzil və kommunal sferası çoxsahəlidir və özündə şəhərlərin və yaşayış məntəqələrinin həyat təminatının sosial-iqtisadi məsələlərini cəmləşdirir. Həmin sahələrə əhalinin mənzil və kommunal xidmətlərinə tələbatını təmin edən müəssisələr və təşkilatlar daxildirlər.

Hal-hazırda mənzil – kommunal təsərrüfatı iqtisadiyyatın sahəsidir və özünə dörd sahəaltılarını birləşdirir:

- 1) mənzil təsərrüfatını (şəhər və şəxsi mənzil fondunu, təmir tikinti idarələrini, təmir-istismar idarələrini və.s);
- 2) resurs təminatını (istilik-, elektrik-, qaz-, su təchizatını);
- 3) abadlaşdırmanı (yaşıllaşdırma, yol-körpü təsərrüfatı , sanitar , təmizləyici və.s) ;
- 4) məişət xidmətini (hamam, çamaşırxana təsərrüfatı, mehmanxana təsərrüfatı və.s).

Mənzil-kommunal sferasının əsasını təşkil edən mənzil və kommunal təsərrüfatı bir-birindən fərqlənirlər. Mənzil təsərrüfatını bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsasən inkişaf etdirmək lazımdır, hazırda kommunal təsərrüfatında inhisarçılıq mövcuddur və kommunal xidmətlərin qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənir (Taarif şurası). Belə tənzimləmənin məqsədi istehlakçılara göstərilən xidmətlərin əlverişli qiymətlərlə təmin edilməsidir.

“Mənzil təsərrüfatı” anlayışına yaşayış evlərinin və onun avadanlıqlarının təmiri, pilləkən qəfəsesinin və həyətyanı ərazisinin təmizlənməsi və.s daxildir.

1990-cı illərdə mənzil-kommunal sferası ölkənin iqtisadiyyatı kimi tənəzzül dövründə idi, onun inkişafı xeyli vəsaitlər tələb edirdi. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyat nazirliyinin məlumatlarına əsasən mənzil-kommunal sferasına ayrılan dotasiyalar 1990-1995-ci illərdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 1,1- 1,18 %-i təşkil etdi, 1996-cı ildə 1,3%, 2000-ci ildə -0,9%, 2010-cu ildə -0,75%, 2015-ci ildə 0,72%, 2019-cu ildə -0,74%. Hazırda mənzil-kommunal sferasının saxlanmasına müxtəlif regionlarda yerli büdcələrin təxminən 25-30% xərclənir.

Mənzil-kommunal sferası ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rola malikdir. Ölkəmizdə 1991-ci ildən indiyə kimi mənzil sferası islahatlarının reallaşdırılması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əztəminatlı vətəndaşların və digər kateqoriyalı əhalinin mənzil hüquqi sahəsində sosial təminatın təmin edilməsi prinsiplərinə riayət etməklə tənzimləmənin plan-əmirlik metodlarından bazar mexanizmlərinə keçidini təmin etdi. Mənzil bazarı və mənzil mülkiyyəti mənzil sferası mülkiyyətlərinin ayrılmaz hissəsi oldu. Mülkiyyət formaları üzrə mənzil fondunun strukturu dəyişildi, mənzil islahatının sosial bazası kimi mənzillərin mülkiyyətçilərinin yeni təbəqəsi yarandı.

Bazar münasibətləri şəraitində səmərəli mənzil sferasının yaradılması aşağıda göstərilənlərin hesabına mənzil tikintisinin həcmnin artırılmasını tələb edir:

- mənzil bazarının maliyyə alətlərinin artmasını, o cümlədən pay iştirakçıların;
- kirayə mənzilləri bazarının inkişafını, çünki əhalinin əksəriyyəti təkcə mənzillərin mülkiyyətçiləri olmurlar, həm də mülayim qiymətlərlə bazarda mənzilləri kirayə götürürlər;
- sosial muzd qaydalarına uyğun mənzillərin təqdim edilməsini, yəni xüsusi köməkliyə ehtiyacı olan vətəndaşlara ünvanlı köməkliyin göstərilməsini;
- ərazinin tikintisinin kompleks həyata keçirilməsini, mühəndis infrastrukturu (su, kanalizasiya, qaz, elektrik və.s) daxil olmaqla;
- mənzilləri alanlara mülkiyyət hüququnun verilməsinin təmin edilməsini;

Axıncı illərdə mənzil-kommunal təsərrüfatının geniş həyata keçirilməsinə baxmayaraq, mənzil sferasında vəziyyətin yaxşılaşdırılması nəticəsində müsbət nəticələr əldə edilməyibdir.

Mənzil bazarı fəaliyyətinin əsaslarının qoyulmasına baxmayaraq, real mənzillərin tikintisi, əldə edilməsi ən çox yüksək gəlirli əhaliyə məxsusdur.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Bununla bağlı mənzil sferasında islahatların reallaşdırılması prosesində hüquqi münasibətlər üç yerə bölündü: dövlətə, bələdiyyəyə və əhaliyə.

Dövlət islahatların aparılması prosesində ümumi qanunvericilik bazasını və mənzil sferasının inkişafı məqsədilə iqtisadi şəraitin yaradılmasını öz üzərinə götürdü. Xeyli özəlləşdirilmiş mənzillərin miqdarının olmasına baxmayaraq bələdiyyələr mənzillərin iri mülkiyyətləri kimi qalırlar və onlara zəruri kommunal xidmətlərini göstərirlər.

Təcrübə göstərir ki, mənzil-kommunal islahatlarını geniş həyata keçirmək üçün əhali mənzil fondunun idarə olunmasında iştirak etməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində mənzil sferasına yönəldilən dövlət və bələdiyyə dotasiyaları azaldılır. Mənzil xərcləri ailənin tutduğu mənzil sahəsindən asılı olaraq ödənilir.

Hər bir ölkədə sosial sferanın təkmilləşdirilməsi tez və gec böhran vəziyyətinin əmələ gəlməsinə səbəb olur və qloballaşma şəraitində çox ölkələri əhatə edir. Ona görə də mənfəəti tendensiyaları aradan götürmək üçün köklü dəyişikliklərin aparılması tələb olunur və sosial-iqtisadi inkişafın yeni səviyyəsinə çıxış təmin edilir. Belə qarşılıqlı əlaqəli tədbirlərin birləşməsi “islahat” terminini formalaşdırır. Həmin terminin dəqiq təyin edilməsinə ehtiyac vardır.

İslahat – sosial-iqtisadi sferada mühüm dəyişikliklərdir, cəmiyyətin fəaliyyətinin mülkiyyət münasibətlərinə, təsərrüfat mexanizminə, idarəetmə sisteminə, əmlak hüququna və digər vacib aspektlərə toxunur [196, s.116]. Bazar münasibətlərinə keçidlə bağlı mənzil-kommunal təsərrüfatı islahatı çoxdan yetişmişdir. İslahatın əsas mənası ondan ibarətdir ki, mənzil-kommunal təsərrüfatında rəqabət mühitini yaratmaq, dövlət inhisarçılığını ləğv etmək və kiçik müəssisələri cəlb etməkdir. Həmin tədbirlərin çox hissəsi reallaşdırılıb, amma səmərəsizdir. Bəzi halda islahatların keçirilməsi nəticəsində qiymətlər qaldırılır, buda cəmiyyətdə gərginliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur. İslahatların həyata keçirilməsi zəruridir, amma elə etmək lazımdır ki, onlar narazılığa səbəb olmasınlar.

Mənzil sferasının mühüm əhəmiyyətinə baxmayaraq, qanunvericilikdə həmin anlayış müəyyən edilməyibdir. Ona görə də mənzil sferası anlayışının dəqiq verilməsinə ehtiyac vardır. Mənzil sferası yaşayış evləri, qurğuları, mühəndis və sosial infrastruktur elementlərin tikintisi və yenidən qurulması, mənzil fondunun idarə edilməsi, onun saxlanması və təmiri, habelə vətəndaşların mənzil tələbatının təmin edilməsi təşəvvür edilir.

Mənzil tikintisi yeni mənzillərə və tikilmiş yaşayış evlərinə olan tələbi təmin edir. Yeni mənzillərə tələbatı müxtəlif yollarla təmin etmək olar. Mənzil bazarında hazır həyatıyanı evi, mənzili almaq və yaşadığın mənzili özəlləşdirmək vasitəsilə əldə etmək. Bununla bağlı bağışlamaq və vərəsəlik müqaviləsi bağlamaqla mənzilə tələbatı təmin etmək və mülkiyyət hüququnu əldə etmək olar. Mənzil- tikinti kooperativlərində payçı olmaq və mənzil tikintisinə öz vəsaitlərini qoymaq yolu ilə də mənzili almaq olar.

Mənzil tələbatını təmin etmək məqsədilə bazar qiymətlərinə uyğun fiziki və hüquqi şəxslərdən mənzili icarə etmək, sosial müqavilə bağlamaqla mənzili kirayə götürmək, vətəndaşların bəzi kateqoriyaları üçün mənzillərin alınmasını təşkil etmək olur. Belə müqaviləyə əsasən mənzil sahələri az təminatlı və mənzil sahəsinə ehtiyacı olan vətəndaşlara verilir.

Vətəndaşların mənzil tələbatı mənzilə tələbi formalaşdırır. Mənzil əmtəə kimi aşağıdakı xassələrə malikdir və onlara aiddirlər:

- yerinə, ölçüsünə, tikinti müddətinə, bəzəyinə, daxili planlaşdırılmasına və kommunal rahatlığına görə müxtəlif tərkibli olması;
- mənzillərin dəyərinin yüksək olması, birdəfəlik ödəməyin çətinliyi və bazarda çox vaxtda qalması;
- köçürmə xərclərinin yüksəkliyi, ətraf mühitin dəyişilməsi ilə əlaqədar psixoloji təsirə məruz qalması;
- hərəkətsizliyi, yəni yer ilə sıx bağlılığı, mənzilin bir yerdən digərinə köçürməsinin mümkün olmaması.

Əhalinin mənzilə tələbatının təmin edilməməsi mənzil sferasının inkişafını stimullaşdırmır. Məlumdur ki, insanın mənzil tələbatını təmin etmək üçün böyük xərclər lazımdır. Ona görə də az təminatlı ailələrin mənzilə tələbatını təmin etmək məqsədilə dövlət iştirak etməlidir.

Mənzil sferası mürəkkəb sistemdir, bura həm iqtisadi, həm də sosial münasibətlər daxildir. Mənzil sferası mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem olduğuna görə, ona aşağıda göstərilənlər aiddir:

- mənzil sferasının inkişafına və fəaliyyətinə xarici mühitin təsir etməsi;
- dəyişilən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti;
- bütövlüyünün saxlanması və insan amilinin olması;

- parametrlərinin xarici və daxili mühit amilləri vasitəsilə dəyişilməsi;
- mənzilin mülkiyyət formalarının çoxtərəfli olması;
- mənzil sferasında qarşılıqlı əlaqələrin olması;

Əhalinin mənzil tələbatının artması mənzil sferasının inkişafı və əlverişli şəraitin yaradılmasını tələb edir, ona görə də ölkədə mənzil siyasəti onu nəzərə almalıdır. Mənzil sferasının inkişafı sosial yönümlü olmalıdır.

Mənzil sferasının sosial yönümlü inkişafı mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün vətəndaşlara dövlət tərəfindən mənzillərin pulsuz və ya sosial yardıma əsasən təqdim edilməsini göstərir.

İqtisadi mövqedən biznesin inkişafı məqsədilə mənzil sferası zəruri potensiala malikdir. Mənzil sferasında iqtisadi münasibətlərin subyektlərinə aiddir:

- dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə özünü idarəetmə orqanları;
- fiziki və hüquqi şəxslər.

Mənzil sferasında dövlətin, əhalinin və biznesin maraqları və çox hallarda bir-birinə zid olurlar. Bu məqsədlə dövlətin mənzil sferasında apardığı siyasət sosial partnyorlu olmalıdır. Partnyorluğun əsasını tərəflərin resurslarının birləşməsi və mənzil probleminin real həll edilməsi axtarışına cəhd göstərilməsi təşkil edir.

Ölkəmizdə mənzil tikintisi bazar iqtisadiyyatına qədər iqtisadiyyatın xərclənmiş sektoru sayılırdı və dövlət vəsaitləri hesabına həyata keçirilirdi. Mənzillər əhaliyə pulsuz verilir, mənzil tikintisinə və mənzil-kommunal təsərrüfatına sərf edilən xərclər mənfəət gətirmirdi.

1991-ci ildə qiymətlərin liberallaşdırılması nəticədə mənzillərin qiymətləri gözləniləndən çox artdı. Mənzillərin pulsuz özəlləşdirilməsi iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmədi. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə mənzil sferası iqtisadiyyatda stimullaşdırıcı rol oynamasına baxmayaraq, bizim ölkəmizdə yaşayış evlərinin tikintisi dövlət büdcəsinə əsasən yerinə yetirilirdiyinə görə iqtisadi dəyişikliklər prosesindən kənarda qalmışdır.

Mənzil tikintisi ölkəmizdə iqtisadi islahatın əsas prioritetlərindəndir və onlar aşağıdakı amillər təsir edir:

- əhalinin qənaət etdiyi pulların daxili yığıma istifadə edilməsi və ölkənin maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi;
- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi üçün istifadə olunan vəsaitlərin real verimi;
- məşğulluq səviyyəsinin azaldılmasına mənzil tikintisinin təsir etməsi.

İslahatların reallaşdırılması məqsədilə mənzil tikintisinin seçilməsi mexanizmi təkmilləşdirilməlidir. Bununla bağlı tikintinin inkişafının əsas istiqamətləri elə qurulmalıdır ki, onlar islahatların aparılmasına köməklik etsinlər.

Mənzil probleminin həll edilməsi və onunla bağlı mənzil sferasının inkişafı ölkənin tarixi inkişaf mərhələlərində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

1956-1965-ci illərdə mənzil probleminin həll edilməsinin proqram üzrə ilk təcrübəsi əldə olunmuşdur. Həmin proqramın yerinə yetirilməsi nəticəsində mənzil tikintisinin həcmi artmış və ildə orta hesabla 1561 min kv.metr təşkil etmişdir. Beləliklə, köhnə, qəzalılıq əlverişsiz mənzillərdən, yataqxanalardan köçürülmə hesabına, minlərlə vətəndaşların mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması təmin olunmuşdur.

1990-1993-cü illərdə mənzil proqramının reallaşdırılmasının ikinci mərhələsi həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda həmin proqramın reallaşdırılması dövründə mənzil tikintisinin həcmi artırılması maksimuma çatdırılmışdır, təkcə 1990-cı ildə 2848 kv.metr 1991-ci ildə -2604 min kv.metr, 1992-ci ildə -2224 min kv.metr, 1993-cü ildə -1370 min kv.metr mənzil sahəsi istifadəyə verilmişdir. Həmin illərdə tikintinin həcmi artırılması onunla izah olunur ki, əvvəlki illərdə tikilmiş evlər qeydə alınmışdır.

Mənzil siyasətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı 1994-cü ildən həmin proqramın reallaşdırılması tədricən dayandırıldı. Onlar mənzil tikintisində dövlətin iştirak etməsi payının azaldılmasına və bazar

münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə əsaslanırdı. 1994-cü il əslində proqramın başlanmasının üçüncü mərhələsi oldu.

1994-2001-ci illərdə mənzil sferasında baş verən böhran vəziyyəti və bu sahədə ümumi struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə bağlı mənzil sisteminin qiymətləndirilməməsi aşağıda göstərilir:

- mənzil tikintisinin həcmnin yerinə yetirilməsinin çox aşağı düşməsi;
- mənzillərin hər kv.metrinin qiymətinin yüksəlməsi;
- əhalinin ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi və mənzillərin əldə edilməsinin çətinləşməsi.

Ancaq islahatların reallaşdırılması gedişində mənzil bazarı tədriclə formalaşdı və mənzil sferası yeni bazar prinsiplərinə keçdi. Müsbət nəticələr əmələ gəldi və aşağıda göstərilənlər dəyişildi:

- maliyyələşdirmə mənbələrinə görə mənzil tikintisinin strukturu;
- mülkiyyət formaları üzrə mənzil fondunun strukturu.

Ölkəmizdə xarici investorların hesabına 2002-ci ildən başlayaraq mənzil tikintisinə yönəldilən investisiyaların həcmi artırıldı və yaşayış evlərinin memarlıq-planlaşdırılma həlləri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdı, bəzək işlərinin və avadanlıqların keyfiyyəti yüksəldi.

1995-ci ildən bazar iqtisadiyyatına keçid və dövlətsizləşdirmə başlandı. Azad sahibkarlıq prinsiplərinə əsasən yeni iqtisadi sistemin, yəni bazar iqtisadiyyatının qurulması başlandı. İndiyə kimi islahatların keçirilməsi davam etdirilir və həmin islahatların istiqamətlərinə daxildir:

- ölkənin iqtisadiyyatının, o cümlədən maliyyəsinin stabilləşdirilməsi;
- əmək,maliyyə, torpaq, mənzil və.s bazarların formalaşması;
- dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatının normativ-hüquqi əsaslarının yaradılması;

Əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatı yaratmaq üçün dövlət sosial-iqtisadi sistemin istiqamətlərini müəyyən etdi. Onlara aiddirlər:

- xüsusi mülkiyyət , əhalinin təbəqələrini müəyyən etmək məqsədilə güzəştlər;
- əhaliyə ünvanlı köməklik və iqtisadiyyatda rəqabətin inkişafı, icra və məhkəmə hakimiyyətinin bölünməsi, yəni demokratik dövlət.

Ölkənin strateji yönəlməsinin demokratiya üzrə bölünməsinə daxildir:

- Bazarın iştirakçılarının hüquqları, hakimiyyətin və mülkiyyətin bölünməsi;
- İqtisadiyyatın rəqabət sektoruna dövlətin qarışmasının qarşısının alınması;
- İnhisarçılığın tənzimlənməsi və maliyyələşmədə dövlətin rolunun yüksəldilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Чернышов Л.Н. Экономика городского хозяйства. М.: “Любертская газета”, 1999 г. – 340 с.

2. Azərbaycan Respublikasında uyğun qiymətə mənzil tikintisinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi. Bakı, 2016. – 37 s.

3. Mammadov M.A., Aliyev R.Y. USE of various methodological approaches in the housing sphere. International Journal of Engineering Technologies and Management Research.

Р.Ю.Алиев

к.т.н., докторант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
Генеральный директор ПО «Азеригаз»
ORCID 0000-0002-4493-5727

**Социально-экономические проблемы жилищной сферы и научные основы
реализации реформ**

Резюме

Одной из важнейших задач социально-экономической политики в сфере жилищного строительства является правильная разработка земельной политики. В статье рассматривается роль хозяйственного механизма землепользования в современной экономике, что важно для развития жилищного строительства. Особое внимание уделяется проблеме градостроительного регулирования. Определение экологического состояния земельных участков, отражающее взаимодействия и взаимодействия между землепользователями на конкретной территории, определяет экономический механизм эффективного землепользования.

Ключевые слова: *жилье, земельный участок, мировой опыт, правовое зонирование.*

R.Y.Aliyev

*candidate of technical sciences, doctoral student, Azerbaijan University of
Architecture and Construction*
General Director of PO "Azerigaz"
ORCID 0000-0002-4493-5727

**Socio-economic problems of the housing sector and scientific foundations
reform implementation**

Abstract

One of the most important tasks of socio-economic policy in the field of housing construction is the correct development of land policy. The article discusses the role of the economic mechanism of land use in the modern economy, which is important for the development of housing construction. Particular attention is paid to the problem of urban regulation. The definition of the ecological state of land plots, reflecting the interactions and interactions between land users in a particular area, determines the economic mechanism for effective land use.

Key words: *housing, land, world experience, legal zoning.*

А.В.Белов
к.э.н., докторант, Полтавский университет экономики и торговли
ORCID 0000-0002-7910-8174
rdnaxel@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.01.2022

The article was received by editorial board on 17.01.2022

Статья принята к печати 17.01.2022

СТРАНЫ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА В СТРУКТУРЕ МИРОВОГО ЭКСПОРТА ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ

Резюме

Экспорт высокотехнологической продукции является одним из важных индикаторов готовности экономики к будущим технологическим вызовам, которые ожидают нас во второй четверти 21 века. В статье проведена первая часть исследования динамики этого показателя для стран постсоветского пространства. Установлено, что их доля в структуре на мировом рынке незначительна, но имеет тенденцию к росту.

ВВЕДЕНИЕ

Современный мир все быстрее и быстрее меняется. Пандемия, связанная с КОВИД 19, заставила пересмотреть многие аспекты современной экономики, оказала значительное влияние на развитие бизнеса. Стремительное развитие информационных технологий также значительно меняет облик экономических отношений в сфере услуг, производстве, науке, образовании и других сферах жизни человека. Знания становятся важнейшим фактором роста национальных экономик. Технологии включающие в себя большой процент новых современных знаний, другими словами, наукоемкие технологии, принято классифицировать как высокие, в отличие от средних и низких, в которых используются традиционные способы производства [1]. Уже в ближайшем будущем уровень их развития в экономиках стран мира будет определять место стран, ими владеющих, в конкурентной среде.

Обзор последних исследований и публикаций. Проблемам исследования наукоемкого сектора экономик мира посвящены работы Г. Доброва [2], Е. Салиховой [3]. Среди современных публикаций можно отметить работы О. Ермоловской и А. Милованова [4], Н. Абрамчук [5], А. Росса [6], и других. Однако вопросы комплексного анализа динамики объемов экспорта высокотехнологической продукции для постсоветских стран требуют углубленного исследования.

Цель статьи. Определение места и особенностей стран постсоветского пространства в структуре мирового рынка экспорта высокотехнологичной продукции.

Выбор данных. Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) разработала четырехстороннюю классификацию экспорта: высокий, средне-высокий, средне-низкий и низкотехнологичный [7]. Согласно классификации ОЭСР, к высокотехнологической продукции относят продукцию с высокой интенсивностью НИОКР (или согласно принятого на западе определения: исследований и разработок (R&D)), такие, как продукция аэрокосмической промышленности, компьютеры, фармацевтика, научные приборы и электрические машины. Исходные данные для анализа, получены с сайта Всемирного Банка [8], согласно которым высокотехнологичные продукты определяются в соответствии с SITC Rev.4 как сумма следующих продуктов: аэрокосмическая техника, компьютеры (офисные

машины), электроника (телекоммуникации), фармакология, научные приборы, электрические машины, химия, неэлектрические машины, вооружение.

Анализ структуры экспорта высокотехнологической продукции (ЭВТП) в мире. Следует отметить, что инфляционные процессы, происходящие в мире, особенно в последнее время, оказывают значительное влияние на любые данные, измеряемые в текущих денежных единицах. Поэтому при исследовании динамики объемов ЭВТП данные были пересчитаны в доллары США в ценах 2010 года, согласно коэффициентам инфляции доллара США за исследуемый период [9]. Структура ЭВТП по странам на 2020 год рассчитана в таблице 1.

Таблица 1

Структура экспорта высокотехнологичной продукции (ЭВТП) в 2020г. по странам

	Страна	Удельный вес страны в мировом объеме ЭВТП в 2020г.	Удельный вес нарастающим итогом % в 2020г.	Рейтинг в 2020 среди 217 стран
	World	100,00000%	100,0000%	
1	China	26,48081%	26,4808%	1
2	Hong Kong SAR, China	11,88714%	38,3679%	2
3	Germany	6,31381%	44,6818%	3
4	Korea, Rep.	5,73105%	50,4128%	4
5	Singapore	5,63608%	56,0489%	5
6	United States	5,01464%	61,0635%	6
7	Japan	3,59845%	64,6620%	7
8	Vietnam	3,54850%	68,2105%	8
9	Malaysia	3,21952%	71,4300%	9
10	France	3,06317%	74,4932%	10
11	Netherlands	3,06175%	77,5549%	11
12	Mexico	2,43042%	79,9854%	12
13	United Kingdom	2,23799%	82,2233%	13
14	Thailand	1,60649%	83,8298%	14
15	Ireland	1,48501%	85,3148%	15
16	Czech Republic	1,38481%	86,6997%	16
17	Belgium	1,22621%	87,9259%	17
18	Italy	1,21847%	89,1443%	18
19	Philippines	1,14694%	90,2913%	19
20	Switzerland	1,02176%	91,3130%	20
21	Canada	0,91006%	92,2231%	21
22	India	0,75704%	92,9802%	22
23	Poland	0,70862%	93,6888%	23
24	Hungary	0,63188%	94,3206%	24
25	Sweden	0,62228%	94,9429%	25
26	Austria	0,55875%	95,5017%	26
27	Spain	0,54980%	96,0515%	27
28	Russian Federation	0,44701%	96,4985%	28
29	Israel	0,44666%	96,9451%	29
30	Romania	0,24410%	97,1892%	32
31	Finland	0,15465%	97,3439%	36
32	Turkey	0,14668%	97,4906%	37
33	Norway	0,14449%	97,6350%	38

34	Lithuania	0,09154%	97,7266%	40
35	Kazakhstan	0,07643%	97,8030%	42
36	Estonia	0,07523%	97,8782%	43
37	Latvia	0,06342%	97,9417%	47
38	Ukraine	0,04362%	97,9853%	49
39	Belarus	0,02802%	98,0133%	51
40	Uzbekistan	0,00177%	98,0151%	71
41	Moldova	0,00129%	98,0164%	72
42	Azerbaijan	0,00128%	98,0176%	73
43	Armenia	0,00100%	98,0186%	74
44	Kyrgyz Republic	0,00097%	98,0196%	75
45	Georgia	0,00049%	98,0201%	80

Источник: рассчитано автором на основе данных сайта Всемирного Банка [8] и данных по индексу инфляции [9].

Для анализа были выбраны 13 стран постсоветского пространства (данные по Таджикистану и Туркменистану на сайте Всемирного банка отсутствуют), а также некоторые развитые страны и страны Юго-Восточной Азии, которые находятся в ТОП-20 по объемам экспорта высокотехнологической продукции. Как можно видеть 19 стран от Китая до Филиппин в целом охватывают 90% рынка ЭВТП, другими словами, $19 \cdot 100\% / 217 = 8,76\%$ стран в 2020 приходилось 90,29% рынка ЭВТП. Это очень высокая концентрация. Далее, следующие 7% рынка ЭВТП (с 90,29% по 96,95%) приходятся всего на 10 стран (места с 20 по 29 от Швейцарии до Израиля в табл.2.) и уже оставшиеся 3% рынка занимают все остальные 188 стран мира. Это значит, что 97% не только наукоемкой продукции, но и соответствующих ей технологий, инфраструктуры по производству, научно-исследовательских кадров, и высококвалифицированного персонала сконцентрировано в 13,4% стран мира. С другой стороны, если взять за базу сравнения население этих стран, то концентрация снизится где-то в 4 раза, то есть на 34,7% населения планеты приходится 90% рынка ЭВТП, на 20% (а это всего 3 страны – Китай (включая Гонконг), Германия и Южная Корея) - более 50%. Т.е. за счет населения Китая происходит некоторая демократизация в сфере владения высокими технологиями в мире. Так же Индия постепенно набирает темпы в этой области. Среди ежегодных рейтингов лучших 100 хайтек фирм уже начинают появляться фирмы из Нигерии, Кении и других густонаселенных малоразвитых стран.

Говоря о концентрациях, нужно отметить, что из 74% рынка ЭВТП (первые 10 стран лидеров, динамика которых представлена на рис. 1. и рис.2) 60% сконцентрировано на Юго-Востоке евразийского континента и только 14% приходится на страны Запада – США, Германию и Францию. Центр масс неуклонно смещается на восток.

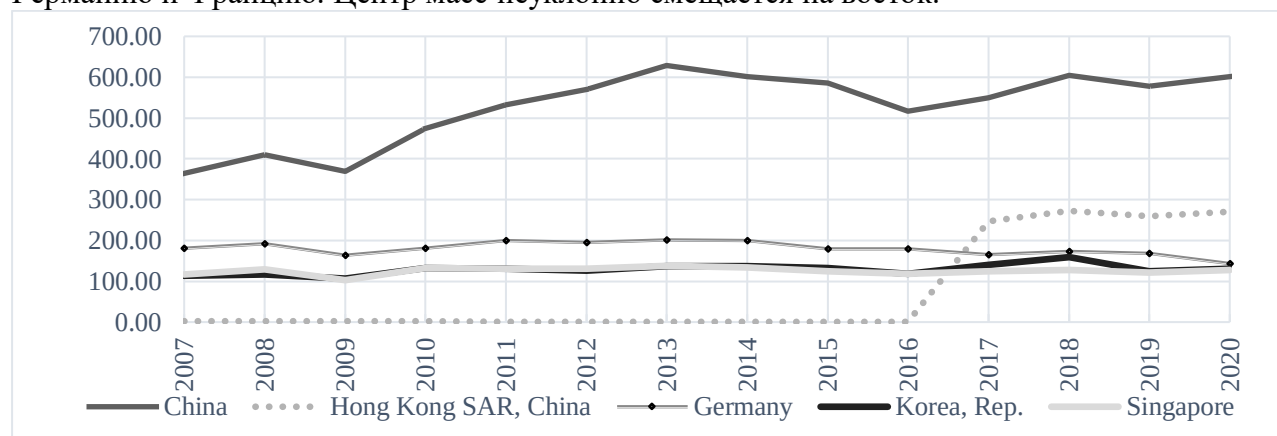

Рис. 1 Экспорт высокотехнологической продукции в странах лидерах (первые 5) пересчитанные в млрд \$. США 2010

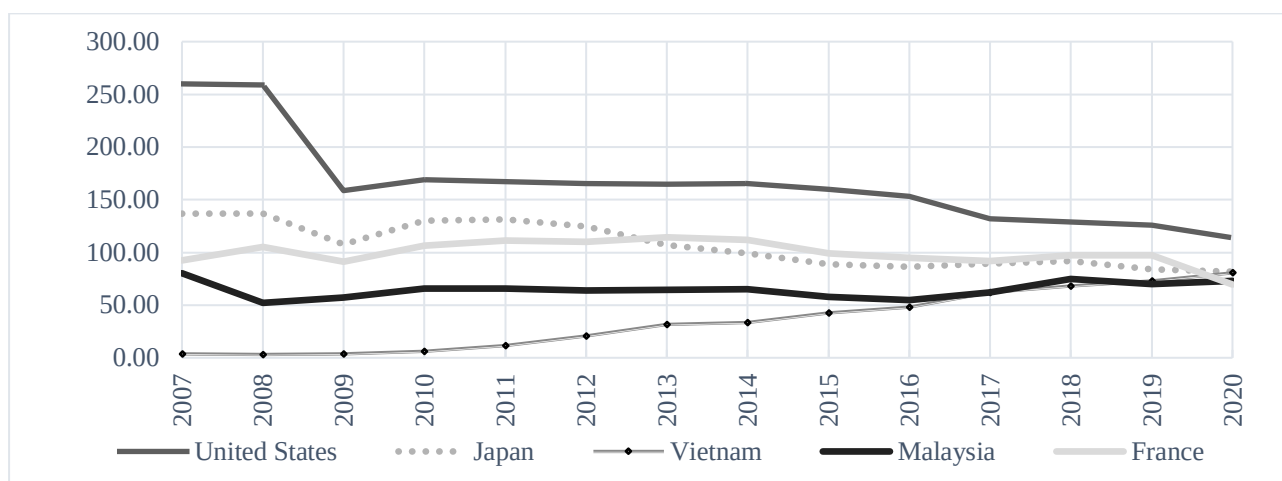

Рис. 2 Экспорт высокотехнологической продукции в странах лидерах (места с 6 по 10) пересчитано в млрд \$ США 2010

Анализ структуры и динамики ЭВТП стран постсоветского пространства

Объемы экспорта высокотехнологической продукции стран постсоветского пространства (а это все 15 республик бывшего СССР) на три порядка меньше стран первой двадцатки лидеров (что отражено уже в том, что данные на рис. 1. и 2. измеряются в млрд дол США 2010 года, а на рис. 3-5 уже в млн.), а также между собою они отличаются еще на пару порядков см. табл. 2. В данной таблице представлены соотношения объемов ЭВТП в таком порядке – за 1 принято минимальное значение за определенный год по всей выборке стран, остальные значения – кратно данному минимальному. Т.е., например, в 2020 году минимальные объемы ЭВТП были у Грузии, у Азербайджана они были в 2,6 раза больше, у Украины в 89 больше, у России в 912. Данные по Таджикистану и Туркменистану отсутствуют. Таблица 2 позволяет понять порядок и структуру соотношений и провести группировку стран по объемам ЭВТП.

Таблица 2

Соотношение объёмов ЭВТП в странах постсоветского пространства и некоторых стран ЕС относительно минимального значения по годам, ед. изм.: раз

Страна	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Poland	80	98	16	32	13	14	14	27	14	14	13	17	10	14
	7	8	97	28	02	31	83	40	23	61	69	89	52	45
	30	23	19	23	86	72	50	81	35	33	31	36	23	31
Finland	41	34	27	74	2	2	3	9	8	3	3	3	6	5
Russian Federation	84	76	10	18	78	10	99	16	97	94	74	81	56	91
	0	4	57	08	0	29	8	82	3	9	5	9	1	2
Lithuania	24	21	21	42	21	22	20	33	16	16	16	20	13	18
	3	3	2	5	3	6	4	6	2	5	5	2	1	7
Kazakhstan			40	79	34	47	33	54	24	17	12	14	11	15
	..	..	0	6	9	1	4	5	1	4	7	2	6	6
Estonia	17	13	14	42	34	31	27	43	17	17	13	15		15
	2	5	8	2	2	1	3	5	3	7	1	4	90	3
Latvia				14		10	11	21	10	10	10	15		12
	69	59	83	5	85	3	6	3	9	1	0	1	76	9

Ukraine	29	25	36	55	29	38	26	35	13	10		10		
	3	9	2	3	1	0	7	7	7	5	90	0	64	89
Belarus				13				11						
	..	58	71	7	69	84	85	1	49	53	49	58	39	57
Uzbekistan	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	2,9	1,0	1,1	3,6
Moldova	..	..	2,3	6,9	2,7	3,5	1,8	4,3	1,8	1,3	2,1	1,5	1,3	2,6
Azerbaijan	3,3	1,0	1,0	2,4	1,4	6,0	7,9	6,1	1,3	1,0	1,0	1,7	1,4	2,6
Armenia	1,0	1,0	1,1	1,6	1,0	1,0	1,0	1,5	1,0	1,8	2,0	2,9	2,4	2,0
Kyrgyz Republic	..	1,6	2,4	1,0	1,6	2,1	1,8	1,0	3,7	5,7	6,3	3,2	1,5	2,0
Georgia	..	..	3,3	4,8	1,6	2,6	2,3	5,7	3,0	1,6	1,6	2,2	1,0	1,0
Tajikistan	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Turkmenistan	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..

Источник: рассчитано автором по данным [8],[9]

Динамика объемов ЭВТП по странам постсоветского пространства представлена на рисунках 3 -5.

В первую группу вошла одна страна – Россия. Согласно табл. 3. видно, показатели по объемам ЭВТП у нее более чем в 5 раз превышают ближайшую за ней Литву, и согласно рис.3. просматривается также тенденция роста в течение всего исследуемого периода. Для сравнения представлены две страны ЕС: Финляндия и Польша, которые демонстрируют взаимно противоположные тенденции. А именно: нисходящая - у Финляндии и восходящая у Польши. Ситуация Финляндии объясняется в основном проблемами, связанными с корпорацией Нокia, которая с конца 2000-х годов начала терять рынки сбыта своей продукции, потом была выкуплена американской компанией Microsoft, причем сама Нокia еще в 2011 году формировала более 3% ВВП страны, что отмечалось как уникальное явление, так как ни одна другая корпорация мира не вносила такой большой вклад в ВВП собственной страны. Однако, в Финляндии также существует еще множество технопарков [10], в которых развиваются хайтек компании, и хотя их вклад в экономику страны меньше Нокии в несколько раз, но это позволяет поддерживать долю ЭВТП страны в мире на относительно значимом уровне.

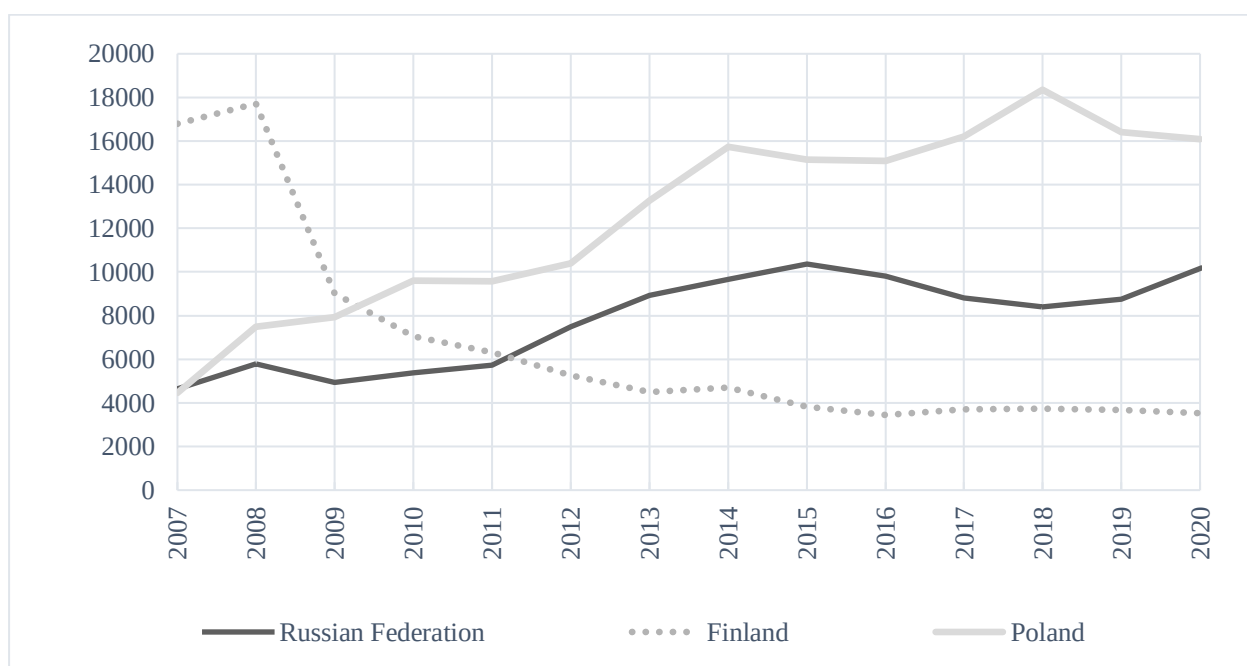

Рис. 3 Экспорт высокотехнологической продукции в странах постсоветского пространства (1-я группа, по объему показателя) пересчитано в млн. \$ США 2010
Tikintinin iqtisadiyyati vā menecment *Construction economys and management*

В то же время в Польше на государственном уровне была принята стратегия на увеличение инновационности собственной промышленности, что позволило им за последние годы изменить структуру собственно экспорта, в которой доля низко технологической продукции снизилась, а доля средне- и высокотехнологической – увеличилась[11].

Во вторую группу вошли такие страны как Литва, Казахстан, Эстония, Латвия, Украина и Беларусь. Их динамика представлена на рис. 4.

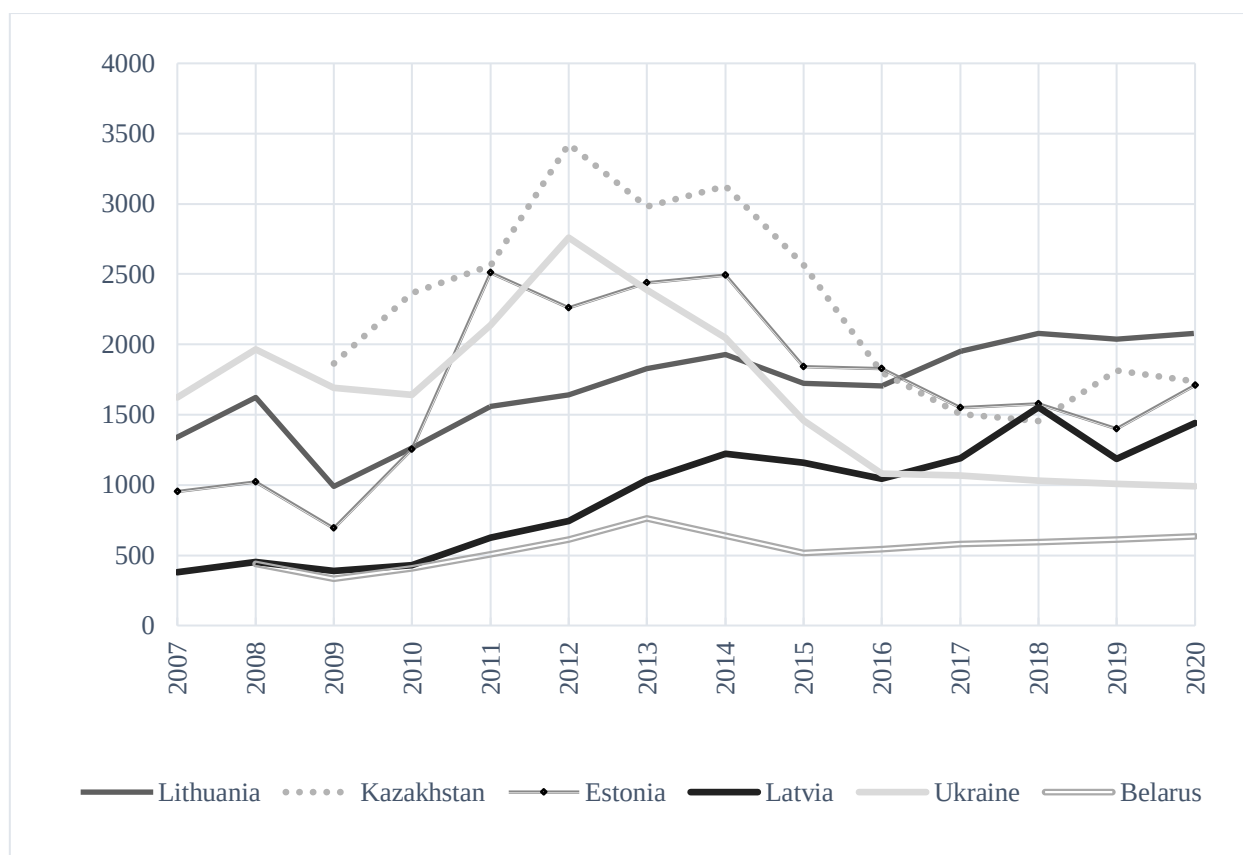

Рис. 4 Экспорт высокотехнологической продукции в странах постсоветского пространства (2-я группа, по объему показателя) пересчитано в млн. \$ США 2010

Тренды Литвы, Латвии и Белоруссии в основном имеют восходящий характер, а тренды Эстонии, Казахстана и Украины – колебательный. Как видим, Казахстан лидировал в ней до 2016 года потом уступил лидерство Литве, также его нагоняют Латвия и Украина.

В третью группу вошли Азербайджан, Армения, Грузия, Узбекистан, Киргизстан и Молдова (рис. 5).

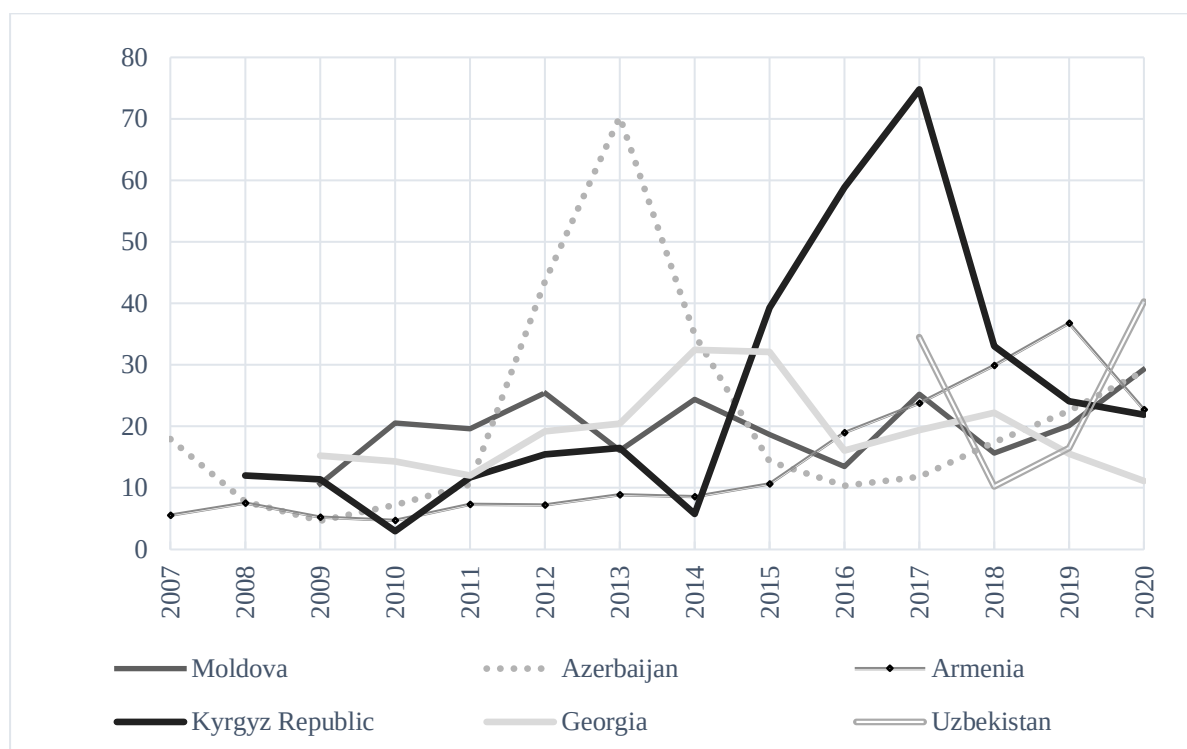

Рис. 5 Экспорт высокотехнологической продукции в странах постсоветского пространства (3я группа, по объему показателя) пересчитано в млн. \$ США 2010

В третьей группе можно отметить частую смену лидера, так это были Азербайджан, Молдова, Киргизстан, Армения и в 2020 году им стал Узбекистан.

ВЫВОДЫ

Страны постсоветского пространства по объемам экспорта высокотехнологической продукции значительно уступают как развитым странам запада, так и развивающимся странам Юго-Восточной Азии, которые в последнее время, занимают все больше лидирующих позиций. В совокупности в 2020 году их общий объем ЭВТП составил 0,832% мирового рынка. Практически все страны увеличили как физические объемы ЭВТП, так и свою долю на мировом рынке, в разном соотношении, например, Россия немного большее чем в 2 раза, Литва на 29% и т.д., за исключением Украины и Грузии. В этих странах наоборот, наблюдается общее снижение объемов ЭВТП за последние 14 лет.

Перспективным будет провести систематизацию типов тенденций динамики и сравнительный анализ темпов роста ЭВТП постсоветских стран на фоне общемировых, что будет реализовано в следующей публикации.

Список использованной литературы:

1. Hatzichronoglou T. Revision of the High-Technology Sector and Product Classification. Paris: OECD, (1997).
2. ГМ Добров, ВЕ Тонкаль, АА Савельев, БА Малицкий. Научно-технический потенциал: структура, динамика, эффективность. (1987). Наукова думка. Киев.
3. Саліхова О.Б. Високотехнологічні виробництва: від методології оцінки до піднесення в Україні: Монографія. (2012). Інститут економіки та прогнозування НАН України (Київ). 624 р.

4. Ермоловская О.Ю., Милованов А.П. Высокотехнологичный экспорт в рамках приоритетов социально-экономического развития России // Экономика И Управление: Проблемы, Решения. (2019). Vol. 3, № 2.
5. Абрамчук Н. Экспорт высокотехнологичных товаров Республики Беларусь и его географическая диверсификация. 2017. Р. 8.
6. Ross A. The Industries of the Future. Reprint edition. New York London Toronto Sydney New Delhi: Simon & Schuster, 2017. 320 p.
7. OECD Taxonomy of Economic Activities Based on R&D Intensity: OECD Science, Technology and Industry Working Papers 2016/04. 2016. Vol. 2016/04.
8. World Development Indicators | DataBank [Electronic resource]. URL: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=TX.VAL.TECH.CD&country=> (accessed: 22.12.2021).
9. The United States of America Annual and Monthly Inflation Tables [Electronic resource]. URL: <https://www.statbureau.org/en/united-states/inflation-tables> (accessed: 23.12.2021).
10. Радченко А. Инновационная система Финляндии [Electronic resource] // Мировое и национальное хозяйство. 2011. URL: <https://mirec.mgimo.ru/2011/2011-01/innovacionnaya-sistema-finlyandii> (accessed: 07.01.2022).
11. Габарта А.А. Эволюция внешнеторговых связей Польши в 2004–2018 гг. [Electronic resource] // Официальный сайт МГИМО МИД России. URL: https://mgimo.ru/library/publications/evolyutsiya_vneshnetorgovykh_svyazey_polshi_v_2004_2018_gg/ (accessed: 09.01.2022).

A.V.Belov

i.ü.f.d., doktorant, Poltava İqtisadiyyat və Ticarət Universiteti
ORCID 0000-0002-7910-8174

Postsovet ölkələri yüksək texnoloji məhsulların dünya ixracının strukturunda Xülasə

Yüksək texnologiyalı məhsulların ixracı iqtisadiyyatın XXI əsrin ikinci rübündə bizi gözləyən gələcək texnoloji çağırışlara hazır olmasının mühüm göstəricilərindən biridir. Məqalədə postsovet məkanı ölkələri üçün bu göstəricinin dinamikasının öyrənilməsinin birinci hissəsi yer alıb. Müəyyən edilmişdir ki, onların dünya bazarının strukturunda payı cüzi olsa da, artmağa meyllidir.

A.V.Belov

Ph.D., doctoral student, Poltava University of Economics and Trade
ORCID 0000-0002-7910-8174

Post-soviet countries in the structure of world high-technology exports Abstract

The export of high-tech products is one of the important indicators of the readiness of the economy for future technological challenges that await us in the second quarter of the 21st century. The article contains the first part of the study of the dynamics of this indicator for the countries of the post-Soviet space. It has been established that their share in the structure of the world market is insignificant, but tends to grow.

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economy and management

УДК: 332.02

F.Ə.Məmmədova
i.ü.f.d., baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-0384-9395
fidanmammadova@hotmail.com
N.F.Ramazanova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.01.2022

The article was received by editorial board on 27.01.2022

Статья принята к печати 27.01.2022

AZƏRBAYCANDA PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ İQTİSADI İSLAHATLAR VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar, bu islahatların aparılmasına yönəldilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi” Strateji Planında sahələr üzrə nəzərdə tutulan hədəflər, inkişaf strategiyaları, dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərə müvafiq həyata keçirilən islahatlar bu islahatların ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. 2020-ci il və 2021-ci ilin birinci yarısında pandemiya dövründə iqtisadiyyatın sahələri təhdil edilmiş və Covid-19 pandemiyası təsirləri araşdırılmış, onların aradan qaldırılması istiqamətində aparılan işlər və nail olunmuş nəticələr nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: islahatlar, Strateji Yol Xəritəsi, siyasət, Covid-19, davamlı inkişaf, regional inkişaf, inkişaf strategiyaları.

Dünyanın bir çox ölkələrində 2020-ci ilin əvvəllərindən COVID-19 pandemiyasının sürətlə yayılması iqtisadiyyatın sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərməyə başladı və bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti müvafiq tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilməsi məqsədi ilə səmərəli və çevik və təxirəsalınmaz fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Beləki, Azərbaycan hökuməti iqtisadi sistemdə yaradılmış dayanıqlı inkişafı təmin edən səmərəli iqtisadi islahatların və onun tərkib hissəsi olan İnkişaf Strategiyalarında, Dövlət Proqramlarında, Tədbirlər Planlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən mexanizmlərin işlənilməsini prioritet istiqamət kimi önə çəkərək dəstəklədi. Belə ki, ölkənin dayanaqlı inkişafı qeyd olunan strategiyanın və proqramların davamlı həyata keçirilməsindən çox aslıdır. Ölkə prezidentinin pandemiyanın Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirini azaldılması ilə əlaqədar müvafiq Sərəncamının icrası ilə qısa və orta müddətli yol xəritəsi hazırlandı. Bu yol xəritəsi, iqtisadi artıma və sahibkarlığa dəstək, məşğulluq və sosial rifahə dəstək və makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi istiqamətlərini əhatə edir.

Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi pandemiya nəticəsində iqtisadiyyatın sektorlarında yaranan problemlərin mərhələlərlə həll edilməsinə və inkişafı dəstəkləməyə imkan verdi. Bu şəraitdə beynəlxalq təcrübələrinin tədqiqi göstərir ki, COVID və bu kimi hadisələrin baş verdiyi tarixi hadisələr iqtisadiyyatın inkişafına təsirlərinin və onun nəticələrinin nəzərə almaqla tərtib edilən proqram və inkişaf strategiyalarını və bunlara müvafiq islahatlar həyata keçirən ölkələrdə yaranmış dayanıqlı inkişaf saxlanılmasına nail olurlar. Bu istiqamətdə Azərbaycanda da iqtisadiyyatın sahələri üzrə hazırlanmış proqram və inkişaf layihələri, planları və inkişaf

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economics and management

strategiyaları çərçivəsində həyata keçirilən islahatlar COVID 19 pandemiyası şəraitində ölkədə iqtisadi aktivliyin bərpa olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının göstəricilərinin həhlili göstərir ki, həyata keçirilən bu işlər nəticəsində Azərbaycanda 2021-ci ilin 2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə UDM real ifadədə 2,1% və adambaşına düşən real ÜDMisə 1,6% artmışdır. Ölkədə ÜDM-in istehsal strukturunda əsas payının 51,4% malların itehsalına aid olmuşdur. Qeyri – neft sektoru üzrə istehsal olunanəlavə dəyər ümumilikdə 5,1% artaraq ÜDM onun payı 64,2% olmuşdur. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci ilin yanvar-iyun ayları ərzində əsas kapitalla investisiyalar qoyuluşlarınun 61%-i daxili investisiyslar, 39%-i isə xarici investisiyalar hesabına formalaşdırılmış və bu investisiyaların 49,3%-i neft və 53,7 %-i isə qeyri – neft sektoruna yönəldilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, baş verən bu pandemiya şəraitində yuxarıda göstərilən tədbirlərin və ona müvafiq stabilləşmə və inkişaf xarakterli islahatların aparılması ölkə iqtisadiyyatında təmin edilmiş dayanaqlı inkişafı saxlamış, bu dövüdə ölkə əhalisinin nominal gəlirləri ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0,4% artaraq 27,6 mlrd.man.təşkil etmişdir. Aparılan təhlil göstərir ki, son illərdə qeri – neft sənayesinin inkişafının artımına xüsusi diqqət edilir, belə ki 2021- ci ilin birinci rübündə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 11,9% artması müşahidə olunur.

Beləliklə, yuxarıda aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda mütəmadi olaraq həyata keçirilən islahat-inkişaf xarakterli iqtisadi siyasətin nəticəsində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri neft sektorunun dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, rəqabətcabiliyyətli məhsul istehsal edən sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi 2004-2023-cü illəri əhatə edən Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş dörd dövlət proqramları, Azərbaycanın 2016-2020-ci illərdə Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində, bütün sahələrdə COVID-19 pandemiyasının nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməsi yuxarıda göstərilən inkişafı təmin etmişdir. Ölkədə 2025-ci ilədək milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Eyni zamanda 2025-ci ilə qədər dövr üzrə vacib hədəf kimi sosial rifah halının yaxşılaşdırılması və insan indeksinin ən yüksək həddə çatdırılmasını təmin edən, yüksək texnoloji inkişafa və iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabətcabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyatın qurulması əsas məqsəd olaraq nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə ölkədə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına nail olmaq və nəticədə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını təmin etmək üçün yuxarıda qeyd edilən inkişaf konsepsiyalarına müvafiq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir. Bunların nəticəsi olaraq iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində ölkəmizdə məqsədyönlü tədbirlərin reallaşdırılması son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmişdir.

Ölkədə biznes mühitinin liberallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər bu sektorların dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Strateji Yol Xəritəsində milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə nəzərdə tutulmuş hədəflərə nail olmaq üçün ölkədə iqtisadi islahatları təmin edən tədbirlərin prioritetliyinin mərhələlərlə müəyyənləşdirilməsi, dəyərləndirilməsi və onların məntiqi ardıcılıqla həyata keçirilməsinin təmini zəruri amil olaraq daimi nəzərdə tutulmalıdır [1].

Beləliklə, yuxarıda göstərilən tədbirlər çərçivəsində aparılan islahatlar, iqtisadiyyatın digər sektorları ilə yanaşı sosial sektorun da inkişafını təmin etmişdir. Belə ki, pandemiya şəraitində bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasını və insan indeksinin yüksək həddə şatırılmasını təmin etmiş, 2021-ci ilin birinci yarsında ölkə əhalisinin nominal gəlirləri əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0,4% artaraq 27580,7 milyon manat olmuşdur. Bunlar ilə yanaşı, 2021-ci ilin birinci yarısında ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən işçilərin orta əmək haqqı 724 man., neft-qaz sektorunda 3215,9 man., qeyri – neft sektorunda 672,6 man., dövlət müəssisələrində 635,5 man və özəl müəssisələrdə 832,1 manat səviyyəsində olmuşdur.

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economys and management

Eyni zamanda Dövlət Statistika Komitəsinin Tikinti sektorunun 2021-ci il üzrə məlumatlarının təhlili göstərir ki, tədqiqatın aparıldığı, yəni 2021-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanda iqtisadi və sosial sahələrin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 2365,2 milyon manat, əvvəlki il ilə müqayisədə 19,4% az vəsait yönəldilmişdir. Ümumi sərmayənin 26,0% dövlət, 74,0% qeyri-dövlət sektorunun sərmayədarları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Sərmayə qoyuluşunun 74,8 faizi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Onu da xüsusi olaraq göstərmək lazımdı ki, daxili mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilən vəsaitin həcmi ümumi sərmayənin 52,1 faizini təşkil edir [5].

Qeyd olunanlar ilə yanaşı, Azərbaycanda inkişaf konsepsiyaları, dövlət proqram, tədbirlər və iş planlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin ardıcıl yerinə yetirilməsi son nəticədə qeyri-neft sektorunun dayanaqla inkişafını təmin etmiş və nəticədə bu sektorda yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki illərə nisbətən artımı təmin edilmişdir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə əsas göstəricilərinin təhlili göstərir ki, yalnız 2021-c-ilin birinci yarısında iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,1% artaraq 12062,0 milyon manata şatdırılmışdır. Bu sektorda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 63,8% olmuşdur.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və davamlı həyata keçirilən iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın sahələrinin inkişaf hədəflərinə nail olmağın və ölkənin dayanıqlı inkişafının təminatıdır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu hədəflərə nail olunmasında ölkədə qəbul olunmuş ümumi, sahəvi və regional inkişaf proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın şaxələnməsi, regionların davamlı və tarazlaşdırılmış sosial - iqtisadi inkişafının təmin olunması sahəsində nəzərdə tutulan infrastruktur inkişafına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi önəmə malikdir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə 2004-2018-ci illəri əhatə edən üç dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticələri və 2019-2023-cü illər üzrə dördüncü dövlət proqramının prioritet istiqamətlərindən biri olan ölkə regionlarının enerji infrastrukturlarının yenidən qurulması, inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlər mərhələlərlə həyata keçirilməsi sahələr üzrə yuxarıda qeyd olunan inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ölkədə dinamik inkişafın formalaşmasında yuxarıda qeyd olunan proqramlar və inkişaf konsepsiyaları ilə yanaşı “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı” da nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə yeni əlavə dəyəri yaradan sənaye sahələrinin yaradılmasını təmin etmiş, bir çox sənaye məhsulları üzrə özünü təmin etmə səviyyəsinə yüksəltmiş, bu isə öz növbəsində ölkədə dayanıqlı inkişafın yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərir [2]. Bu məqsədlə 2019-cu ildə ölkənin sənaye sektorunun çox şaxələndirilmiş inkişafını təmin edilməsi, yeni emal sənayesi müəssisələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi, ixrac yönümlü və idxalı əvəz edən rəqabətqabiliyyətli elm tutumlu məhsul istehsalı, innovasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi, fəaliyyət göstərən sənaye zonalarında imüasir tələblərə cavab verən infrastrukturun yaradılması, həmçinin klasterləşdirmə və sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin dəstəklənməsi istiqamətində müvafiq tədbirlər yerinə yetirilir.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Dövlət investisiya proqramının əsas məqsədlərindən biri kimi nəzərdə tutulur, ancaq bunlar ilə yanaşı ölkə iqtisadiyyatının xüsusi ilə də qeyri-neft sektorunun davamlı və tarazlı inkişafı, regionların inkişafı, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş investisiya layihələrinin ardıcıl, sistemli və səmərəli həyata keçirilməsinin təmin edilməsi prioritet istiqamətlər olaraq proqramın əsas məqsədlərindəndir. İnvestisiya proqramları ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf inkişaf məqsədlərinə və istiqamətlərinə müvafiq hazırlanır. Belə ki, 2019-cu il üçün də investisiya proqramı hazırlanarkən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına uyğun olaraq infrastruktur sahələrin

inkışafı və onların davamlı istifadənin təmini, qeyri neft sektoruna və regionların inkışafına investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, investisiyaların regionlar arasında optimal bölüşdürülməsi, sosial sahələrə investisiya qoyuluşu prioritetlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Eyni zamanda yuxarıda göstərilən hesabatın tədqiqi göstərir ki, 2019-cu ildə sənayenin müxtəlif sahələri üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi işləri davamımlı aparılmış və nəticədə Sənayenin inkışafına istiqamətlənmiş mexanizmlərdən biri olan sənaye parkları və sənaye məhəllələri yaradılmış belə ki, bu ildə 46 müəssisə rezident kimi qeydiyyatla alınmış və bunlardan 25 artıq istehsal fəaliyyətinə başlamış və bunun nəticəsində 8 mindən çox daimi iş yerləri yaradılmışdır.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların əsas hədəflərindən biri də iqtisadiyyatın sahələrində müasir infrastruktur təminatının yaradılmasıdır. Yuxarıda qeyd olunan inkışaf strategiyasının, sahələr üzrə dövlət proqramlarının icrasının tədqiqi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur təminatı daimi müasirləşdirilir, qabaqcıl modern infrastruktur yaradılır. Dördüncü sənaye inqilabı mərhələsində ölkəmiz yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqe, zəngin təbii və insan resurslarından səmərəli istifadə etməklə beynəlxalq miqyasda İKT sahəsində yeniliklərin reallaşdırılması, rəqəmsallaşma və rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması nəticəsində ölkənin dayanıqlı inkışafı üçün əlverişli yeni imkanlar yaradır [4]. Qeyd olunanlar isə digər istiqamətlər ilə yanaşı ölkədə iqtisadi islahatların davamlılığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili əsasında hazırlanmış və dövlət başçısının 6 dekabr 2016-cı il fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli İqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi” Strateji Planın əsas hədəfləridir. Bu sahələrdə aparılan islahatlar nəticəsində son illərdə iqtisadi islahatlar baxımından Azərbaycan sürətli və dinamik inkışaf yolu keçir, qazanılmış nailiyyətlər beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkışafa yönəlmiş dövlət proqramları çərçivəsində yerinə yetirilən işlərin hesabatlarının araşdırılması göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının inkışafı və idarə edilməsində sahələr üzrə nəzərdə tutulan tədbirlərdə dövlət-sektorları ilə yanaşı, özəl sektorların da fəaliyyəti xüsusi maraq kəsb edən aktual məsələlərdəndir. Ona görə də özəl sektorların proqramlar çərçivəsində fəaliyyətinin və onun digər qurumlarla əlaqələndirilməsi səviyyəsi dəyərləndirmək üçün mütəmadi hesabatlar araşdırılmalı və dövlət-özəl sektorun əməkdaşlığını təkmilləşdirmək məqsədi ilə müvafiq təklif və tövsiyələr hazırlanmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilmiş inkışafının təmin edilməsində Strateji Yol Xəritəsində sektorların inkışafı üzrə nəzərdə tutulmuş hədəflərə çatdırılmasının təmin edilməsində dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasında dövlət və özəl sektorun əlaqələndirilmiş fəaliyyətləri aparılan islahatların məqsədlərindən biri olması, bu isə son nəticədə güclü iqtisadiyyatın yaradılmasının əsasını təşkil edir. Bu fəaliyyət istiqamətləri bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri əsasında proqramlar çərçivəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yerli və xarici investisiyaları, müasir texnologiyaları cəlb etmək və müasir idarəetmə təcrübəsindən səmərəli istifadə etməklə rəqəbatqabiliyyətli məhsul istehsal edən müəssisələrin yaradılmasını və onların beynəlxalq standartlara müvafiq rəqəbatqabiliyyətli məhsul istehsalını təmin etməkdə əhəmiyyətli rola malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sahə proqramlarında və əsasən də ölkə regionlarının iqtisadiyyatının sahələrinin infrastruktur təminatının inkışafının yönəldilmiş 2004-2023-cü illəri əhatə edən dörd dövlət proqramlarında çox şaxəli tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlarda sahələrin fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edirlər.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün dövlət və özəl sektorların qarşılıqlı fəaliyyətlərini təmin etməklə ölkənin qeyri-neft sektorunun infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın sürətli inkışafının təmin edilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması istiqamətində inkışaf strategiyalarında, dövlət proqram və tədbirlər planlarında nəzərdə tutulan prioritet istiqamətlər digər prioritetlərlə yanaşı ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkışafına və onun dünya iqtisadi sistemə səmərəli inteqrasiyasının sürətlənməsinə yönəldilmişdir.

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economy and management

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Milli İqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi” Strateji Planı, Prezidentin 6 dekabr 2016-cı il fərmanı.
2. “Şəxətləndirilmiş iqtisadiyyatın infrastruktur təminatı: əsas meyillər və inkişaf istiqamətləri” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, “Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi”, AzMİU, Bakı-2019, 593 səh.
3. “Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 2019-cu il 9 aylıq hesabatı.
4. “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” elmi-praktiki jurnal, 2019-cu il № 3, Bakı-2019
5. İqtisadiyyatın əsas göstəriciləri, Dövlət statistika Komitəsinin hesabatı, Bakı 2021.

Ф.А.Мамедова

д.ф.но э., ст.преподаватель, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-0384-9395

Н.Ф.Рамазанова

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

**Экономические реформы и устойчивое развитие в Азербайджане
в условиях пандемии**

Резюме

В статье рассматриваются экономические реформы в Азербайджане, цели, поставленные в Стратегической дорожной карте для национальной экономики и ключевых секторов экономики, стратегии развития и реформы, осуществляемые в соответствии с мерами, предусмотренными в государственных программах по обеспечению устойчивого развития страны. Были проанализированы отрасли экономики в период пандемии 2020 года и первого полугодия 2021 года и изучены последствия пандемии Covid-19, проведена работа по их устранению.

Ключевые слова: *реформы, Стратегическая дорожная карта, политика, Covid-19, устойчивое развитие, региональное развитие, стратегии развития.*

F.A.Mammadova

Ph.D., Senior Lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-0384-9395

N.F.Ramazanova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Economic situation, economic reforms and development directions in Azerbaijan
during pandemic**

Abstract

The article examines the economic reforms carried out in Azerbaijan, the goals outlined by industries according to Strategic Plan of the “Strategic Road Map for the National Economy and Main Sectors of the Economy”, aimed at implementing these reforms, development strategies, and reforms carried out in accordance with State Programs. It has been noted the importance of these reforms in the sustainable development of the national economy.

Fields of economy, effect of COVID-19 pandemic on economy, efforts in the direction of eliminating of effect of pandemic during 2020 and first half of 2021 were analyzed and achievements revized in work.

Key words: *reforms, Strategic Roadmap, politics, Covid-19, sustainable development, regional development, development strategies.*

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economy and management

M.A.Əhmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
m.ahmedov@unec.edu.az
N.M.Məmmədova
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Nigar.memmedova.1993@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.01.2022

The article was received by editorial board on 30.01.2022

Статья принята к печати 30.01.2022

MİLLİ İQTİSADİYYATIN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI PROBLEMİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi probleminin formalaşması və inkişafının tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsaslarının araşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil, sistem-analiz və məntiqi ümumiləşdirmə metodu əsasında işlənmişdir. Həmçinin tədqiqat işində müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi probleminin formalaşması və inkişafının nəzəri-metodoloji aspektləri üzrə təhlillər aparılmış müvafiq ümumiləşdirilmələr edilmiş, nəticələrə gəlinmiş və xüsusiyyətlər aşkara çıxarılmışdır.

Tədqiqat nəticəsində milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi sisteminin formalaşması və inkişafı probleminin tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları üzrə səmərələr qeyd olunmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi sisteminin formalaşması və inkişafı probleminin tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları üzrə təkmilləşdirilmənin nəticəsi olaraq ümumiləşdirmələr yaradılmasıdır.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, sistem, problem, nəzəri-metodoloji, inkişaf.

Məqalənin aktuallığı

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın gələcək inkişaf imkanları həlledici dərəcədə onun strukturunun təkmilləşməsi əsasında şaxələndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Son illərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf sayəsində əldə olunan uğurlar, nəticələr ölkəmizin ÜDM-nin strukturunda qeyri-neft sənaye sahələrinin xüsusi çəkisini tədricən azaltmağa və buna müvafiq olaraq qeyri-neft sənaye sahələrinin üstün inkişafı əsasında onun daha dərin şaxələndirilməsinə geniş imkanlar açmışdır. II Qarabağ müharibəsi nəticəsində torpaqlarımızın işğaldan azad olunması və həmin rayonların bərpası, dirçəlişi, inkişafını təmin etməklə onun bütünlükdə ölkəmizin milli iqtisadiyyatına səmərəli re-integrasiyası iqtisadiyyatımızın daha dərin və səmərəli şaxələndirilməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Müasir dövrdə məhz bu yeni reallıqları nəzərə alaraq ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2 fevral 2021-ci ildə "Azərbaycan 2030: Sosial iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər" sərəncamla təsdiq olunmuşdur. Bu sənəd əslində yaxın on illikdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin effektiv həyata keçirilməsi bu sahədə mövcud vəziyyətin nəzəri-metodoloji baxımdan araşdırılmasını tələb edir. Məlumdur ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi öz növbəsində əhəmiyyətli dərəcədə ölkəmizdə həyata keçirilən regional dövlət inkişaf proqramları ilə sıx bağlıdır.

Tədqiqat işi mövzusunun aktuallığı regionlarının inkişafı, bir qayda olaraq, planlı iqtisadiyyat dövründə formalaşmış təbii ehtiyatların və istehsal potensialının istifadəsinə əsaslanır. Regional iqtisadiyyatın strukturunun xam oriyentasiyası və qeyri-mütənasibliyi onu iqtisadi böhranlar zamanı

qeyri-sabit edir, iqtisadi artım zamanı isə rəqabətə davamlı deyil. İqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi regionların inkişafı üçün obyektiv zərurətə və təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrilmişdir.

İqtisadiyyatın strukturunda dəyişikliklər həm istehsalın proporsional dəyişməsinə, həm də diversifikasiyaya əsaslanır, yəni, milli iqtisadiyyatın sektor və sahələrinin investisiya və cari idarə edilməsində prioritetlərin dəyişdirilməsi ilə köhnə biznesin yeni və ya keyfiyyətli inkişafının yaradılması ilə izah olunur. Belə dəyişikliklər yalnız iqtisadiyyata sistemli təsir göstərdiyi halda təsirli olur ki, bu da region iqtisadiyyatının yeni təşkili formalarının tətbiqini tələb edir. Bütün sənaye sahələri üçün yüksək multiplikator effekti verən perspektivli formalardan biri də istehsalın klaster təşkilidir [1].

Xammalla zəngin regionlarda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin istiqamətlərindən biri də xidmət sahələrinin potensialından, o cümlədən turizm potensialından istifadə etməkdir. Bu sənayelər, məsələn, innovasiya-sənaye kompleksinə nisbətən daha az təşkilat xərcləri tələb edir və kifayət qədər yüksək risklərə baxmayaraq, nisbətən tez təsir göstərir.

Region iqtisadiyyatının strukturu məhsuldar qüvvələrin bölgüsünə, istehsal həcmələrinin nisbətlərinə və bunun üçün istifadə olunan resursların miqdarına təsir edən sistemli və situasiya amillərinin nəticəsidir. Beləliklə, iqtisadi artım mövcud iqtisadi sistemin marjinal məhsuldarlığı (gəlirliliyi) ilə məhdudlaşır.

İqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişikliklər və nəticədə iqtisadi artım tempinin dəyişməsi iqtisadi sistemdə mütənasib yerdəyişmələrə əsaslanı bilər, yəni, konkret sənayenin nisbi istehsalının digərinin payının azalması hesabına artması nəzərdə tutulur. Belə ki, nisbətlərin dəyişməsi keyfiyyət artımına səbəb olmur, çünki istifadə olunan resursların və istehsal imkanlarının xüsusiyyətləri bir sənayenin digərləri ilə tam əvəzlənməsinə imkan vermir [3].

İqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsinin digər istiqaməti diversifikasiyadır, yəni. milli iqtisadiyyatın sektor və sahələrinin investisiya və cari idarə edilməsində prioritetlərin dəyişdirilməsi ilə köhnə biznesin yeni və ya keyfiyyətli inkişafının yaradılmasıdır. Şaxələndirmənin əsas istiqamətləri həm iqtisadi potensialın müasirləşdirilməsi, həm də onun innovativ inkişafıdır (sxem. 1).

REGIONUN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
Modernləşmə	İnnovasiyaləşmə
Balanssızlıqların aradan qaldırılması	Rəqabət qabiliyyəti
Bazar şərtləri	Böyümə qütbləri
Regionlararası inteqrasiya	Sahibkarlığın fəaliyyəti və marağı

Sxem 1. Region üzrə diversifikasiya strategiyalarının növləri

Region iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, fikrimizcə, həm cari rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsinə, həm də sosial-iqtisadi inkişafın strateji dayanıqlığının formalaşmasına yönəlmiş davamlı prosesdir. Diversifikasiya prosesi iqtisadi sistemin regional iqtisadi sistemdə pozğunluqlara səbəb olan və onun fəaliyyətinə təsir edən vəziyyətlərdə mövcud və ya proqnozlaşdırılan dəyişikliklərə reaksiyasıdır [2].

Diversifikasiya regionun rəqabət qabiliyyətini təmin etməyə imkan verir ki, bununla da regionun biznes və əhali üçün investisiya və sosial cəlbediciliyini formalaşdıran iqtisadiyyatın fəaliyyəti üçün belə şərait təmin etmək qabiliyyətini başa düşmək lazımdır, nəticədə hədəf iqtisadi artım templərini, həmçinin makro və mikroiqtisadi göstəriciləri təmin edir. Diversifikasiya prosesinin intensivliyi bir çox amillərdən asılıdır və yavaşdan sürətlə dəyişə bilər [4].

Şəxələndirmə prosesi, müəllifin fikrincə, idarə edilə biləndir və aşağıdakı prinsiplərə cavab verməlidir.

- davamlılıq və diqqət;
- ardıcılıq və mürəkkəblilik;
- çeviklik və alternativlər;
- səmərəlilik.

Region iqtisadiyyatında dəyişikliklərin şəxələndirilməsinin yollarından biri onun klaster təşkilinin inkişafıdır. Klaster regionun iqtisadiyyatında istehsalın təşkili forması kimi ilkin olaraq terminin özündən irəli gələn müstəqilliyi, kortəbiiyyəti və yaradılışın kortəbiiyyətini nəzərdə tutur. Bununla belə, klasterin yaradılması, inkişafı və istismarında müəyyən dərəcədə idarəolunma mövcuddur və onun öz metodoloji dəstəyini tələb edir [5].

Klaster idarəçiliyinin əsas vəzifələrindən biri onların təsnifatıdır ki, bu da regionun iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməyə imkan verir.

Bu təsnifatdan istifadə edərək, regionda mövcud və proqnozlaşdırılan müəssisələr əsasında klasterlərin yaradılması ehtimalını qiymətləndirmək olar.

Bunları strateji səmərəliliyin təmin edilməsi, formalaşma və inkişaf riskləri, rəqabət qabiliyyətinə təsir və innovasiya dərəcəsi baxımından da ayırmaq məqsəduyğundur.

Təsərrüfat subyektlərinin mikro, mezo və makro səviyyələrdə tələb və təklifi nəzərə alınmaqla klasterlər formalaşdırılarkən iqtisadi siyasət iştirakçılarının maraqlarının müşahidəsi baxımından sənayenin potensialının qiymətləndirilməsi aparılır.

Bununla həm onun iştirakçılarının, həm də sosial-iqtisadi sistemin digər subyektlərinin mənafeələrinin balansına əsaslanaraq, rayonun iqtisadiyyatında istehsalın təşkilinin inteqrasiya formalarından biri hesab edilməlidir. Buna görə də klasterlər istehsalın təşkilinin perspektivli formasıdır, yüksək multiplikativ və kumulyativ effekt verir.

İstehsalın təşkilinə milli regionlarının iqtisadiyyatı üçün yeni prinsiplər təqdim edilə bilər:

- əməkdaşlığın innovativ forma və üsulları;
- çoxşaxəli inteqrasiya;
- açıqlıq və regionlararası (beynəlxalq əməkdaşlıq);
- özünüidarəetmə və dövlət idarəçiliyinə ehtiyacın olmaması.

Sözgedən təşkilatının rolu ənənəvi olaraq xammal növünə görə inkişaf etdirilən ətraf mühitə qənaət siyasəti tələb edən regionlarda xüsusilə yüksəkdir. Xammal biznesinin inkişafı üzrə demək olar ki, bütün iri layihələr ətraf mühitə təsirin məcburi qiymətləndirilməsi prosesində dəstək tapmır.

Regiona yüksək ekoloji yük gətirməyən, lakin klaster siyasəti çərçivəsində region iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafına imkan verən ekoloji cəhətdən təmiz və informasiyayönümlü sənaye sahələrinin klaster inkişafına təcili ehtiyacı var. Bunun üçün rayon xidmət sektorunda öz potensialını dəyərləndirməlidir. Milli regionda belə perspektivli sahələrə turizm və rekreasiya kompleksi daxildir.

Regionun şəxələndirilmiş inkişafının məqsədi strateji davamlılığa nail olmaqdır ki, bu da sistemli və situasiya xarakterli artan xarici və daxili dəyişikliklər şəraitində sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi imkanlarının təmin edilməsi kimi başa düşülməlidir. Regional diversifikasiyanın əsas istiqamətləri regionun sosial-iqtisadi sisteminin bütün səviyyələri üçün maksimum uzunmüddətli effekt verən sənaye və iqtisadi fəaliyyət növləri olacaqdır.

Konkret diversifikasiya strategiyasının seçimi təkcə ilkin potensiala deyil, həm də müəyyən şərtlər daxilində potensialın dəyişdirilməsi zərurətinə səbəb ola biləcək müəyyən ilkin şərtlərə əsaslanır. Bu şərtlərə diversifikasiya üçün obyektiv və subyektiv ilkin şərtlər daxildir. Bu ilkin şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

- informasiya iqtisadiyyatına - iqtisadiyyatın yenidən qurulması dövründə həyata keçirilməsi daha asan olan innovativ texnologiyalar və xidmətlər iqtisadiyyatına keçidin qlobal tendensiyasını izləmək zərurəti;
- qloballaşma və integrasiya prosesləri region iqtisadiyyatının dünya iqtisadi birliyinə daxil olmasına ehtiyacın artmasına gətirib çıxarır ki, bu da sürətləndirilmiş artım tələb edir;
- hazırda sənaye və digər sənaye sahələrinin formalaşması üçün əsas olan “şəbəkə” iqtisadiyyatı regionun mövqeyinin yüksəlməsinə səbəb olur və müvafiq olaraq şəbəkə müəssisələrinin yerləşdirilməsi üçün onun istehsal imkanlarının artırılmasını tələb edir;
- regionun biznes üçün cəlbediciliyinin və səmərəliliyinin artırılmasına artan ehtiyac var ki, bu da miqyas iqtisadiyyatı və müvafiq olaraq əməliyyat və transformasiya xərclərinin azaldılması hesabına mümkündür.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat işində Milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi sisteminin formalaşması və inkişafı probleminin tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları mövcud və proqnozlaşdırılan müəssisələr əsasında klasterlərin yaradılması ehtimalını yolu ilə analiz edilmişdir. İqtisadi sistemlərin hər bir səviyyəsi üçün şaxələndirmə strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində arzuolunmaz olan göstəricinin meyar dəyəri müəyyən edilir. Təqdim olunan diversifikasiya məhdudiyyətləri sistemi diversifikasiya təhlilinin məqsədindən asılı olaraq genişləndirilə və dəqiqləşdirilə bilər. Şaxələndirmə strategiyasının seçilməsi zamanı müsbət cəhətlərə iqtisadiyyatın resurslarının və cəmiyyətin ehtiyatlarının cəmləşməsi, iqtisadi fəallığın və əhalinin təşəbbüskarlığının artması, şəxsiyyətin və cəmiyyətin potensialının reallaşdırılması daxildir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və təbiiqi. Məqalədən müəllimlər, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. B.Nuriyev. Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Bakı-1999.
2. Ə.Bayramov. İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq. (2016). Bakı, səh.57.
3. Ş.Hacıyev, Ə.Bayramov və b. İqtisadiyyat fəlsəfəsi. (2010). Elmi redaktor Ə.İ.Bayramov. Bakı. s.284.
4. Портер М. Международная конкуренция.(1993). - М.: Международные отношения.
5. R.Brinkman. Economic growth versus Economic development. (1995). Towards a conceptual Clarification//Journal of Economic issues/ Vol XXIX, N4, December.

М.А.Ахмедов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Н.М.Мамедова

докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Теоретико-методологические основы исследования проблемы формирования и развития системы диверсификации национальной экономики

Резюме

Основной целью исследования является изучение теоретико-методологических основ изучения проблемы формирования и развития системы диверсификации национальной экономики. Исследовательская работа основана на методах сравнительного анализа, системного анализа и логического обобщения. В исследовании также анализируются
Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment *Construction economys and management*

теоретико-методологические основы изучения проблемы становления и развития системы диверсификации национальной экономики в современное время и анализируются пути подготовки рекомендаций по их целесообразному использованию.

В результате исследования отмечены преимущества теоретико-методологической базы исследования проблемы формирования и развития системы диверсификации национальной экономики. Практическая значимость исследования заключается в создании обобщений в результате совершенствования теоретико-методологической базы изучения проблемы формирования и развития системы диверсификации национальной экономики.

Ключевые слова: экономика, система, проблема, теоретико-методологическая, разработка.

M.A.Akhmedov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan State Economic University

N.M.Mamedova

doctoral student, Azerbaijan State University of Economics

Theoretical and methodological foundations for studying the problem of formation and development of the system of diversification of the national economy

Abstract

The main purpose of the research is to study the theoretical and methodological basis of the study of the problem of formation and development of the system of diversification of the national economy. The research work is based on the method of comparative analysis, system-analysis and logical generalization. The research also analyzes the theoretical and methodological bases of the study of the problem of formation and development of the system of diversification of the national economy in modern times and analyzes ways to prepare recommendations for their appropriate use.

As a result of the research, the benefits of the theoretical and methodological basis of the study of the problem of formation and development of the system of diversification of the national economy were noted. The practical significance of the research is the creation of generalizations as a result of improvements in the theoretical and methodological basis of the study of the problem of formation and development of the system of diversification of the national economy.

Key words: economy, system, problem, theoretical-methodological, development.

А.А.Асланов
докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0000-0001-6019-4677
anaraslanov1995@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 06.02.2022

The article was received by editorial board on 06.02.2022

Статья принята к печати 06.02.2022

ФОРМИРОВАНИЕ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Научная статья посвящена истории формирования и развития налогообложения на территории Азербайджана в период становления раннефеодальных социально-экономических отношений. В статье методологически и последовательно исследуется весь исторический путь налоговых повинностей, от раннего средневековья до современной индустриальной эпохи в Азербайджане. Точное определение характера и социально-политического значения каждого вида налога и налоговой повинности в различных экономических ситуациях средневековья, нового и новейшего периодов истории Азербайджана, является главным исследовательским мотивом статьи. Целью исследования является – анализ условий, факторов и особенностей формирования и развития налогообложения в Азербайджане и параметров, которые повлияли на развитие первичного налогообложения. Предметом исследования является налогообложение за всю историю Азербайджана, а объектом исследования научной статьи являются показатели и факторы, повлиявшие на его развитие и становление.

Ключевые слова: налоговая система, налоговая политика, налоговые реформы.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность статьи. В трудный нынешний период необходимо лучше знать природу налогов, глубоко разбираться в особенностях их использования в интересах эффективного развития общественного производства. Как известно, экономика – это система жизнеобеспечения человека и общества. Сердцевину любой национальной экономики составляет производство, создание экономического продукта. Без производства не может быть потребления. Однако, одним из важных моментов для работников налоговой системы является изучение истории возникновения налогов на территории республики. Именно налоговая система на сегодняшний день является одним из главных предметов дискуссий о путях и методах реформирования, а также острой критики. Сейчас существует масса всевозможной литературы по налогообложению в западных странах, накоплен огромный многолетний опыт. Еще труды Ф.Кенэ, А.Смита, Д.Рикардо положили начало формированию классической теории налогообложения, провозгласившей фундаментальные принципы налогообложения, реализуя которые национальные налоговые системы способны двигаться к оптимальному варианту. Позже эту идею развили известные налоговеды И.Х.Озеров, И.И.Янжул и др.

Степень изученности проблемы. Общие и специальные вопросы налоговой политики и налоговой системы рассмотрены в исследованиях азербайджанских ученых З.Самедзаде, А.Мусаева, Д.Багирова, М.Садыгова, Я.Калбиева, М.Гасанлы, Р.Магеррамова, а также ученых в странах ближнего зарубежья И.Озерова, И.Янжуля, А.Брызгалина, И.Горского, В.Дубова, Н.Заяц, А.Левина, И.Мерзлякова, В.Пушкарева, В.Садкова, П.Кулигина, В.Князева,

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment *Construction economics and management*

И.Русаковой, Д.Черник, Л.Ходова, Т.Юткиной и др. Весомый вклад в теорию и практику налоговой системы внесли такие известные западные экономисты, как А.Смита, Д.Рикардо, Ф.Кенэ, С.Фишера, В.Танзи, М.Девере, Л.Майкселла, Р.Мусгрейва, Г.Рандалл, Х.Вернера, Р.Харвей и др.

Изучением вопроса о происхождении, эволюционировании и развитии налогов занимались многие ученые, экономисты, философы и государственные деятели, в том числе К. Хойзер, А.В. Дёмин, Е.Ю. Грачёва. В связи с различными мнениями, ученым до сих пор не удается прийти к единому мнению по поводу определения точного периода и места возникновения налога и налогообложения, поэтому данная тема исследования остается актуальной и по сей день. Однако с достаточно высокой степенью уверенности можно утверждать, что налоги как обязательная периодическая передача индивидом части своего имущества на общественные нужды существуют ещё со времен возникновения самого общества и государства. Отсюда следует, что в этот же период начала формироваться определенный процесс исчисления налога и его уплаты или, по-другому, механизм налогообложения. С данной точкой зрения согласны С.Б. Глушаченко и С.С. Щепкин. Они считают, что «понятие «налоги» как конкретная реальность имеет столь же древнюю историю, как и само общество».

АНАЛИЗ

Ранее средневековье составляет в истории Азербайджана один из важных периодов. Новые экономические, политические и религиозные процессы ярко находили свое отражение в нашей стране. Начиная с III века, Азербайджан вступил в эпоху нового экономического строя. В те времена Азербайджан входил в состав Сасанидской Империи. Постепенно зарождались феодальные отношения. К большому сожалению, из-за отсутствия письменных источников этого периода невозможно проследить процесс разложения рабовладельческого и возникновения феодальных общественно-экономических отношений. Однако источники позднего сравнительного времени позволяют более или менее изучить раннефеодальные отношения в Азербайджане.

В III - I половине IV вв., как во всем Сасанидском государстве, так и в Адурбадагане (имеется в виду Азербайджан) население по своей классовой структуре делилось на четыре сословия: 1) жрецы, 2) бойцы, 3) секретари, 4) налогоплательщики. Сословие налогоплательщиков объединяло в себе все трудящееся население - земледельцев, ремесленников, а также, торговцев. Во главе всего сословия налогоплательщиков стоял вастариошан - салар. Среди налогов и повинностей самыми важными были газидаг, мараг и хараг. После налоговых реформ Тахмасиба I, термин «газидаг» использовался в смысле «подушный налог». Раньше, термин «хараг», обозначающий значение налога вообще, в тот период (III-IV века) относился к земельному налогу. Харгбед, являющийся главой управления налогов, занимал очень высокое положение в управленческом аппарате государства Сасанидов.

Во времена правления Хосрова I велся список земель, подлежащих налогообложению. Составление списка земель началось еще во времена Кавадина, и завершилось при правлении его сына Хосрова I. Единицей налога стал считаться гариб, который был равен 1/10 гектарам. Размер земельного налога был разным в зависимости от характера выращиваемого растения. Например, с пшеничного или ячменного поля площадью один гариб взимался одна драхма, с виноградника площадью один гариб 8 драхм, люцернового поля площадью один гариб 7 драхм. А с четырех финиковых пальм и шести оливковых деревьев взимался налог размером 1 драхма. Во времена Хосрова I, в зависимости от размера имущества, для мужчин был установлен подушный налог в 12, 8, 6 и 4 драхма (знатные родословия, аристократы, бойцы, секретари, жрецы и чиновники были освобождены от подушного налога). Так как, уплатить

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economys and management

налоги было трудно, то они взимались раз в четыре месяца, три раза в год. Наряду с земельным и подушным налогами, с населения взимались и другие налоги.

Хараг, так как был поземельным налогом, составлял от 1/3 до 1/6 урожая к зависимости от урожайности посевной площади каждой области, а также от ее близости или отдаленности от города. Сборщики налогов, злоупотребляли своими должностями, не проверяли вовремя урожай и не определяли размер налога, что приводило к гибели значительной части урожая. Это выдавало недовольство у крестьян. Гезит являлся подушной податью, которая раз в год взималась с ремесленников. Помимо этого, жившие на территории Сасанидской Империи христиане тоже платили подушную подать. С целью прекращения произвола сборщиков налогов, а также поступления в казну собранных средств Сасанидский шах Хосров I провел налоговую реформу. Был проведен обмер всех земель, учет всех деревьев. Было уточнено число людей обязанных платить подушную подать. Дети, женщины и мужчины, достигшие 60 лет, были освобождены от подушного налога. В зависимости от имущественного положения население было обязано платить подушный налог в 1, 2, 8, 6 и 4 драхмы. Были уточнены размеры налогов. Эти налоги были разделены на части и должны были выплачиваться три раза в год. Налоги были распределены по округам и пунктам с учетом количества деревьев, урожайности земли и плотности населения, за основу брался не объем урожая как прежде, а площадь земли. Это крайне осложняло положение крестьян в годы засухи. Налоговая политика Сасанидов еще более ухудшила положение широких слоев населения Азербайджана.

В начале VII века в Азербайджане наступил новый период под правлением арабского халифата. Арабский халифат стремился завоевать как можно больше земель, территорий и собирать налоги с них. Арабы, произведя частичные изменения, сохранили в силе налоговый порядок Сасанидов. К тому же, в отличие от Сасанидов, налоги взимались не с отдельных людей, а со всей страны.

Халифатский режим, занимающий, господствующее положение над местным феодальным обществом, в VIII веке объявил все возделываемый земли, попавшие в круг оккупации арабов, собственностью мусульманской общины. Эти земли, в основном, держались в распоряжении своих прежних владельцев, сохранивших все права и привилегии по отношению к своим подданным, а арабы довольствовались лишь налогами, которых хозяева обещали отдать в казну мусульманской общины (бейтумала). Взаимоотношения с подчинившимся населением северного - южного Азербайджана, захваченного главным образом путем применения оружия, регулировались договорами, заключенными между оккупантами и местным населением. Каждый такой договор наряду с другими условиями предусматривал статью об обязательстве уплаты единовременного и годового налогов, держал земли, принадлежащие населению в его распоряжении. Эти зимми, то есть, хозяева, получившие статус местного человека, принадлежащего к другой религии, оставались под покровительством мусульманской общины, наряду с земельным налогом - хараджем, платили и подушный налог, выплачиваемый не мусульманами - джизья. По мусульманскому законодательству - шариату, джизья взимался ежегодно только с мужчин, к тому же в зависимости от дохода, полученного ими от ремесла и торговли. Богатые платили 48, середняки 24, а бедняки 12 драхм. Если подушный налог - джизья взимался с не мусульман, то земельный налог - харадж взимался как с мусульман, так и с людей, верующих в другие религии, но не мусульмане выплачивали этот налог в двойном объеме. С самого начала завоевания Азербайджана и Арана арабами мы сталкиваемся с фактом взимания налогов не с отдельных лиц, а со всей страны. Церковь была освобождена от налогов и находилась под покровительством государства. Мусульмане были освобождены от джизьи, т.е. от подушной подати. Халиф Али, прозванный «опорой ислама» провел справедливую реформу в налоговой области. Основное внимание было направлено не на сбор хараджа, а на рациональную

обработку земли. В указании халифа предписывалось, что если харадж будет взиматься без учета обработки земли, то через короткое время урожай иссякнет и страна разорится. В период правления Омейядов, были проведены изменения в порядке сбора налогов. В 723 году в Азербайджане была произведена перепись населения, земли и скота. Некоторые из ранее отмененных налогов вновь были восстановлены. Общая сумма налогов возросла. Кроме всего, население было обложено налогами на ремесленные изделия, за брачный договор. Тяжелые налоги довели до нищеты не только бедняков, но и многих средних и крупных феодалов. В середине VII века династию Омейядов сменили Аббасиды. В налоговой политике произошли новые изменения. Налоги стали взиматься с площади земли независимо от того, обрабатывается земля или нет. Сумма взимаемых налогов была определена до четверти, до половины урожая, в зависимости от оросительной системы. Каждый достигший 15-летнего возраста должен был платить налог. Кроме хараджа и джизьи в халифате существовали и другие налоги. Со всех источников дохода, движимого имущества взимался налог. Кроме того, со скота, с посевов и плодов, с золота и серебра, с ремесленных изделий взимался налог «закят». Налогом были обложены нефтяные источники и соляные промыслы Абшерона. В источниках общая сумма налогов, взимаемых с Азербайджана Халифатом, точно не указывается.

В XI веке, с возникновением империи Великих Сельджуков произошли серьезные изменения в налоговой системе Азербайджана. Кроме, вышеперечисленных налогов, для обеспечения сельджукского войска оружием, винами, подковами, с населения взимались такие подати, как «молас-силах», «шараб-баха», «нал-Баха». Известно, выплата различными слоями населения в XI – начале XIII века таких налогов, сборов и повинностей, как харадж, ушр, джизья, хакк, алар, цуэл, авариз, кисмат, таймарат, дараиб и многие другие.

Экономический подъем в XIII веке Азербайджана был прерван монгольским нашествием. Положение азербайджанского крестьянства никогда не было столь тяжелым, как при монголах. Основным налогом в пользу монгольской казны был поземельный налог – харадж, составлявший 60-70% урожая. В стране наряду со старыми налогами (харадж, джизья, бадж, бияр, техр, ушр и др.) начали действовать и новые налоги, установленные монголами (гопчур, калан, тамга). Самым тяжелым налогом с торгово-ремесленного населения считалась тамга.

В последней четверти XIII века в Азербайджане разразился экономический кризис, который привел к опустошению государственной казны. Для того чтобы вывести страну из кризиса завоеватели в лице Газан-хана были вынуждены круто изменить внутреннюю политику. Газан-хан осуществил ряд реформ, целью которых была упорядочение налогообложения населения и регулярного поступления доходов в казну. Налоговая реформа Газан-хана четко определила виды налогов, их объем, способ сбора, время сбора. В XV веке в период государств Ширваншахов, Каракоюнлу и Аккоюнлу в Азербайджане произошли некоторые изменения в налоговой сфере. Крестьяне и ремесленники Азербайджана платили и выполнили более 40 видов податей и повинностей. Подати за урожай – малджахат разоряли подданных. За пользование водой крестьяне уплачивали налог – бахра. С животноводов взимался налог – чобанбейи. Ремесленники и купцы платили налоги, существовавшие со времен монгольского нашествия – тамга и бадж. Помимо всего этого с населения собирались и подушные налоги.

В XVI веке во время правления Сефевидов существовали 35 видов налогов и податей. Большие налоги, тяжелые повинности вызывали недовольство в народе. Самым тяжелым видом податей является малджахат, который оплачивается пшеницей, ячменем, рисом и другими продуктами. За пользование пастбища крестьяне уплачивали хозяевам земель налог чобанбейи, за свои сады багбаши и другие налоги. Для улучшения положения населения

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economys and management

Сефевидский правитель Тахмасиб II провел ряд налоговых реформ. В первую очередь, он отменил некоторые налоги; он также заботился и об улучшении финансового положения страны, обогащая тем самым казну.

Начавшееся с середины XVII века развитие производительных сил к концу столетия сменилось отставанием. Этому в немалой степени способствовало ослабление Сефевидской династии. Общее число налогов, взимаемых с крестьян во второй половине XVII в., доходило до 35. Налог с земли доходов – малджахат, бахра, харадж, считался основной частью налогов и составлял 1/5, 1/3 часть общего урожая в натуре. Этот налог делился между землевладельцем и государством – первый получал 1/10 часть, а второму отходили 2/10 части. Багбаши равнялся 1/10 урожая. Ихраджат – общий и многообразный налог, употреблялся в смысле общего числа повинностей. Он взимался для удовлетворения потребностей государственных наместников, военнотружущих и знати. Оталафа – взимался за вьючных животных и лошадей. Улафа – взимался для пропитания одного человека (военного, наместника и др.). Иногда эти два налога взимались вместе деньгами. Кюнальгя – представлял себе знати право останавливаться в доме крестьянина. Налог, взимаемый натурой для государственных наместников и духовенства, назывался рюсум. Тарх – продажа товара, необходимого государству или же феодалу, ниже его рыночной стоимости. Бесплатный и принудительный труд крестьянина в пользу феодала или же государства назывался бияр. Бияр – широко использовался в оросительной сети и в других государственных делах. В конце XVIII века размер налогов увеличился, и были введены новые налоги, что вызвало серьезное недовольство народных масс.

В начале XVIII века Османская Турция направила свои войска в Закавказье. На таможенных взимались такие налоги, как имрюк, рахдари – налог, взимаемый для охраны торговых путей, расми капан (платы за весы). Конец XVIII – начало XIX века увенчалось политическим присоединением Северного Азербайджана к царской России с заключением Туркменчайского мирного договора. На повестку дня встал вопрос о целенаправленной политике экономического освоения страны. По царскому указу от 8 октября 1821 года, в Закавказье был введен льготный торговый тариф, согласно которому таможенная пошлина взималась лишь с 50% всех товаров, ввезенных заграничными купцами. В это время крестьяне по-прежнему платили тяжелые налоги. Сбор ренты-налога натурой представлял значительные трудности также для казны, не имевшей возможности обеспечить сохранность продуктов, поэтому в начале 50-х годов были введены денежный налог и поземельный оброк.

Переход к денежной ренте, несмотря на определенные трудности для крестьян, стал положительным фактом. Помимо всего царское правительство освободило их от воинской обязанности. Взамен этого в 1887 году налогоплательщики азербайджанцы были обременены, еще и воинским налогом.

28 мая 1918 года Азербайджанское государство объявило о независимости и создало Азербайджанскую Демократическую Республику (АДР). Создание и развитие АДР включало не только образование новой политической системы, но и образование новой экономической базы. Способствовавший формированию государственной налоговой политики пакет законов не разрабатывался. В первое время функционирование этой отрасли сводилось к дополнениям и исправлениям соответствующих законов Российской империи, в дальнейшем были утверждены и приняты отдельные проекты законов о различных видах налогов. Однако, к сожалению, парламент в основном пользовался традиционной системой налогов, и в погашении нужд казны важную роль играли косвенные налоги – монопольные сборы, таможенные налоги, акцизы. Эти налоги были тяжелым бременем для трудящихся. Все политические партии, в том числе и «Мусават», стремились к ликвидации косвенных и применению прогрессивных налогов. Однако правительство и парламент с целью получения плюсовых доходов часто обращались к косвенным налогам.

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economics and management

До начала 1919 года доход государства составлял 600 миллионов манат, из которых 400 миллионов составляли косвенные налоги, в основном на нефтепродукты. Все понимали необходимость перехода непосредственно на основные налоги, но в Азербайджане это было очень трудно, так как стержнем экономики было земледелие, и в этом положении принудить население к выплате самостоятельных налогов было очень трудно. Для этого надо было установить новые границы минимума и просмотреть все степени привлечения к налогам. Нужно учесть, что не было также и закона о бюджете. Это оказывало отрицательное влияние на распределение государственной сметы. Положение в налоговой политике было тяжелым еще и потому, что на местах не было специальных органов, которые регулировали бы налоговую систему. Налоги собирались уездными инспекторами. Соответствующий налоговый отдел Министерства Финансов по объективным причинам не мог охватить все виды налогов и всю территорию государства. Поэтому считалось целесообразным создать отдел по контролю сборов, которые невозможно было прогнозировать в смете. В связи с политической нестабильностью, безработицей, снижением покупательной способности маната, государство подготовило пакет законов, содействующих формированию государственной налоговой политики. В первое время работа в этой области была ограничена внесением изменений и дополнений в соответствующие законы Российской империи, а позже были приняты отдельные законы о различных налогах.

17 марта 1919 года по новому проекту закона парламента Азербайджанской Демократической Республики право на сбор налогов было передано учреждениям по налогам от доходов губерний и уездов, члены этих учреждений выбирались на земских собраниях. Помимо этого, 16 июля парламент учредил должность налогового инспектора при Министерстве Финансов, в функции которого входил контроль за деятельностью налоговых инспекторов и ревизия налоговых инспекций. 20 октября был принят еще один закон – «Совет по рассмотрению жалоб на различные налогообложения при Министерстве Финансов». Согласно этому закону, в совет были включены, помимо постоянных членов, представители суда и прокуратуры, а также представители налогоплательщиков.

В апреле 1919 года Министерством Финансов Азербайджанской Демократической Республики был принят еще один закон, который в дальнейшем сыграл важную роль в формировании государственной налоговой политики. Закон состоял всего из двух пунктов, но имел большое значение, т.к. согласно этому закону, были определены время и тарифы независимых налогов. Налог на капитал составлял 30 манат на каждые 100 манат, которые взимались не позже 1 февраля, а налог на доход взимался в конце года, когда выяснялась сумма дохода. Закон был принят 15 мая, а 23 июля парламент увеличил жизненный минимум дохода, не обложенного государственным налогом, от 1000 рублей до 5000 рублей. Наряду с этими законами, по требованию правительства, парламент неоднократно увеличивал земельный налог, акцизы на спиртные напитки, сельскохозяйственные продукты, нефтепродукты, налог на недвижимое имущество и другие тарифы. Но принятие этих косвенных налоговых тарифов привело к обратному результату. Цены на внутреннем рынке повысились, инфляция увеличилась, и в конечном итоге это подействовало на уровень жизни населения. В то время существовали нижеследующие виды налогов: сельскохозяйственный налог, промысловый налог, подоходный налог, земельная рента, взимаемая с хозяйственного оборота, наследственная пошлина, акцизы, таможенные пошлины и т.д.

С 1920 по 1991 гг., находясь в составе СССР, Азербайджан не имел собственной независимой налоговой системы. После революции 1917 года основными источниками доходов Советского государства были денежная эмиссия и сельскохозяйственная разверстка. По этой причине первые советские налоги не имели особого фискального значения и отражали открытую классовую борьбу. К примеру, согласно декрету совета народных комиссаров от 14

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economys and management

августа 1918 года, в целях, в натуре, обеспечения семей бойцов красной армии владельцы специальных торговых предприятий облагались непосредственными пошлинами. Экономика в начале 20-х годов XX века находилась в тяжелом состоянии. Начался поиск новых путей. Им стал переход к новой экономической политике (НЭП). Новая экономическая политика была принята X съездом РКП в марте 1921 года. Первым шагом на пути осуществления этой политики в Азербайджане явился декрет Азревкома от 17 мая 1921 года. По этому декрету в Азербайджане вместо продовольственной разверстки вводился добровольно сдаваемый налог «чанаг». Это означало предоставление крестьянам возможности для свободной экономической деятельности. В этом состояло основное содержание новой экономической политики. Переход к твердой валюте вел к утверждению единой налоговой системы. С 1920-год по 1991 год, т.к. Азербайджан был в составе бывшего Советского Союза, у него не было своей независимой налоговой системы. Эта система начала развиваться после приобретения независимости Азербайджана.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из всего вышесказанного следует, что налоговая система должна реформироваться таким образом, чтобы развивать экономику страны. В свою очередь экономика страны и соответственно налоговая система страны развивается эффективнее и быстрее в тех ситуациях, когда она независима и свободна.

Список использованной литературы:

1. А.Ф.Мусаев, А.Г.Гахраманов. Налоговая культура. (2004). Баку, 288 с.
2. Ф.А.Мамедов, А.Ф.Мусаев, М.М.Садыгов, Я.А.Калбиев, Г.Рзаев. Налоги и налогообложение. (2010). Баку, 512 с.
3. И.Г.Алыев, С.С.Самандеров. Из истории налоговой дело. (2014). Баку, 188 с.
4. Глушаченко С.Б., Щепкин С.С. Исторические предпосылки возникновения налогов (теоретико-правовой анализ) // История государства и права, (2007). № 12.

A.A. Aslanov

doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0000-0001-6019-4677

Azərbaycan ərazisində vergitutmanın formalaşması

Xülasə

Elmi məqalə erkən feodal sosial-iqtisadi münasibətlərinin formalaşması dövründə Azərbaycan ərazisində vergitutmanın formalaşması və inkişaf tarixinə həsr edilmişdir. Məqalədə Azərbaycanda erkən orta əsrlərdən tutmuş müasir sənaye dövrünə qədər vergi rüsumlarının bütün tarixi yolu metodoloji və ardıcıl şəkildə araşdırılır. Orta əsrlərin müxtəlif iqtisadi vəziyyətlərində, Azərbaycan tarixinin yeni və yaxın dövrlərində hər bir vergi növünün və vergi rüsumunun mahiyyətinin və ictimai-siyasi əhəmiyyətinin dəqiq müəyyən edilməsi məqalənin əsas tədqiqat motivini təşkil edir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda vergitutmanın formalaşması və inkişafının şərtlərini, amillərini və xüsusiyyətlərini və ilkin vergitutmanın inkişafına təsir edən parametrləri təhlil etməkdir. Tədqiqatın predmeti Azərbaycanın bütün tarixi boyu vergitutma, elmi məqalənin tədqiqat obyekti isə onun inkişafına və formalaşmasına təsir edən göstərici və amillərdir.

Açar sözlər: vergi sistemi, vergi siyasəti, vergi islahatları.

A.A.Aslanov

doctoral student, Azerbaijan State Economic University
ORCID 0000-0001-6019-4677

Formation of taxation on the territory of Azerbaijan

Abstract

The scientific article is devoted to the history of the formation and development of taxation in the territory of Azerbaijan during the formation of early feudal socio-economic relations. The article methodologically and consistently explores the entire historical path of tax duties, from the early Middle Ages to the modern industrial era in Azerbaijan. The exact definition of the nature and socio-political significance of each type of tax and tax duty in various economic situations of the Middle Ages, new and recent periods in the history of Azerbaijan is the main research motive of the article. The purpose of the study is to analyze the conditions, factors and features of the formation and development of taxation in Azerbaijan and the parameters that influenced the development of primary taxation. The subject of the study is taxation throughout the history of Azerbaijan, and the object of study of a scientific article is the indicators and factors that influenced its development and formation.

Key words: tax system, tax policy, tax reforms.

E.İ.Ziyadov
doktorant, Xəzər Universiteti
«Azərbaycan Dəmir Yolları» Biznesin İnkişafı şöbəsinin rəisi
ORCID 0000 0003 2334 1097
eziyadov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.02.2022

The article was received by editorial board on 09.02.2022

Статья принята к печати 09.02.2022

XƏZƏRYANI ÖLKƏLƏRİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRMƏSİ

Xülasə

Məqalədə Xəzəryanı ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirməsinin metodoloji yanaşmaları və onların əsasında ölkələrin rəqabətqabiliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili aparılır. Müəllif rəqabət qabiliyyətinə dair nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin və bu elmi istiqamətdə əsərləri olan bir sıra aparıcı xarici tədqiqatçılarınin tədqiq olunan problemə baxışlarını müqayisəli təhlil edib. Məqalədə «Dabl Daymond» (inglisçə “Double Diamond”) modelindən istifadə imkanları beş Xəzəryanı dövlətlərin rəqabətqabiliyyəti dərəcəsinin qiymətləndirməsi baxımından tədqiq olunmuşdur.

Məqalənin yekununda müəllifin apardığı tədqiqatın ümumiləşdirilmiş elmi nəticələri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Xəzəryanı ölkələr, rəqabətqabiliyyəti, model, meyarlar, enerji sektoru, logistik rəqabət.

GİRİŞ

Xarici və daxili bazarlarda iqtisadi inkişaf Xəzəryanı ölkələrin maliyyə və investisiya sənayesi yaranan iqtisadi məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə Xəzər regionunun inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi və əməkdaşlığın hər bir sahəsində daha yaxşı təcrübələrin yaradılması vacib məsələdir.

Ən əsası isə dünya iqtisadiyyatına təsir edən müstəqil özəl sektorun yaradılması və inkişafıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu sektorun yaradılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, Xəzəryanı ölkələrin ixrac imkanlarının genişlənməsinə, deməli, insanların rifah halına da gətirib çıxarır. Bu baxımdan Xəzəryanı ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirməsini aparmaq məqsədəuyğun hesab edirik.

Xəzəryanı ölkələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar

Avropa və Asiya ilə həmsərhəd olan, təbii və neft ehtiyatları ilə zəngin olan Xəzər dənizi regionu beş ölkəsi - Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistan üçün Xəzər dənizi dünya iqtisadi məkanına çıxış yoludur. Qeyd edək ki, Xəzər dənizi Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə Xəzər dənizi Aİ-nin enerji təhlükəsizliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün təhdidlərdən biridir. Xəzər hövzəsinin ölkələrinin monitorinqi zamanı bir neçə meyar əsasında müxtəlif modellərdən istifadə etmək mümkündür. Bu məqsədlə beş Xəzər dövlətinə ölkə daxilində alternativlər yaratmaq üçün “qoşa almaz” «Dabl Daymond» (inglisçə “Double Diamond”) modelindən istifadə oluna bilər. “Qoşa almaz” modeli filialın integrasiyası üçün lazım olan məlumatlar əsasında əsas kimi qəbul edilir. Bu şərtlərin altölçüləri alt meyarlar kimi müəyyən edilir. Prinsipcə, bütün bu meyarlar iyerarxik

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economics and management

analiz proseduru (AHP) və ideal həll oxşarlıq modellərinə (TOPSIS) əsaslanan prioritet ardıcılıq modelləri kimi metodlara aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, Porterin milli fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün dörd növ element yaradılmışdır: faktorların vəziyyəti (FV), tələbin vəziyyəti (TV), əlaqəli və dəstəkləyən sənayelərin vəziyyəti (ƏDSV) və müəssisənin strategiyası, strukturu və rəqabətlik vəziyyəti (SSRV) adlı ünsürü yaratmışdır [7].

«TOPSIS» üsulu Hwang və Yoon [1] tərəfindən tövsiyə edilmişdir. Bu metodda seçilmiş faydanın maksimallaşdırılması üçün alternativ müsbət-ideal həlldən ən az məsafədə olmalıdır, minimum xərcə başa gəlməlidir. Faydanı minimallaşdıracaq xərcləri isə maksimuma çatdıracaq mənfi-ideal həlldən maksimum uzaqlıqda olmalıdır və maksimum xərcə başa gəlməlidir [2].

Ümumiyyətlə, «TOPSIS» metodunun algoritmi 4 mərhələdən ibarətdir [8]:

MƏRHƏLƏ 1. *Qərar qəbulunun təhlili.*

Düzgün qərarların qəbul edilməsində ilk addım hansı problemin və niyə həll olunduğunun müəyyən edilməsini, qərar qəbulu üçün əhatə dairəsinin və sərhədlərinin müəyyən edilməsini, qərar qəbul edən qrupun rol və məsuliyyətlərinin aydınlaşdırılmasını əhatə edir. Digər mühüm məsələ isə qərar qəbul edənlərin rəylərinin müəyyən edilməsi və onların giriş məlumatının bir növü kimi modelləşdirilməsidir.

MƏRHƏLƏ 2. *Texnologiyanın qiymətləndirilməsi meyarlarının müəyyən edilməsi.*

Region iqtisadiyyatın makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən texnologiyanın cəlbədiciliyini (nə qədər dəyər yarada bilər) və texnoloji rəqabət qabiliyyətini (texnologiyanın rəqabətli mövqeyə təsiri) xarakterizə edən 17 meyar müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, ölkələrin texnoloji cəlbədiciliyin xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakı qruplaşdırılmış amillər daxildir:

- bazar potensialı (texnologiyanın köməyi ilə alınan kommersiya mükafatı);
- xərclərin azaldılması (xərclərin azaldılmasına texnologiyanın verdiyi töhfə);
- texnoloji tətbiqetmə (texnoloji inkişafda çətinliklər və risklər);
- texniki xarakteristikalar (qiymətə potensial təsir göstərə bilən texniki aspektlər);
- siyasi aspektlər (cəlbədiciliyə siyasi amillərin təsiri).

MƏRHƏLƏ 3. *Nəticələrin emalı üçün məlumatların toplanması və intuitiv qeyri-səlis məntiq aparatının (Intuitionistic Fuzzy Weighted Averaging, IFWA) tətbiqi.*

Qərar qəbul edən şəxslər qiymətləndirmə meyarlarının əhəmiyyəti və digər qərar qəbul edənlərin rəyləri, eləcə də müxtəlif texnologiyaların təqdim olunan meyarlara təsiri barədə öz fikirlərini bildirməyə dəvət olunur. Qısa olaraq, məlumatların toplanması və təhlili 8 addımlı alqoritmə təqdim edilə bilər:

– *Addım 1: Ödəməyə görə qərar matrisini qurulması.*

Yəni, hər bir qərar qəbul edən şəxs digər qərar qəbul edənlərin hər birinin rəyinə səs verir və bütün rəylər intuitiv qeyri-səlis şkala əsasında qrup rəyində birləşdirilir.

– *Addım 2: Qərar verənin xüsusi çəkirlərini müəyyənləşdirin.*

Bütün qərar qəbul edənlərin eyni dərəcədə vacib olduğunu güman etmək olmaz, buna görə də hər bir qərar qəbul edənin əhəmiyyəti ilə bağlı qiymətləndirmələr toplusu seçilir, onların fərdi fikirləri vahid mühakimədə birləşdirilməlidir.

– *Addım 3: Biz qərar qəbul edənin rəylərinə əsaslanaraq “intuitiv qeyri-səlis çoxluqların məcmu qərar matrisini” qurulması.*

Hər bir qərar qəbul edən şəxs seçilmiş meyarlara uyğun olaraq hər bir alternativini qiymətləndirir, sonra bütün rəylər qərar matrisinə birləşdirilir.

– *Addım 4: Meyarların çəkirlərini müəyyən olunması.*

Bütün meyarları eyni dərəcədə vacib hesab etmək mümkün olmadığından, hər bir meyarın əhəmiyyətinə dair qiymətləndirmələr toplusunu əldə etmək üçün ayrı-ayrı qərar qəbul edənlərin fikirlərini vahid mühakimədə birləşdirmək lazımdır.

– *Addım 5: “Ümumi çəkili qərar matrisin” qurulması.*

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

Construction economics and management

Meyar çəkiliəri və intuitiv qeyri-səlis qərarların məcmu matrisi müəyyən edildikdən sonra intuitiv qeyri-səlis qərarların yığılmış çəkili matrisi alınır.

– *Addım 6: İdeal müsbət həllərin və ideal mənfi həllərin variantların alınması.*

Yəni, seçilmiş meyarlar iki müxtəlif blokda qruplaşdırılıb, bunlardan birinə fayda (gəlir) gətirən bütün meyarlar, digər bloka isə xərc gətirən meyarlar daxildir. Bundan sonra hər bir həll üçün həm intuitiv qeyri-səlis ideal-pozitiv, həm də intuitiv qeyri-səlis həll hesablanır.

– *Addım 7: Ayırma ölçülərini və yaxınlıq əmsalın hesablaması.*

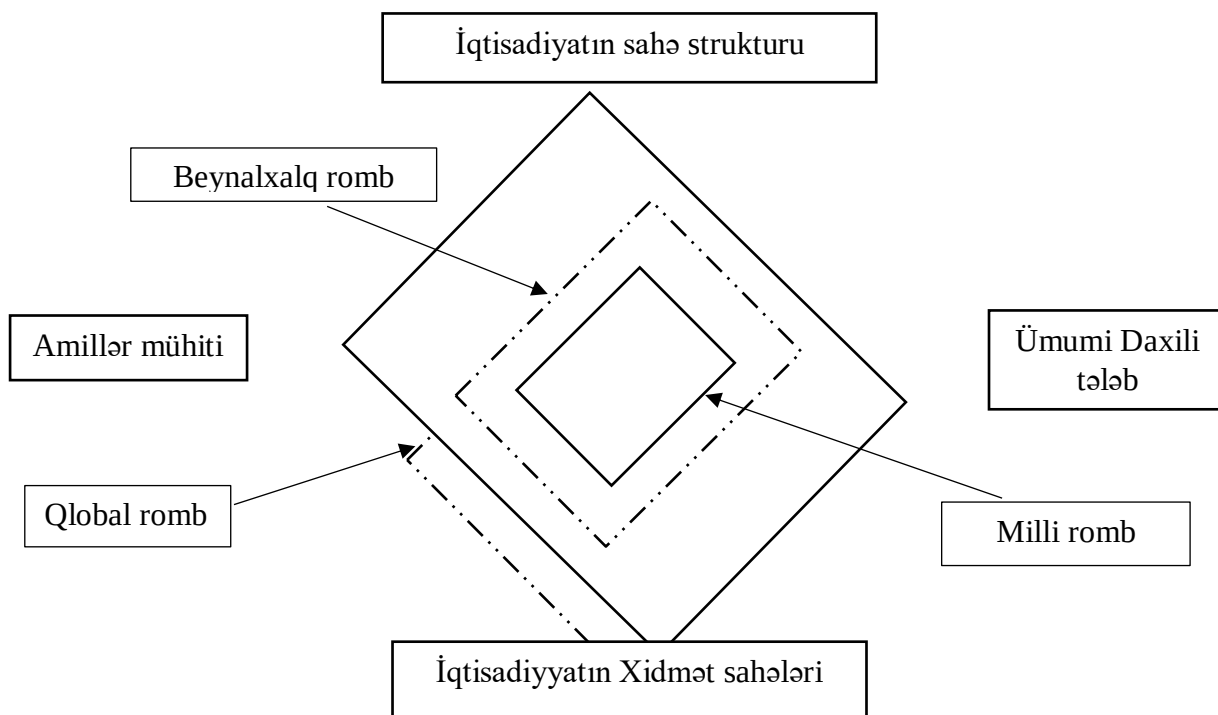
Normallaşdırılmış Evklid məsafəsinə uyğun olaraq hər bir variantın intuitiv qeyri-səlis ideal müsbət və mənfi həllərdən ayrılması ölçüləri hesablanır və ideal həllə nisbi yaxınlıq əmsalı alınır.

– *Addım 8: Seçimlərin sıralaması. Müxtəlif variantlar nisbi yaxınlıq əmsalının azalan sırasına uyğun olaraq sıralanır.*

MƏRHƏLƏ 4. Qərar qəbulu.

Nəticələrə əsasən, menecerlər hansı texnologiyaları inkişaf etdirmək və maliyyələşdirmək niyyətində olduqlarına qərar verməlidirlər. Yəqənə ən yaxşı variant və ya bir neçə ekvivalent variant müəyyən edilir. Adətən, üç variantın müəyyən edildiyi vəziyyət mümkündür: üstünlük verilən seçim, zəif üstünlük verən seçim və ya neytral seçim.

Porterin modelinin nəzəriyyəsinə görə, bu amillər nə qədər güclü olarsa, qlobal rəqabət də bir o qədər güclü olar. Porter üslubunun [5] mahiyyəti və üstünlüyü ondan ibarət idi ki, rəqabət mühiti və idarəetmə sistemi daha çox bu dörd əsas amilin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Lakin bu model Pena Vincez [3] tərəfindən tənqid edilmişdir, çünki “Diamond” modeli yüksək ixrac standartları olan kiçik ölkələrə tətbiq edilə bilməz. Onlar beynəlxalq korporativ fəaliyyətin və hökumətin rolunun bu modelinin daxilində genişləndirilməsini təklif etdilər. Tədqiqatlar göstərir ki, A. Rugman və D. Cruz [6] tərəfindən təklif olunan “Double Diamond” strukturu milli və beynəlxalq səviyyədə milli rəqabəti qiymətləndirmək üçün ən kompleks yanaşmadır. Aşağıdakı şəkil 1-də “Dabl Daymond modeli” sxematik olaraq göstərilmişdir.

Şəkil 1. The «Dabl Daymond» modeli (DDM)

Mənbə: Şəkil mənbə [4] əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Milli rombun ölçüsü iqtisadiyyatın ölçüsünə və rəqabət qabiliyyətinə uyğun olaraq dəyişir. Beynəlxalq romb kəsikli xətt ilə işarələnmişdir, o həm ölkənin rəqabət qabiliyyətini təmsil edir, həm də ölkənin xarici şərtlərlə müəyyən edilən daxili şəraitini əks edir. Bu romb xaricdən gələn, regional və ya qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin məkan konfigurasiyasını müəyyən edən investisiya kapitalının mövcudluğundan asılı olaraq xaricə doğru (qlobal romba tərəf) genişlənə və ya içəriyə doğru (milli romba tərəf) sıxışa bilər. Hər iki rombun vahid birliyi nəticəsində qlobal rəqabət rombu formalaşır.

NƏTİCƏ

«Dabl Daymond» modeli Xəzəryanı ölkələrin Avropa İttifaqının enerji təchizatı təhlükəsizliyinə kəmiyyət qiymətləndirməsinə imkan yarada bilmək burada geniş tətbiq olunsada təsirini qiymətləndirmək üçün bu ölkələrin fərdi və ümumi rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirmək məqsədi ilə bir sıra ölçüləri və meyarları qiymətləndirir. Bu modelin tətbiqi ilə aşağıdakı nəticələrə nail olmaq mümkündür:

- Enerji təhlükəsizliyi üzrə rəqabət qabiliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvələrinin müəyyən olunması;
- Xəzər dənizi ətrafı qaz təchizatçı ölkələrinin güclü və zəif tərəflərinin müəyyən olunması;
- Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Xəzəryanı ölkələrin səmərəliliyinin araşdırılması;
- Azərbaycan Avropa İttifaqının tərəfdaşı kimi geo-iqtisadi modelinin qurulmasında tövsiyələr;
- Azərbaycanın geo-iqtisadi modelinin qurulması üçün ölkəmizin Xəzəryanı ölkələrin nəzdində Avropa İttifaqının daxili və xarici rəqabət şəraitinin müəyyən olunması və qaz təchizatı təhlükəsizliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hwang, C. L., & Yoon, K. (1981). Multiple Attribute Decision Making-Methods and Applications, Springer-Verlag, Heidelberg.
2. Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2007). Extended VIKOR method in comparison with outranking methods. European Journal of Operational Research 178, p.p. 514–529.
3. Peña-Vinces, J.C. (2009). “Comparative Analysis of Competitiveness on the Peruvian and Chilean Economies from a Global View” Journal of Economics, Finance and Administrative Science 14, no. 27: p.p.87–105.
4. Porter M.E. The competitive advantage of nations. (1990). New York: Free Press.
5. Porter, M. E. (1980). Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. The Free Press, New York, NY, 396 p.
6. Rugman, A.M., & D'Cruz, J.R. (1993). The "Double diamond" model of international competitiveness: the Canadian experience. Management International Review, 33 (2), p.p.17-39.
7. Saaty, T. L. (1980). The Analytic Hierarchy Process, McGraw Hill, New York, Shafiee, M. (2015). A fuzzy analytic network process model to mitigate the risks associated with offshore wind farms. Exp. Syst. Appl. 42, p.p. 2143–2152.
8. Yue, Z. (2014). TOPSIS-based group decision-making methodology in intuitionistic fuzzy setting. Information Sciences, 277, p.p.141- 153.

Э.И.Зиядов

докторант, Университет "Хазар",
ЗАО «Азербайджанские железные дороги», Начальник отдела развития бизнеса
ORCID 0000 0003 2334 1097

Оценка конкурентоспособности прикаспийских стран

Резюме

В статье анализируются методологические подходы к оценке конкуренто-способности прикаспийских государств и основанное на них современное состояние конкурентоспособности страны. Автор анализирует взгляды представителей теории конкурентоспособности и работы ряда ведущих зарубежных исследователей в этой области. В статье возможности оценки конкурентоспособности пяти прикаспийских государств с использованием модели «Двойной ромб».

В конце статьи отражены обобщенные научные результаты авторского исследования.

Ключевые слова: прикаспийские страны, конкурентоспособность, модель, критерии, энергетика, логистическая конкуренция.

E.İ.Ziyadov

PhD student, "Khazar" University,
«Azerbaijan railways» CJSC Head of Business Development Division
ORCID 0000 0003 2334 1097

Assessment of the competitiveness of the caspian countries

Abstract

The article analyzes methodological approaches to assessing the competitiveness of the Caspian states and the current state of the country's competitiveness based on them. The author analyzes the views of representatives of the theory of competitiveness and the work of a number of leading foreign researchers in this field. In the article, the possibility of assessing the competitiveness of the five Caspian states using the "Double Diamond" model.

At the end of the article, the generalized scientific results of the author's research are reflected.

Key words: Caspian countries, competitiveness, model, criteria, energy, logistics competition.

N.H.Abbasova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mi.narmina@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.02.2022

The article was received by editorial board on 09.02.2022

Статья принята к печати 09.02.2022

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF AMİLLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövründə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf amilləri araşdırılır. İqtisadiyyatın neft-qaz və qeyri-neft sektorlarının inkişaf tempinə təsir edən amillər müəyyən olunur. Neft strategiyası və investisiyaların ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolları təhlil edilmişdir. İqtisadiyyatın dayanıqlı artımı məqsədilə struktur islahatları və diversifikasiyanın istiqamətləri tövsiyə olunur.

Açar sözlər: ümumi daxili məhsul, artım tempi, neftqaz və qeyri-neft sektorları, ixrac, idxal, investisiya.

Azərbaycan iqtisadiyyatı dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın təsərrüfat dövryyəsinə aktiv cəlb olunmaqla bazar münasibətləri əsasında formalaşmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd olunur ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına çox saylı amillər təsir göstərir. Həmin amilləri müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırmaq olar. İqtisadi artımın əsas amillərini təsnifatını dörd qrupa bölmək mümkündür. Amilləri iqtisadi artım növündən asılı, daxili və xarici, tələb, təklif və bölüşdürmə, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq fərqləndirmək olar. (cədvəl 1)

Cədvəl 1

İqtisadi artım amillərinin təsnifatı

İqtisadi artım növündən asılı olan amillər	Daxili və xarici amillər	Tələb, təklif və bölüşdürmə amilləri	Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf mərhələlərindən asılı olan amillər
Ekstensiv amillər (onlardan istifadə nəticəsində kəmiyyət dəyişiklikləri baş verir);	Daxili amillər(təbii resurslar, insan kapitalı, texnoloji inkişaf, investisiya institusional mühit)	Tələb amilləri (qiy-mətlərin səviyyəsi, istehlak xərcləri, investisiya xərcləri, dövlət xərcləri, xalis ixracın həcmi və i.a)	Baza amilləri (institusional mühit, infrastruktura, makroiqtisadi mühit, səhiyyə və i.a);
İntensiv amillər istehsalda keyfiyyət dəyişikliklərini təmin edir	Xarici amillər (beynəlxalq əmək bölgüsü, siyasi amillər).	Təklif amilləri (təbii resursların mövcudluğu, əmək resursları, əsas kapitalın həcmi, texnologiyanın səviyyəsi və s).	İqtisadiyyatın səmərəlilik amilləri ali təhsil və öyrədilmə, əmtəə və xidmət bazarlarının, əmək bazarının səmərəliliyi, maliyyə bazarının inkişafı, istehsalın texnoloji səviyyəsi və s.

		Bölüşdürmə amilləri (iqtisadi dövriyyəyə resursların səmərəli və tam cəlb edilməsi, onların utilizasiyası səmərəliliyi və i.a.)	İnnovasiya iqtisadiyyatı (biznesin, innovasiyanın aparılması çətinliyi)

Hər bir amillər qrupuna bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli çox saylı amillər daxildir. Bazar münasibətlərinə keçidin başlanğıc dövrlərində güclü transformasiya enmələri, mövcud təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, daxili tələbin kəskin ixtisarı, siyasi qeyri-stabillik və Dağlıq Qarabağ ətrafında hərbi münaqişə iqtisadi vəziyyəti pisləşdirmişdir. Nəticə etibarı ilə 1992-1994 illərdə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) illik artım tempi 19,3 % azalmış, yekun iqtisadi azalma isə təxminən 58%-ə çatmışdır. Bu dövrdə ildə sənaye məhsulunun ümumi həcmnin 24%, kənd təsərrüfatının isə 15% azalması baş vermişdir. Ən şox azalma emal sənayesində müşahidə olunmuşdur. [1]

Azərbaycan Respublikasının “İqtisadi islahatlar və kommunikasiya mərkəzinin” tədqiqatlarında iqtisadiyyatın inkişafının bir neçə mərhələləri bölünməsi tövsiyyə edilir. [3]

1991-1994-cü illərdə azalma 17% təşkil etməklə, bu mərhələdə regional qeyri-stabillik, yüksək inflyasiya və işsizlik müşahidə olunur. Əlbəttə iqtisadi tənəzlük aradan qaldırılmasına 1993-cü ildə ölkə rəhbərliyinə ulu öndər Heydər Əliyevin gəlməsi ilə nail olunmağa başlanmışdır. Hərbi münaqişə dayandırılmış və ölkədə siyasi vəziyyət sabitləşdirilmişdir.

Nəticə etibarı ilə ölkə rəhbərliyi tərəfindən bazar islahatlarının aparılması və iqtisadiyyatın artımının bərpası üçün lazımı şərait yaradılmışdır.

1995-2003- cü illərdə kompleks iqtisadi islahatlar dövründə siyasi stabillik, dövlət quruculuğu, makroiqtisadi sabitlik həyata keçirilərək, ÜDM-nin 5,9% orta artım tempinə nail olunmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2000-ci ildən ümumi daxil məhsulun yüksək artım tempi başlamışdır (11,1%) 2004-2010-cu illərdə ÜDM illik artım tempi orta hesabla 16,9% olmuşdur. [3] Bu dövr yüksək iqtisadi artım, müasir infrastruktur yaradılması, islahatların aparılması proseslərində liderlik, makroiqtisadi sabitliklə fərqlənir. Xüsusilə 2005-2007-ci illərdə daha yüksək artım templəri müşahidə olunur (uyğun olaraq illər üzrə artım tempi: 26,4; 34,5 və 25,0%), lakin sonrakı dövrlərdə iqtisadiyyatın artım tempi azalmağa başlamışdır [2].

Qeyd etməliyik ki, 2000-2008-ci illərdə yüksək artım tempi əsasən neftqaz hasilatı sənayesinə, magistral neft kəmərlərinin tikintisinə, əhəmiyyətli dərəcədə xarici investisiyaların qoyuluşu, eləcədə karbohidrogenlərin ixracının və onların dünya qiymətlərinin artması ilə bağlıdır.

2009-cu il dünya böhranı şəraitində ölkə iqtisadiyyatının artımını 9,3% səviyyəsində saxlamaq mümkün olmuşdur.

İqtisadi islahatlar və kommunikasiya mərkəzinin məlumatlarına əsasən 2011-2015-ci illərdə iqtisadiyyatın artım tempi əhəmiyyətli dərəcədə azalmış və orta hesabla 2,4% təşkil etmişdir. Həmin dövr iqtisadi yüksəliş qeyri-neft sektoruna keçidlə və iqtisadiyyatın kiçik artım tempi ilə xarakterizə oluna bilər. Bu dövrdə milli iqtisadiyyatda islahatların həyata keçirilməsi davam etdirilmişdir. Bu islahatlar nəticəsində qeyri-neft sektorunun modernləşdirilməsi və diversifikasiyası aparılmış, bazar mexanizminin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq və özəl biznesə dövlət yardımı həyata keçirilmişdir.

Təhlil materialları göstərir ki, 2011-ci ildə ÜDM cəmi 0,1% artmış, sənaye məhsulları istehsalı və nəqliyyat xidmət sahələrində artım olmamışdır. Bu dövrdə qeyri-neft bölməsi 9,4% artaraq, ÜDM-da onun payı 48,3 təşkil etmişdir. Neftqaz sektoru və emal sahələrin həcmi isə 9,3% azalaraq, ÜDM-un 51,7%-ni təşkil etmişdir. Neft hasilatının həcmnin azalması ilə bağlı olaraq yük daşımaların payının ixtisarı, nəqliyyat xidməti üzrə əlavə dəyərin 0,8% ixtisarına səbəb olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, 2012-ci ildə 2011 ilə nisbətən ÜDM 2,2% yüksəlmiş, lakin bununla bərabər sənaye istehsalının həcmi 2,0% azalmışdır. Onun tərkibində hasilat sənayesinin payı 4,2% ixtisar olunmuşdur. Qeyri-neft sektoru sənayesində sənayeləşmə siyasətinin aparılması nəticəsində onun məhsul həcmi 7,8% artmışdır.

Beləliklə, 2012-ci ildə neft hasilatı sənayesi ölkə iqtisadiyyatının əsas sahəsi kimi qalmaqda davam etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2012-ci ildə 43,0 mln ton, yəni

əvvəlki ilə nisbətən 5,3% az neft istehsal olunmuşdur. “Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağından neft hasilatı kəskin azalmışdır. Yaranmış problemi aradan qaldırmaq məqsədilə 2013-2024 illərdə neft hasilatının stabilləşdirmək üçün proqramma işlənilib hazırlanmışdır.

2013-cü ildə ÜDM-nin real artımı 5,8% olmuşdur. Bu dövrdə qeyri-neft sektorunda artım 9,8% təşkil etmişdir. 2014-cü ildə ÜDM-nin 2,8% artımı “əsasən qeyri-neft sektorunda nail olunmuş 7,0% artım hesabına alınmışdır.” Mürəkkəb xarici iqtisadi mühit, makroiqtisadi stabilliyə artan təzyiqlər və xarici valyuta daxil olmalarının əhəmiyyətli azalması şəraitində 2015-ci ildə ümumi daxili məhsul cəmi 1,1% artmışdır.

2016-cı ildə ÜDM-in səviyyəsi əvvəlki ilə nisbətən 3,1% azalmış, 2017-2019-cu illərdə isə artım uyğun olaraq 0,1; 1,4 və 2,2% təşkil etmişdir. DSK-nin məlumatlarına görə 2020-ci ildə ÜDM 2019-cı ilə nisbətən 4,3% azalmışdır. Qeyd olunan azalma son 25 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında ən böyük əks göstərici olub, hətta 2016-cı ilə nisbətən (-3,1%) yüksək olmuşdur [4]. 2020-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının azalmasının təxminən 62%-i neft-qaz sektorunda formalaşmışdır (-2,7%). Təhlil materialları göstərir ki, 2020-ci ildə neft-qaz sektorunda ÜDM-nin artım tempinin azalmasına OPEK + çərçivəsində öhdəliklə bağlı neft hasilatının həcmnin dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar məhdudiyyətlər, o cümlədən Qarabağ müharibəsi amilləri təsir etmişdir. DSK-nin neft və qaz hasilatına dair illik məlumatlarına istinadən 2020-ci ildə neft hasilatı 2019-cu ilə nisbətən 8,1% azalmışdır[2]. Son 10 ildə neft sektorunun ÜDM-in artımına dəstəyi nəzərə çarpacaq həcmdə zəifləmiş və sahənin əvvəlki illərdə olan dominant mövqeyi qeyri-neft sektoruna keçmişdir [4].

Təhlil materialları göstərir ki, 2008-2020-ci illərdə ÜDM –in artım tempinin azalması neft hasilatının 44,4 mln tondan 34,5 mln tonadək enməsi, karbohidrogenlərin dünya qiymətlərinin 3,0 dəfədən çox aşağı düşməsi, pandemiya ilə əlaqədar amillərlə bağlıdır. Ona görə də son illərdə Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatın dəyişən qlobal mühitə adaptasiyası üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Dayanıqlı iqtisadi artım tempinə nail olmaq məqsədilə ölkədə struktur islahatları və iqtisadiyyatın diversifikasiyası həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında bir sıra dövlət proqramları qəbul edilib və realizə olunmuşdur. Regionların inkişafı Dövlət proqramları qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı hesabına ölkə iqtisadiyyatının artım sürətinin saxlanılmasına imkan yaratmışdır. Qeyri-neft sektorunun sürətlə inkişafı ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz bölməsindən asılığını azaltmağa imkan verir. Aparılmış təhlil materialların 2010-2020 –ci illərdə qeyri-neft sektorunun artım tempinin neft sferasından üstün olduğunu əks etdirir. Bunun nəticəsində ÜDM-da qeyri-neft sektorunun payı artmışdır[2]. (cədvəl 2)

Cədvəl 2

Ümumi daxili məhsulun iqtisadiyyatın sektorları üzrə payı, %-lə

İllər Sektor- lar	200 0	200 5	2008	201 0	201 1	201 2	201 3	201 4	201 5	201 6	201 7	201 8	2019	2020
Neft- qaz sektoru	29,1	44,1	55,4	48,1	49,6	44,8	40,9	36,3	28,3	32,4	35,6	39, 8	36,8	28,4
Qeyri- neft sektoru	64,8	48,4	37,9	45,2	44,6	49,0	52,5	56, 3	62,8	59,5	57,4	52,4	54,5	61,9

Cədvəlin məlumatlarından aydın görünür ki, 2005-2011-ci illərdə neft-qaz sektorunun payı üstünlük təşkil edir. 2012-cü ildən başlayaraq qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi artmışdır. Bu dövrdə qeyri-neft sektorunda mehmanxana və ictimai qida müəssisələri, informasiya və rabitə, tikinti,

topdansatış və pərakəndəsətış ticarəti, daşınmaz əmlakla əməliyyatlar kimi fəaliyyət növləri daha yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Təhlil materialları 2000-2020 illər ərzində ölkə iqtisadiyyatının strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsini əks etdirir (cədvəl 3) [2].

Cədvəl 3

Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturu (cari qiymətlərdə)% [2]

İqtisadi fəaliyyətin əsas növləri	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020
Sənaye	38,2	53,2	55,4	37,0	44,2	57,5	51,5
Kənd təsərrüfatı	17,1	9,8	5,9	6,8	5,3	9,6	11,6
Tikinti	6,9	9,7	8,7	13,2	8,0	11,6	13,5
Xidmətlər	37,8	27,3	29,9	43,0	42,5	21,3	23,4

Cədvəl 3-ün məlumatlarında aydın görünür ki, 2000-2020-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatında sənayenin xüsusi çəkisi 38,2%-dən 51,5%-dək yüksəlmişdir. Bu isə əsasən neft və qaz hasilatının artması hesabına baş vermişdir. Həmin dövrdə tikintinin payı 6,9%-dan 13,5%-dək artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyası ölkənin bütün iqtisadi potensialının geniş açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublika neft sənayesinin üstün inkişafı bir sıra amillərlə şərtlənir:

- dövlət müstəqilliyi və iqtisadiyyatın inkişafının başlanğıc mərhələsində stabil gəlirlər mənbəyi və təminatlı satış bazarı kimi enerji daşıyıcıları bazarlarının mövcudluğu;
- ölkədə təbii resursları mövcudluğu və sənayenin əsas fondlarının çox hissəsinin (40%-dən çoxu) bu sahədə olması;
- respublikada kapitalın sərbəst hərəkəti üçün şəraitin yaradılması. Bu baxımdan neft sənayesi yüksək gəlirli sahə olduğu üçün investisiyaların bura qoyuluşu daha səmərəlidir.

Böyük neft və qaz yataqlarının mənimlənməsi, eləcədə lazımi infrastrukturların yaradılması tikintinin sürətlənməsinə, daxili istehlak tələbinin artması isə xidmətlərin dəyişməsinə şərait yaratmışdır.

Neft strategiyasının həyata keçirilməsi sənaye istehsalının sürətli və dinamik inkişafına, infrastrukturunun yenidən qurulması və təzələnməsinə, yeni texnologiyaların mənimlənməsinə səbəb olmuşdur.

1994-cü ilin 20 sentyabrında dünyanın 7 ölkəsinin 12 ən böyük neft kompaniyaları və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ/SOCAR) arasında bağlanan “Əsrin kontraktı” ilə neft strategiyasının realizə olunması başlanmışdır.

Sonradan dünyanın 21 ölkəsinin 43 neft kompaniyaları ilə 27 müqavilə imzalanmışdır[5].

Dövlət statistika komitəsinin məlumatlarına əsasən 2000-2010-cu illərdə əmtəəlik neft hasilatı 14,0 mln tondan 50,7mln tonadək, qaz istehsalı isə 2007-ci ildən 2020-ci ilədək 16,9 mlrd m³-dən 26,5 mlrd m³-dək artmışdır. 2011-ci ildən başlayaraq neft hasilatının azalması müşahidə olunur. Neft hasilatı 2011-2020-ci illərdə 45,4 mln tondan 34,5 mln tonadək azalmışdır. Bunun nəticəsində respublika iqtisadiyyatının artım tempi azalmağa başlamışdır.

Təhlil materialları göstərir ki, neft hasilatının azalması ilə yanaşı dünya bazarlarında onun qiymətinin aşağı düşməsi də ixracdan alınan gəlirlərin kəskin ixtisarına səbəb olmuşdur. 2000-2020-ci illərdə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 8,4 dəfə, ixrac 7,9 dəfə, idxal isə 9,2 dəfə artmışdır. Xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyasının dəyişməsi neft və qaz hasilatlarının artması, eləcədə yeni neft-qaz kəmərlərinin tikilib, istifadəyə verilməsi ilə əlaqədardır.

2006-cı ildə “Bakı-Tiflis-Ceyhan”neft boru kəmərinin, 2007-ci ildə “Bakı-Tiflis-Ərzurum”, eləcədə 2019-cu ildə Cənub Qaz dəhlizinin əsas hissəsi olan “TANAP” qaz boru kəmərlərinin istifadəyə verilməsi ilə xarici ticarət dövriyyəsi dəyişməyə başlamışdır. 2012-ci ildə TANAP

müqaviləsi imzalandıqdan sonra “Şah – Dəniz-2” Qaz Kondensat yatağının işlənilməsinə başlanmışdır.

İxracın həcmi 2010-2014 illərdə 21360,2 mln ABŞ dollarından 21828,6 mln \$-dək artmışdır. Bu artım əsasən xam neftin və neft emalı məhsullarının hesabına baş vermişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dünya iqtisadi böhranını hiss etməmişdir, lakin 2015-ci ildə başlanmış onun ikinci dalğası, yəni neftin qiymətinin üç dəfə aşağı düşməsi respublikanın ixracına təsir göstərmişdir. Azərbaycanın ixracının həcmi 2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən 41,7% azalaraq 12729,1mln ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2015-2019-cu illər üzrə ixracın həcmi 2014-cü ildən az olmuşdur. 2020-ci ildə Covid -19 pandemiyası Azərbaycan ixracına mənfi təsir etmişdir. Deməli, neft hasilatının azalması ilə yanaşı dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi də onun satışından alınan gəlirləri kəskin azaltmışdır. 2014-ci ildən başlayaraq xarici ticarət dövriyyəsində idxalın artması müşahidə olunur, həmin dövr ərzində onların payı 29,6%-lə 43,8% arasında dəyişir. Ona görə də idxal məhsullarının öz istehsal əmtələri ilə əvəzlənməsi prioritet məsələdir. Bu isə qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətli daxili istehsalın gücləndirilməsini tələb edir.

Qeyd edək ki, uzun müddət ixracın əmtəə strukturunda üzvi yanacağın payı yüksək olmuş, lakin son illərdə neft hasilatının həcmində azalması və kapbohidrogenlərin dünya qiymətlərinin aşağı düşməsi nəticəsində onun xüsusi çəkisi ixtisar olunur. Təhlil materialları göstərir ki, əgər 2000-2008-ci illərdə üzvi yanacağın payı 85,1%-dən 97,1%-dək artmışdırsa, 2011-2020-ci illərdə o, 94,9%-dən 86,5%-dək azalmışdır.

Qeyd etməliyə ki, respublikanın xarici ticarətində ixracın əmtəə strukturu, eləcə də ən çox gəlir mədaxili təmin edən məhsulların siyahısı praktiki olaraq dəyişmişdir. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına görə ölkənin təxminən 97 növ məhsulu ixrac olunur. Daxili olan valyutaların əsas həcmi isə 8-10 məhsul pozisiyası ilə əlaqədardır. Bunlara xam neft, neft məhsulları, təbii qaz və digər neft-qaz sektoru əmtələri daxildir. DSK-nin məlumatları göstərir ki, 2020-ci ildə 2019 il ilə müqayisədə xam neft ixracından alınan gəlirlər 36,8% azalaraq 9,4 mlrd ABŞ dolları, təbii qaz ixracından 7,4% azalaraq 2,2 mlrd ABŞ dolları, neft məhsulları üzrə 36,2% azalaraq 295,1 min \$ təşkil etmişdir. Deməli 2020-ci ildə neft-qaz sektoruna daxil olan mallar ölkəyə 11,9 mlrd ABŞ dolları gəlir gətirmişdir.

İqtisadi artımı və əsas kapitalın yeniləşdirilməsini investisiya amilini aktivləşdirmədə əldə etmək mümkün deyildir. Respublikada aparılan iqtisadi islahatlar ölkəyə kapitalın axınını stimullaşdırmışdır. Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xarici investiyaların qorunması haqqında” qanunları xarici investisiyalar üçün iqtisadi əlverişli mühit yaratmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında investisiya ümumi daxili məhsulun komponenti kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2005-ci ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar kəskin artmışdır (cədvəl 4)

Cədvəl 4

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar [2] (mln ABŞ dolları)

	İ L L Ə R							
	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bütün investisiyalar o cümlədən:	7118,5	17591,4	19547,2	14228,0	14213,3	15221,7	14698,0	13225,9
Daxili investisiyalar	2225,3	9343,6	8828,1	4066,9	5092,8	6985,2	7568,9	7100,5
Xarici investisiyalar	4893,2	8247,8	10719,1	10161,1	9120,5	8236,5	7129,1	6125,4

DSK məlumatlarına əsasən 1995-2020-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 290472,8 mln ABŞ dolları məbləğində investisiya yönəldilmişdir[2]. İqtisadiyyata 1995-2004-cü illərdə cəmi 21722,8 mln ABŞ dolları, 2005-2020-ci illərdə isə 268750,0 mln ABŞ dolları qoyulmuşdur. Əgər 1995-2004-cü illərdə bütün investisiyalarda xarici sərmayələr 78,56% təşkil etdiyi halda, 2005-2020-ci illərdə onun payı 48,34% olmuşdur. Beləliklə, keçid dövrünün ilk illərində daxili investisiya resurslarının çatışmazlığı xarici investisiya mənbələri hesabına ödənilmişdir.

“Əsrin kontraktı”ndan 2000-ci ilin əvvəlində hasilatı artması ilə neft gəlirləri mərhələsi başlanmışdır. Nəticə etibarı ilə neft hasilatı və ixracı kəskin artmış, eləcə də dünya neft bazarında əlverişli konyuktura gəlirlərin əhəmiyyətli yüksəlməsinə və iqtisadi artıma nail olmağa imkan vermişdir. Son nəticədə müxtəlif istiqamətlərdə istifadə olunan Dövlət Neft fondunun gəlirlərinin artmasına şərait yaratmışdır.

DSK-nin məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını azaltmaq məqsədi ilə 2007-ci ildən başlayaraq investisiya siyasətində prioritetlər dəyişdirilmişdir. Belə ki, 2007-ci ildən qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisi yüksəldilmişdir. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda 2007-ci ildə neft-qaz sektorunun payı 47,2%, qeyri-neft bölməsinin, isə 52,8% (daxili investisiyalar hesabına) təşkil etmişdir. 2020-ci ildə bu göstərici neft-qaz sektoru üzrə 35,0% , qeyri-neft bölməsində isə 65,0% olmuşdur. Bu dövrdən qeyri-neft sektorunun üstün sürətlə inkişafına şərait yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa xarici investisiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Onlar müxtəlif formalarda ola bilər: investorlar tərəfindən nizamnamə kapitalına üzvlük haqqı, kreditlərin verilməsi, səhmlərin alınması, müəssisənin texnika və texnologiya ilə təmin edilməsi və i.ə. Bütün hallarda birbaşa investisiya xarici investorla ölkənin təsərrüfat sübyektləri arasında uzunmüddətli əlaqələrin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. DSK-nin məlumatlarına əsasən, birbaşa xarici investisiyalar 2020-ci ildə 2019-cü ilə nisbətən 5,9% artaraq xarici investisiyaların 73,9%-ni təşkil etmişdir. Birbaşa xarici investorlar arasında iri neft-qaz korporasiyaları, ticarət tərəfdaşları olan ölkələri fərqləndirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci ilədək birbaşa xarici investisiyalar neft-qaz sektoruna yatırılırdırsa, 2016-cı ildən başlayaraq qeyri-neft sektorunun payı yüksələrək , 2020-ci ildə 13,4% təşkil etmişdir [2] .

Dövlət İnvestisiya proqramlarının icrası ilə bağlı “2020-2023-cü illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafın orta müddətli prioritetləri”ndə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması əsas vəzifə kimi qəbul edilmiş və dövlət investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir[4]. Burada investisiyaların qeyri-neft sektoru və regionların inkişafına investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsinə, insan kapitalına, infraqurultura qoyuluşunun təmin edilməsinə, dövlət investisiyalarının elm tutumlu layihələrə və s. yönəldilməsinə üstünlük verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu baxımdan son illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında yaradılmış rəqabət qabiliyyətli, elm tutumlu istehsallar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırda beş sənaye parkları (Sumqayıt Kimya-Sənaye, Qarabağ, Balaxanı, Mingəçevr və Pirallahı Sənaye parkları) və dörd sənaye məhəlləri (Neftçala, Hacıqabul, Masallı və Sabirabad) yaradılmışdır. Sənaye Parkları və məhəllələri ərazisində realizə olunmuş və realizə edilən layihələrin investisiya dəyəri 5 mlrd manatdan çox qiymətləndirilir [5].

Son dövrlərdə ölkədə maşınqayırma, cihazqayırma avadanlıq istehsalı və tikinti materialları sahələrində qeyri-neft sənayesinin əsas bölmələrini formalaşdıran, o cümlədən Gəncədə traktor və kənd təsərrüfat texnikası istehsalı, Naxçıvanda avtomobil, Mingəçevirdə-elektron avadanlıqları və s. rəqabət qabiliyyətli yeni müəssisələr yaradılmışdır.

Aparılmış təhlil göstərir ki, ölkənin zəngin neft-qaz resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması üzrə müxtəlif layihələrin realizə olunması və onun nəticəsi olaraq Azərbaycanın gəlirlərinin artmasına imkan vermişdir. Məhz əldə olunmuş mənfəətdən səmərəli istifadəyə

yönəldilmiş ardıcıl həyata keçirilən tədbirlər və iqtisadiyyatın diversifikasiyası öz müsbət nəticələrini vermişdir. Lakin 2008-ci ilin sonundan başlayaraq neft hasilatının azalması və qlobal iqtisadi böhran ÜDM-un artım sürətini azaltmağa başladı. Bunlarla yanaşı dünya neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, Covid-19 pandemiyası şəraitində məhdudiyyətlər 2020-ci ildə ÜDM-in 4,3% azalmasına səbəb olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını azaltmaq, iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək məqsədilə 2007-ci ildən qeyri-neft sektoruna investisiyaları cəlb olunması artırılmışdır. Ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətlərinin gücləndirilməsi, insan kapitalına, infraqurultura qoyulan investisiyaların prioritetliyinin təmini üçün tədbirlər həyata keçirilir. Dayanaqlı inkişaf üçün iqtisadiyyatda geniş miqyaslı islahatlar və diversifikasiya aparılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan: iqtisadi inkişafın şərtləri etno-politik konfliktlərdə (İnstitut iqtisadiyyatı RAN) [elektron resurs]-rejim girişi: cc-sauran: KZ/rubriki(ekonomika)100-azerbaycan-ekonomicheskol-zaz-vitel.html.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri /elektron resurs/: www.stat.gov.az
3. РДГ Экономика Азербайджана, обзор реформ [www. Iqtisadi islahat orq](http://www.iqtisadi.islahat.org)>islahatlar-icmal>
4. <http://sai.gov.az/files/2020-icRA-Ray188749903-PDF>
5. <http://hews.day.az/economy/1074136.html>

Н.Г.Аббасова

доктор философии по экономике, доцент, Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности

Факторы развития экономики Азербайджана

Резюме

В статье рассматриваются факторы развития экономики страны в период независимости. Определены факторы, влияющие на темпы развития нефтегазовой и не нефтяных секторов экономики. Проанализированы роли нефтяной стратегии и инвестиции в развитии экономики страны. Для устойчивого роста экономики предлагается направление структурных реформ и диверсификации.

Ключевые слова: валовый внутренний продукт, темп роста, нефтегазовый и не нефтяной сектор, экспорт, импорт, инвестиция.

N.H.Abbasova

PhD in Economics, associate professor of Azerbaijan State University of Oil and Industry

Factors development of Azerbaijan's economy

Abstract

The article discusses the factors of development of the country's economy in the period of independence. The factors influencing the pace of development of the oil and gas and non-oil sectors of the economy are determined. The roles of oil strategy and investment in the development of the country's economy are analyzed. For sustainable economic growth, the direction of structural reforms and diversification is proposed.

Key words: gross domestic product, growth rate, oil and gas and non-oil sector, export, import, investment.

R.K.İsgəndərov
i.e.d., məsləhətçi-professor, Azərbaycan Texniki Universiteti,
isgenderov_ramiz@mail.ru
Z.R.Əsədov
i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Univesiteti
asadovz@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.02.2022

The article was received by editorial board on 14.02.2022

Статья принята к печати 14.02.2022

DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ RƏQƏMSALLAŞDIRMA

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı inkişaf anlayışının respublikamızın gələcəyi üçün əhəmiyyəti açıqlanmış, bu prosesin həyata keçirilməsində rəqəmsallaşdırmanın yüksək effektivlik nümayiş etdirməsi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda dayanıqlı inkişaf konsepsiyalarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi prosesləri zamanı məlumatların toplanması, emal edilməsi və idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasında rəqəmsallaşmanın üstünlüklərinə diqqət edilmişdir.

Respublikamızda dövlət tərəfindən dayanıqlı inkişaf və rəqəmsallaşmanın vacibliyi vurğulanmış, ölkəmizdə bu istiqamətdə qəbul olunmuş normativ sənədlər və həyata keçirilmiş proqramlar qeyd olunaraq, onların müasir iqtisadiyyatımıza etdiyi təsirlər açıqlanmışdır.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, rəqəmsallaşma, maliyyə dayanıqlılığı, strateji dayanıqlılıq, rəqəmsal transformasiya, maşın öyrənmə, əşyaların interneti, virtual genişlənmiş reallıq.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir rəqəbatqabiliyyətli təşkilatın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun dayanıqlılığıdır. Bu amil iqtisadi sistemlərin dayanıqlı inkişafı və bazar iştirakçılarının artımı anlayışları ilə sıx bağlıdır.

İqtisadi quruluşu dəyişdirilməsi üçün uzun bir yol keçərək, sahibkarlıq fəaliyyətinin bir forması olan təşkilat müasir yüksək texnologiyalı bazar modellərinin müxtəlif formalarına çevrilir və bu zaman həmin təşkilatların idarə edilməsi prosesi çox ciddi dəyişikliklərə məruz qalaraq çoxamillli və mürəkkəb bir konsepsiyaya çevrilir.

Təşkilatın dayanıqlılığı nə qədər yüksək olarsa, nəticədə bazardakı gözlənilməz dəyişikliklərin, siyasi qeyri-sabitliyin, müxtəlif daxili və xarici amillərin bu təşkilata təsiri daha az olacaqdır. Bu da yekunda onun tarazlıq vəziyyətinin itirilməsi və iflas riski ehtimallarının azalmasına səbəb olacaq.

Tədqiqatçılar dayanıqlılıq anlayışına artan diqqəti texnologiya və informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı ilə əlaqələndirirlər. Dayanıqlı inkişaf anlayışının özünün yaranması global iqtisadi və ekoloji böhranlar və resurs qıtlığı problemlərinin ortaya çıxması ilə əlaqədar 1970-ci illərə təsadüf etmişdir. "Dayanıqlı inkişaf" termini ilk dəfə 1987-ci ildə BMT - nin Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının hesabatında istifadə edilmişdir. Bu hesabatda uyğun olaraq, "dayanıqlı inkişaf, nəsillərin cari və gələcək ehtiyaclarını nəzərə alan bir fəaliyyət və inkişaf üsuludur". Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir çox alimlər dayanıqlı inkişaf anlayışının müxtəlif formalarda şərh edirlər [7].

Daha geniş anlayışda dayanıqlı inkişaf məhdud resursların bərpasını, bu resurslardan səmərəli istifadəni, ekoloji təhlükəsizliyi, yüksək keyfiyyətli iqtisadi artımı təmin edən bilən bir iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi kimi baxılmalıdır.

Hal-hazırda, dayanıqlılıq anlayışı maliyyə, texnoloji, istehsal, təşkilati, marketinq, investisiya, innovasiya və sosial kimi bir çox göstəricilərdən formalaşır.

Təşkilatlar üçün dayanıqlı inkişafın daha vacib üç amilinə baxaq:

1. Maliyyə dayanıqlılığı - ayrı-ayrı bölmələr arasında maliyyə vəsaitlərin daha səmərəli bölüşdürülməsi və hərəkəti, daha əlverişli kredit şəraitin təmin edilməsi sahəsində təsirli siyasət kimi başa düşülə bilər. Maliyyə dayanıqlılığının məqsədi təşkilatın bazar kapitallaşmasını maksimum dərəcədə artırmaq, uzunmüddətli mənfəət əldə etmək və təşkilatın kapitalının strukturunu optimallaşdırmaqdır.

2. Strateji dayanıqlılıq deyərkən təşkilatın xarici və daxili məlumat axınının istiqamətləndirilməsi, alternativ variantların təhlili və proqnozlaşdırılması, təşkilatdakı məlumat idarəetmə sistemlərinin optimal fəaliyyəti üçün strategiyaların (marketing, texnoloji, sənaye, sosial, ekoloji və s.) seçilməsi baxımından dayanıqlılıq başa düşülür.

3. Ətraf mühit amillərinin təsirinə müqavimət dedikdə mikro və ya makro mühitdə baş verən hər hansı bir dəyişikliyin təşkilatın fəaliyyətinin pozulmasına və məqsədlərə çatmaq qabiliyyətindən məhrum edilməsinə səbəb olmamama imkanları başa düşülür. Xarici mühitin parametrləri dəyişdikdə, təşkilat resurs potensialını lazımi səviyyədə saxlamağa, sabit qalmağa, amillərin təsiri nəticəsində faktiki rəqəmlərin planlaşdırılmış göstəricilərdən kənarlaşmasını yumşaltmağa qadir olur [5].

Təşkilatın dayanıqlılığından danışarkən, bir çox alimlər əsasən maliyyə sferasına daha çox üstünlük verir. Dayanıqlılıq anlayışının maliyyə blokuna likvidlik, ödəmə qabiliyyəti, çeviklik və maliyyə asılılığı kimi ənənəvi xüsusiyyətləri daxil etmək mümkündür. Bir sıra maliyyə parametrlərinin əsas kapitalla qoyulan investisiyalar, investisiya aktivliyi, investisiya həcmi göstəriciləri və təşkilatların cəlbədiciyi kimi investisiya parametrləri ilə birləşməsi tendensiyası da mövcuddur.

Müasir rəqəmsal vasitələrin sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə daxil edilməsi və bu dəyişikliklərin dayanıqlılığa təsirini maliyyə baxımından qiymətləndirilməsi günümüzün aktual araşdırma sahələrindən biridir. Bu sahədə ən uyğun araşdırma istiqamətlərindən biri artıq həyata keçirilmiş layihələr əsasında investisiya meylinin və istehsalın optimallaşdırılmasının rəqəmsal təbiiqlərlə səmərəli idarə edilməsinin qiymətləndirilməsidir. Bu cür rəqəmsallaşdırma təşkilatın istehsal həcmi və məhsuldarlığının artırılması, maliyyə mənbələrinin optimal səviyyəsini qorumaqla həyata keçirilməsi yalnız təşkilatın sabit və səmərəli cari fəaliyyətini deyil, həm də gələcək sabit inkişafını təmin etməlidir.

Rəqəmsallaşma anlayışı bu gün elm və istehsal təcrübəsinin ən müxtəlif sahələrində tətbiq olunur. Rəqəmsallaşma, şirkətin əsas proseslərinin rəqəmsal formata çevrilməsidir. Rəqəmsal çevrilmədə rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırır və nəticədə təşkilatın işinin keyfiyyəti artır və bu da onun dayanıqlı inkişaf etməsinə kömək edir. Müasir "rəqəmsallığa keçid" təşkilatlar üçün həm də təcrübədə işləyən və həm istifadəçilərə, həm də müəssisələrə fayda verən güclü bir vasitə olmaqla yanaşı investisiyanın gəlirliliyinin artırılmasına da kömək edir [6].

Tədqiq olunan hallar göstərir ki, tətbiq olunan integrasiya edilmiş idarəetmə texnologiyaları, ilk növbədə, pul dövriyyəsinə, istehsal və dövriyyədən keçən kapital prosesinin sürətinə və iqtisadi dövriyyədə olan kapitalın daha çevik hərəkətməsinə yönəldilir.

İstehsalçı şirkətlərinin rəqəmsal çevrilmə mövzusunda araşdırılan əsas layihələri Big Data (İri Məlumat Massivləri) texnologiyalarına, maşın təliminə (Machine Learning) və süni intellektə (Artificial Intellect) əsaslanaraq əsas istehsalda istifadə olunan avadanlıqların səmərəliliyinin artırılması və onların sıradan çıxmasını proqnozlaşdırılması sferalarını əhatə edir.

Bir insan əvvəlki təcrübəsinə, əvvəlki istehsal proseslərindən toplanmış məlumatlara əsaslanaraq qərarlar verir. Maşın sistemləri isə daha geniş həcmli məlumat toplusunu nəzərə alaraq qruplaşdırma aparır və bu məlumatlar arasında məntiqi əlaqələr qurmağa çalışır. Nəticədə, planlaşdırılmamış təmir

zamanı avadanlıqların məhsuldarlığının azalması, aşınmanın pozucu təsiri düzəldilir və istehsal dövrünün sabitliyi təmin edilir.

Aşağıdakı sahələrdə rəqəmsallaşmanın mümkün təsirlərini nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur:

Kəmiyyət:

1) maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir edən dəyişikliklər:

- istehsal həcmnin artırılması;
- göndərilən məhsulların maya dəyərinin azaldılması;
- nağd və nağdsız vəsaitlərin dövriyyəsi.

2) maliyyə göstəricilərinə dolaylı təsir edən dəyişikliklər:

- işçilərin sayının azalması;
- əmək məhsuldarlığının artması;
- proqnoz səhvləri ehtimalının azaldılması.

Keyfiyyət:

- modelləşdirmə, analitik təhlil, vizuallaşdırma;
- vahid planlaşdırma prosesinin aparılması;

Bu cür dəyişikliklərin əsas üstünlüyü resursların, səhmlərin, alışıların optimallaşdırılması və ümumiyyətlə təşkilat üçün - kapitalla təzyiqin minimuma endirilməsidir. Bu, alternativ inkişaf mənbələrindən istifadə etməklə investisiya maliyyələşdirilməsi kəsinin düzəldilməsinə imkan yaranır.

Bu tendensiyaları avtomatlaşdırılmış sistemlərin hazırlanması və tətbiqi sahəsində ən böyük xidmət təminatçılarının ekspert mülahizələri ilə müqayisə etmək lazımdır. Onların hazırlanması və tətbiqi ilə birbaşa məşğul olan mütəxəssislər (şirkət rəhbərləri, biznes məsləhətçiləri və s.) tez-tez yeni texnologiyaların və rəqəmsallaşdırmanın tətbiqi nəticəsində yaranan praktiki dəyişiklikləri qiymətləndirməklə məşğul olurlar.

Sənaye 4.0-də birləşdirilmiş yenilikçi və rəqəmsal üsullarla əlaqəli alətlər dəstinə böyük məlumat təhlili (Big Data Analysys), maşın öyrənmə (Machine Learning), əşyaların interneti (İOT), virtual genişlənmiş realıq (VR), 3D modelləşdirmə və s. aid edirlər.

Avadanlıqların və bütün fabriklərin rəqəmsallaşdırılması üzrə kompleks həllər investisiya həcmnin azalması ilə, məhsul tədarükçüsünün iş modellərinin tədarükçüsünə çevrilmə tendensiyası olduğu qlobal bazarın sürətlə dəyişən strukturlarına uyğun olaraq modelin yenidən qurulmasını təmin edir.

Son dövrlərdə Respublikamızda dayanıqlı inkişaf məsələləri əsas prioritet sahələrindən biri olmuşdur. BMT və onun tərəfdaşları Azərbaycanda Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) nail olmaq üçün dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edən 17 DİM-i, 88 hədəfi və 119 göstəricini prioritetləşdirmişlər [1].

Bu prioritet DİM-ləri:

- yoxsulluğa son,
- aclığa son,
- yaxşı səhiyyə və rifah,
- keyfiyyətli təhsil,
- gender bərabirliyi,
- təmiz su və sanitariya,
- layiqli əmək və sanitariya,
- sənaye, innovasiya və infrastruktur,
- bərabərsizliyin azaldılması,
- dayanıqlı şəhərlər və icmalar,

- iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizə,
- dəniz ekosisteminin mühafizəsi,
- torpaq ekosisteminin mühafizəsi,
- sülh, ədalət və səmərəli institutlar və
- məqsədlər üçün tərəfdaşlıq təşkil edirlər.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, BMT-nin Azərbaycan hökumətinə göstərdiyi dəstəyin əlaqələndirilməsi üçün əsas tərəfdaş kimi fəaliyyət göstərən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılmasına dair fərman imzalamışdır. Həmçinin Azərbaycan, MAPS (2030 Gündəliyi naminə aktuallaşdırma, sürətləndirmə və siyasətə dəstək) missiyasını həyata keçirən ilk ölkələrdən biri olub və ölkə öz təcrübəsini 2018-ci ildə keçirilən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Bakı Forumunda təqdim etmişdir. Respublikamızda DİM-ləri təşviq etmək istiqamətinə özəl sektor, media, parlament üzvləri və ictimaiyyət də daxil olmaqla müxtəlif qrupların cəlb edilməsi üçün xüsusi səylər göstərilməkdədir. [1]

Bu məqsədlə ölkəizdə bir sıra inkişaf proqramları, o cümlədən,

- “Yaşayış minimumu”, “Ünvanlı dövlət sosial yardımı”, “Sosial müavinətlər”, “Əmək pensiyası” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları;
- “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” və onun həyata keçirilməsi üzrə 2 Dövlət Proqramı (2007- 2010-cu illər və 2011-2015-ci illər üzrə);
- regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində 3 dövlət proqramı (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018- ci illər üzrə);
- “Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” (2008-2012-ci illər), “Ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” (2009-2013-cü illər), 2007-2015-ci illərdə “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”, “Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı (2009-2015-ci illər), “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”;
- 2011-2015-ci illər üçün “Şəkərli diabet”, “Vərəmlə mübarizə”, “Talassemiyanın müalicə və profilaktikası”, “Hemofiliya xəstəliyi” üzrə və s. Tədbirlər Proqramları; Azərbaycan Respublikasında qeyri-infeksiyon xəstəliklərlə mübarizəyə dair 2015-2020-ci illər üçün Strategiya;
- “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” 06 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanına müvafiq olaraq təsdiq edilmiş Milli iqtisadiyyat və İqtisadiyyatın 11 prioritet sektorunun inkişafı üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi və s. bir çox proqram və layihələr dövlətin dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir [10].

Eyni zamanda bu proqramların hər birinin icrası xüsusi rəqəmsal həllərin tətbiqini nəzərdə tutur.

Respublikamızda elektron xidmətlərin təqdim olunma miqyasını genişləndirmək üçün ilə müasir kommunikasiya imkanlarının köməyi ilə sürətli genişzolaqlı şəbəkə infrastrukturunun qurulması və onun üzərindən e–təhsil, e-vergi, e–səhiyyə, e–bankçılıq, e–ticarət və s. kimi elektron xidmətlərin əhatə dairəsi genişləndirilməkdədir. Xüsusilə, dövlət idarəetməsində rəqəmsallaşdırma biznes üçün şəffaf, hesabatlı, səmərəli və proqnozlaşdırıla bilən rəqəmsal həllərin köməyi ilə vətəndaşların qəbulu sistemləri yaradılmışdır.

Eyni zamanda, məktəblərin, elmi təşkilatların, istehsal müəssisələrinin internetə çıxış imkanlarının və informasiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində fəaliyyətlər stimullaşdırılır və yeni daha sürətli şəbəkələrin sürətlə tətbiqi həyata keçirilir.

Eyni zamanda E-məktəb və e-məktəbəqəbul sistemlərinin tətbiqi, rəqəmsal tədris vasitələrindən geniş istifadə priritet istiqamətlərdən sayılır. Rəqəmsal tədrisin həvəsləndirilməsi

üçün, bütün təhsil səviyyələrində yüksək keyfiyyətli rəqəmsal tədris materiallarının (məsələn, e-kitablar, e-seminarlar, açıq tədris materialları, veb-imtahanların keçirilməsi və s.) geniş tətbiqi mövcud pandemiya şəraitində xüsusi önəm kəş edir.

Dövlət e-ödəniş, e-vergi, e-intellektual idarəetmə və s. elektron xidmətlərin tətbiqini genişləndirərək, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləyir. Bununla da sahibkarların dövlət xidmətlərindən istifadəsini daha rahat, şəffaf və əlçatan olunmasına çalışılır.

Dünyada Azərbaycan brendi olaraq tanınan və “vahid məkan” prinsipi əsasında dövlət xidmətləri göstərən “ASAN xidmət” mərkəzlərinin əhatə dairəsi və göstərdiyi xidmətlərin çeşidi genişləndirilir.

Bir çox yerli müəssisələrin xaricdə tanınması və ölkəyə investisiya axınını artırılması məqsədilə dövlətin dəstəyi ilə ABAD, AZPROMO və “Made in Azerbaijan” layihələri keçirilmiş və sahibkarlar bu layihələrin köməyi ilə xarici satış bazarlarına çıxış əldə edə bilmişlər.

Eyni zamanda maliyyə, rabitə, investisiyalar və s. sahələrdə fəaliyyət göstərən bir sıra iri korporasiyalar da dayanıqlı inkişaf üçün rəqəmsal həllərdən geniş istifadə etməyə başlamışlar.

NƏTİCƏ

Bütün bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsində rəqəmsal həllərdən istifadə vacib amillərdən biridir və ölkəmiz də bu proseslərin vacibliyini aydın dərk edərək ölkədə əsas inkişaf prioritetlərini bu istiqamətlərdə yönləndirir. Ölkəmizdə dayanıqlı inkişaf və rəqəmsallaşdırma standartlarının yaradılması və tətbiqi üçün kifayət sayda qanun layihələri qəbul olunmuş və dövlət proqramları həyata keçirilmişdir.

Eyni zamanda fərdi sahibkarlıq subyektlərinin də dayanıqlı inkişaf və rəqəmsallaşma konsepsiyaları dəstəklənmiş və onlar da milli strategiyaların hazırlanması və icrası proseslərinə yaxından cəlb olunmuşlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan – 2030: minilliyin inkişaf məqsədlərindən dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə doğru Azərbaycan Respublikasının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi”nin icrası ilə əlaqədar ilkin addımları haqqında KÖNÜLLÜ MİLLİ HESABAT 2019-cu il.

2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016.

3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, 2012.

4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013.

5. Литвинов А. Н., Смирнова И. Л. Влияние категории капитализации на устойчивость организации // Инновационное развитие: потенциал науки и современного образования. (2020). Пенза : Наука и Просвещение.

6. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. (2014). М.: Весь мир.

7. BMT, Azərbaycanda Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə bağlı fəaliyyətimiz <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>

8. <https://www.az.undp.org/content/azerbaijan/az/home/ourwork/humandevlopment/overview.html>

9. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1281>

10. <http://sdg.azstat.org:8484/az/home>

Р.К.Искендеров

д.э.н., профессор – консультант, Азербайджанский Технический Университет

З.Р.Асадов

*д.ф.по э., Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности*

Устойчивое развитие и цифровизация

Резюме

В статье объясняется важность концепции устойчивого развития для будущего нашей страны, отмечена высокая эффективность цифровизации в реализации этого процесса. При этом было уделено внимание преимуществам цифровизации в сборе, обработке данных и принятии управленческих решений при разработке и реализации концепций устойчивого развития.

Подчеркнута важность устойчивого развития и цифровизации государством в нашей стране, отмечены принятые в этом направлении нормативные документы и программы, реализуемые в нашей стране, заявлено их влияние на нашу современную экономику.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, цифровизация, финансовая устойчивость, стратегическая устойчивость, цифровая трансформация, машинное обучение, Интернет вещей, виртуальная дополненная реальность.*

R.K.Iskenderov

Doctor of Economics, Professor – Consultant, Azerbaijan Technical University

Z.R.Asadov

Doctor of Philosophy, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Sustainable development and digitalization

Abstract

The article explains the importance of the concept of sustainable development for the future of our country, notes the high efficiency of digitalization in the implementation of this process. At the same time, attention was paid to the advantages of digitalization in collecting, processing data and making management decisions in the development and implementation of sustainable development concepts.

The importance of sustainable development and digitalization of the state in our country was emphasized, the regulatory documents and programs implemented in our country adopted in this direction were noted, and their influence on our modern economy was declared.

Key words: *sustainable development, digitalization, financial sustainability, strategic sustainability, digital transformation, machine learning, Internet of Things, virtual reality.*

B.H.Şirinov
i.ü.f.d., b.m., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-4872-4035
revan622@mail.ru
M.Q.Rüstəmov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.02.2022

The article was received by editorial board on 10.02.2022

Статья принята к печати 10.02.2022

AZƏRBAYCANDA STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Xülasə

Məqalədə strateji planlaşdırmanın mahiyyəti, strateji planlaşdırma prosesində idarəetmənin əsas fəaliyyət növləri, strateji proqnozlaşdırmanın dövrləri, əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olaraq planlaşdırma növləri, Azərbaycanda strateji planlaşdırmanın dövlət tənzimlənməsi kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: stratejiya, strateji proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma, taktika planlaşdırma, operativ planlaşdırma.

Strateji planlaşdırma, məqsədlərinə çatmaq üçün xüsusi strategiyaların hazırlanmasına səbəb olan rəhbərlik tərəfindən alınan hərəkətlər və qərarlar toplusudur. Strateji planlaşdırma prosesi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində köməkçi bir vasitədir [1].

Nəzəriyyə və təcrübə strateji planlaşdırma prosesində dörd əsas idarəetmə fəaliyyət növünü müəyyən etmişdir:

- resurs bölgüsü;
- xarici mühitə uyğunlaşma;
- daxili koordinasiya;
- təşkilati strateji uzaqgörənlik.

Resurs bölgüsü, vəsait, qıt idarəetmə istedadı və texnoloji təcrübə kimi məhdud təşkilati qaynaqların ayrılmasını ehtiva edir.

Xarici mühitə uyğunlaşma, müəssisənin əlaqələrini yaxşılaşdıran strateji xarakterli bütün hərəkətləri əhatə edir. Müəssisələr uyğun variantları müəyyənləşdirmək və strategiyanın ətraf mühitə təsirli şəkildə uyğunlaşdırılmasını təmin etmək üçün ətrafı ilə xarici imkanlara və təhlükələrə uyğunlaşmalıdır.

Daxili koordinasiya, təşkilatın effektiv integrasiyasına nail olmaq üçün güclü və zəif tərəflərini əks etdirmək üçün strateji fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsini əhatə edir.

Təşkilati strateji uzaqgörənlik, menecerlərin düşüncəsinin sistemə inkişafını həyata keçirməyi əhatə edir.

Strateji planlaşdırma proses kimi qiymətləndirilir. Müvafiq idarəetmə subyektlərinin praktiki fəaliyyəti öz məzmununu ehtiva edir:

- mahiyyət və onun təzahürü;
- strateji proqnozların, layihələrin hazırlanması proseduru strateji proqramlar və planlar.

Əsas strateji planlaşdırma prosedurları bunlardır:

- strateji proqnozlaşdırma (proqnoz);
- strateji proqramlaşdırma (proqramlar);

- strateji dizayn (planların layihələri).

Strateji proqnozlaşdırma (proqnoz) üçün böyük səhvlərdən qaçınmaq və bazar dinamikasına, daxili və xarici bazarda rəqiblərin və tərəfdaşların davranışlarına mümkün alternativləri qiymətləndirmək lazımdır [4].

Aşağıdakı proqnoz dövrləri var:

- əməliyyat proqnozu (rüblük);
- qısamüddətli proqnoz (1 ilə qədər);
- orta müddətli proqnoz (5 ilə qədər);
- uzunmüddətli proqnoz (20 ilə qədər);
- uzunmüddətli proqnoz (20 ildən çox).

Strateji proqramlaşdırma (proqramlar), bir qayda olaraq, yaxın gələcəkdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmağı təmin etmək üçün (3 ... 5 il) tərtib edilmiş, vaxt, resurslar və icrılar baxımından razılaşdırılmış tədbirlər sistemini özündə cəmləşdirən, məqsədli bir direktiv sənəddir. Üstəlik, məqsədə çatmaq üçün lazım olan maddi və əmək, maliyyə və məlumat resursları xərclər toplusu olaraq başa düşülür.

Proqram, müxtəlif fəaliyyətlər kompleksinin qruplaşdırıldığı bir məqsəddir. Bazar iqtisadiyyatı daim dəyişir, proqram da daim düzəldilir və təkmilləşdirilir.

Strateji dizayn (planların layihələri), strateji planların layihələrini hazırlamağa yönəlmiş strateji planlaşdırma prosedurlarının son mərhələsidir. Strateji plan layihəsi müvafiq davranış strategiyasının həyata keçirilməsinə dair qərarların idarəetmə layihəsidir.

Müəssisənin (firmanın) fəaliyyətinin planlaşdırılması prosesində əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olaraq planlaşdırma növlərə bölünür. Bu şəraitdə müəssisənin planlaşdırılması iki əsas növə bölünür:

- strateji;
- əməliyyat.

Müəssisənin (firmanın) planlaşdırılması prosesini iki əsas mərhələyə bölmək olar:

- şirkətin strategiyasının hazırlanması (strateji planlaşdırma);
- hazırlanmış strategiyanın həyata keçirilməsi üçün taktikaların müəyyən edilməsi (əməliyyat, yəni taktiki planlaşdırma).

"Strategiya" anlayışı yunan mənşəlidir. Başlanğıcda hərbi əhəmiyyətə malik idi və qələbəyə çatmağın doğru yollarını tapmaq üçün "general sənəti" mənasını verirdi. Şirkətin strategiyası, əsas məqsədlərinin və onlara çatmağın əsas yollarının toplusudur. Firmanın hərəkətləri üçün bir strategiya hazırlamaq, fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək deməkdir.

Taktiki planlaşdırma, strateji hədəflərə çatmaq üçün firmanın qaynaqlarının bölüşdürülməsi ilə bağlı qərarlar qəbul etməkdir.

Planlaşdırma prosesi mürəkkəb və müxtəlifdir. Bölünmüş planlar sisteminin mürəkkəb mahiyyətini müəyyən edən elementlər aşağıdakılardır:

1) strateji plan - bir müəssisənin (firmanın) 5 illik ümumi planı və strateji planın davamı olaraq tərtib edilmiş ümumi planları;

2) fərdi iş bölmələrinin strateji planları müəssisənin (firmanın) quruluşuna;

3) əməliyyat planları.

Bazar şəraitində hər bir müəssisənin (firmanın) fəaliyyətinin səmərəliliyi əsasən bazar vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Tam olaraq müəssisələrin yaşaması və inkişafı ilk növbədə ondan asılıdır.

Müəssisənin aparıcı bazar tələblərinə uyğun gəlməməsi 2 qrup səbəbdən yaranan itkilər aiddir:

- cari;
- strateji.

Cari səbəblərə istehsal olunan məhsullar (xidmətlər) bazarına istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin azalmasına və təşviqinə təsir edən səbəblər daxildir. İlk növbədə bunlar pis reklam, istehsal

imkanlarından tam istifadə edilməməsi, məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi və s. nəticəsində baş verir.

Strateji səbəblərə təşkilatın məqsədlərinə çatmasına təsir edən səbəblər daxildir. Bu səbəblərə tələbin miqdarını təyin edərkən, məhsul (xidmət) xüsusiyyətlərinin seçilməsində səhvlər, tərəfdaşların və rəqiblərin mümkün davranışına yanlış seçilmiş reaksiya və s. aiddir.

Mövcud səbəblər əməliyyat tədbirləri ilə aradan qaldırılır, müəssisənin məqsədlərində düzəliş və ya dəyişiklik, diversifikasiyanın həyata keçirilməsi və s. dəyişikliklərlə aradan qaldırıla bilər [2].

Əgər firmanın yaşaması prosesi mövcud səbəblərin vaxtında aradan qaldırılması ilə müəyyən edilə bilsə, onda onun inkişafı prosesi bazar vəziyyətindəki dəyişikliklərin tələbləri və meylləri nəzərə alınmaqla gələcəyə doğru istiqamətləndirmə ilə müəyyən edilir. Bunun üçün mövcud vəziyyətin ətraflı təhlili tələb olunur və firmanın imkanları, rəhbərliyinin inkişaf istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirmək, uzunmüddətli hədəfləri (meyarlar), onlara çatmağın yollarını və metodlarını əsaslandırmaq bacarığı, strateji planlaşdırmanın mahiyyəti olan, mütərəqqi inkişafını təmin edir.

Müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılması iki hissədən ibarətdir :

- strateji planlaşdırma;
- marketing planlaşdırması

Müəssisələr (firmalar) bu fəaliyyət növünün əsasını "iş portfelinin" təhlilinə əsaslanan strateji planlaşdırma təşkil edir.

İstehsal bir neçə çeşid qrupunu, bir neçə əmtəəni, markanı və bazarı ehtiva edərsə, bu mövqelərin hər biri üçün ayrı bir plan (marketing planı) hazırlanır. Marketing planına daxildir:

- istehsal planı;
- məhsulun həyat dövrü ilə müəyyən edilmiş buraxılış planı;
- məhsula olan tələbatla müəyyən edilən bazar fəaliyyət planı.

Bir marketing planı tərtib edərkən məhsulun həyat dövrünə olan ciddi maraq aşağıdakı səbəblərlə əsaslandırılır:

- bazar münasibətlərinə keçid və malların çeşidlərinin və onların modifikasiyalarının artması ilə malların ömrü qısalır;
- rəqabətin inkişafı məhsulların yenilənmə ehtiyacını əvvəlcədən müəyyənləşdirir və yeni məhsulların tətbiqi artan investisiyalar tələb edir;
- məhsulun həyat dövrü təhlili marketoloqa cəmiyyətin zövqündə dəyişikliklərin olacağını qabaqcadan görməyə imkan verir.

Beləliklə, yeni bir məhsulun buraxılması və tətbiqi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- onun dəyişdirilməsi;
- istehlakçının əhəmiyyətli hesab etdiyi yeniliklər.

Bildiyiniz kimi, bu problemi həll etmək üçün investisiyalar lazımdır, yəni investorların cəlb edilməsi. Investorları cəlb etmək üçün daimi bir sənəd olan "iş planı" hazırlanır, ona dəyişiklik edilir, həm müəssisə daxilində, həm də və xarici mühitdə dəyişikliklərlə əlaqəli əlavələr olunur.

Ümumiyyətlə, hər bir müəssisənin strateji planlaşdırılması, ətraf mühit şəraiti nəzərə alınmaqla daim dəyişən bir şəraitdə müəssisənin (firmanın) uzunmüddətli məqsədlərinə çatmasını təmin edən istehsal fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin, texnika və metodların seçilməsindən ibarətdir.

Müəssisənin (firmanın) strateji planlaşdırılması özündə müəssisənin (firmanın) inkişafının üstünlük verilən istiqamətlərini və traektoriyalarını təyin etmək, qurmaq kimi funksiyaları birləşdirir [5].

Başqa sözlə, təşkilat, hədəflərin inkişafına əsaslanaraq ortaya çıxan imkanlara və strateji hədəflərə uyğunlaşdırılmalıdı. Bu baxımdan, operativ planlaşdırma strateji planlaşdırmanın konkretləşdirilməsinin davamıdır və mövcud strategiyalar çərçivəsində həyata keçirilir.

Strateji planlaşdırma həyatda qalma anlayışıdır və müəyyən şərtlərdə müəssisənin (firmanın) inkişafının necə olması gələcəkdə bir müəssisə (firma) olmaq, hansı mühitdə fəaliyyət göstərmək, hansı payı və strategiyanı götürmək, hansı rəqabət üstünlüklərinə sahib olmalı və müəssisədə hansı dəyişikliklər edilməlidir barədə konkret fikir yürütməyə imkan verir.

Strateji planlaşdırma anlayışına əsaslanaraq müəssisənin potensialını və inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bir təşkilatın potensialı ümumiyyətlə məhsul istehsal etmək (xidmət göstərmək) üçün sərəncamında olan istehsal amillərinin (resursları) məcmusu kimi başa düşülür.

İstehsal amillərinə aşağıdakılar daxildir:

- kapital;
- yer;
- əmək;
- sahibkarlıq qabiliyyəti

Bir təşkilatın potensialına həm xarici, həm də potensialın ehtimal xarakterini, həm mənbələrin, həm də faktorların müxtəlif birləşmələri nəticəsində yaranan böyük dəyişkənliyini müəyyən edən daxili faktorlar daxildir. Potensial istifadə strategiyadan asılıdır. Müəssisələrin əsas prinsipi "satıla bilənləri istehsal etmək" olan bir məqsəddən ibarətdir.

Müəssisənin (firmanın) planlaşdırılması prosesinin bütün mərhələləri iki əsas mərhələyə bölünür:

- 1) firmanın fəaliyyəti və ya strateji strategiyasının hazırlanması planlaşdırma;
- 2) hazırlanmış strategiyanın həyata keçirilməsi üçün taktikaların müəyyən edilməsi və ya taktiki planlaşdırma.

Şirkətin strategiyası bütün əsas məqsədlərə çatmaq yolları məcmusudur.

Şirkətin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirməsi strategiyanın inkişafı prosesi deməkdir. Taktiki planlaşdırma, firmanın inkişafının strateji məqsədlərinə çatmaq üçün resursların ayrılmasına dair qərarlar qəbul etməkdir. Məqsədlər iyerarxiyasında mənfəət lider mövqe tutur.

Hər bir dövlət kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı prosesi də dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac olduğunu göstərdi.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın sabitliyini və inkişaf tempini təmin etmək üçün dövlətin məqsədyönlü fəaliyyəti kimi onun bərpası, sərbəst əmtəə istehsalçılarının normal işləməsi üçün onlara zəmanət verir.

Bildiyiniz kimi, onun əsas formaları bunlardır:

- hüquq normaları;
- fiskal qollar (mexanizmlər);
- pul alətləri;
- strateji planlaşdırma.

NƏTİCƏ

Dövlət tənzimlənməsinin ən vacib vasitəsi, ilk növbədə xarici ölkələrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, strateji planlaşdırma deyil.

Dövlət tənzimlənməsi aşağıdakılara imkan verir:

- müəyyən bir zamanda iqtisadiyyatın vəziyyəti və sosial problemlərin həll səviyyəsi haqqında təsəvvür əldə etmək;
- gələcəyə doğru inkişafın müasir tendensiyalarını layihələşdirmək iqtisadi və sosial əlaqələr;
- çatmalı olduğu strateji hədəfləri təsvir etmək, idarəetmə mövzularına can atmaq;
- qoyulan məqsədləri bütün növlərin həcmi və quruluşu ilə əlaqələndirmək mənbələri;
- vacib iqtisadi və sosial proqramların həlli üçün bütün dövlət və regional proqramları əlaqələndirmək;
- strateji məqsədlərə çatma mexanizminə fiskal və pul alətlərinin hərtərəfli, koordinasiya daxil edilməsini təmin etmək;

- daxili və xarici bazarlardakı vəziyyət və gələcəkdəki tendensiyalar haqqında təsəvvür əldə etmək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kərimov X.Z. Strateji menecment. Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil» NPM, 208, 440 s.
2. İsmayılov S.F. Müəssisənin diversifikasiya strategiyası. (2011). // Azərbaycanın Vergi Xəbərləri. №6. Bakı, s. 61-72.
3. Ансофф И. Стратегическое управление. (1989). пер с англ/Научн ред.Л.И. Евенко.-М., Экономика, -519 с.
4. Акмаева Р.И. Стратегическая планирование и стратегический менеджмент. (2006). Учебное пособие. М.: Финансы и статистика, 208 с.
5. Балабанов И.Т. Анализ и планирование финансов хозяйствующего субъекта. (1994). М., Финансы и статистика, 130 с.

Б.Г.Щиринов

д.ф. по э., ст.преп., Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

ORCID 0000-0003-4872-4035

М.Г.Рустамов

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Государственное регулирование стратегического планирования в Азербайджане

Резюме

В статье рассматриваются сущность стратегического планирования, основные виды управленческой деятельности в процессе стратегического планирования, периоды стратегического прогнозирования, виды планирования в зависимости от степени важности, государственное регулирование стратегического планирования в Азербайджане.

Ключевые слова: стратегия, стратегическое планирование, стратегическое прогнозирование, тактическое планирование, оперативное планирование.

B.H.Shirinov

Ph.D., Senior Lecturer, Azerbaijan Architecture and Construction University

ORCID 0000-0003-4872-4035

M.G.Rustamov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

State regulation of strategic planning in Azerbaijan

Abstract

The article examines the essence of strategic planning, the main types of management activities in the strategic planning process, periods of strategic forecasting, types of planning depending on the degree of importance, state regulation of strategic planning in Azerbaijan.

Key words: strategy, strategic planning, strategic forecasting, tactical planning, operational planning.

Ə.M.Əliyev
i.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-3672-2158
elesger-eliyev@list.ru
N.S.Əliyeva
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
nigar24-87@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.02.2022

The article was received by editorial board on 12.02.2022

Статья принята к печати 12.02.2022

ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA REGIONLARIN ROLU

Xülasə

Məqalədə regionun sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən amillər, müasir şəraitdə milli iqtisadiyyat fonunda regionun rolunun yüksəldilməsi və onların inkişafının tənzimlənməsinin təmin olunması xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Bundan başqa ölkə prezidenti tərəfindən regionların inkişafına göstərilən diqqət və qayğı məqalədə geniş əks olunmuşdur.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi kimi regionların iqtisadiyyatının formalaşması, onların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolu da geniş araşdırılmışdır.

Açar sözlər: region, regional siyasət, qeyri neft sektoru, iqtisadi rayonlar, investisiya imkanları, sosial – iqtisadi inkişaf.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində ağırlıq mərkəzi regionların problemlərinin həlli və onların kompleks inkişaf etdirilməsi üzərinə düşür. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivləri regionların mövcud durumundan bilavasitə asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə prezidenti cənab İ.Əliyev regionların inkişafının sürətləndirilməsi kontekstində mövcud əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadəni nəzərdə tutan dövlət proqramları və digər layihələrin həyata keçirilməsi üçün fərman imzalamışdır. Belə ki, regionlarda infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, bölgələrdə yaşayan əhəlinin məşğulluğu və maddi rifahının yüksəldilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur. Bundan başqa 2 fevral 2021-ci ildə ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdə” reallaşdırılması nəzərdə tutulan işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış Azərbaycanda turizmin inkişaf etdirilməsi, sağlamlıq-müalicə turizm müəssisələrinin vahid xidmət kompleksi çərçivəsində mühüm xidmət sahələrinin inkişafına təkan verə bilər.

Azərbaycanın vəzifəsi 2030-cu ilədək, yəni 10 il ərzində inkişaf planına uyğun olaraq ölkənin ÜDM-ini iki dəfə artırmaqdır. Bu isə orta illik iqtisadi artım tempinin 7 faizə bərabər olmasını tələb edir. Bütün bunları “Bloomberqə” müsahibəsində iqtisadiyyat naziri M. Cabbarov bildirmişdir.

Ölkə Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası iqtisadi rayonlarının yeni bölgüsü təsdiq edilmişdir. Bölgüyə əsasən 14 iqtisadi rayona daxil edilən ərazilər göstərilmişdir. İşğaldan azad edilmiş əraziləri əhatə edən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası üçün xüsusi proqram qəbul olunmuşdur. Bu isə dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən, prioritet təşkil edən regionların inkişaf etdirilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Ölkə iqtisadiyyatın inkişafında regionun rolunun yüksəldilməsi məsələsi ilk növbədə dövlətin regional siyasəti ilə bağlı olur. Regional iqtisadi inkişaf dövlətin regional siyasəti baxımından öyrənilir. Çünki, hər bir regionun inkişafı milli maraqlar və milli iqtisadiyyat fonunda öyrənilir. Regional siyasət – dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas hissəsini təşkil edir.

Regional siyasəti həyata keçirən zaman dövlət hər şeydən əvvəl nəzərdə tutduğu yardımı düzgün şəkildə bölüşdürməyi təmin etməli, bütün təsərrüfat subyektlərinin öhdəliklərinə diqqət etməli, kiçik layihələrin maliyyələşdirilməsi prosesinə nəzarət etməlidir.

Regional siyasət haqqında danışılan zaman dövlətin stimulyatçı tədbirlərinin nəzərdən keçirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə isə iqtisadi stimullaşdırma ikili xarakter daşıyır- birbaşa və dolaylı formada. Birbaşa formalara aiddir: firmalara güzəştli kredit və subsidiya verməklə «himayə» olunan regionlarda müəssisələrin yaradılması, əsaslı tikintiyə geri qaytarılmayan ssudaların cəlb olunması, işçi və texniki personalın ixtisasının artırılmasına çəkilən xərclərin ödənilməsi, müəyyən müddət üçün vergilərin tam və ya qismən ödənişinin dayandırılması, əsaslı vəsaitlərin amortizasiyası işinin sürətləndirilməsi uçuotu, nəqliyyat və elektroenerji tariflərinin aşağı salınması və s.

Regional siyasəti həyata keçirən zaman özünüidarəetmə orqanlarının (bələdiyyə) rolunu da göstərmək lazımdır. Qərbi ölkələrinin əksəriyyətinin bələdiyyə orqanlarının qarşısında duran prioritet məsələlərə təsərrüfatın inkişafına yardım, əhəlinin iqtisadi və sosial maraqlarının qorunması, xidmət sferasının təkmilləşdirilməsi və s. aiddir.

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı həqiqətən çox çətin və mürəkkəb bir yenidənqurma və inkişaf yolu keçməkdədir. Lakin bu yolun çətinliklərindən asılı olmayaraq son illər Respublika rəhbərliyinin müstəqilliyinin təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi məqsədyönlü geniş miqyaslı işlər özünün çox böyük müsbət nəticələrini vermişdir. Belə ki, Azərbaycan tarixinin ən parlaq səhifələrindən olan 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri artıq regionların inkişaf etdirilməsi siyasətində də mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Bizim ikrimizcə, son illərin müsbət nəticəsi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan müstəqillik, suverenlik əldə etmiş və siyasi, iqtisadi və sosial sahədə qazandığı nailiyyətlərlə onu möhkəmləndirmiş və böyük gələcəyi olan dönməz, əbədi müstəqilliyə çevirmişdir. Dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətinin tənəzzüldə olduğu bir vaxtda Azərbaycanda 2021-ci ilin 6 ayı ərzində ümumi daxili məhsul istehsalı 2.1% artmışdır. Bu prosesdə məhz regionlarda görülən işlər hesabına iqtisadiyyatın dayanıqlı olması və şaxələndirilməsi uğurla həyata keçirilmişdir. Əlavə edək ki, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün ölkənin regionlarında güclü iqtisadi potensial vardır.

Müasir dövr həm iqtisadi, həm də sosial inkişaf baxımından çətin və mürəkkəbdir. Bu çətinlik Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinə qədəm qoyduğu gündən keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş digər Respublikalarla iqtisadi əlaqələrin birdən birə kəsilməsi ilə əlaqədardır.

İqtisadiyyatın daima təkmilləşməsi və yeniləşən istehsal istiqamətləri, quruluş dəyişiklikləri onun durumunun güclü amillər hesabına artan üstünlükləri inkişafın çox əhəmiyyətli, həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət tərəflərini özündə əks etdirir. İqtisadiyyatın belə mütəmadi dinamik yüksəlişinin əhatə dairəsinin getdikcə çoxtərəfli geniş miqyas alması isə onun hər sonrakı inkişaf mərhələsinin sosial və istehsal zəminini xeyli gücləndirir. Məhz dövlət müstəqilliyimizin əvəzsiz bəhrəsinin ifadəsi olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının milli mənafehlərə uyğun zəmində yenidən qurulması, məqsədlərinin ardıcıl həyata keçirilməsi tarixdə ilk dəfə olaraq onun mühüm istiqamətlərindən biri olan məhsuldar qüvvələrin, xüsusən sənayenin ölkə ərazisi daxilində daha səmərəli yerləşdirilməsinə də böyük imkanlar açır.

Məlumdur ki, beynəlxalq aləmdə hər bir ölkənin bu əsasda regionlarında istehsalın tarazlı inkişafı onların ümumi sosial-iqtisadi tərəqqisinin ən əlamətdar göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu mühüm problemin düzgün həllinin əsasında ilk növbədə hər bir ərazinin yerli təbii sərvətlərindən, habelə başqa istehsal imkanlarından səmərəli və dolğun istifadə etməklə ölkələrin çoxistiqamətli və geniş tərkibli iqtisadi inkişafı durur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk illər Azərbaycan iqtisadiyyatının məlum səbəblər üzündən düçar olduğu ağır böhran onun bir çox regionlarının inkişafını daha böyük miqyasda tənəzzülə uğratdı. Sonralar Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi dirçəliş və yüksəliş mühitinin yaranmasının və aparılan aqrar islahatlar nəticəsində əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı böyük həcmdə artsa da, emal müəssisələrinin zəif bərpası çox rayonlarda bütövlükdə sənayenin əvvəllər nail olunmuş yüksək səviyyəyə qalxmasını hələ təmin etməmişdir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi bir çox məsələlərin həll edilməsini tələb edir. Bu məsələlərin ən vaciblərindən biri də Respublikanın regionlarında sahibkarlığın inkişafıdır. Son illər Respublikada, o cümlədən regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə mühüm əhəmiyyətli – normativ sənədlər qəbul edilmişdir. Bu baxımdan sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramında sahibkarlığın regional inkişafının sürətləndirilməsi bölməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada əsas məqsəd regionlara investisiyaların cəlb edilməsi yollarını araşdırmaqdan ibarətdir.

NƏTİCƏ

Ölkənin hər bir regionu təsərrüfat kompleksində özünəməxsus yer tutur..

Respublikada regionların inkişafı aşağıdakı strateji məsələlərin həllini tələb edir:

1. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış regional inkişaf siyasətinin işləyib hazırlanması, onun həyata keçirilməsini təmin edə bilən normativ-hüquqi bazanın yaradılması.

2. Regionların investisiya imkanlarını öyrənmək və onlardan istifadənin elmi cəhətdən əsaslandırılması . Bunlar ona görə vacibdir ki, regionlarımızın investisiya imkanları 80-ci illərə nisbətən əsaslı surətdə dəyişmişdir, yeni şəraitdə inkişaf və investisiya imkanlarını öyrənmək üçün dövlət tərəfindən dəstəklənən vahid metodologiya yoxdur.

3. Respublika regionlarının bütün təbii ehtiyat və imkanlarından səmərəli istifadə etmək, daxili tələbatı daha yüksək səviyyədə ödəmək, ərzaq və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək və eyni zamanda xarici bazara daha çox, yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxarmaq mənafeini kompleks qiymətləndirmək və nəzərə almaqla aqrar və sənaye kompleksinin aparıcı sahələrinin perspektiv inkişafı və strukturunun formalaşmasının strateji planının və onun daxili tərkib hissəsi kimi müvafiq məqsədli proqramın işləyib hazırlanması və tətbiqi vaxtı çatmışdır.

4. Regional inkişafın xüsusi ərazi formalarının (aiz, xiz, azs və s.) inkişaf imkanlarının ödənilməsi prosesləri sürətləndirilməli, bələdiyyələrin onlara həvalə edilmiş ərazilərdə təsərrüfatın inkişafında rolu və məsuliyyəti artırılmalı, bələdiyyələrlə dövlət hakimiyyət orqanları arasındakı münasibətlər daha normal hala salınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı Bakı-2019-cu il.
2. Əli Nuriyev "Regional siyasət və idarəetmə "Bakı-2004.
3. Bakı xəbər qəzeti ,28.08.2021.N154(4516).
4. www.economy.gov.az
5. www.stat.gov.az
6. www.ecoreform.az

A.M.Алиев

к.э.н., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-3672-2158

Н.С.Алиева

д.ф.по э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Роль регионов в социально-экономическом развитии страны

Резюме

В статье исследуются факторы, определяющие социально-экономическое развитие региона, особенности повышения роли региона в современной экономике на фоне национальной экономики и обеспечения регулирования их развития. Кроме того, в статье широко отражены внимание и забота, проявленные Президентом к развитию регионов. Также широко освещено формирование экономики регионов в составе Азербайджанской Республики, их роль в социально-экономическом развитии страны.

Ключевые слова: *регион, региональная политика, нефтяной сектор, экономические регионы, инвестиционные возможности, социально-экономическое развитие.*

A.M.Aliev

candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering
ORCID 0000-0002-3672-2158

N.S.Aliyeva

PhD in Economics, Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering

The role of regions in the socio-economic development of the country

Abstract

The article examines the factors that determine the socio-economic development of the region, the peculiarities of increasing the role of the region in the modern economy against the background of the national economy and ensuring the regulation of their development. In addition, the article broadly reflects the attention and care shown by the President to the development of the regions. The formation of the economy of the regions within the Republic of Azerbaijan, their role in the socio-economic development of the country is also widely covered.

Key words: *region, regional policy, non-oil sector, economic regions, investment opportunities, socio-economic development.*

L.Ə.Ələkbərova
baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID ID 0000-0002-3898-3941
alekperova.lala@mail.ru
N.Ə.Kazimov
baş müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
eko_dent@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.02.2022

The article was received by editorial board on 10.02.2022

Статья принята к печати 10.02.2022

AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATININ DÜNYA BAZARINA İNTEQRASIYA PROSESLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ölkəmizin iqtisadiyyatının dünya bazarına integrasiya olunması yollarının müasir vəziyyəti araşdırılmış və təhlil edilmişdir. İntegrasiyanın əsas rola malik olması ilə əlaqəli olaraq dünya ölkələri və bu ölkələrin yaratdığı beynəlxalq, yerli və regional səviyyəli təşkilatlar haqqında iqtisadi yöndə biliklərin öyrənilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Başqa tərəfdən də milli iqtisadi sistemin dünya təsərrüfat sistemində birləşməsi onun dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının əsas tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərməsini zəruri edir. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatının müasir problemlərinin müəyyən olunmasına böyük ehtiyac vardır və məqalə mövzusu mühüm aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, integrasiya, dünya bazarı, xarici iqtisadiyyat, davamlı inkişaf.

Müasir dövr üçün dövlətlərarası münasibətlərdə beynəlxalq iqtisadi integrasiya vacib rola malikdir. Dünyanın hər bir ölkəsində iqtisadi potensial müxtəlifdir və bu fərq daim nəzərə çarpacaq şəkildə inkişaf edir. Dünya iqtisadiyyatının subyekti kimi ayrı-ayrı dövlətlərlə ərazi və beynəlxalq əmək bölgüsü obyektiv zərurət kimi istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini bir-birindən nə qədər ayrı təcridlədirsə də, onların qarşılıqlı asılılığını bir o qədər gücləndirir. Dünya ölkələrinin müstəqil milli iqtisadiyyatlarının öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Belə ki, müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlərdə beynəlxalq iqtisadi integrasiya mühüm rola malikdir. İntegrasiyanın başlıca rola malik olması ilə əlaqədar olaraq dünya ölkələri və onların yaratdığı yerli, regional və beynəlxalq səviyyəli təşkilatlar haqqında iqtisadi biliklərin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən də milli iqtisadi sistemlərin dünya təsərrüfat sistemində qovuşması onun dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bu baxımdan isə dünya iqtisadiyyatının müasir problemlərinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Dünya iqtisadiyyatının həm bu, həm də daha mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf dinamika haqqında elmi biliklər əldə etmək vacib məsələlərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının yeni çalarlarla zənginləşdirilmiş sosial-iqtisadi siyasətin strateji məqsədləri sərbəst bazar münasibətlərinə və özünüinkişaf qabiliyyətinə malik olan sosialyönümlü, diversifikasiya olunmuş milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və dünya təsərrüfat sistemində integrasiyasının təmin olunmasıdır.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində qazanılmış uğurlar daha da möhkəmləndirilmiş, makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji

valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təmin olunmuş, milli valyutanın sabitliyi, bank sisteminin etibarlılığı artırılmış, konservativ xarici borclanma strategiyası həyata keçirilmiş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, əhalinin sosial rifahı davamlı olaraq yaxşılaşmışdır.

Ölkənin regionlarında mövcud olan iqtisadi potensialdan tam və səmərəli istifadə olunmasını, sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasını və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə uğurla icra olunan dövlət proqramları ölkə başçısının regionların inkişafına göstərdiyi diqqətin bariz nümunəsi olmaqla, regionların kompleks inkişafına, o cümlədən infrastruktur sahələrinin bərpası və genişləndirilməsinə, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, sosial-mədəni obyektlərin yaradılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Respublikamızın iqtisadi inkişafının əsas məsələlərindən biri xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün istiqamətdə qurulması zərurətini yaradır. Azərbaycan hazırda dünyanın 84 ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malikdir. Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatlarla zənginliyi, təbii şəraiti və əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi əməkdaşlıq imkanlarını artırır. Yeni iqtisadi sistemə keçidi normal həyata keçirmək üçün Azərbaycan daimi olaraq beynəlxalq integrasiyaya qoşulmalı və öz potensial imkanlarından istifadə edərək orada fəal iştirak etməlidir [2].

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi özəl mülkiyyətə əsaslanan on minlərlə müəssisə, cəmiyyət, birlik, təşkilatlara vasitəsiz xarici ticarət əlaqəsi yaratmağa və valyuta-təsərrüfat əməliyyatları aparmağa imkan verdi. Artıq istənilən müəssisə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malikdir. Böyük təbii sərvətlərə və iqtisadi ehtiyatlara malik olan Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, həlledici dərəcədə onun ümumdünya təsərrüfatı sisteminə səmərəli integrasiyası prosesindən asılıdır. Beynəlxalq təcrübə təsdiq edir ki, iqtisadiyyatın beynəlmilləşdirilməsində xarici investisiya qoyuluşunun böyük üstünlükləri vardır. İnvestisiya qoyuluşu respublikanın milli iqtisadiyyatı ilə dünya iqtisadiyyatı arasında daha səmərəli integrasiyanı təmin edir. Ölkənin iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi investisiyanın digər rolu, onun sahibkarlıq fəaliyyətinə müsbət təsiri ilə bağlıdır.

Son 15 il ərzində Azərbaycan böyük və şərəfli yol keçib. Ölkəmiz bütün sahələrdə böyük uğurlara imza atıb, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu yüksəlib.

Bu gün Azərbaycan regionda aparıcı iqtisadi gücə çevrilib. Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu, tərəfdaşları ilə birgə həyata keçirdiyi bir sıra irimiqyaslı layihələr nəinki regionun, eləcə də qonşu bölgələrin inkişafına mühüm töhfə verir. Bu layihələr sırasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru xətti, ötən il istismara verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunu, hazırda reallaşdırılan, Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək nəhəng "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsi, o cümlədən Transanadolu (TANAP) və Transadriatik (TAP) boru kəmərlərinin tikintisini, Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsini, bundan başqa, Azərbaycanın "Şimal-Cənub" Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin reallaşdırılması üzrə gördüyü işləri göstərmək olar.

Bütün bunlarla yanaşı, ölkədə iqtisadi islahatlar davam edir, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru, xüsusən aqrar sahə son illərdə sürətlə inkişaf edir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, inkişafa gedən yol dünya iqtisadiyyatına tam integrasiyadan keçir. Bunu Çin, Cənubi Koreya, Yaponiya, Tayvan kimi ölkələrin təcrübəsi də sübut edib. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan son 15 ildə ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiya kursunu seçdi və hazırda da bunu uğurla davam etdirir. Buna aid yüzlərlə misal çəkərək əyani olaraq aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində dünya iqtisadiyyatına integrasiya istiqamətində hər gün bir qədər də irəlilədiyimizi isbat etmək mümkündür. Bu gün inamla deyə bilərik ki, Azərbaycan progressiv ölkədir və bizim iqtisadi formulamız uğurludur.

Artıq ölkəmiz özünü regionda müasir, güclü, dünyəvi dövlət kimi təsdiqləyib, beynəlxalq əməkdaşlığımız hər bir qitədə durmadan genişlənir. Ölkəmizin hərtərəfli uğurlu və davamlı gələcəyə istiqamətlənmiş inkişafı göz qabağındadır. Ölkənin inkişafı təkcə neft sektoruna bağlı deyildir. Hər ilin sosial-iqtisadi inkişafı yekunları ölkədə aparılan tərəqqinin əyani göstəricilərindəndir. Təsədüfi

deyil ki, DİF-in (Dünya İqtisadi Forumu) hesablamalarına uyğun olaraq, rəqabətqabiliyyətliliyi baxımından ölkəmizin iqtisadiyyatı MDB məkanında 1-ci yerdədir. İnsan inkişafı indeksinə uyğun verilən məlumatlar da göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatı və aparılan iqtisadi-sosial islahatlar olduqca uğurludur. Yəni bu da onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikası düzgün istiqamətdə inkişafdadır. Ölkəmiz, ümumiyyətlə, sosial-iqtisadi sahədə aparılan bütün layihələri inam və uğurla həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur, bu proses çox uğurlu və operativ şəkildə davam etdirilir [9].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aras O. N., Süleymanov E. Azərbaycan iqtisadiyyatı. (2016) Bakı: [Şərq-Qərb], 412 s.
2. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr. (2019). //Hüriyyət.-9 may.- S.10.
3. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. (2005). Bakı: Elm, 252 s.
4. Bayramov V.A. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığı. (2019). Bakı: Avropa, 304 s.
5. Əliyev Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı. (2018). [Ali məktəb tələbələri üçün dərslik]. Sumqayıt: [SDU], 375 s.
6. Əsədov.A. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına uğurlu inteqrasiyası beynəlxalq aləmdə mövqelərimizi daha da gücləndirir. //Xalq qəzeti.-2009.- 22 fevral.- S.3.
7. Mirzəyev A. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasları. (2019). Bakı: ["Zərdabi Nəşr" MMC], 439 s.
8. Şəkərliyev.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. (2016). Bakı: Turxan, 532 s.
9. URL: <http://www.milli.az/news/economy/12402.html>

Л.А.Алекперова

ст.преподаватель, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-3898-3941

Н.А.Казимов

ст.преподаватель, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Процессы интеграции экономики Азербайджана в мировой рынок

Резюме

В статье исследуется и анализируется современное состояние путей интеграции экономики нашей страны в мировой рынок. В связи с ключевой ролью интеграции важно изучать ведущие страны мира и созданные ими международные, местные и региональные организации. С другой стороны, интеграция национальной экономической системы в мировую экономическую систему требует, чтобы она функционировала как ключевой компонент своей интеграции в мировую экономику. В связи с этим возникает большая потребность в выявлении актуальных проблем мировой экономики, что и обуславливает актуальность статьи.

Ключевые слова: *национальная экономика, интеграция, мировой рынок, внешняя экономика, устойчивое развитие.*

L.A.Alekperova

Senior Lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering
ORCID 0000-0002-3898-3941

N.A.Kazimov

Senior Lecturer, Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering

Integration processes of Azerbaijan's economy into the world market

Abstract

The article examines and analyzes the current state of the ways of integrating the economy of our country into the world market. In connection with the key role of integration, it is important to study the leading countries of the world and the international, local and regional organizations created by them. On the other hand, the integration of the national economic system into the world economic system requires that it function as a key component of its integration into the world economy. In this regard, there is a great need to identify urgent problems of the world economy, which determines the relevance of the article.

Key words: *national economy, integration, world market, foreign economy, sustainable development.*

A.Ə.Sadiqov
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
abdulkarim_sadigov@unec.edu.az
M.M.Ələkbərov
magistrant, Xəzər Universiteti
murad.alakbarov1@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.01.2022

The article was received by editorial board on 30.01.2022

Статья принята к печати 30.01.2022

KOMMERSIYA TƏŞKİLATLARINDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DAXİLİ AUDİTİN ROLU

Xülasə

Məqalədə daxili nəzarət və auditin risklərin idarə edilməsi sistemi ilə əlaqəsindən bəhs olunur. Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti zamanı daxili nəzarət və auditin zəruriliyi əsaslandırılır. Risklərin qiymətləndirilməsi və risklərin idarə edilməsi sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə daxili audit xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətləri vurğulanır. Nəzarət tədbirlərinin və daxili auditin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Daxili audit xidməti ilə təşkilatın rəhbərliyi arasında fəaliyyətin xüsusiyyətləri müəyyən edilir. O cümlədən kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti zamanı qarşıladığı risklər və onları növləri araşdırılır.

Açar sözlər: risklər, daxili nəzarət, audit, kommersiya təşkilatı, hesabat.

1. GİRİŞ

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və təşkilatların idarə edilməsi prosesinin səmərəliliyinə qarşı tələblər artır. Bu baxımdan, iqtisadi subyektlər fəaliyyətlərinə təsir edəcək bütün riskləri müəyyən etməyə, o cümlədən onları idarə etməyə yönəlmiş müasir və peşəkar yanaşmaya ehtiyac duyur. Müasir idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi iqtisadiyyatın real sektorunda təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli mövqeyini gücləndirməyə kömək edir. İstənilən müəssisə və ya təşkilatın fəaliyyətinin risk komponentini minimuma endirən vasitələrdən biri də korporativ idarəetmə sistemində nəzarət funksiyasının işlənilib hazırlanmasıdır. Riskə əsaslanan nəzarət konsepsiyasına uyğun olaraq bəzi risklər vardır ki, hər bir təşkilat müəyyən bir fəaliyyət növü ilə məşğul olmadan onların qarşısını ala bilər. Bununla belə, bu riskləri vaxtında müəyyən etmək və bu risklərin təsirini məqbul səviyyəyə endirəcək mexanizmlər yaratmaq mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, daxili nəzarəti müəssisə və ya təşkilatların biznes-proseslərinin bir hissəsi kimi, iqtisadi fəaliyyətə ciddi mane olmayan nəzarət edilən riski təmin edən, daxili audit isə korporativ idarəetmə sistemindəki həlqələrdən biri kimi nəzərdən keçirmək olar. Eyni zamanda, daxili audit fəaliyyətinin hər bir aspekti daxili nəzarətin qiymətləndirilməsinin təşkilində fəal rol oynayır.

2. Daxili auditin xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

Daxili audit xidmətinin funksiyaları müqayisəli təhlilin aparılması, müəssisə və təşkilatların biznes-proseslərinin optimallaşdırılması, mənfəətin artırılması, ətraf mühit üçün təhlükəsizliyin təmin edilməsi və maliyyə hesabatlarının etibarlılığına nəzarətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanması istiqamətində inkişaf etməlidir. AR “Daxili audit haqqında” qanununda iqtisadi subyektlərin idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra hüquq və vəzifələr müəyyən edilir [1]. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün təşkilatlar tərəfindən aşağıdakı qaydada müəyyən edilmiş bir sıra vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- təşkilatın fəaliyyətinə xas olan risklərin növləri və təsir səviyyəsi ilə bağlı tətbiq edilən daxili nəzarət sisteminin üsullarını və alətlərini düzgün müəyyən etmək;
- biznes risklərinin müəyyən edilməsində metodoloji yanaşmaları araşdırmaq və onların müəssisə və təşkilatların daxili nəzarət mühitinə təsirini öyrənmək;
- daxili nəzarətin təşkilinin konseptual mövqeyini və onun risklərin idarə edilməsi sistemində yerini bilmək;
- riskə əsaslanan daxili nəzarət məqsədilə təşkilati model hazırlamaq;
- daxili auditə riskə əsaslanan yanaşmada istifadə olunan əsas prosedur və metodların tərkibini müəyyən etmək;
- təşkilatdaxili struktur bölmələrin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərinə nəzarəti gücləndirmək.

Ümumiyyətlə risklərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət üzrə Beynəlxalq Audit Standartları daxili nəzarəti müəssisəni idarə etmək səlahiyyəti olan şəxslər tərəfindən həyata keçirilən proses kimi müəyyən edir [2, s.44]. Daxili nəzarət maliyyə hesabatlarının etibarlılığına, əməliyyatların səmərəliliyinə və onların qüvvədə olan qanunlara və digər normativ aktlara uyğunluğuna nail olunmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, qeyd edilənlərə uyğun olaraq daxili nəzarətin əsas məqsədləri kimi aşağıdakılar ayırd edilə bilər:

- əməliyyatların səmərəliliyi;
- etibarlı maliyyə hesabatı;
- Müvafiq qanunlara və qaydalara uyğunluq.

Daxili nəzarət sistemi təkcə səhvlərin deyil, həm işçilərin, həm də rəhbərliyin qanunsuz hərəkətlərinin qarşısını effektiv şəkildə ala bilər. Effektiv daxili nəzarət sisteminin təşkili çox xərc aparmamalıdır. Çünki o, iqtisadi əməliyyatların səmərəliliyini artırmaqla əlavə dəyər yaradır.

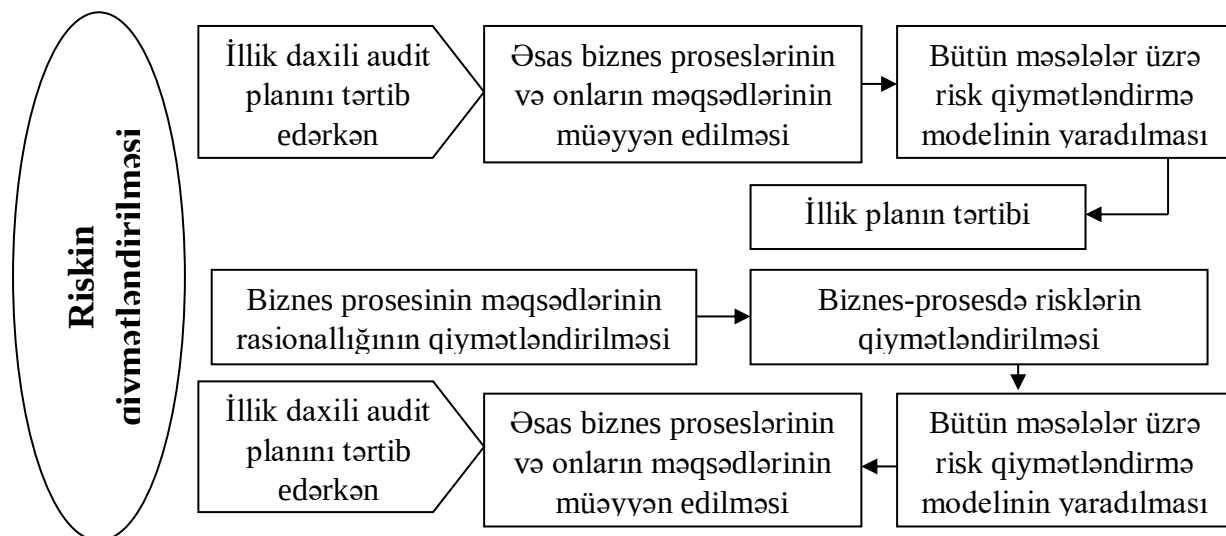
Daxili nəzarət sistemi müəssisənin məqsəd və vəzifələrinə nail olunmasını təmin etməyə, yəni uzunmüddətli gəlirliliyin planlaşdırılmış göstəricilərinə nail olmağa və etibarlı maliyyə hesabatlarının aparılmasına yönəldilməlidir. Bu sistem biznesin qanun və qaydalara, daxili normalara və prosedurlara uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin etməli, habelə gözlənilməz itkilər riskini azaltmağa və ya təşkilatın nüfuzuna xələl gətirə biləcək riski azaltmağa kömək etməlidir.

Daxili nəzarətin obyektləri müəssisənin bütün fəaliyyət sahələri olmalıdır. Daxili nəzarətin subyektləri müəssisənin nizamnaməsi və onun daxili normativ sənədləri ilə müəyyən edilmiş, o cümlədən müəssisənin mülkiyyətçiləri, rəhbər işçiləri, müəssisənin işçiləri, müəyyən edilmiş qaydada nəzarət tədbirləri həyata keçirən daxili nəzarət orqanları sistemi hesab edilməlidir.

Daxili nəzarət müəssisənin proqram xarakterli fəaliyyətinin ümumi hədəflərinin istiqamətinə uyğun olaraq idarəetmənin bütün mərhələlərində bütün funksiyalar toplusundan, o cümlədən planlaşdırma, uçot, nəzarət, təhlil və tənzimləmədən istifadə edərək qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Təşkilatların sosial riskləri müasir marketinq texnologiyalarının və ya integrasiya olunmuş marketinq kommunikasiyaları kompleksinin olmaması nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alınır. Sənayedə, energetikada, nəqliyyatda yüksək potensialı qəza və fəlakət riskləri daşıyan və nəticədə personalın sağlamlığı və həyatı üçün riski artıran yeni texnologiyalar növlərinin tətbiqi nəzərə alınmaqla peşəkar risklər təhlil edilməlidir. Təbii təhlükələrə məruz qalma nəticəsində funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətinin itirilməsi kimi potensial amillər təbii təhlükələr hesab edilir. Texnogen risklər risk qruplarına təşkilatların sektorlar üzrə və texniki amillərin törədə biləcəyi risklərə bölünür ki, bunlara yanğınlar, süni zəlzələlər, hidrokimyəvi anomaliyalar, sürüşmələr, eroziya, iqlim dəyişikliyi və s. aid edilə bilər.

Auditor riskin əhəmiyyətli risk olduğu qənaətinə gələrsə, bu risk audit prosedurlarında xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Burada riskə əsaslanan yanaşma əsasında hazırlanmış riskin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi mərhələlərini sxem 1 – də əks etdirmişik. Müvafiq ardıcılığın, kommersiya təşkilatlarında istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

Sxem 1. Daxili auditorlar tərəfindən həyata keçirilən risklərin qiymətləndirilməsi prosesində inteqrasiya olunmuş addımlar

Mənbə: [5, s. 5].

Xüsusilə siyasi və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi nəticəsində ölkədə kommersiya təşkilatlarının mənfi təsirlənməsi səbəbindən risk idarəetmə bölmələrinin əhəmiyyətinə risklərin düzgün qiymətləndirilməsi baxımından diqqətin artırılmasına ehtiyac var. Həmçinin, daxili auditlə məşğul olan struktur bölmə ilə risklərin idarə edilməsi ilə bağlı struktur qurumu ayırmağın üstünlükləri daha çox gəlirlilik, hesabatın keyfiyyəti və riskləri idarə etmək qabiliyyəti baxımından əhəmiyyətlidir [4, s. 123].

Kommersiya təşkilatlarının risk növləri aşağıdakı qaydada öz əksini tapmışdır:

- vergi riski;
- təşkilatın işinin davamlılığı riski;
- qeyri-dəqiq mühasibat hesabatları riski;
- mühasibat məlumatlarının təhrif edilməsi riskləri;
- mühasibat riskləri; şirkətlərin satın alınması,
- təşkilatın rəqabət mübarizəsi nəticəsində yaranan risklər;
- ayrı-ayrı bölmələrin yaradılmasından yaranan risklər və s.

3. Təşkilatlara təsir edən risklər və daxili nəzarət

Bir sıra mənbələrdə risk məfhumu, onun xas elementlər, eləcə də cəhətlər fərqli şəkildə izah edilir. Müvafiq sahədə həyata keçirilən tədqiqatlar xüsusilə riskin klassik və neoklassik olmaqla iki nəzəriyyəsinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Klassiklərdən bəziləri sahibkarın mənfəətini araşdırarkən əsasən fərqləndirdiyi iki element olmuşdur [3., s.16]:

- yatırılan kapitalla uyğun pay və ya faiz;
- potensial risk ilə əlaqədar ödəniş. Müvafiq nəzəriyyəyə əsasən risk müxtəlif qərarların yerinə yetirilməsi zamanı yaranan itkilərin gözlənilməsi ilə eyniləşdirilir.

Kommersiya fəaliyyətinin növləri üzrə risklərin dərk edilməsində isə sektoral xüsusiyyətlər müasir tədqiqatlar üçün xarakterikdir. Xüsusilə, risklərin baş vermə sahələri üzrə diferensiallaşdırılması və risklərin xarakterini düzgün müəyyən etmək fəaliyyətin perspektiv səmərəliliyi baxımından məqsədəuyğun hesab edilir.

Təşkilatda daxili audit və nəzarət xidmətinin yaradılması barədə qərar şirkətin sahibləri və rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilir. Belə bir qərar bir neçə amil nəzərə alınmaqla qəbul edilir, lakin ilk növbədə biznesə sahib olmaq və idarə etmək funksiyalarının ayrılması, təşkilatın ölçüsü və struktur bölmələri, eləcə də təşkilatın fəaliyyətinə xas olan risklərin səviyyəsini nəzərə alırlar [6, s.53].

İqtisadi münasibətlərdə iştirak edən istənilən kommersiya təşkilatı, sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, tipik risklərin təzahürü səbəbindən böhran hadisələrinə meyilli ola bilər. Bu baxımdan risklərin idarə edilməsi prosesini aşağıdakı kimi prosedurlar toplusu kimi nəzərdən keçirə bilərik:

- risklərin idarə edilməsinin planlaşdırılması;
- riskin müəyyən edilməsi və riskin qiymətləndirilməsi;
- riskə uyğun reaksiyanın planlanması;
- risklərin monitorinqi və nəzarəti.

Müasir şəraitdə ən təsirli olanı kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti üçün təhlükələrin bütün spektrinin idarə olunmasını nəzərdə tutan risklərin idarə edilməsinə inteqrasiya olunmuş yanaşmadır.

Risklərin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq standartlar aşağıdakı kimi əsas aspektlərə diqqət yetirir:

- inteqrasiya olunmuş yanaşma;
- risklərin idarə edilməsi sisteminin təşkilinə görə idarəetmə orqanlarının məsuliyyəti;
- risklərin idarə edilməsi funksiyasının müstəqilliyi;
- nəzarət mühitinin yaradılması;
- riski müəyyən etmək, qiymətləndirmək və təsir etmək üsullarının adekvatlığı;
- məlumat dəstəyi və monitorinq.

Risklərin idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən risklərin qiymətləndirilməsi daxili və xarici risk faktorlarının müəyyən edilməsini, habelə eyni mənfəət əldə etmək imkanı olan fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün daha az riskli variantların axtarışını əhatə edir və kommersiya təşkilatının bütün səviyyələrində həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq təcrübəyə görə, risklərin qiymətləndirilməsi daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsidir və risklərin idarə edilməsi sistemindəki çatışmazlıqları təsdiqləmək və ya aşkar etmək üçün təşkilatın qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olunmasına mənfi təsir göstərə biləcək risklərin müəyyən edilməsini və təhlilini əhatə edir.

Risklərin idarə edilməsinin təşkili zəiflikdən və risklərə dözümlülükdən asılı olaraq kommersiya təşkilatı tərəfindən müəyyən edilir. Eyni risklərin müxtəlif təşkilatlar və eyni təşkilatın müxtəlif struktur bölmələri üçün fərqli nəticələri olur.

Qeyd edək ki, əməliyyatlara və risklərə daxili nəzarət davamlı olaraq həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, bazarlarda və iqtisadi proseslərin gedişində baş verən dəyişiklikləri əks etdirmək üçün daxili audit siyasəti vaxtaşırı olaraq qiymətləndirilməlidir. Risklərin idarə edilməsi və nəzarət funksiyaları müəssisənin yeni fəaliyyətlərinə məcburi element kimi daxil edilməlidir.

4. NƏTİCƏ

Kommersiya təşkilatlarının təşkilatı strukturunda risklərin idarə edilməsi bölməsinin yerinin və digər bölmələrlə qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinin müəyyən edilməsi risklərin idarə edilməsi funksiyasının effektiv olması üçün vacib şərtlərdən biri hesab edilməlidir. Ümumilikdə qeyd etməliyik ki, risklərin idarə edilməsinin təşkilinə iki yanaşma fərqləndirə bilərik:

- birincisi bütün məsələlərin, o cümlədən strategiyaların, metodların və əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin bir şöbədə cəmləşdirilməsini nəzərdə tutur;
- ikincisi, əməliyyat risklərinin idarə edilməsinə dair məsələlərin işlənmiş metodlar əsasında öz fəaliyyət sahəsinə xas olan riskləri idarə edən müəssisənin struktur bölmələrinə verilməsidir.

İkinci yanaşma böyük təşkilatlar üçün xarakterikdir və daha yüksək səmərəliliyi təmin edir, həmçinin çox vaxt təşkilat daxilində funksiyaların təkrarlanmasının qarşısını alır. Buna əməliyyat risklərinin idarə edilməsi prosesində aşkar edilmiş uyğunsuzluqlar və ya pozuntular barədə effektiv daxili hesabat sistemi də dəstək göstərməlidir.

Aparılan tədqiqat xarakterli ümumiləşdirmələrin nəticəsi kimi qeyd etmək lazımdır ki, xüsusən kommersiya təşkilatlarında risk yönümlü yanaşmanın tətbiqi üçün hazırlanmış metodoloji yanaşmalar fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması baxımından aşağıdakılar üçün istifadə edilə bilər:

- daxili audit xidməti tərəfindən standartların hazırlanması;
- mühasibat uçotunun konkret seqmentləri ilə bağlı audit və konsaltinq firmaları tərəfindən

istifadə edilən yeni metodların yaradılması;

- daxili nəzarət və maliyyə təhlili sistemində audit və konsaltinq firmaları tərəfindən auditlərin aparılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 22 may 2007, <http://www.e-qanun.az/framework/13241>.

2. Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə beynəlxalq standartlar toplusu, 2016-2017-ci illər nəşri, I hissə / 1-ci cild, Bakı – 2019, 1415 səh.

3. Kazımlı X., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. (2011). Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti". - 187 səh.

4. Tamimi O., The Role of Internal Audit in Risk Management from the Perspective of Risk Managers in the Banking Sector. (2021). Australasian Accounting, Business and Finance Journal, V 15 Issue 2, p. 115-129.

5. Nguyen T. V. L., Development Of Internal Auditing Methods, Baikal Research Journal, vol. 7, no. 2 2016, p. 9.

6. Грабивчук В.Я., Пивень И.Г. Роль внутреннего аудита и его взаимосвязь с системой управления рисками организации. (2020). Journal of Economy and Business, vol. 4-2 (62), с. 53-56.

A.A.Садыгов

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

M.M.Алекперов

магистрант, Университет Хазар

Роль внутреннего аудита в управлении рисками коммерческих организаций

Резюме

В статье рассматривается взаимосвязь внутреннего контроля и аудита с системой управления рисками. Обоснована необходимость внутреннего контроля и аудита в деятельности коммерческих организаций. Выделены основные направления деятельности службы внутреннего аудита во взаимодействии с системой оценки рисков и управления рисками. Рассмотрены особенности контрольных мероприятий и внутреннего аудита. Характеристики деятельности определяются между службой внутреннего аудита и руководством организации. Кроме того, исследуются риски, с которыми сталкиваются коммерческие организации и их виды.

Ключевые слова: *риски, внутренний контроль, аудит, коммерческая организация, отчетность.*

A.A.Sadiqov

PhD in Economics, Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

M.M.Alakbarov

master student, Khazar University

The role of internal audit in risk management in commercial organizations

Abstract

The article discusses the relationship between internal control and audit and the risk management system. The need for internal control and audit in the activities of commercial organizations is justified. The main activities of the internal audit service are highlighted in interaction with the risk assessment and risk management system. Features of control measures and internal audit are considered. The characteristics of the activity are determined between the internal audit service and the management of the organization. In addition, the risks faced by commercial organizations and their types are investigated.

Key words: *risks, internal control, audit, commercial organization, reporting.*

R.B.Bağirov
doctoral student, Baku Business University
baghirov.riad@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.12.2021

The article was received by editorial board on 30.12.2021

Статья принята к печати 30.12.2021

FUNDAMENTALS OF COST CLASSIFICATION IN THE STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING SYSTEM

Abstract

Strategic management accounting is an accounting and analytical system of information that is important for strategic management decisions of the organization's top management. It is a system for the transformation of data flows and the formation of financial and non-financial indicators that characterize the external and internal conditions of the company's activities, the degree of effectiveness and efficiency of strategy implementation. In today's highly competitive economy, innovations in the strategic management accounting system, including cost optimization models, are increasingly in demand. As a central object of strategic planning, accounting, control and analysis, costs are the most important factor influencing the profitability of the organization, their level and degree of impact management, as well as can be significantly regulated by making strategic decisions. From this point of view, a clear, unambiguous definition of the essence of the category of "expenses" becomes even more relevant.

Key words: accounting, strategy, accounting.

Introduction

The strategic management accounting method is a set of methods and techniques for changing data flows based on the goals and objectives of senior management. The set of tools for strategic management accounting is very diverse. The most important elements of the method are:

- ways to determine information flows;
- ways of their assessment and analysis;
- methods of forecasting and reporting indicators;
- Ways of making management decisions, etc.

Main part

Scientists consider the category of "costs" in parallel with the categories of "costs" and "costs" in terms of their relationship, interchangeability and significant differences. In the process of development of economics, many foreign and local scientists have tried to concisely and accurately define the essence of "costs" and "expenses". K. Druri, CT Horngren, B. Needles, B. Ryan, MA Vakhrushina, VB Ivashkevich, VE Kerimov, OE Nikolaeva, AD Sheremet and others. have made invaluable contributions in this area.

Costs represent the sum of the economic resources of an entity that are formed in the course of the entity's operations, as well as transformed and presented in the form of the entity's assets.

This is a key indicator for assessing the organization's potential, its competitive position, external capabilities and risks in implementing the strategy. Costs have the ability to pay for themselves and bring economic benefits in the future.

Expenses are part of the expenses incurred in the reporting period to generate income and reduce the capital of the organization. These include, among other things, cash and non-cash expenses and

accounts payable.

The classification of costs proposed by K. Drury is noteworthy. According to him, first of all, accounting collects information on three cost categories:

- material costs;
- workforce;
- overhead costs.

Then the aggregate costs are divided by areas of accounting:

- 1) to calculate and estimate the cost of manufactured products;
- 2) for planning and management decisions;
- 3) to implement the control and regulation process.

The system of analytical accounting of costs provides for their grouping in each of the above areas, depending on the objectives of management [4].

It is especially important to consider this behavior of fixed costs when addressing long-term strategic objectives for the implementation of management measures.

Grouping costs by variables and fixed costs allows you to identify the following types of costs:

1) marginal (marginal) costs - the value of the increase in costs, which varies with the increase in the volume of product per unit, information on the value of marginal costs is used when deciding on the optimal volume of production; marginal revenue to assess the effectiveness of marginal costs - determines the additional income from the sale of another unit of product;

2) average fixed costs - fixed costs per unit of output;

3) average variable costs - variable costs per unit of output;

4) average total costs - variable and fixed costs per unit of output are the basis for assessing the profitability of certain types of products, works, services, goods.

The formation of an indicator of the cost of products (works, services) is the most important priority in the management accounting system. Cost of goods (works, services) means the costs expressed in monetary terms for its production and sale. The cost of a product is defined as the estimated cost of natural resources, raw materials, fuels, energy, fixed assets, labor resources and other costs incurred in its production and sale used in the production process. [6].

Under market conditions, the cost of production plays an important role in the efficiency of enterprise management, including the optimal management of costs and the use of all resources. Therefore, the cost of products (works, services) should be considered as an indicator that characterizes the results of the organization's activities and reflects the effectiveness of technical, technological, organizational and economic decisions in the production process.

Today, the place of cost in pricing and its role as an economic mechanism is of particular interest. Recently, the cost indicator has been replaced by indicators such as price and profit, and has been left in the background. Adopting a measure of profit as a key indicator for evaluating an organization's performance, I think, can lead to a misinterpretation of the role of accounting and cost analysis as insignificant. Under market conditions, every enterprise should try to find resources to reduce the cost of production, increase the competitiveness and profitability of products.

In market conditions, the price of goods is formed by the relationship between supply and demand, so they try to make more profit at lower cost.

Reducing costs is an important source of increasing profits, and thus an important factor in increasing the profitability of production. [2].

Cost has several functions:

- 1) accounting and control of all costs associated with the production and sale of products;
- 2) economic justification of the expediency of making real investments in the reconstruction, technical re-equipment and expansion of the existing enterprise;
- 3) determination of the optimal size of the enterprise;

4) economic justification and making any management decisions, etc.

In international practice, the formation of production costs is based on the following general principles:

First, any costs should be calculated where they are located. According to the relationship between production and costs, costs are divided into direct and indirect, and enterprises are divided into cost centers.

This is based on the principle of "justification" or the principle of comparing costs and benefits.

The second principle is also based on the principle of justification. Non-recoverable costs (deferred costs, unrealized planned costs) should not be included in the cost of the product. For example, advertising costs should be included in the cost of goods sold, not in residuals.

The third principle is a departure from conservatism. The principle of conservatism (prudence) is applied when compiling the balance sheet. According to this principle, goods and materials remaining in warehouses should be considered at a lower price in the market and initially recognized (historical). This principle is not used in production accounting due to the possibility of making the wrong decision due to the receipt of incorrect information.

The fourth principle is that losses in excess of the standard should not be included in the cost of production. These losses include longer downtime than standard, excessive material consumption and more plan losses, as well as losses from natural disasters.

The fifth principle - Expenses of previous periods are not included in the cost. If the above principles are not followed, the production cost of the reporting period will reflect an unrealistic level, and as a result, it will not be possible to control costs and make management decisions. However, this does not apply to deferred expenses.

Thus, the above shows that the increasing role of cost in production management requires the search for new ways and resources to reduce costs, planning the process of cost formation, improving the methods of accounting, analysis and their regulation. [2].

It is unreasonable to think about the possibility of reducing the cost and consumption of materials, increasing profitability and solvency without regulating the process of formation of costs and results.

Determining the cost range (complex) that makes up the cost of production is one of the urgent problems of restructuring the management mechanism in the process of economic reform.

The composition of the cost at different stages of economic development varies depending on the task. With the transition from one stage to another, the cost structure expands. Accelerated expansion of the cost structure is more characteristic of the last two stages of development - self-financing and market economy.

There are many opinions on the content of the cost structure. Some authors suggest the inclusion of new types of costs / expenses, while others exclude some of the existing components. In my opinion, the changes in the nature of industrial production and the organization of production in the methods of accounting, planning and calculation of the cost of production in industrial enterprises should be reflected and taken into account, the proposed changes should be scientifically substantiated.

Classification of costs on a scientific basis is of great importance for the proper organization of cost accounting. This will not only help to better plan and take into account costs, but also to analyze them more accurately, as well as to identify certain relationships between different types of costs and calculate their impact on production costs and profitability.

In the economic literature, production costs are classified according to various criteria: by type of cost, in relation to the technological process, depending on the volume of production, the method of inclusion in the cost of production, the degree of similarity, the degree of participation in production and sales, the level of coverage and at the place of production. (Table 1)

Table 1

Classification of production costs

№	Classification attribute	Types of expenses
1	According to the economic content	Cost element and expense item
2	In relation to the technological process	Basic and additional costs
3	In relation to the volume of production	Constants and Variables
4	By inclusion in the cost of production	Direct and indirect
5	About participation in the process of production and sale of the product	Production and non-production (commercial) costs
6	According to the time of occurrence	Present and future
7	According to the scope of the plan	Planned and unplanned
8	Due to the expediency of spending	Productive and unproductive
9	By type of activity	Main and auxiliary production costs, logistics costs
10	Controlled when possible	Controlled and uncontrolled expenditures

Source: *Compiled by the author.*

Classification according to economically justified features covers groupings by economic elements (cost element) and cost items (cost item). An economic element is a type of initial, homogeneous cost for the production and sale of products that cannot be broken down into components at the enterprise level.

The distribution of economic elements determines the planned and actual costs of the enterprise as a whole, as well as the salary fund, the amount of material resources received, the amount of depreciation, etc. The classification is based on the principle of economic homogeneity of costs, regardless of location and direction. A necessary condition for the use of these groupings is their systematization. [5].

The classification by economic element is the same for all enterprises, regardless of size and area. Therefore, it must be uniform and mandatory for use in all industrial enterprises. The sample nomenclature is presented in the "Regulations on the composition of costs included in the cost of the product", approved by the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated August 16, 1996 No. 111. [3]

The following economic elements were distinguished in this nomenclature:

1) Material costs (excluding returned waste):

- raw material costs;
- for spare parts for repair;
- components;
- external fuel and energy costs;
- services of third party organizations of production nature;

2) Labor costs, including payments to employees of the organization in cash and in kind; incentive supplements and benefits; compensation payments; bonuses and one-time incentive payments, as well as the costs associated with the retention of the employee under the contract.

3) Allocations for social needs (pension fund, social insurance fund, health insurance fund).

4) Depreciation of fixed assets.

5) Other expenses.

The division of costs by elements allows you to determine all the costs of production and sale of products and reflect them in the cost estimates of production. This grouping is used when compiling

the profit and loss balance to determine the need for working capital.

The grouping of costs by economic elements does not indicate the purpose and purpose of production costs, their relationship with production results and expediency, does not allow to calculate the unit cost of production, its purpose is to determine the total production costs. products. Therefore, cost items are used to manage costs, control the use of enterprise resources, determine the planned and actual cost of the product unit, and determine how much money is spent in which areas.

The object of calculation is the type of cost that constitutes the cost of both individual types of products and all products as a whole.

Value accounting items include costs that are economically diverse, combined with a common purpose and place of formation.

The grouping of valuation items is sectoral in nature. The grouping of costs in the management of domestic production by calculation items is related to the organizational and technical characteristics of production, determines the organization of analytical cost accounting in the construction organization and is intended for calculating the cost of individual products and their groups. Although the previous model of the nomenclature of accounting items lost its validity after October 1, 1996, some enterprises continue to use this model, taking into account the characteristics of the industry. [8]

The nomenclature of cost items used in the oil industry differs to some extent from the cost calculation items used in other industries.

This is due to the characteristics of technological processes. The grouping of costs by economic elements and cost items complement each other. It is advisable to use both groups in cost management. With simple production and the release of homogeneous products, these groups can overlap in small businesses.

In relation to the technological process, costs are divided into fixed and overhead costs.

The main ones costs directly related to the technological process. This includes raw materials and materials for the production of products, fuel and energy for technological purposes, wages of production workers, costs of maintenance and operation of machinery and equipment, depreciation of production equipment, etc. includes.

Overhead costs costs associated with the management of production and the organization as a whole. These include salaries of the management of production units and organizations, lighting and heating costs of production and management units, obsolescence of buildings, structures, household appliances, office expenses, postage, etc. includes.

Costs are divided into direct and indirect, depending on the method of inclusion in the cost of the product.

Direct costs are directly related to the production of a particular type of product, so they can be included directly in the cost of the product produced, as they are based on primary documents. Direct costs include raw materials and supplies for production, fuel and energy for technological purposes, salaries of production workers, social insurance premiums for production workers.

But at the same time a number of costs can not be attributed to the production of a particular product. If several types of products are produced in the workshop, then the salary of the shop manager should not be equal to the cost of all types of products in equal parts. To do this, we must relate the amount of his salary to the total cost of all products produced, and then distribute it among individual products. That is why the costs included in the distribution using special indicators and ratios, rather than directly to the cost of a particular product, are called indirect costs.

Indirect costs is associated with the production of several types of products. These costs are recorded at the place of origin during the month, distributed among the types of products in proportion to the selected base at the end of the month and included in the cost of specific types of products. Indirect costs include equipment maintenance and repair costs, lighting and heating costs, salaries of

management staff, social insurance fees from management staff salaries, etc. addir.

According to its composition, costs are divided into single-element and complex costs.

Single element costs costs, consisting of one element - materials, wages, depreciation, etc. These costs are not divided into different components, regardless of their location and purpose.

Complex costs costs that consist of more than one element, such as workshop and general plant costs, including related staff salaries, depreciation of buildings, and other one-element costs.

Costs involved in the production and sale of a product are divided into production and non-production (commercial) costs.

Production costs is related to the main activity of the enterprise, ie. is the cost of producing the product. Commercial (non-production) costs are not directly involved in production, but are necessary for the implementation of the enterprise. These include marketing research, advertising activities, etc. costs included. Production and commercial costs are the full cost of services (products, works).

Production costs are included in the cost of work for the calendar period to which they relate, regardless of the time of occurrence. For this purpose, the costs of production are divided into:

- current, ie fixed production costs;
- Disposable, ie disposable or periodically produced.

The exact division of production costs into current (for the selected month) and one-time (occurs at least once a selected month) is important for the calculation of monthly costs and is fully in line with international principles.

According to the volume of production, costs are divided into conditionally fixed (fixed) and conditionally variable (variable) costs.

Fixed (conditional fixed) costs do not depend on the volume of production during the reporting period. Fixed costs include: rent of buildings, utilities, office and household expenses, salaries of administrative and management staff with allocations to extra-budgetary funds, regular taxes (on property).

Variable (conditionally variable) costs are costs that vary in direct proportion to the increase or decrease in the volume of services provided.

Variable costs include costs incurred in the course of operating activities, components, electricity and water costs, transportation costs, salaries of key employees, allocations to non-budget funds with variable wages, taxes (income) from the financial results of the enterprise. tax, tax under the simplified taxation system). [6, p.29]

It is necessary to divide the costs into fixed and variable to a certain extent, because it is impossible to draw clear boundaries between them. It is called temporary variable and semi-fixed costs, because in certain situations, some costs can move from one category to another. [2, p.60] For example, the electricity consumed for the operation of equipment is a variable cost, the more the equipment works, the more products are produced, but the electricity for office lighting is a fixed cost, because its consumption is impossible depends on the volume of products produced.

Clearly, the composition of fixed and variable costs may vary from enterprise to enterprise, depending on the nature of the industry or the type of industry. The classification of fixed and variable costs is the theoretical basis for the organization of the Direct Costing system. [1, p.59]

The following types of conditionally variable costs are: proportional, digressive, regressive, bounce, repair, flexible. [9, p. 140]

These are costs that vary in proportion to the volume of production. Progressive costs - costs that exceed the rate of growth of production. As a rule, they arise due to the increase in the payment of refusals, downtime, overtime during non-regular work of the enterprise.

Digressive- grows more slowly than production. For example, technological energy and fuel.

Regressive- they decrease with increasing production. For example, it includes fixed costs per product. As more products are released, the cost per unit of output decreases.

Leaping- are typical costs when prices change up or down. These changes are one-time and are particularly noticeable in material-intensive industries.

Repair (delay) - as production increases, they remain at the same level for some time.

Agile - most adapted to market conditions. At different production volumes, they can behave as proportional, progressive, or regressive costs.

In the context of market relations, in the international practice of management accounting, there are also different classifications of costs. This is a dependent and independent classification, depending on the management decision.

THE RESULT

Thus, research shows that in the economic literature, production costs are classified according to various characteristics. Oil industry enterprises mainly use the traditional classification of costs by economic elements and calculation items. It meets all the requirements of planning and cost control, the calculation of the total cost of production, but it is not enough to obtain the necessary information about costs for management decisions. Therefore, in my opinion, along with this classification, it is necessary to apply a classification that meets the conditions of market relations. In particular, the use of grouping costs into fixed and variable according to the volume of production allows you to calculate the break-even point of production when studying the relationship between costs, volume of production and profit.

References:

1. Abramov AA, Gurr IE Features of the organization of functioning of the system of strategic management accounting for enterprises of internal water transport [Electronic resource] // International Accounting. (2015). No. 29. URL:www.consultant.ru (10.05.2016).
2. Abushova EE, Suloeva SB Methods and models of modern strategic analysis. // В кн .: Научно-технические ведомости СПбГПУ, 1 (187) / (2014). СПб .: Изд-во СПбГПУ, 2014, С. 165-176
3. Atkinson E., Banker R., Kaplan R., Young M. Management Accounting. (2007). 3rd ed .: Пер. с англ. М .: Publishing House "Williams". 880 p.
4. Bukalov AV "Principles of construction of accounting systems for production and calculation of self-sufficiency in oil companies" Audit and financial analysis, (2009).
5. Bukalov AV "Management accounting of losses and calculation of self-sufficiency in an oil company". (2007) g. Moscow.
6. Changli DF, Himatulin DI "On the management of production costs at the enterprise", 2009.
7. Ilysheva NN, Yuryeva LV Identification of strategic management accounting in holding structures: principles of organization and information infrastructure // All for the accountant. (2009). No. 10. URL:https://www.lawmix.ru/bux/20522
8. Foster J., Horngren I. T., Dator Sh. "Management accounting". (2007) - g. St. Petersburg, SPITER Publishing House.
9. Karimov VE "Management Accounting". (2014). "Dashkov and K" Publishing and Trade Corporation, 7th edition.
10. Kerimov V.E, Komarova N.N, Epifanov A.A "Organization of management accounting in the direct costing system". (2012). Moscow.
11. Kozlova E.P, Parashutin N.V, Babchenko T.N, Galanina E.N «Accounting». (2007). G. Moscow, Finance and Statistics.

R.B.Bağirov
doktorant, Bakı Biznes Universiteti

Strateji idarəetmə uçotu sistemində xərclərin təsnifatının əsasları

Xülasə

Strateji idarəetmə uçotu təşkilatın yuxarı rəhbərliyinin strateji idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün vacib olan məlumatlarla mühasibat və analitik təminat sistemidir. Bu, məlumat axınlarının transformasiyası və şirkətin fəaliyyətinin xarici və daxili şərtlərini, strategiyasının həyata keçirilməsinin effektivlik dərəcəsini və səmərəliliyini xarakterizə edən maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərini formalaşdırmaq üçün bir sistemdir. Artan rəqabətlə səciyyələnən müasir iqtisadi şəraitdə strateji idarəetmə uçotu sistemində yeniliklər, o cümlədən xərclərin optimallaşdırılması modelləri getdikcə daha çox tələb olunur. Strateji planlaşdırmanın, uçotun, nəzarətin və təhlilin mərkəzi obyekt kimi məsrəflər təşkilatın mənfəətinə təsir edən ən mühüm amil hesab olunur, onların təsir səviyyəsi və dərəcəsi idarəetmə, o cümlədən strateji qərarlar qəbul etməklə əhəmiyyətli dərəcədə tənzimləna bilər. Bu baxımdan "xərclər" kateqoriyasının mahiyyətinin aydın, birmənalı tərfi daha da aktuallaşır.

Açar sözlər: uçot, strateji, mühasibat.

Р.Б.Багиров
докторант, Бакинский Университет Бизнеса

Основы классификации затрат в системе учёта стратегического управления

Резюме

Стратегический управленческий учет - это учетно-аналитическая система информации, которая важна для принятия стратегических управленческих решений высшим руководством организации. Это система трансформации потоков данных и формирования финансовых и нефинансовых показателей, характеризующих внешние и внутренние условия деятельности компании, степень результативности и результативности реализации стратегии. В современной высококонкурентной экономике все более востребованы инновации в системе стратегического управленческого учета, в том числе модели оптимизации затрат. В качестве центрального объекта стратегического планирования, учета, контроля и анализа затраты являются наиболее важным фактором, влияющим на прибыльность организации, и степень и степень их влияния могут в значительной степени регулироваться руководством, включая принятие стратегических решений. С этой точки зрения четкое, однозначное определение сущности категории «расходы» становится еще более актуальным.

Ключевые слова: учёт, стратегия, бухгалтерия.

N.R.Fətahova
müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-3792-3442
nargiz.fatahova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.02.2022

The article was received by editorial board on 01.02.2022

Статья принята к печати 01.02.2022

TİKİNTİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə həm keçmiş iqtisadi sistem şəraitində, həm də müasir şəraitdə tikintinin təşkilatı və iqtisadi mexanizmin idarə edilməsinin nəzərdən keçirilməsinə keçməzdən əvvəl, hazırda tədqiqatçıların fərqli fikirlərə sahib olduqlarını və onlara fərqli mənalara qoyduqlarını nəzərə alaraq əsas anlayışları təhlil edilib. Tikintinin təşkilatı və iqtisadi mexanizmi anlayışı öz nəzəri aparatına əsaslanır. Bu baxımdan, əlaqəli kateqoriyaların bütöv bir sistemi nəzərdən keçirilir. Bu kateqoriyalara mexanizm, iqtisadi mexanizm, təşkilatı mexanizm, iqtisadi-təşkilatı mexanizm aiddir. Aralarındakı əlaqəni və qarşılıqlı asılılığı, məzmununu, təzahür formalarını və tətbiqini ortaya çıxarmaq, mexanizmin özünün ayrılmaz məzmununu açmağa imkan verir.

Açar sözlər: idarəetmə, mexanizm, iqtisadi mexanizm, təşkilatı mexanizm, iqtisadi-təşkilatı mexanizm.

Müasir şəraitdə tikintinin təşkilatı və iqtisadi mexanizmi özəl biznesin fəaliyyətinin təsiri altında, həm də əsasən dövlətin təsiri altında formalaşır. Dövlətin sərəncamında olan funksionallıq təkcə ümumi sektor problemlərinin deyil, həm də əlaqələndirici sistem xarakterli məsələlərin həllini təyin edə bilər. Bunun üçün tikintinin resurs təminatı, digər məsələlərlə məşğul olan və nəticədə nəticəyə nəzarət edən müvafiq qurumların işləməsi tələb olunur. Bu qurumların məsuliyyət payı var, ancaq yalnız ortaq fəaliyyətlər və bizneslə əməkdaşlıq əsasında ən təsirli maliyyə etibarlılığı, şəffaflıq və dayanıqlılığı təşkil etmək mümkün olur. Bu baxımdan, tikinti həcmində müsbət artımla yanaşı, sənayedə dövrü böhranların olması, həll olunmayan problemlərin və vəzifələrin sayının artması tikintinin təşkilatı və iqtisadi mexanizminin öyrənilməsinin aktuallığını və səmərəliliyinin artırılması yollarının təyin edilməsini müəyyən edir.

Tikinti digər sənaye sahələrindən fərqlənir ki, son məhsulu tikintisi bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan daşınmaz əmlakdır.

Əvvəla, bu, ciddi maliyyə, texniki və peşəkar resursların cəlb edilməsini tələb edən çox vaxt aparan, çoxşaxəli bir prosesdir. Həm də tikinti layihələri, bir qayda olaraq, yüksək qiymətə malikdir. Tikilmiş əmlak uzun illər istismar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Və nəhayət, inşaat mahiyyətə bir layihə fəaliyyətidir, çünki hər bir konkret obyektin tikintisi layihə şəklində həyata keçirilir.

Tikinti layihələrinin idarə edilməsi aşağıdakı idarəetmə qruplarını əhatə edir:

- məqsəd və vəzifələrin təyin olunmasının həyata keçirildiyi, xarici mühitin və layihənin maraqlı tərəflərinin aydınlaşdırılması, idarəetmə planlarının tərtib edildiyi layihənin təşəbbüsü və planlaşdırılması qrupları;

- layihənin icrası (icrası) qrupu, layihədə iştirak edən mütəxəssislərin, mənbələrin, materialların əlaqələndirilməsini tələb edir. Bu mərhələdə planlar həyata keçirilir;

• layihənin idarə edilməsi və monitoring qrupu, layihənin icrası üzərində daimi nəzarəti təmin edir və zəruri hallarda mənfi sapmaların təsirini azaltmağa yönəlmiş düzəldici tədbirləri dərhal görməyə imkan verir;

• layihənin tamamlanmasının son mərhələsi nəticənin müştəriyə ötürülməsi və bütün lazımı sənədlərin verilməsi prosesini tənzimləyir.

Geniş mənada bir mexanizm, hərəkət etməsi və həyata keçirilməsi nəticəsində müəyyən funksiyaları yerinə yetirən bir çox elementdən ibarət bir sistemdir. İqtisadi mexanizmin mahiyyəti, ilk növbədə, subyektin obyektiv şərtləndirilmiş olsa da, fəaliyyətindədir.

Ümumiyyətlə, layihə idarəçiliyi bir şirkətin missiya yönümlü xarakteri ilə şirkətlərin ümumi rəhbərliyindən fərqlənir. Missiya başa çatdıqda bir layihə təşkilatı ümumiyyətlə ləğv ediləcək. Layihə idarəçiliyi, əhatə dairəsi, dəyəri, vaxtı, keyfiyyəti və iştirak məmnuniyyətinin əvvəlcədən təyin edilmiş məqsədlərinə çatmaq üçün müasir idarəetmə üsullarından istifadə etməklə bir layihə boyu insan və maddi qaynaqları yönləndirmək və əlaqələndirmək sənətidir.

Bunun əksinə olaraq, biznes və sənaye korporasiyalarının ümumi rəhbərliyi daha çox əməliyyat davamlılığı ilə daha geniş bir dünyagörüşü qəbul edir. Buna baxmayaraq, ikisi arasında kifayət qədər oxşarlıqlar və fərqlər var ki, ümumi idarəetmə üçün hazırlanan müasir idarəetmə üsulları layihə idarəçiliyinə uyğunlaşdırılsın.

Bu xüsusiyyətlər, müasir tikinti istehsalının xüsusiyyətlərini nəzərə almaq üçün bu metodların məcburi uyğunlaşdırılması ilə "layihə idarəçiliyi" fənni ilə əlaqəli xüsusi idarəetmə metodlarından istifadə edilməsinin zəruriliyini diktə edir.

• tikinti prosesinin xarici risklərə yüksək həssaslığı və bu fəaliyyət növünün təhlükəsinin artması;

• tikinti layihələrinin həyata keçirilməsində iştirak edən çox sayda iştirakçı;

• tikinti layihələrinin həyata keçirilməsi üçün yaradılan təşkilatı və idarəetmə strukturlarının mürəkkəbliyi;

• tikinti obyektini istismara verildikdən sonra tikinti layihələrinin iştirakçıları arasında əlaqənin davam etdirilməsi;

• dövlət standartları, şəhərsalma tələbləri, qanunlar, məcburi qaydalar və qaydalar vasitəsilə tikinti fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin iştirakı;

• inşaat fəaliyyətinin tənzimlənməsində peşəkar cəmiyyətin (özünü tənzimləyən təşkilatlar) artan iştirakı;

• tikintinin yüksək sosial və sosial əhəmiyyəti.

Bir layihə idarəetmə çərçivəsi üçün əsas maddələr Şəkil 1-də sxematik şəkildə təqdim edilə bilər. Ümumi idarəetmə haqqında iş bilikləri və layihə ilə əlaqədar xüsusi bilik sahələri ilə tanışlıq əvəzolunmazdır. Kompüter elmləri və qərar qəbulu kimi fənlərin dəstəklənməsi də mühüm rol oynaya bilər.

Əslində, müasir idarəetmə təcrübələri və müxtəlif xüsusi bilik sahələri əvvəllər yalnız dəstəkləyici fənlər ilə müəyyən edilən müxtəlif texnika və vasitələri mənimsəmişdir. Məsələn, kompüter əsaslı məlumat sistemləri və qərarların dəstəklənməsi sistemləri indi ümumi idarəetmə üçün ümumi bir vasitədir. Eynilə, xətti proqramlaşdırma və şəbəkə təhlili kimi bir çox əməliyyat araşdırma üsulları indi bir çox bilik və ya tətbiq sahələrində geniş istifadə olunur.

Beləliklə, Şəkil 1 - də təqdimat yalnız layihə idarəetmə çərçivəsinin inkişaf etdiyi mənbələri əks etdirir.

Şəkil 1. Layihə idarəciliyində əsas tərkiblər

Xüsusilə, tikintidə layihə idarəciliyi, resurs məhdudiyyətlərinə tabe olan bir sıra əməliyyatları həyata keçirməklə həyata keçirilə biləcək bir sıra məqsədləri əhatə edir. Göstərilən məqsədlər arasında əhatə dairəsi, dəyəri, vaxtı və keyfiyyəti ilə insan maddi və maliyyə mənbələrinə qoyulan məhdudiyyətlər arasında potensial ziddiyyətlər mövcuddur. Bu ziddiyyətlər bir layihənin başlanğıcında lazımi alış -veriş etməklə və ya yeni alternativlər yaratmaqla həll edilməlidir. Sonradan, tikinti üçün layihə idarəetmə funksiyalarına ümumiyyətlə aşağıdakılar daxildir:

1. layihənin məqsəd və planlarının spesifikasiyası, o cümlədən əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi, bütçələşdirmə, planlaşdırma, performans tələblərinin qoyulması və layihə iştirakçılarının seçilməsi;

2. müəyyən edilmiş cədvəl və plana əsasən işçi qüvvəsinin, materialların və avadanlıqların alınması yolu ilə resursların səmərəli istifadəsinin maksimuma çatdırılması;

3. bütün prosesdə planlaşdırma, layihələndirmə, qiymətləndirmə, müqavilə və tikinti işlərinin düzgün koordinasiyası və nəzarəti ilə müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsi;

4. müxtəlif iştirakçılar arasında münaqişələrin həlli üçün təsirli ünsiyyət və mexanizmlərin hazırlanması.

Daşınmaz əmlak tikintisinə sərmayə, sabit və uzunmüddətli qazanc əldə etməyə imkan verən sərmayə qoymağın ən populyar və gəlirli yollarından biridir. Bu cür investisiyaların gəlirliliyi bank depozitlərindən ən azı üç dəfə yüksəkdir. Tikintiyə qoyulan investisiyaların əsas üstünlükləri arasında:

✓ ölkədəki iqtisadi vəziyyətdən müstəqillik əldə etmək və daimi passiv kirayə gəlir əldə etmək imkanı;

✓ dövlət töhfələrinə qənaət - mənzil fondu ilə bağlı ilk dəfə daşınmaz əmlak alanlar üçün gəlir vergisi dərəcəsi azaldılır;

✓ yüksək likvidlik;

✓ nisbətən kiçik investisiya miqdarı;

✓ aşağı qiymət dəyişkənliyi (qiymətli kağızlarla müqayisədə);

✓ investisiya tədbirlərinin böyük bir seçimi, layihələrdən çıxma variantları və obyektlərin özləri

Aşağıdakı cədvəl 1-də Azərbaycanın 2011-2020-ci illər üzrə tikinti müəssisələri üzrə makroiqtisadi göstəricilər göstərilmişdir. Cədvəl 1-də ikinci sütununda tikinti işlərinin dəyəri

göstərilmişdir. Burada təsvir olunduğu kimi 2015-2016-ci ildə yaşanmış devalvasiya nəticəsində azalma müşahidə olunub. Yəni 2014-cü ildə 8,591.90 milyon manat olduğu halda 2015-ci ildə bu 7,319.60 milyon manata qədər azalıb. Amma bu göstərici 2020-ci ildə artaraq 9,778.8 milyon manat olmuşdur.

Cədvəl 1

Tikinti müəssisələri üzrə makroiqtisadi göstəricilər

	Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, milyon manat	Tikinti işlərinin dəyəri, milyon manat
2011	4141.0	6115.0
2012	5,507.90	7,716.00
2013	6,753.70	8,721.20
2014	7,454.40	8,591.90
2015	6,499.50	7,319.60
2016	6,338.90	7,660.40
2017	6,750.60	7,762.10
2018	6,183.40	8,448.30
2019	6,098.8	9,439.2
2020	5577.7	9,778.8

Aşağıdakı cədvəl 2-də neft-qaz və qeyri neft-qaz sektorları üzrə əsas kapitala yönəldilmiş daxili və xarici investisiyalar təsvir olunmuşdur. Burada 2020-ci ilin summasının 2018 və 2019-cu illə müqayisədə azaldığı müşahidə olunur. 2020-ci ildə göstərici 17 milyard 226 milyon olduğu halda 2018-ci ildə 17 milyard 244 milyon, 2019-cu ildə 18 milyard 539 milyon olmuşdur. Bu göstəricilərin neft-qaz sektorundan daha çox qeyri-neft-qaz sektorunda müşahidə olunur. 2019-cu illə müqayisədə neft-qaz sektoru 95.7 faizdən 102.2 faizə qalxdığı halda, qeyri-neft-qaz sektoru isə 110.7 faizdən 88.4 faizə düşmüşdür.

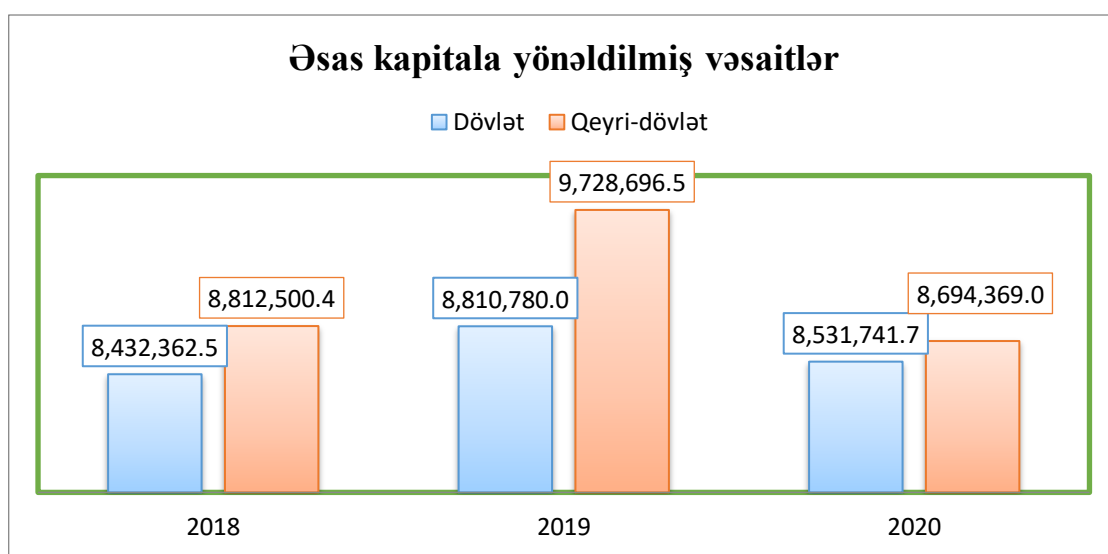
Cədvəl 2

Neft-qaz və qeyri neft-qaz sektorları üzrə əsas kapitala yönəldilmiş daxili və xarici investisiyalar

	Əsas kapitala investisiyalar, min manat	o cümlədən:			
		neft-qaz sektoru		qeyri neft-qaz sektoru	
		min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə
2018					
Cəmi	17,244,862.9	5 995 208,6	68.3	11,249,654.3	121.6
daxili	11,874,854.6	2,496,567.6	110.0	9,378,287.0	138.0
xarici	5,370,008.3	3,498,641.0	53.8	1,871,367.3	76.2
2019					
Cəmi	18 539 476,5	5 848 882,9	95,7	12 690 593,6	110,7
daxili	12 867 067,9	2 404 900,1	94,5	10 462 167,8	109,5

xarici	5 672 408,6	3 443 982,8	96,6	2 228 425,8	116,9
2020					
Cəmi	17,226,110.7	5987590.7	102.2	11,238,520.0	88.4
daxili	12,070,798.9	2,302,992.6	95.6	9,767,806.3	93.2
xarici	5,155,311.8	3,684,598.1	106.8	1,470,713.7	65.9

Aşağıdakı qrafik 1-də əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər təsvir olunmuşdur. Burada 2020-ci ilin cəminin 2018 və 2019-cu illə müqayisədə azaldığı müşahidə olunur. Qrafikdə illərlə yanaşı vəsaitlərin dövlət və qeyri-dövlət olmaqla iki istiqamətdə paylandığı müşahidə olunur. 2019-cu ilin digər illərə nisbətən daha çox əsas kapitalla vəsait yönəlmişdi. Amma qrafikdə də göründüyü kimi qeyri-dövlət sahəsinə daha çox vəsait yönəlib.

Qrafik 1. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər

Cədvəl 3

Əsas kapitalla investisiyalar, maliyyə mənbələri üzrə

	2019		2020	
	Min manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə	Min manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə
Əsas kapitalla investisiyalar, cəmi	18,539,476.5	100.0	17,226,110.7	100.0
o cümlədən maliyyə mənbələri üzrə:				
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	9,093,772.1	49.0	9,710,568.8	56.4
Bank kreditləri	2,293,568.0	12.4	1,064,315.1	6.2
Büdcə vəsaitləri	5,339,396.3	28.8	4,729,610.3	27.4
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	218,583.3	1.2	258,446.2	1.5
Əhəlinin şəxsi vəsaiti	1,237,102.2	6.7	995,574.8	5.8
Sair vəsaitlər	357,054.6	1.9	467,595.5	2.7

Cədvəl 3-də əsas kapitalla investisiyalar, maliyyə mənbələri üzrə təsvir olunmuşdur. Burada dominantlığı müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri üzrə kateqoriya əldə etmişdir. Demək olar ki,

əsas kapitalla investisiyaların yarısı buraya daxildir. 2019-cu ildə əsas kapitalla investisiyalar 18 milyard manat olduğu halda bunun 9 milyard manat müəssisə və təşkilatların öz vəsaitlərinə daxildir. Sonrakı yeri büdcə vəsaitləri, sonra bank kreditləri təşkil edir.

Tikinti layihələrinin idarə edilməsi üçün müasir idarəetmə bilikləri, həmçinin dizayn və tikinti prosesinin anlaşılması tələb olunur. Tikinti layihələrinin tamamlanması üçün tələb olunan vaxt çərçivəsi kimi müəyyən bir məqsəd və məhdudiyyətləri var. Müvafiq texnologiya, institusional tənzimləmələr və ya proseslər fərqli olsa da, bu cür layihələrin idarə edilməsi, aerokosmik, əczaçılıq və enerji inkişafı kimi digər ixtisas və ya texnologiya sahələrində oxşar tipli layihələrin idarə edilməsi ilə çox oxşardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://president.az/>
2. www.economy.gov.az
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <https://www.cbar.az>

H.P.Фатахова

преподаватель, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-3792-3442

Направления совершенствования механизма организации и управления строительством Резюме

В статье, прежде чем перейти к вопросам управления организационно-экономическим механизмом строительства, как в прежней экономической системе, так и в современных условиях, проводится анализ основных понятий с учетом того, что исследователи сейчас имеют разные мнения и придают им разный смысл. Концепция организационно-экономического механизма строительства базируется на его теоретическом аппарате. В связи с этим рассматривается целая система родственных категорий. К этим категориям относятся механизм, экономический механизм, организационный механизм, организационно-экономический механизм. Выявление взаимосвязи и взаимозависимости между ними, их содержанием, формами проявления и применения, что позволяет выявить содержание самого механизма.

Ключевые слова: управление, механизм, экономический механизм, организационный механизм, организационно-экономический механизм.

N.R.Fatahova

teacher, Azerbaijan Architecture and Construction University
ORCID 0000-0003-3792-3442

Directions for improving the organization and management of construction Abstract

Before moving on to the management of the organizational and economic mechanism of construction in both the former economic system and the modern context, we will analyze the basic concepts, given that researchers now have different views and give them different meanings. The concept of organizational and economic mechanism of construction is based on its theoretical apparatus. In this regard, a whole system of related categories is considered: mechanism, economic mechanism, organizational mechanism, organizational and economic mechanism. Revealing the relationship and interdependence between them, their content, forms of manifestation and application, allows to reveal the inseparable content of the mechanism itself.

Key words: management, mechanism, economic mechanism, organizational mechanism, organizational and economic mechanism.

F.K.Mustafazadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
fidan.m99@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 04.02.2022

The article was received by editorial board on 04.02.2022

Статья принята к печати 04.02.2022

BİZNES STRATEGİYASINDA RİSK VƏ STRESLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Hər bir uğurlu şirkət gələcəkdə yeni uğurlar əldə etmək üçün bunun çox vacib olduğunu dərk edərək biznesin inkişafı strategiyasına malik olmalıdır. Biznes strategiyası şirkətin məqsədlərinə çatmaq üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyətlərin integrasiya olunmuş modelidir. Strategiyanın məzmunu fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək üçün istifadə olunan qərar qəbul etmə qaydalarının məcmusudur. Başqa sözlə, bu, şirkətin indi olduğu yerdən olmaq istədiyi yerə necə köçürülməsi planıdır. Yəni biznes məqsədlərinə çatmaq üçün bir yol tapmaqdır.

Müasir biznesi risksiz təsəvvür etmək mümkün deyil, çünki biznesin uğuru təkcə seçilmiş biznes strategiyasının düzgünlüyündən və etibarlılığından deyil, həm də kritik vəziyyətlərin ehtimalını nəzərə almaqdan asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşamaq üçün texniki yeniliklərin tətbiqi, cəsarətli və qətiyyətli hərəkətlər barədə qərar qəbul etməliyə ki, bu da riski artırır. Beləliklə, sahibkarın əsas vəzifələri riskdən qaçmaq deyil, risk dərəcəsini qiymətləndirmək və onu idarə etmək bacarığıdır.

Açar sözlər: *biznes, strategiya, risk, stress, idarəetmə, qərar qəbulu, riskin azaldılması.*

GİRİŞ

Bazarda lider mövqe tutmağa çalışan və maksimum mənfəət əldə etmək istəyən müəssisə dəyişikliklərdən, yeni baxışlardan və risklərin idarə edilməsinə yanaşmalardan kənarda qala bilməz. Nəticədə, təşkilatın məqsədlərinə çatmasına mane ola biləcək həm daxili, həm də xarici bütün riskləri nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, mövzunun aktuallığı bütün təşkilatda koordinasiya olunan fors-major vəziyyətlərində idarəetməyə integrasiya olunmuş, kompleks yanaşmanın işlənilib hazırlanması zərurətindən irəli gəlir. Risklərə effektiv təsir göstərmək qabiliyyəti müəssisənin uğurlu fəaliyyət göstərməsinə, maliyyə sabitliyinə, yüksək rəqabət qabiliyyətinə və sabit gəlirliliyinə imkan yaradır. Stress təşkilatda davranışın sabitliyinə və ümumilikdə cəmiyyətin həyatına təsir edən əsas sosial problemdir. Son illərdə bu problemin əhəmiyyəti çox artmaqdadır, bu, sosial-iqtisadi dəyişikliklər prosesləri və real iqtisadi böhranla əlaqələndirilir. Müasir bir insan üçün stress ən çox işdə çox işləməkdən, işi daha yaxşı görməyə çalışdıqda baş verir, lakin sonra gücü tükənir və getdikcə daha pis işləməyə başlayır.

Bir insan üçün stress adi bir fenomen halına gəlir, buna görə də performans əhəmiyyətli dərəcədə azalır, sağlamlıq pisləşir, səhv qərarlar qəbul etmək ehtimalı artır və münaqişə vəziyyətləri yaranır. Bu baxımdan, stresli vəziyyətlərin təsirindən qorunmaq üçün müxtəlif texnologiyalar yaradılır.

Risk və streslərin mahiyyəti və idarə edilməsi

Risk problemi maliyyə və sənaye fəaliyyətlərində əsas anlayışlardan biridir. Sahibkarlıq fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Risk kapitalın səmərəli istifadəsi üçün stimül rolunu oynayır. Dünya təcrübəsində sahibkarlıq fəaliyyəti vətəndaşların və onların birliklərinin mənfəət əldə etməyə yönəlmiş, öz riski və əmlak məsuliyyəti ilə həyata keçirilən təşəbbüskar, müstəqil fəaliyyəti

kimi müəyyən edilir. Nəticədə risk həm nəzəriyyədə, həm də idarəetmə praktikasında daha mühüm müstəqil məna kəsb etmişdir.

Rus alimi T.Naumoviç belə qeyd edirdi ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində risk sahibkarlığın əsas elementidir. "Risk" kateqoriyası, bu sahibkarlıq fəaliyyətində resurslardan səmərəli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş variantla müqayisədə potensial mümkün, ehtimal olunan resurslar itkisi və ya gəlir çatışmazlığı təhlükəsi kimi müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə desək, risk sahibkarın əlavə xərclər şəklində itkilərə məruz qalması və ya gözlədiyindən aşağı gəlir əldə etməsi təhlükəsidir. [1]. Riskin tərfi, mahiyyəti və təbiəti ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu, hadisənin çoxşaxəli olması, real fəaliyyətdə kifayət qədər istifadə olunmaması, mövcud qanunvericilikdə məlumatsızlıq ilə bağlıdır. Bir-birini tamamlayan və riskin ümumi məzmununu əhatə edən iki əsas anlayışı nəzərdən keçirək.

Birinci tərif ondan ibarətdir ki, risk müəyyən istehsal və maliyyə fəaliyyəti nəticəsində müəssisə tərəfindən öz resurslarının bir hissəsinin itirilməsi, gəlirin itirilməsi və ya əlavə xərclərin yaranması ehtimalı (təhlükəsi) kimi müəyyən edilir. Buna görə də risk dedikdə xoşagəlməz hadisənin baş vermə, uğursuzluq, təhlükə ehtimalı nəzərdə tutulur.

Riskin ikinci tərfi birbaşa "risk vəziyyəti" anlayışı ilə bağlıdır. Situasiya, ümumiyyətlə, fəaliyyət növü üçün müəyyən bir mühit yaradan müxtəlif vəziyyət və şərtlərin birləşməsidir, məcmusudur. Ətraf mühit verilən hərəkətin həyata keçirilməsini asanlaşdırır və ya əngəlləyə bilər. [2] Risk vəziyyətində müəyyən bir variantın ehtimal dərəcəsini kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən etmək mümkündür və bu, üç şərtlə müşayiət olunur:

- qeyri-müəyyənliyin olması;
- alternativ seçmək ehtiyacı (seçimdən imtina da daxil olmaqla);
- seçilmiş alternativlərin həyata keçirilməsi ehtimalını qiymətləndirmək bacarığı.

Risk vəziyyəti qeyri-müəyyənlik vəziyyətindən keyfiyyətə fərqlənir. Qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların və ya hadisələrin nəticələrinin baş vermə ehtimalı, prinsipə, qeyri-müəyyəndir. Buna görə də, risk vəziyyəti bir növ qeyri-müəyyənlik vəziyyətidir, çünki onda hadisələrin baş verməsi ehtimal edilir və müəyyən edilə bilər.

Risk, uğursuzluq halında daha pis vəziyyətdə olmaq ehtimalı (təhlükə dərəcəsi) olduqda, seçim şəraitində (xoşbəxt nəticə ümidi ilə seçim vəziyyətində) həyata keçirilən bir hərəkətdir. [3]

Risk, qaçılmaz seçim vəziyyətində qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması ilə bağlı fəaliyyət kimi daha dolğun şəkildə müəyyən edilir, bu prosesdə nəzərdə tutulan nəticəyə nail olmaq, uğursuzluq və məqsəddən yayınma ehtimalını kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirmək mümkündür.

Son tərifdən "risk" anlayışının mahiyyətini təşkil edəcək əsas elementləri ayırmaq olar.

1. Seçilmiş alternativin həyata keçirildiyi nəzərdə tutulan məqsəddən yayınma ehtimalı (həm mənfi, həm də müsbət xassələrin kənarlaşması).
2. İstənilən nəticənin əldə edilməsi ehtimalı.
3. Məqsədinə çatmaqda inamın olmaması.
4. Qeyri-müəyyənlik şəraitində seçilmiş alternativin həyata keçirilməsi ilə bağlı maddi, mənəvi və digər itkilərin mümkünlüyü. [4]

Baş vermə vaxtına görə risklər retrospektiv, cari və perspektivə bölünür. Retrospektiv risklərin təhlili, onların xarakteri və azaldılması üsulları cari və gələcək riskləri daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Baş vermə amillərinə görə risklər siyasi və iqtisadi (kommersiya) bölünür. Siyasi risklər biznesə təsir edən siyasi mühitin dəyişməsi nəticəsində yaranan risklərdir. İqtisadi risklər müəssisənin iqtisadiyyatında və ya ölkə iqtisadiyyatında baş verən əlverişsiz dəyişikliklər nəticəsində yaranan risklərdir.

Mühasibat uçotunun xarakterinə görə risklər xarici və daxili bölünür. Xarici risklərə müəssisənin və ya onun təmas auditoriyasının (sosial qruplar, konkret müəssisənin fəaliyyətinə

potensial və (və ya) real marağ göstərən hüquqi və (və ya) fiziki şəxslər) fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olmayan risklər daxildir. Xarici risklərin səviyyəsinə - siyasi, iqtisadi, demoqrafik, sosial, coğrafi və s. amillər təsir edir.

Daxili risklərə müəssisənin özünün və əlaqə auditoriyasının fəaliyyətindən irəli gələn risklər daxildir. Onların səviyyəsinə müəssisə rəhbərliyinin işgüzar fəaliyyəti, optimal marketing strategiyasının seçimi, siyasəti, taktikası və digər amillər: istehsal potensialı, texniki təchizat, ixtisas səviyyəsi, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, təhlükəsizlik tədbirləri təsir edir.

Nəticələrin xarakterinə görə risklər xalis və spekulativ olaraq bölünür. Xalis risklər (sadə) yalnız itki ehtimalını nəzərdə tutan risklərdir. Bu növ yalnız ziyan vurma təhlükəsini ehtiva edir, heç bir qalibiyyət ehtimalı yoxdur. Bu risklərin səbəbləri təbii fəlakətlər, müharibələr, qəzalar, cinayət əməlləri, təşkilatın fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması və s. ola bilər. Spekulativ risklər (dinamik və ya kommersiya) həm qazanc, həm də itki ehtimalını ehtiva edən risklərdir. Spekulativ risklərin səbəbləri bazar konyukturasının dəyişməsi, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər və s. ola bilər.

Biznesin növlərinə uyğun olaraq adətən istehsal, kommersiya, maliyyə, habelə sığorta riskini fərqləndirilir.

İstehsal riski - xarici mühitin mənfi təsiri nəticəsində müəssisə tərəfindən məhsul, mal, xidmət və digər istehsal fəaliyyəti növləri üzrə öz plan və öhdəliklərini yerinə yetirməməsi, habelə yeni texnika və texnologiyaların, əsas və dövrüyyə fondlarının, xammalın, iş vaxtının lazımi səviyyədə istifadə edilməməsi riskidir. İstehsal riskinin baş verməsinin ən vacib səbəbləri arasında təxmin edilən istehsal həcmələrinin mümkün azalması, maddi və (və ya) digər xərclərin artması, artan ayırmaların və vergilərin ödənilməsi, aşağı çatdırılma intizamı, avadanlıqların itirilməsi və ya zədələnməsi, və s. göstərmək olar.

Kommersiya riski - sahibkarın istehsal etdiyi və ya aldığı mal və xidmətlərin satışı prosesində yaranan riskdir. Kommersiya riskinin səbəbləri bunlardır: bazar şəraitinin dəyişməsi və ya digər şərait nəticəsində satışın həcmi azalması, əmtəələrin alış qiymətinin artması, tədavi zamanı malların itirilməsi, paylama xərclərinin artması və s.

Maliyyə riski - firmanın maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi riskidir. Onun səbəbləri bunlardır: valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar investisiya və maliyyə portfelinin dəyərdən düşməsi, ödənişlərin həyata keçirilməməsi; müharibələr, iğtişaşlar, fəlakətlər və s.

Sığorta riski - sığorta şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş hadisənin baş verməsi riski, bunun nəticəsində sığortaçı sığorta ödənişini (sığorta məbləğini) ödəməyə borcludur. Riskin nəticəsi həm sığorta müqaviləsinin bağlanmasından əvvəlki mərhələdə, həm də sonrakı mərhələlərdə - təkrar sığorta, sığorta ehtiyatlarının formalaşması və s.-də səmərəsiz sığorta fəaliyyəti nəticəsində yaranan itkilərdir. Sığorta riskinin əsas səbəbləri bunlardır: yanlış müəyyən edilmiş sığorta tarifləri, sığortalının aludəçi metodologiyası; müharibələr, iğtişaşlar, fəlakətlər və s.

Sahibkarın nəzarətindən kənar xarici riskləri nəzərdən keçirək. Ölkə riski biznes fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi ilə birbaşa əlaqəli riskdir. Onlar idxal və ixrac edən ölkələrin siyasi və iqtisadi sabitliyindən asılıdır. Ölkə riskinin səbəbləri dövlət hakimiyyətinin qeyri-sabitliyi, dövlət quruluşunun və qanunvericiliyinin xüsusiyyətləri, hökumətin həyata keçirdiyi səmərəsiz iqtisadi siyasət, etnik və regional problemlər, müxtəlif sosial qrupların maraqlarının kəskin qütbləşməsi və s. ola bilər.

Valyuta riskləri valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə bağlı risklərdir. Valyuta riskinin miqyası valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin itirilməsi ilə əlaqələndirilir, buna görə də əməliyyatın tarixi ilə ödəniş anı arasındakı vaxt boşluğu ilə birbaşa mütənasibdir.

İxracatçının məzənnə itkiləri o zaman yaranır ki, müqavilə ödəniş valyutası düşməmişdən əvvəl bağlanır, çünki ixracatçı əldə edilən gəlirlər üçün daha az milli pul alır. İdxalçı isə məzənnə yüksəldikdə itkilərə məruz qalır, çünki onu əldə etmək üçün daha çox milli valyuta vəsaiti xərcləməli

olacağıq. Vergi riskləri iki mövqedən - sahibkar və dövlətdən nəzərə alınır. Sahibkarın vergi riski vergi siyasətində mümkün dəyişikliklərlə (yeni vergilərin yaranması, vergi güzəştlərinin ləğvi və ya azaldılması və s.), habelə vergi dərəcələrinin dəyərinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Dövlətin vergi riski vergi siyasətində və ya vergi dərəcələrinin dəyərinin dəyişməsi nəticəsində büdcə gəlirlərinin mümkün azalmasından ibarətdir.

Fors-major riski sahibkarın öz fəaliyyətini həyata keçirməsinə mane olan təbii fəlakətlər (təbii fəlakətlər: daşqınlar, zəlzələlər, tufanlar və digər iqlim fəlakətləri), müharibələr, inqilablar, çevriliş, tətilər və s. riskidir. Fors-major hallar nəticəsində dəyən zərərin ödənilməsi, bir qayda olaraq, ixtisaslaşmış sığorta şirkətlərində sığorta əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirilir.

Daxili risklər, xarici risklərdən fərqli olaraq, sahibkarın səriştəsizliyi səbəbindən verdiyi səhv qərarlarla müəyyən edilir.

Təşkilati risk işin təşkilindəki çatışmazlıqlar nəticəsində yaranan riskdir. Təşkilati riskin əsas səbəbləri bunlardır:

a) aşağı təşkilat səviyyəsi: planlaşdırma və dizayn səhvləri; işin koordinasiyasının olmaması; zəif tənzimləmə; yanlış təchizat strategiyası; kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsində səhvlər;

b) marketinq fəaliyyətinin təşkilində çatışmazlıqlar: məhsulların yanlış seçimi (satış yoxdur); aşağı keyfiyyətli məhsul; satış bazarının səhv seçilməsi; bazar tutumunun düzgün müəyyən edilməməsi; yanlış qiymət siyasəti (malların saxlanması);

c) qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti.

Resurs riskinin əsas səbəbləri bunlardır: vəziyyətin dəyişməsi zamanı resurslar üçün təhlükəsizlik marjasının olmaması; işçi qüvvəsinin çatışmazlığı; materialların olmaması; təchizatın pozulması; məhsulların çatışmazlığı. [2. s.220]

Firmanın və ya fərdi sahibkarın sərbəst vəsaitləri olduqda, investisiyanın həcmi müəyyən etmək kimi çətin problemi həll etmək lazımdır. İnvestorun portfeli onun saxladığı qiymətli kağızlar toplusudur. [5] Portfel riski müəyyən növ qiymətli kağızlar, eləcə də kreditlərin bütün kateqoriyası üzrə itki ehtimalıdır. Qiymətli kağızlar portfelini yaratmaq üçün hər hansı bir maliyyə aktivinə pul yatırmaq kifayətdir.

"Stress" sözü gündəlik həyatda açıq şəkildə mənfi mənə qazanmışdır. Bununla belə, Q. Selye dəfələrlə vurğulamışdır ki, stress təkcə təbii deyil, həm də insan orqanizminin və psixikasının çətin vəziyyətlərə tamamilə normal reaksiyasıdır, ona görə də onun tam olmaması ölüm kimidir. [6] Mənfi nəticələr stresin özündən deyil, onunla əlaqəli reaksiyalardan qaynaqlanır. Ona görə də stress yarada bilən amillərin təsirinin azaldılması üzrə işlərin təşkili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə yüksək deyil, həm də çox aşağı stress səviyyələri məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarır. Bu hallar rəhbərliyi işçilər arasında stressin səbəblərini dərinlən təhlil etməyə və onun səviyyəsini tənzimləmək üçün tədbirlər hazırlamağa məcbur edir.

Stress zamanı insan öz emosiyalarını idarə edə, bütün vəziyyəti təhlil edə və adekvat qərarlar qəbul edə bilər. İndiki vaxtda stress faktorundan asılı olaraq, fizioloji və psixoloji cəhətdən aydın şəkildə ifadə olunan müxtəlif stress növləri fərqləndirilir. Psixoloji stress informasiya və emosional olaraq bölünür. Əgər insan bir işin öhdəsindən gələ bilmirsə, ən yüksək məsuliyyətlə düzgün tempdə düzgün qərarlar qəbul etməyə vaxtı yoxdursa, yəni informasiya həddindən artıq yükləndiyi zaman informasiya stressi yarana bilər. İnsan psixoloji cəhətdən hazır olmadığı bir hadisə ilə qarşı-qarşıya gəldiyi zaman psixoloji gərginlik yaşayır və emosional stress keçirir. Emosiya insanın münasibətlərinin (razılıq, narazılıq, gultmək, ağlamaq və s.) ifadə olunması prosesidir.

G.Selye stressin inkişafında 3 mərhələ müəyyən etmişdir:

1) narahatlıq mərhələsi (orqanizm müəyyən bir narahatedici ekoloji faktorla qarşılaşır və ona uyğunlaşmağa çalışır);

2) müqavimət mərhələsi (yeni şəraitə uyğunlaşma baş verir);

3) tükənmə mərhələsi ("adaptiv enerjinin" tükənməsi) [7]

Stress kollektiv səviyyədə oxşar şəkildə özünü göstərir. Peşəkar fəaliyyətlə bağlı stressi təsvir etmək üçün müxtəlif anlayışlardan istifadə olunur: “iş stressi”, “peşəkar stress”, “təşkilati stress”. “İş stressi” işlə bağlı səbəblərdən – iş şəraiti, iş yeri, “peşə gərginliyi” – peşə, məşğuliyyət və ya fəaliyyət növü ilə bağlı səbəblərdən, “təşkilati stress” isə subyektə mənfi təsirdən yaranır. Pis iş şəraiti, zəif texniki təchizat, nizamsız iş yükü, uyğun olmayan iş qrafiki və digər bu kimi səbəblər işçiyə mənfi təsir göstərə bilər. Bu və digər amillər təkcə təşkilatın qeyri-kamilliyi ilə bağlı deyil, həm də obyektiv səbəblərdən (əlverişsiz iqlim şəraiti, zəruri texniki həllərin olmaması, bu növ əməyə qeyri-bərabər tələbat, məcburi gecə-gündüz iş və ya növbətçilik, və s.). Onlar təşkilatdan kənarda, məsələn, fərdi əməkdə fəaliyyət göstərə bilərlər. Bu cür amillər iş stresinə səbəb olur.

Müəyyən bir iş yerinin (region, sənaye) xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bir çox peşələr kifayət qədər spesifik stressorlarla əlaqələndirilir. Belə olan halda, peşənin özünün stresli olduğu tez-tez deyilir. Bu vəziyyət “peşə stressi” ifadəsini işlətməyə əsas verir. Nəhayət, işçi qrupdakı əlverişsiz psixoloji iqlim, bacarıqsız rəhbərlik, vəzifə öhdəliklərinin səmərəsiz və ya kifayət qədər dəqiq bölüşdürülməməsi, zəif təşkil edilmiş məlumat axını, fəaliyyətin qeyri-müəyyən məqsədləri, müəssisənin inkişaf perspektivləri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik və bir sıra digər amillər müvafiq təşkilatın (müəssisə, idarə) işçilərinin təşkilati gərginliyinə səbəb olur.

Təşkilat stressi, müəyyən bir təşkilati strukturda iş yerində peşə vəzifələrini yerinə yetirərkən yüksək yüklərlə, təşkilati iş şəraitinin qeyri-kamilliyini aradan qaldırmaqla əlaqəli psixi stressdir. [8]. Təşkilati stress üç səviyyəli təşkilatdaxili amillərlə müəyyən edilir: qrup qarşılıqlı əlaqə, personalın şəxsi xüsusiyyətləri, təşkilat mühiti, həmçinin xarici stress amilləri. Başqa sözlə, təşkilati stress müəyyən təşkilati-istehsal vəziyyətinə cavab olaraq şəxsiyyətin uyğunlaşma mexanizmlərinin gərginliyində özünü göstərir.

Təşkilati stressə yüksək peşəkar tələblər, rol ziddiyyətləri, müəyyən peşələr üçün ekstremal fəaliyyət şəraiti də daxildir. Təşkilati stressin əsas səbəbi və ümumi əlaməti təşkilatın tələbləri, ondakı işin cəlbədiciliyi, işçinin gözləntiləri və real imkanları arasında daxili ziddiyyətin olmasıdır. Təşkilati stressin əsas səbəbləri liderliyin zəifliyi və qeyri-qənaətbəxş psixoloji iqlimdir. Sonuncu halda həmkarların peşəkar qarşılıqlı yardımı pozulur. Buna görə də, həmkarlarının eyni çətinlikləri yaşadıklarını başa düşməkdən peşəkar problemləri müzakirə etmək, razılıq, dəstək və arxayınlıq almaq imkanı məhduddur.

Stress ehtimalını artıran bir sıra səbəblər vurğulanır. Əgər menecer onları tanıyırsa, işi elə təşkil edə bilər ki, onların təsirini minimuma endirsin; yəni:

1. İş prosesinin xüsusiyyətləri stressə səbəb olur (səylərin konsentrasiyasını tələb edən yüksək yüklər, işin oxşarlığı, ən müxtəlif hərəkətlərin əksəriyyətini yerinə yetirmək zərurəti, nəticədə fəaliyyətin tempi artır, vaxtın olmaması istirahət üçün - bütün bunlar çox vaxt fiziki və zehni tükənməyə səbəb olur). Bunun qarşısını almaq üçün işin əlabatan təşkili kömək edir, bu zaman mütəxəssis həddindən artıq yük almır və iş dövrləri istirahətlə əvəzlənir.

2. İşçinin və ya menecerin üzərinə qoyulan çox yüksək məsuliyyət (bu amil psixoloji üsullardan istifadə etməklə həll oluna bilər - insanlar bəzi xoşagəlməz hadisələrin təhlükəsini və dönməzliyini şişirtməyə meyillidirlər, bunu nəzərə almaq lazımdır). Heç bir insan səhvsiz deyil. Hətta yüksək vəzifələrə çatan rəhbərlər də bir vaxtlar səhvlərə yol veriblər. Əhəmiyyətli olan səhv etməmək deyil, onları doğru zamanda etiraf etmək və onları düzəltmək üçün səy göstərməkdir.

3. Kollektivdə xoşagəlməz mənəvi vəziyyət (ilk baxışda görünə bilər ki, iş həmişəki kimi gedir, işçilərin bütün vəzifələri normal şəkildə yerinə yetirilir). Bununla belə, işin keyfiyyəti həqiqətən də getdikcə aşağı düşür. Məsələn, komandada münasibətlər ziddiyyətli və işçilər nəinki yardımını dayandırır, əksinə, bu zaman sakitcə bir-birlərinə zərər vurmağa çalışırlar.

4. Bəzi təşkilatlarda menecerlər bilərəkdən işçiləri bir-biri ilə rəqabət aparan iş mühiti yaradırlar. Bəzən elə olur ki, bu, tabeçiliyində olanların diqqətini rəhbərin özünün nöqsanlarından yayındırmaq üçün edilir. Rəqabətə əsaslanan münasibətlərin qurulmasında mənə var, rəqabət daha

yüksək nailiyyətlər üçün güclü səbəbdir. Amma sonda bu sistem işçilərin yorğunluğuna gətirib çıxarır, çünki mübarizə vəziyyətində heç bir insan uzun müddət yaşaya bilməz. Belə bir vəziyyətdə, ən dözümlü qalib gəlir, lakin hətta o, tezliklə yer itirməyə başlayır. Bu o demək deyil ki, rəqabətdən əl çəkmək lazımdır.

5. Narahatlıq və ümitsizlik hisslərinə səbəb olan stress. Öz imkanlarına uyğun bir iş tapmayan mütəxəssis təşkilatdakı dəyərində və mövqeyinə şübhə etməyə başlayır və özünü mükafatsız hiss edir.

6. Stressin daha gizli səbəbi işçiyə zidd tələblər qoyulduqda baş verən rol münaqişəsidir. Çox vaxt bu vəziyyət təkbəşinə idarəetmə prinsipinin pozulması ilə nəticələnir: iki menecer işçiyə əks göstərişlər verə bilər. Rolların toqquşması mütəxəssisin aid olduğu qeyri-rəsmi qrupun normaları ilə rəsmi təşkilatın tələbləri arasındakı fərqdən yaranır (insan qrup tərəfindən qəbul olunmaq istəyir və eyni zamanda rəhbərliyin tələblərinə əməl etməyə çalışır). - o, narahatlıq və gərginlik hiss edir).

7. Səbəb isə əksinədir. Bu, rolların qeyri-müəyyənliyi ilə müəyyən edilir (işçinin ondan nə gözlədiyini tam bilmədiyi bir vəziyyət), burada tələblər qaçınma və qeyri-müəyyəndir. Əgər insan nə etməli olduğunu, necə edəcəyini və bu hərəkətlərin necə qiymətləndiriləcəyini bilmirsə, narahatlıq və təşviş yaranır.

8. Səbəb çox vaxt: monoton və maraqsız işdir. Daha maraqlı işləri olan insanlar daha az narahat olur və fiziki xəstəliklərə daha az meyillidirlər. Maraqlı iş anlayışı nisbidir. Bir insan üçün maraqlı olanın digəri üçün maraqsız olması ehtimalı azdır, buna görə də stresli bir vəziyyəti həll edərkən klişelərdən getməmək lazımdır.

9. Stress pis fiziki şərait (yüksək və ya aşağı temperatur, zəif işıqlandırma, çox yüksək səs) nəticəsində də yarana bilər.

Stressə səbəb olan amilləri aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1. Təşkilati - şəxsin təşkilatda tutduğu vəzifə ilə bağlı amillər: şəxsin ixtisas səviyyəsinə uyğun olmayan iş; artım perspektivlərinin olmaması; daxili rəqabət; zəif ünsiyyət; pis iş şəraiti; yuxarı rəhbərliyin artan tələbləri və s.

2. Qeyri-təşkilati - xarici mühitin təşkilatdan kənar şəxsə təsiri ilə bağlı olan amillər: uzun müddət iş olmaması; əmək bazarında rəqabət; ölkədə iqtisadi böhran; ekoloji və siyasi problemlər, qeyri-müəyyənlik.

3. Şəxsi - insanın psixoloji problemlərinin yaratdığı amillər: aşağı və ya çox qiymətləndirilmiş özünə hörmət; emosional qeyri-sabitlik; yerinə yetirilməmiş ehtiyaclar və s.

NƏTİCƏ

Biznes fəaliyyətində riskə getmək, riski düzgün idarə etmək faydalı ola bilər. Məhz bu mənada riskin düzgün qiymətləndirilməsi, onun lokallaşdırılması, idarə edilməsi biznes fəaliyyətin daha səmərəli olmasına imkan yaradır.

Stress əlamətlərini aradan qaldıran fəaliyyətlərə başlamazdan əvvəl onun baş vermə səbəblərini başa düşməliyə, çünki çox vaxt təşkilati problemlərin səbəbi şəxsiyyətdən kənar amillərdir. Stressin mənfi təsirləri ilə yanaşı, insanı inkişaf etdirə bilər. Stressin müəyyən növləri toxunulmazlığı artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Риски в экономике. (2002). Тэпман Леонид Наумович.
2. Abbasov A.B., Abbasov S.A. Biznesin əsasları. (2017). Dərslik - Monoqrafiya. Bakı, "Elm və təhsil", 456 səh/
3. <https://studylib.ru/doc/587316/risk-v-biznese>
4. https://bstudy.net/907667/ekonomika/obschaya_harakteristika_riska
5. Шапкин А. С. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций. (2006). М. Издательско-торговая корпорация <Дашков и К>, -544с.
6. «Стресс» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/29159/1/TPU195108.pdf>

7. «Понятие стресс» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81>

8. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. (2009). СПб.

Ф.К.Мустафазаде

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

Управление рисками и стрессом в бизнес-стратегии

Резюме

Каждая успешная компания должна иметь бизнес-стратегию развития, понимая, что это очень важно для достижения новых успехов в будущем. Бизнес-стратегия – это интегрированная модель действий, предназначенных для достижения целей компании. Содержанием стратегии служит набор правил принятия решений, используемый для определения основных направлений деятельности. Другими словами, это план того, как перевести компанию отсюда, где она находится сейчас, туда, где она хочет находиться. То есть поиск способа достижения ваших целей в бизнесе.

Современный бизнес невозможно представить без риска, ведь успех бизнеса зависит не только от правильности и надежности выбранной бизнес-стратегии, но и от вероятности возникновения критических ситуаций. Чтобы выжить в условиях рыночной экономики, мы должны решиться на применение технических новшеств, смелых и решительных действий, что увеличивает риск. Таким образом, основной задачей предпринимателя является не избежание риска, а умение оценить уровень риска и управлять им.

Ключевые слова: бизнес, стратегия, риск, стресс, управление, принятие решений, снижение риска.

F.K.Mustafazada

master student, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Risk and stress management in business strategy

Abstract

Every successful company must have a business development strategy, recognizing that this is very important for new success in the future. A business strategy is an integrated model of activities designed to achieve a company's goals. The content of the strategy is a set of decision-making rules used to determine the main directions of activity. In other words, it is a plan of how to move the company from where it is now to where it wants to be. That is to find a way to achieve business goals.

It is impossible to imagine a modern business without risk, because the success of the business depends not only on the correctness and reliability of the chosen business strategy, but also on the probability of critical situations. In order to survive in a market economy, we must decide on the application of technical innovations, bold and decisive action, which increases the risk. Thus, the main task of the entrepreneur is not to avoid risk, but the ability to assess the level of risk and manage it.

Key words: business, strategy, risk, stress, management, decision making, risk reduction.

N.A.Bocharova
candidate of economic Sciences (PhD), associate professor,
Kharkiv National Automobile and Highway University, (Ukraine)
ORCID 0000-0003-4371-0187
bocharova.n.a.xnadu@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.02.2022

The article was received by editorial board on 11.02.2022

Статья принята к печати 11.02.2022

THE PLACE OF THE TAXATION SYSTEM IN THE ENTERPRISE MANAGEMENT MECHANISM

Abstract

The article deals with the concept of tax, tax rates and their main functions. The basic problems of taxation in Ukraine today are analyzed. The basic directions of improvement of the mechanism of taxation were singled out.

Key words: *tax, tax functions, taxation mechanism, Laffer curve, tax system.*

The main goal of entrepreneurial activity is to obtain maximum profit through the fullest satisfaction of consumer needs. The volume of the company's net profit largely depends on its tax payments. Therefore, it is extremely important for a motor transport company to form a tax policy that can help minimize tax payments of the company.

I.A. Blank formulates the concept of the tax policy of the enterprise as follows: "The tax policy of the enterprise is an integral part of the general policy of managing the profit of the enterprise, which consists in choosing the most effective option for paying taxes in alternative directions of operating activities and related business transactions" [1, pp. 274-275]. That is, taxation plays an essential role in the enterprise management system.

The economic and legal literature uses many terms related to taxation. Therefore, we consider it necessary to define such concepts as "tax", "mandatory payment", "taxation system", "tax system", "tax mechanism".

In the Law of Ukraine "On the taxation system" under the tax and collection (mandatory payment) to budgets and state trust funds is understood as a mandatory contribution to the budget of the corresponding level or the state trust fund, carried out by payers in the manner and on conditions determined by the laws of Ukraine on taxation [2, p. 88]. Thus, a tax is defined as a mandatory contribution, and the concept of a levy and a mandatory payment are synonymous. Many scientists consider it an obvious drawback that in no legislative act the tax is determined separately from the collection (mandatory payment).

O.D. Vasilik gives the following definition of tax: "Taxes are compulsory contributions of payers to the budget and off-budget funds, the amount and terms of payment of which are regulated by tax legislation" [3, p. 394].

In the Tax Code of the Russian Federation, tax is understood as "a mandatory payment levied from organizations and individuals in the form of alienation of funds belonging to them by right of ownership, economic management or operational management in order to financially support the activities of the state and (or) municipalities. The levy is understood as a mandatory fee levied from organizations and individuals, the payment of which is one of the conditions for the performance of

levies by state bodies, local governments, other state bodies and officials of legally significant actions, including the presentation of certain rights or the issuance of permits (licenses) "[4, p. 88].

At the same time, in the Tax Code of Ukraine, tax is defined as "a mandatory, individual, free payment, which is paid to the budget by individuals and legal entities in the manner prescribed by this Code. And the fee is a compulsory payment that is paid by individuals and legal entities for the commission by state bodies, local governments, their officials of actions that have legal significance, as well as the provision of certain rights, the issuance of permits and licenses "[4, p. 89].

We believe that in a modern economy it is advisable to consider the following definition of taxes: taxes are compulsory contributions to budgets of various levels and state trust funds collected by central and local government bodies from legal entities and individuals in connection with the receipt of income by them, the implementation of economic activities, the presence and use of property. And fees are mandatory payments for actions of a legal nature, provided by state bodies or local authorities.

N.S. Slablyuk defines: "The tax system of Ukraine is a set of national and local taxes and fees collected in accordance with the procedure established by law in the budgets of different levels. It should be noted that the tax system is one of the most complex in the legal system of Ukraine, while there is a tendency of its instability over the years, this is due to constant changes in the legislation "[2, p. 87].

The broader concept is the tax system. G.V. Leshchuk believes that the tax system is a set of taxes established in the country and mechanisms for their collection [4, p. 89]. N.P. Kucheryavenko defines the tax system as a set of taxes, fees and charges legally enshrined in a given state; principles, forms and methods of their establishment, modification or cancellation; actions that ensure their payment, control and responsibility for violation of tax legislation [6, p. 67]. V.P. Zavgorodniy notes that the tax system of Ukraine is a set of national and local taxes, fees and other mandatory payments levied to budgets and state trust funds, as well as the principles, forms of their establishment, replacement or cancellation of the procedure for their calculation, payment and collection, including the organization work on their control [7, p. 9]. O.D. Vasilik defines the tax system as a set of different types of taxes, in the construction and calculation methods of which certain principles are embodied [3, p. 394]. I.S. Volokhova believes that in its economic sense, the tax system is a set of taxes and mandatory payments established in the state in order to replenish the revenue side of budgets of different levels [8, p. 74].

As we can see, the taxation system is an element of the tax system. Thus, the tax system is a set of taxes and fees (compulsory payments) imposed by the state provided for by the legislation, as well as the principles, methods and forms of establishing, changing, levying, canceling, paying and controlling taxes.

In most countries, including Ukraine, a feature of finance is the absence of a unified budgetary system. In federal countries such as the USA, Germany, Canada, Switzerland, Russia, Spain and Sweden, the tax system is implemented at three levels: state, regional and local. In countries without federal division, such as France, Japan, Ukraine, Great Britain, there are two levels: state and local [4, 9].

The functioning of taxes most accurately reflects the tax mechanism. The main elements of the tax mechanism are:

1) the object of tax is income, the cost of certain goods, certain types of activity, operations with securities, the use of funds, property of legal entities and individuals and other objects established by legislative acts;

2) the subject of tax is a taxpayer, that is, a natural or legal person who is obliged to pay tax;

3) bearer of tax - a person who actually pays the tax (through the price mechanism, the tax burden can be shifted to another person);

4) the tax base is the value, physical or other characteristics of the object of taxation;
5) the source of the tax is the financial sources for covering tax payments;
6) the tax rate is the amount of tax per unit of taxation of the taxable object;
7) taxation unit is a unit of measurement from the taxable object (hryvnia, meters, liters, etc.);
8) the tax period is the period for which the tax is calculated;
9) tax relief is a full or partial exemption of the payer from tax;
10) the procedure for calculating tax is the procedure for calculating tax established by law;
11) the procedure and deadline for payment of tax is the procedure and deadline established by law for which the tax must be paid;

12) penalties are the sanctions established by law, imposed for the untimely and incomplete accrual and payment of taxes, and expressed, regardless of the fault of the taxpayer, in the form of a penalty, which is charged depending on the overdue period.

It is very important to define the main functions of the tax. Scholarly opinions differ on this issue. Thus, M.M. Sverdjan distinguishes the following functions: fiscal function, regulatory function, stimulating function [10]. At the same time, the scientist believes that the fiscal function is the main one, the regulatory function is closely related to the fiscal one, and the stimulating function is the main one. A.I. Krysovatyi defines the stimulating function as a subfunction of the regulating one and identifies only two functions: fiscal and distributive-regulating [11, p. 20]. G.V. Leshchuk notes that taxation has two functions: distribution and control. In this case, the distribution function has fiscal and regulatory properties [4, p. 90].

N.P. Kucheryavenko most fully covers the description of the function. The scientist divides all functions into basic and additional [6, pp. 87-88]:

1. The main functions of the tax:

a) fiscal function is the most important function of taxes. In accordance with this function, taxes fulfill their main purpose, which is saturation of the revenue side of the budget, state revenues to meet the needs of the society;

b) the regulatory function serves as a kind of complement to the previous one and affects both the regulation of production and the regulation of consumption;

c) the control function is implemented in the course of taxation when the state regulates the financial and economic activities of enterprises and organizations, the receipt of income of citizens, the use of property by them.

2. Additional tax functions:

a) the distribution function is a kind of reflection of the fiscal one: to fill the treasury in order to distribute the funds received later. But at the stage of distribution, this function is very closely intertwined with the regulating one, and both functions can manifest themselves in one action;

b) the stimulating (discouraging) function creates guidelines for the development or curtailment of production and activities. Sometimes this function is considered as a subspecies of regulatory;

c) the accumulative function is a kind of generalization of all the previous functions and the main one - from the standpoint of realizing the goals of the state in the tax system.

Only N.I. Bazylev, in addition to fiscal and regulatory, also distinguishes a social function, which consists in smoothing inequality between the incomes of various social groups of the population and is implemented through differential taxation [12, p. 464]. We believe that this function is performed by such a taxation principle as the principle of social justice. From an economic point of view, the main function of taxes is fiscal, and the main function is stimulating.

In their economic sense, taxes are the main instrument of state redistribution of income and financial resources. The state takes part of the current or accumulated income from some individuals and transfers it to others. Such a redistribution is carried out by state bodies in order to provide money, financial resources to those individuals, organizations, institutions, companies, socio-economic

programs, regions, industries, sectors and spheres of the economy that have a reasonable need for resources, but are not able to provide it from own sources. Taxation sets as its task the receipt and concentration in the hands of the state of funds necessary to solve social, economic, scientific and technical problems of the population, regions, industries, and the country.

Thus, from an economic point of view, taxes are an instrument of the fiscal (budget) policy of the state and a method of indirect regulation of distribution processes.

The current situation in Ukraine requires the immediate implementation of a tax reform. When carrying out a tax reform, one has to look for an opportunity to make up for budget losses in the future and achieve an increase in the revenue side of the budget.

The graphical display of the relationship between state budget revenues and the dynamics of tax rates is called the "Laffer curve" in economic theory. Studies by American scientists have shown that the optimal income tax rate is 34% [13, p. 88]. However, the practice shows that total tax exemptions from the gross income of enterprises, exceeding 35-40% of its value, are inappropriate from the standpoint of maintaining the interest of enterprises in increasing production.

The state faces a choice: either to solve fiscal problems and maximize budget revenues in this period, or to slightly reduce tax revenues in order to stimulate economic growth with a subsequent expansion of the tax base.

T.V. Bugay notes that "the existing tax system not only does not encourage, but in some cases directly hinders the efforts of enterprises to strive to develop production and increase its profitability. It does not correspond to the goals of economic, including industrial policy of the state "[14, p. 33-34]. High tax rates in the Ukrainian economy are primarily due to the budget deficit and the lack of public funds for the implementation of socio-economic programs. The possibility exists that lower tax rates will lead to rapid growth in production and an economic recovery.

In order to stabilize the economic situation, specialists implement special programs (for example, a simplified taxation system to support small businesses). Many scientists are working on the problem of improving the taxation system in Ukraine. Unfortunately, the results of these studies have not yet led to an increase in the efficiency of enterprises. Also, today the main problem has not been resolved - the problem of creating a taxation system adequate to the modern conditions of the Ukrainian economy.

All researchers of taxation believe that the mechanism for collecting taxes and tax payments today is predominantly fiscal in nature and does not stimulate enterprises to increase their profits. The tax mechanism must be reformed in the direction of creating conditions for expanded reproduction at enterprises.

In developed countries, tax systems have been formed over a long period of time, and in their formation a certain stage and sequence can be traced. The stage of transition to a market economy has not yet been completed in Ukraine. Therefore, there are objective reasons for the existence of shortcomings in the taxation system: the lack of experience in taxation of legal entities and individuals in the formation of a market economy and the lack of public financial resources, which determine the adoption of legislative and regulatory documents.

Let's list the main problems of taxation in Ukraine today:

- high share of taxes in the gross product;
- low level of national production and tax base;
- lack of a well-established taxation mechanism, the need for a tax reform;
- broad development of the "shadow" sector of the economy;
- the crisis state of the country's economy as a whole.

Hence, the main directions for improving the taxation mechanism:

- consideration of the possibility of reducing tax rates;
- application of planning of tax payments and tax planning;

- consideration of the possibility of applying a simplified taxation system;
- use of the value added tax credit;
- study of the need to differentiate tax rates on profits and value added tax;
- creation of a simulation model for optimizing tax payments of an enterprise, which reduces tax pressure and improves the operation of the enterprise.

Thus, it is necessary to establish the content of taxation, determine the possibility of differentiating tax rates and create a taxation model for a motor transport company, which will stimulate the development of the enterprise.

Bibliography:

1. I.A. Blank. Profit management. (2007). K.: Nika-center, Elga, p. 752.
2. N.S. Slablyuk. The tax system of Ukraine: current status and areas for improvement. (2019). *South Ukrainian Law Journal*. No. 1. Pp. 87-89.
3. O.D. Vasilik, P.M. Leonenko, P.I. Yukhimenko, A.A. Il'no. Theory of Finance: Textbook. (2005). K.: NIOS, p. 408.
4. G.V. Leshchuk, N.B.Ivasyuk. The tax system of Ukraine in the context of the covid-19 pandemic: current realities and forecasts. (2020). *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*. Vip. 33. Part 1. pp. 87-92.
5. O.I. Volkov, V.K. Sklyarenko. Enterprise Economics: A course of lectures. Moscow: INFRA-M, 2021. p. 264.
6. M.P. Kucheryavenko, O.O. Golovashevich, A.M. Kotenko, Eu.M.Smichok. Tax law of Ukraine. (2018). H.: Law, p. 512.
7. V.P. Zavgorodniy Taxes and tax control in Ukraine. (2001). K: A.S.K., p. 639
8. I. S. Volokhova, O. Yu. Dubovik, M. O. Slatvinska. Tax system: Textbook. (2019). Kharkiv: Disa Plus Publishing House, p. 402
9. O.Eu. Burtseva., O.O. Vlasov. Comparative analysis of tax systems of EU countries. Efficient economy. (2017). № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6011>
10. M.M. Sverdau. State tax policy and its impact on economic growth. Finances. (2011). Ed. 2. URL: http://chtei-knteu.cv.ua/herald_en/content/download/archive/2011/v2/NV-2011-V2_58.pdf
11. A. I. Krisovatiy, T.V. Koshchuk. Institutional environment of fiscal regulation of social and economic processes. Finance of Ukraine. (2011). No. 9. Pp. 18–32.
12. N.I. Bazylev, S.P. Gurko, M.N. Bazyleva. Economic Theory: A Guide for Teachers, Postgraduates and Trainees. (2005). Minsk: Interpressservice, Ecoperspektiva, p. 637
13. O. Kurnosov. Strengthening the role of sovereign tax policy in the social and economic development of Ukraine. (2016). State control and self-regulation. Ed. 1 (28). pp. 88-94.
14. T.V. Bugay. The concept of reforming the tax system of Ukraine: scientific and practical aspects. (2014). Collection of scientific works of the National University of the State Tax Service of Ukraine. № 2. pp. 32–45.

N.A.Boçarova

iqtisad elmləri namizədi (fəlsəfə doktoru), dosent,
Xarkov Milli Avtomobil və Yol Universiteti, (Ukrayna)
ORCID 0000-0003-4371-0187

Müəssisənin idarəetmə mexanizmində vergitutma sisteminin yeri

Xülasə

Məqalədə vergi anlayışları, vergi dərəcələri və onların əsas funksiyalarından bəhs edilir. Müasir şəraitdə Ukraynada vergiqoymanın əsas problemləri təhlil edilir. Vergitutma mexanizminin

təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri vurğulanır.

Açar sözlər: vergi, vergi funksiyaları, vergitutma mexanizmi, Laffer əyrisi, vergi sistemi.

Н.А.Бочарова

к.э.н. (доктор философии), доцент,

Харьковский Национальный Автомобильно-Дорожный Университет, (Украина)

ORCID 0000-0003-4371-0187

Место системы налогообложения в механизме управления предприятием

Резюме

В статье рассмотрены понятия налога, ставки налога и их основные функции. Проанализированы основные проблемы налогообложения Украины на сегодняшний день. Выделены основные направления совершенствования механизма налогообложения.

Ключевые слова: налог, функции налога, механизм налогообложения, кривая Лаффера, налоговая система.

K.M.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-3100-6160
kama.1973@list.ru
V.N.Hüseynzadə
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
huseynzadevahid17@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2022

The article was received by editorial board on 13.02.2022

Статья принята к печати 13.02.2022

MÜƏSSİSƏLƏRİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN INNOVATİV KOMPONENTİ

Xülasə

Müasir gözlənilməzlik şəraitində müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və innovasiyalar onun mühüm tərkib hissəsidir. Məqalənin məqsədi oxuyucuda iqtisadi təhlükəsizlik haqqında fikirlər formalaşdırmaq, bu mövzu haqqında bilikləri artırmaq və eləcə də müəssisənin və onun innovativ komponentinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi metodologiyasını inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı bəzi üsullardan istifadə edilmişdir: sistemləşdirmə, məlumatların toplanması, təhlili, müqayisəsi və induktiv üsul. Azərbaycan Respublikasının təmsalında inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sistemi hazırlanmış və müəssisələrin innovativ fəallığının artırılması mexanizmi müəyyən edilmişdir. Təqdim olunan tədqiqat nəticələri iqtisad elminin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar iqtisadi təhlükəsizliyin innovativ komponentinə diqqət yetirməklə müxtəlif yanaşmaların sistemləşdirilməsini təmsil edir. Hazırlanmış sistem, əsas mərhələləri və təklif olunan tədbirləri ilə, konkret sənayenin xüsusiyyətlərini və konkret ölkənin ətraf mühitini nəzərə almaqla, müəssisələrin innovativ fəaliyyətini və iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirmək məqsədi ilə bütün bunlar rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Açar sözlər: idarəetmə, inkişaf, iqtisadi təhlükəsizlik, funksional komponentlər, innovasiyalar, dövlət dəstəyi, təhdidlər, tədqiqat.

Müasir açıq rəqabət mühitində sahibkarlar biznes risklərinin çoxunu öz üzərinə götürürlər. Araşdırmalara görə, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda ilk beş il ərzində yeni müəssisələrin sıradan çıxma nisbəti “təxminən 80 faizdən ilkin olaraq yüzdə 50-yə qədər” dəyişir. Çoxsaylı təhdidlər ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə sabitliyinin pozulması, gəlirliliyin azalması və müəssisələrin fəaliyyətində və bütövlükdə iqtisadiyyatda digər pisləşmələr şəklində mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi təsərrüfat subyektinin dayanıqlı fəaliyyətinin və inkişafının əsasını təşkil edir.

Müasir dövrdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bilavasitə onun fəaliyyətində innovasiyaların inkişafı və tətbiqi ilə müəyyən edilir. Bu, texnoloji tərəqqinin həyatın yaxşılaşdırılmasının açarı olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusilə vacibdir. İnnovasiyalar rəqabətin effektiv vasitəsidir, çünki onlar yeni ehtiyacların yaranmasına, istehsal xərclərinin azaldılmasına, investisiyaların daxil olmasına, yeni məhsul istehsalçısının imicinin yaxşılaşmasına səbəb olur. İqtisadi təhlükəsizliyin innovativ komponentini təmin etmək üçün sahibkarlar hansı metodologiyanı tətbiq etməlidirlər sualı yaranır. Elə bu məqalə iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində

bilikləri inkişaf etdirmək və onun innovativ komponentini təmin etmək metodologiyasını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Innovasiyalar ilk növbədə iqtisadiyyatın real sektorunda, eləcə də bütün milli iqtisadiyyatda müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, ikincisi isə şirkətlərin biznesdə uğurlarını artırmaq məqsədi daşıyır. Biznesdə uğur bir neçə yolla əldə edilə bilər: birinci yol ucuz xammaldan istifadəni, ikinci yol isə ucuz işçi qüvvəsindən istifadəni nəzərdə tutur. Üçüncü yol məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyətini və onun rəqabət qabiliyyətini artıran innovativ texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutur.

Tədqiqat iqtisadiyyatda aşağıdakı əsas 2 boşluğu doldurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur: iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində Qərbi və Şərqi araşdırmalarını birləşdirərək iqtisadi təhlükəsizlik anlayışını dərinlənən araşdırmaq və onun müəyyənləşdirilməsinə əsas yanaşmaları müəyyən etmək; innovasiya sistemini nəzərdən keçirmək və innovativ komponenti artırmaq üçün tədbirləri təqdim etməklə Azərbaycan Respublikasının təmsalində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi metodologiyasını hazırlamaq.

Tədqiqat zamanı müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin mənası və innovativ komponenti, Azərbaycan Respublikası təmsalində inkişaf etməkdə olan ölkədə innovasiya sisteminə baxış, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemi və müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin inkişafı mexanizmini anlamağa çalışacağıq.

1. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi və onun innovativ komponenti

Davamlılıq və iqtisadi təhlükəsizlik şirkətin inkişaf imkanlarının əsas mənbəyidir. Bu sözün etimologiyasına görə təhlükəsizlik anlayışı təhlükənin olmaması deməkdir. Təhlükəsizlik cəmiyyətin həyatı fəaliyyəti və rifahı üçün zəruri olan əsas ehtiyacların, sosial-iqtisadi, mədəni resurslarının, texnologiyalarının, informasiya və əxlaqi idealların mühafizəsini nəzərdə tutur.

İctimai həyatın sahələrindən və insan fəaliyyətinin istiqamətlərindən asılı olaraq məzmununa görə təhlükəsizliyin bir neçə növü fərqləndirilir: *siyasi, iqtisadi, informasiya, ekoloji, hərbi*. Müxtəlif təhlükəsizlik növləri arasında iqtisadi təhlükəsizlik xüsusi yer tutur, çünki onların hamısı iqtisadi aspekt olmadan adekvat şəkildə həyata keçirilə bilməz. Aydın görmək olar ki, iqtisadi təhlükəsizlik ilə digər təhlükəsizlik səviyyələrinin yaradılması daha asan olur.

İqtisadi təhlükəsizlik üç əsas səviyyədə təhlil edilə bilər: mikro – ayrı-ayrı şəxslər, ailələr; mezo-müəssisələr, firmalar, biznes birlikləri və makro-dövlət, dövlətlərarası münasibətlər.

Razılaşa bilərik ki, makro-milli səviyyə mühüm görünə bilər, əslində “vergi pulu” yaradan və müvafiq iqtisadi təhlükəsizlik və davamlılığın qəbulu səviyyəsinə qərar verən müəssisələrdir. Buna görə də mezo səviyyəyə hökumət tərəfindən diqqətlə nəzarət edilməlidir.

Təhlükəsizlik ehtiyacı insan, müəssisə, cəmiyyət və bütövlükdə dövlət üçün əsasdır. Qərbi milli iqtisadi təhlükəsizlik, məişət iqtisadi təhlükəsizliyi və fərdin iqtisadi təhlükəsizliyinə böyük diqqət yetirirlər. Şərqi ölkələrinin iqtisadi məktəbi yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, “regionun iqtisadi təhlükəsizliyinə və müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə” diqqət yetirirlər. Ümumiyyətlə iqtisadi inkişafın bütün mərhələlərində müəssisələr iqtisadiyyatın əsas elementidir və daxili və xarici təhlükələrdən qorunmağa ehtiyacı duyurlar. İqtisadi ədəbiyyatda müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin müxtəlif şərtləri vardır. İqtisadi təhlükəsizliyin bəzi şərtlərinə aşağıda nəzər salaq.

□ İqtisadi təhlükəsizlik bir sıra iqtisadi dəyərlərə minimal zərərin təmin edilməsinə yönəlmiş təhlükəsizliyin fərqli forması kimi qəbul edilir (D. Bolduin)

□ İqtisadi təhlükəsizlik siyasi-iqtisadi qurumun üzləşdiyi müxtəlif xarici risklər və təhdidlər kontekstində onun struktur bütövlüyünün və rifah yaradan imkanlarının və maraqlarının qorunmasını təmsil edir. (N.J.Friman, F. L. Bartels)

□ İqtisadi təhlükəsizlik, mövcud xarici şəraitdə qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün düzgün işləməyi və onların müəyyən məhdudiyyətlər daxilində dəyişməsi ilə xarakterizə olunan vəziyyətdir

İqtisadi təhlükəsizliyin konseptual aparatının təhlili göstərir ki, bu konsepsiya bir neçə aspektdən nəzərdən keçirilir.

1) Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tərifinə birinci yanaşma təhdidlərdən qorunma konsepsiyasının istifadəsinə əsaslanır.

2) İkinci yanaşma birinci yanaşma ilə sıx bağlıdır belə ki, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin resurslardan səmərəli istifadə vəziyyəti kimi görünməsindən ibarətdir.

3) Üçüncü yanaşmaya görə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi sabit fəaliyyət və inkişaf qabiliyyətinin mövqeyi ilə müəyyən edilir.

4) Başqa bir yanaşmaya görə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi rəqabət üstünlüyünə malik olması kimi müəyyən edilir.

Qeyd etmək olar ki, bir çox müəlliflər (İ.Stratan; O.Vivçar və s.) müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təriflərində qarışıq yanaşmanı izləyirlər.

Fikrimcə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi təsərrüfat subyektinin mümkün təhlükələrin qarşısını almaq, sabit fəaliyyət və biznes məqsədlərinə nail olmaq üçün resurslardan və sahibkarlıq imkanlarından səmərəli istifadəni təmin etmək qabiliyyətini xarakterizə edən vəziyyətdir. Davamlı təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vacibdir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas sahələri: *maliyyə, kadr (insan resursları), istehsal, texnoloji və innovativ komponentlər* olaraq dörd fərqləndirici funksional komponentdir. Bu struktur iqtisadi təhlükəsizliyin effektiv təhlili üçün təklif edilir.

I. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maliyyə komponenti müəssisənin gəlirliliyinin, kapitalın strukturunun, maliyyə sabitliyinin, dövrüyyə kapitalının ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyinin, keyfiyyətin idarə edilməsində və s. ən yaxşı dəyərlərində əks olunan korporativ resurslardan ən səmərəli istifadə vəziyyətini nəzərdə tutur;

II. İstehsal komponenti istehsal prosesinin səmərəli idarə edilməsini nəzərdə tutur. Satış həcmi, gəlirlilik göstəriciləri və başqaları bu komponenti müəyyən edir;

III. Kadr komponenti. (*insan resursları*) İşçi öz rifahını təmin etmək üçün təşkilatı məhv edə bilər və ya əksinə ola bilər. Bu haqda 20-ci əsrin əvvəllərində Ford demişdir (2003)əgər o bütün avtomobil zavodlarını seçsə və insanları tərk etsə, avtomobil imperiyasını yenidən qura bilər. Amma əksinə, yalnız insansız fabrikləri olacaqsə, heç nə edə bilməz. Nəticə etibarı ilə şirkətin kadrları onun ən mühüm resursudur və o, həm də iqtisadi aktiv üçün potensial böyük itkilər və hətta iflas mənbəyi ola bilər;

IV. Texnoloji komponentin mahiyyəti şirkətdə istifadə olunan texnologiya səviyyəsinin müasir dövrün tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsindən, onların rəqabət qabiliyyəti səviyyəsindən ibarətdir. Texnoloji komponentin obyektı avadanlıq, təcrübə, habelə işçilərin bilik, bacarıq və təcrübəsi ola bilər. İnnovativ komponent texnoloji tərəqqi ilə sıx bağlıdır və texnoloji tərəqqi innovasiya prosesinin nəticəsidir.

Mövcud iqtisadi şəraitdə innovasiyalar istehsalın səmərəliliyinin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, maya dəyərinin azaldılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və bununla da müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas vasitə kimi çıxış edir. İnnovasiyalar müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsidir. İnnovasiyalar adətən elmi-texniki tərəqqinin real məhsula və ya texnologiyaya potensial çevrilməsi hesab edilə bilər. İnnovasiya ideyanın yaradılması, texnologiyanın inkişafı, istehsalı və yeni (və ya təkmilləşdirilmiş) məhsulun və ya istehsal prosesinin və ya avadanlığının marketinqi prosesində iştirak edən bütün fəaliyyətlərin idarə edilməsidir.

Biz innovasiya prosesini yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqi və ya artıq mövcud olanların təkmilləşdirilməsi üzrə ardıcıl hərəkətlərin məcmusu kimi müəyyən edə bilərik. Müəssisədə innovasiyanın effektivliyi əsas şöbələrin, o cümlədən tədqiqat və inkişaf şöbəsi, marketinq, maliyyə

və insan resursları departamentinin səmərəlilik səviyyəsindən asılıdır. Rəhbərlik müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin innovativ komponentini təmin etməlidir. Bundan əlavə, dövlət səviyyəsində innovativ inkişaf üçün şərait yaradılmalıdır. Bu çərçivədə ilk olaraq ölkədəki innovasiya sistemini nəzərdən keçirmək lazımdır.

1. Azərbaycanda innovasiya sisteminə baxış

Davamlı böhranlarla səciyyələnən müasir dövrdə məlum olur ki, böhran iqtisadi inkişafda və innovasiya prosesində ikili rol oynayır. Pessimistlər böhranı innovativ proseslərin inkişafı üçün real təhlükə kimi görürlər: böhran innovativ inkişafın maliyyə əsaslarını sarsıdır, milli iqtisadiyyatların innovativ potensialını azaldır, yeni məhsulların və biznes proseslərinin tətbiqini ləngidir, çünki şirkətlər riskdən çəkinir və bu cür məhsullara tələbin azalması səbəbindən onlara investisiya qoymaqdan qorxurlar. Üstəlik, bəziləri elə hesab edir ki, böhrandan sonra iqtisadiyyat sürətlə bərpa olunarsa belə, innovasiya bazarı uzun müddət depressiyaya çevrilir, çünki elm adamları ixtisaslarını itirirlər, tələbələr daha gəlirli sahələri seçirlər və.s. Digər tərəfdən optimistlər hesab edirlər ki, böhran həm də innovasiyalar üçün yaxşı vaxtdır, çünki hamı yaşamaq üçün mübarizə apararkən, innovasiyaya sərmayə qoyanlar böhran bitən kimi hərəkətə keçə bilirlər. Pulunuz varsa, psixoloji səbəblər də daxil olmaqla, yeniliyə sərmayə qoymaq üçün əlverişli zamandır.

Bunların Azərbaycan ilə necə əlaqəli olduğunu başa düşmək üçün ölkədə hökm sürən vəziyyəti təhlil etmək lazımdır. İndiki zamanda Azərbaycanda innovasiya sözünün dəbə çevrildiyini görə bilərik. Elmi-iqtisadi dairələrdə, kütləvi informasiya vasitələrində geniş istifadə olunur. Son on il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı əhəmiyyətli struktur dəyişikliklərindən keçib. Xidmət sektoru iqtisadi artıma ən çox töhfə verən sektorlardan olub və ticarət sektorları, kənd təsərrüfatı və istehsalat nisbətən durğunlaşıb.

Ölkə nə qədər inkişaf edirsə, müəssisələr tərəfindən elmi-tədqiqat işlərinə bir o qədər çox pul xərclənməlidir.

Ölkədə innovativ fəaliyyətləri məhdudlaşdıran amillərdən ən önəmlisi maliyyə resurslarının çatışmazlığı olduğunu görmək mümkündür.

Hazırda daha çox texnologiya tələb etməyən məhsullara və ya birbaşa xarici investisiyalar strukturuna əsaslanan, müəyyən sahələrə (məsələn, elektrik enerjisi, neft, qaz) inhisarçı sərmayə qoymağa yönəlmiş iqtisadi strukturda dəyişikliklər baş verməsə, iqtisadiyyat yetəri qədər inkişaf edə bilməz.

Milli səviyyədə təhsil və innovasiya ilə yanaşı tədqiqat da ölkənin inkişafının sütunlarından biri kimi tanınır. Büdcədən ayrılan vəsaitin elmin və innovasiyanın maliyyə resurslarının artması tədqiqatın da inkişafına müəyyən mənada təsiri vardır. Hazırda ən azı dövlət maliyyələşdirməsinin kəskin azalmamasına diqqət etmək və bu məqsədlə yeni alternativ mənbələr axtarmaq lazımdır.

2. Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf üçün əlverişli şərait və maneələr

Bu gün Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının innovasiya inkişafı üçün həm əlverişli şərait, həm də maneələr mövcuddur.

Əlverişli şərtlərə aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- dövlət və ya bəzi özəl şirkətlər tərəfindən təmin olunmuş yeni avadanlıqlar və texnoloji bazanın olması;
- xalqların çiçəklənməsində mühüm rol oynayan insanların intellektuallığı və elmi potensialın mövcudluğu;
- Qərb və Şərq ölkələrinə coğrafi yaxınlıq və böyük bazar;
- innovasiya siyasətinin bir sıra özəl və dövlət idarələri üçün prioritet məsələyə çevrilməsi.
- İnternetə geniş çıxış və.s.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının innovasiya inkişafına maneələrə isə aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- respublikanın ixracının texnoloji strukturunun aşağı səviyyədə olması. Belə ki, ixracda

yüksək texnologiyalı məhsulların payı aşağı faiz təşkil edir;

- tədqiqat sahəsi ilə biznes arasında əlaqənin aşağı səviyyədə olması;
- Azərbaycan elminin, alimlərinin xüsusən də istedadlı gənclərin nailiyyətlərinin xaricə böyük axını;
- iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi üçün kifayət etməyən əqli mülkiyyət bazarının məhdud həcmi;
- innovativ şirkətlərin fəaliyyəti haqqında yetəri qədər statistik məlumatların olmaması və s.

Belə ki, bütün bunlar ölkədə elmin və innovasiyanın əsas problemlərinin kifayət qədər maliyyələşməməsi; köhnəlmiş maddi-texniki baza; texnologiya transferinin aşağı templəri, gənc mütəxəssislərin tədqiqat prosesinə zəif cəlb olunması; beynəlxalq və Avropa Tədqiqat Sahəsinə qeyri-kafi integrasiya; kiçik və orta müəssisələr və istehsal sektoru ilə tərəfdaşlıqların səmərəsiz təşviqi və s iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsiri vardır.

3. Müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemi

Təəssüf ki, heç də bütün sahibkarlar müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin etibarlı sisteminin yaradılmasının və onun həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin vacibliyini dərk etmirlər. Müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi qeyri-sabitlik və maneələr biznesin iqtisadi və sosial məqsədlərinə nail olmaq, onun innovativ inkişafını təmin etmək üçün onlardan daim uyğunlaşmanı, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi tədbirlərinin qəbulunu və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən sistem biznesi iqtisadi itkilərə səbəb ola biləcək faktiki və ya potensial xarici və daxili təhlükələrdən qorumağa yönəlmiş metodlar, orqanlar, alətlər və hadisələrin məcmusudur.

Bu sistemin məqsədi həyata keçirilən tədbirlər kompleksi əsasında müəssisənin səmərəli fəaliyyətini və dayanıqlı inkişafını təmin etməkdir.

Bu sistemi əsas dörd mərhələdə müəyyənləşdirirlər.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin *birinci mərhələsi* planlaşdırmaadır. Bu, təkcə bütün zəruri hərəkətləri etmək bacarığını deyil, həm də yarana biləcək hər hansı sürprizləri qabaqcadan görmək və onlarla mübarizə aparmaq bacarığını ehtiva edir. Məlumdur ki, müəssisələr öz fəaliyyətlərində bütün təhlükə və riskləri aradan qaldıra bilməzlər, lakin planlaşdırma sistemi vasitəsilə onların qarşısını ala və onlara qarşı mübarizə apara bilərlər.

İkinci mərhələ xarici mühitin və müəssisənin daxili vəziyyətinin monitorinqini əhatə edir. Müəssisənin faktiki vəziyyətini və potensial inkişaf meyillərini, habelə iqtisadiyyatın inkişafını, siyasi vəziyyəti və digər amilləri nəzərə almaqla müşahidənin davamlılığını tətbiq edən prinsiplər.

Üçüncü mərhələ təhdidlərə cavab tədbirlərinin müəyyən edilməsini və həyata keçirilməsini əhatə edir. Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyi iki yanaşmanın həyata keçirilməsi ilə təmin edilir: qabaqlayıcı tədbirlərə və təhdidlərə cavab verən yanaşmaya.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi onun əsas funksional komponentləri ilə həyata keçirilir: maliyyə, kadr, istehsal, texnoloji və innovativ komponentlər. Bu tədbirlər konkret vəziyyətdən asılı olaraq həm proaktiv, həm də reaktiv ola bilər.

Dördüncü mərhələ iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin nəzarəti və təkmilləşdirilməsini təmsil edir. İqtisadi təhlükəsizlik sistemi statik bir hadisə deyil, davamlı idarəetmə və təkmilləşdirmə tələb edən canlı orqanizmdir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas nəticələri onun iqtisadi göstəricilərinə nail olmaq və müəssisənin dayanıqlı inkişafı və biznes məqsədlərinə çatmasına imkan verəcək kadr təhlükəsizliyi olmalıdır.

4. Müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi mexanizmi

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə əsas təhlükələrdən biri innovasiya fəaliyyətinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Bu, köhnəlmiş texnologiyaların istifadəsi, istehsalın təşkili və idarə edilməsinin qeyri-kamil üsul və formaları, elmi müəssisələrin digərləri ilə innovativ strukturlarla qarşılıqlı

əlaqəsinin səmərəsiz sxemi ilə bağlıdır. Bütün bunlar daha yüksək xərclərə və aşağı rəqabətə səbəb olur. Ona görə də zəruridir ki, təsərrüfat mexanizminin formalaşması iqtisadiyyatın real sektorunda müəssisələrin innovativ fəallığının artmasına gətirib çıxarsın ki, bu da özündə aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- strateji innovasiyaların idarə edilməsi iqtisadi vəziyyətdəki dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasını təmsil edir və innovasiyaların yaradılması və inkişafı yolu ilə bilavasitə gələcək nəticələrin əldə edilməsinə yönəlir. Müəssisələrin istehsal gücü, xarici və daxili amillər, istehlakçı tələbi əsasında məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlər, proqramlar və layihələr hazırlamaq;

- innovasiyaların planlaşdırılması məqsədə çatmaq üçün alətlər, qaydalar, məlumat və proseslər toplusunu əhatə edir;

- innovativ proseslərin maliyyələşdirilməsi sisteminə maliyyə resurslarının çoxkanallı mənbələri, yığılmış vəsaitlərin investisiya edilməsi prinsipləri, investisiyaların istifadəsinə nəzarət mexanizmi, innovativ layihələrin effektivliyinin qiymətləndirilməsi daxildir;

- müəssisələrin vergiyə cəlb edilməsi. Burada dövlətin böyük rolu var, məsələn, istehsalını modernləşdirən müəssisələrə vergi güzəştlərinin verilməsi, əsas fondların yenilənməsi üçün xaricdən alınan avadanlıqların gömrük rüsumlarının azaldılması;

- şirkətin rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamaq və yeni bazarlara çıxmaq məqsədi daşıyan strateji və taktiki innovativ marketing. İnnovativ marketing bazar araşdırmasını, innovativ məhsulların istehsalı və satışını idarə etməyi nəzərdə tutur;

- innovativ məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsi. Şirkətin innovativ məhsulların qiymət siyasəti xüsusi marketing strategiyasına uyğun olmalıdır;

- innovasiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyi və stimullaşdırılması. Dövlət dəstəyi innovativ proqramların, elmi-tədqiqat və istehsalat təsərrüfatlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilməlidir, burada elmi və texnoloji inkişafın konkret şəraitdə praktiki tətbiqi olmalıdır.

Gənc innovativ şirkətlərinin uğurlu fəaliyyətə başlaması belə gələcək inkişafa 100% zəmanət vermir: belə ki, böyük bizneslərin onlara ehtiyacı yoxdur, lakin onlarda təkbaşına yaşaya bilməzlər. İri müəssisələrin innovasiyaları almaq istəməməsi respublikanın əsas problemlərindən biridir. Gənc inovatorlar nazirliklərdə bürokratik maneələrlə üzləşir, ideya və texnologiyalarını xaricə satırlar və ya ölkəni tərk edirlər.

Azərbaycan Respublikası ölkədə əlverişli innovasiya mühitinə malik olan və ixtiraçılara şərait yaratmaqla öz innovativ sıçrayışlarını həyata keçirmiş inkişaf etmiş ölkələrin (Yaponiya, Çin, Sinqapur Finlandiya və s.) təcrübəsini ortaya qoymalıdır.

Görünür ki, innovasiyalar sahəsində məsələlərin həllinə ilk növbədə hökumətin və əhalinin müsbət münasibəti ilə başlamaq lazımdır.

Ümumiyyətlə həyatımızın bütün sahələrində yenilik etmək istəyimizi artırmağımız lazımdır. İnnovasiyaların respublika iqtisadiyyatına və əhalinin rifah səviyyəsinə müsbət təsiri haqqında məlumatların yayılması ilə innovasiya sahəsində bilik çatışmazlığı aradan qaldırılmalıdır.

Bu məqalədə iqtisadi təhlükəsizliyə dair Qərb və Şərq tədqiqatları sistemləşdirib, ölkədəki mövcud vəziyyəti dəyərləndirib müəyyən izahatlar verilməyə çalışılıb. Ümumi olaraq qeyd edə bilərik ki, "İqtisadi təhlükəsizlik" kateqoriyasının konseptual aparatının təhlili göstərdi ki, onu müəyyən etmək beş əsas yanaşma ibarət oldu.

Biz İnnovasiyaların uğurlu iqtisadi və sosial inkişafın açarlarından biri olduğunu gördük. İnnovativ inkişaf məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyətini və onun rəqabət qabiliyyətini artıran innovativ texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutur. Aydın görünür ki, böhrandan çıxmağın və ölkənin daha da çiçəklənməsini təmin etməyin uyğun yollarından ən önəmlisi iqtisadi modernləşməyə və texnoloji inkişafa əsaslanan innovativ inkişaf yolunun seçilməsidir.

Son olaraq demək olar ki, innovasiyalar təsərrüfat subyektlərinin və bütün iqtisadiyyatın uğurunun və rifahının mühüm amilini təmsil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://www.cambridge.org/core/journals/review-of-international-studies/article/abs/concept-of-security/67188B6038200A97C0B0A370FDC9D6B8>
2. Wysokińska-Senkus A.; Raczkowski K. (2013). Economic security in the context of sustainability, *Rural Development* 6 (1): 454–462.
3. <https://doi.org/10.3846/bm.2016.46>
4. Stratan I. (2007). Bezopasnost' biznesa [Business security]. Chisinau: Elan – Poligraf.
5. <https://doi.org/10.4995/ICBM.2015.1537>
6. Raczkowski K. (2012). Economic security. Challenges for management of the state. W.

К.М.Мамедова

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-3100-6160

В.Н.Гусейнзаде

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Инновационная составляющая экономической безопасности предприятий
Резюме

В современных непредсказуемых условиях особое значение приобретает обеспечение экономической безопасности предприятия, важной частью которой являются инновации. Цель статьи - формирование взглядов читателя на экономическую безопасность, расширение знаний по данной теме, а также разработка методологии обеспечения экономической безопасности предприятия и ее инновационной составляющей. Для достижения этой цели использовались следующие методы: систематизация, сбор данных, анализ, сравнение и индуктивный метод. На примере Азербайджанской Республики разработана система обеспечения экономической безопасности в развивающихся странах и определен механизм повышения инновационной активности предприятий. Результаты представленного исследования важны для развития экономической науки, так как представляют собой систематизацию различных подходов, акцентирующих внимание на инновационной составляющей экономической безопасности.

Разработанная система может быть реализована руководством в целях усиления инновационной деятельности и экономической безопасности предприятий с учетом основных этапов и предлагаемых мероприятий, с учетом особенностей конкретной отрасли и среды конкретной страны.

Ключевые слова: *управление, развитие, экономическая безопасность, функциональные компоненты, инновации, государственная поддержка, угрозы, исследования.*

K.M.Mammadova

*PhD in Economics, Associate Professor,
Azerbaijan Architecture and Construction University
ORCID 0000-0002-3100-6160*

V.N.Huseynzade

master student, Azerbaijan Architecture and Construction University

Innovative component of economic security of enterprises

Abstract

In modern conditions of unpredictability, issues of ensuring the economic security of enterprise become particularly important and innovations are a significant component. The purpose of the article is to form the reader's views on economic security, increase knowledge on this topic, as well as to develop a methodology for ensuring the economic security of the enterprise and its innovative component.

The following methods were used to achieve this goal: systematization, data collection, analysis, comparison and inductive method. A system for ensuring economic security in developing countries on the example of the Republic of Azerbaijan has been developed and a mechanism for increasing the innovative activity of enterprises has been identified. The results of the presented research are important for the development of economics, as they represent the systematization of different approaches, focusing on the innovative component of economic security. The developed system can be implemented by the management in order to strengthen the innovative activity and economic security of enterprises, taking into account the main stages and proposed measures, taking into account the characteristics of a particular industry and the environment of a particular country.

Key words: *management, development, economic security, functional components, innovations, government support, threats, research.*

M.M.Bədəlov
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-6705-1967
mayis.badalov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 29.01.2022

The article was received by editorial board on 29.01.2022

Статья принята к печати 29.01.2022

AZƏRBAYCANDA QAZ TƏSƏRRÜFATI İNFRASTRUKTURUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PRESPEKTİV İNKİŞAFININ TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə ölkənin qaz təchizatı infrastrukturunun formalaşması, yenidənqurulması, inkişaf mərhələləri, qazın nəqlinin vəziyyəti və ölkənin iqtisadi rayonları üzrə qaz itkiləri təhlil edilmiş və itkilərin səbəbləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə kommunal xidmətlər - qaz təsərrüfatının Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan prioritetləri üzrə və regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarında tədqiq olunan sahə ətrafı araşdırılmışdır. Yəni bu sahənin infrastrukturunun yenidənqurulması, modernləşdirilməsi, yeni qazpaylama layihələrinin həyata keçirilməsi və qaz itkilərinin azaldılması və istehlakçıların qaz təminatı istiqamətində "Azəriqaz" İB tərəfindən aparılan tədbirlərin icra vəziyyətinə baxılmış və nəticələri dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: infrastruktur, qaz, istehlakçılar, qeyri-neft sektoru, strateji hədəf.

Ölkənin iqtisadi siyasətində qeyri-neft sektorunun rəqabətqabiliyyətli inkişafı prioritet istiqamət kimi "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas istiqamətləri üzrə Strateji Yol xəritəsi"nin müvafiq tədbirlərində nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlər ölkədə həyata keçirilən inkişaf xarakterli islahatlar çərçivəsində müasir tələblərə uyğun daha da təkmilləşdirilmişdir. Bu islahatların davamlılığını təmin etmək üçün yeni iqtisadi inkişaf strategiyasını hazırlamaq məqsədi ilə 2016-cı ildə Prezidentin sərəncamı ilə yuxarıda qeyd olunan "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji yYol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri" təsdiq edilmiş və bu strategiyaya uyğun olaraq nəzərdə tutulmuş istiqamətlərin inkişafını təmin edən inkişaf planları hazırlanmışdır. Bu inkişaf planlarında qaz təchizatı infrastrukturunun yenidən qurulması və perspektiv inkişaf sahəsi də nəzərdə tutulmuşdur. Yəni Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2016 – cı ilin dekabr ayında təsdiq edilmiş və "Azəriqaz" İB və SOCAR-ın müvafiq müəssisələri və digər müvafiq müəssisə təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilmiş icra müddətində tədbirlər həyata keçirilir.

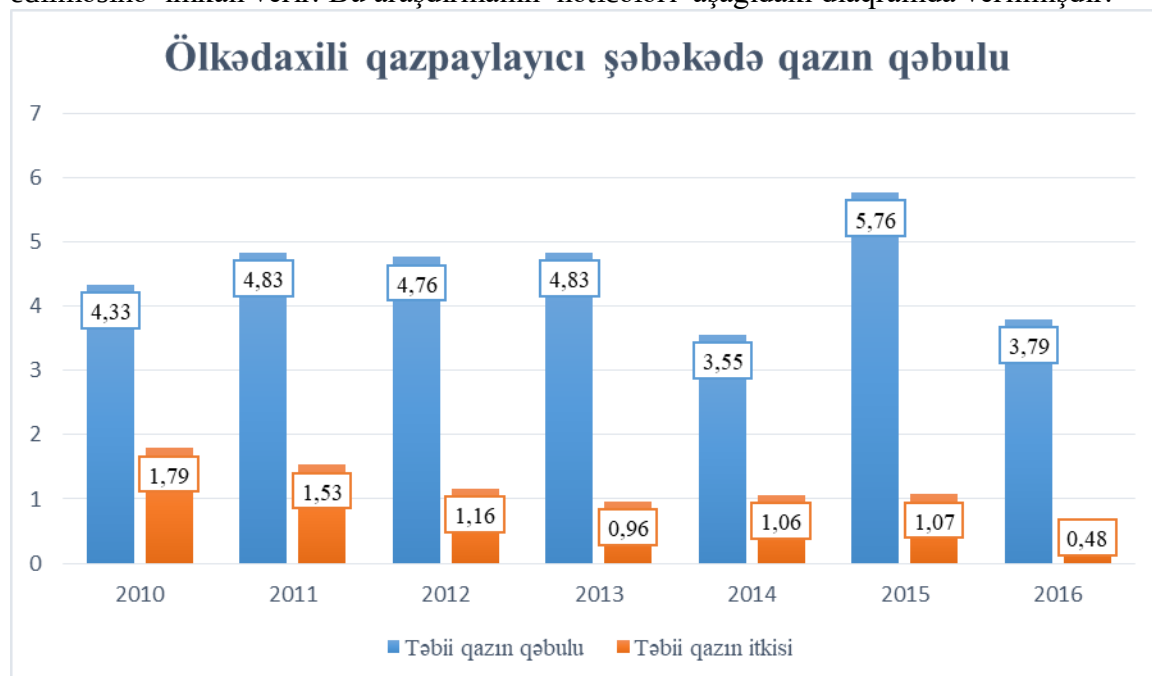
Təbii qazın nəqli və istehlakçılara paylanması vəziyyətinin təhlili göstərir ki, ölkədə mövcud olan qaz təchizatı sisteminin müəyyən hissəsi hələ 1960-1980 - cı illərdə qurulmuş şəbəkələrdən ibarət olduğu üçün qaz itkilərinin həcmi böyük olmuşdur. Bunun nəticəsində yalnız 2015- ci ildə təbii qazın paylanması zamanı ümumi itkinin həcmi 1,07 milyard m³ təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Strateji Yol Xəritəsi qəbul edilənə qədər ölkədə təbii qaz üzrə itkilər ən çox Bakı şəhəri üzrə baş vermişdir. Yəni, bu göstərici Bakı şəhəri üzrə 2016–cı ildə 68,4 % -ni, digər regionlarda isə ümumi itkilərin 31,6%-ni təşkil etmişdir. Bu məqsədlə qaz itkilərini azaltmaq və mərhələlərlə tam tənzimləmək üçün SYX-də ilk öncə mövcud şəbəkənin, o cümlədən qazpaylama xətlərinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi, bu qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən

sahənin infrastruktur sahələrinin yenidən qurulması və modernləşməsinin müəssisələr üzrə inkişaf planları hazırlanmış və bu plana müvafiq qaz təchizatı sisteminin yenidən qurulması Bakı şəhəri və ölkənin regionları üzrə icra müddətinə müvafiq həyata keçirilir.

Bununla yanaşı qeyd olunan yol xəritəsində nəql olunan təbii qazın keyfiyyət göstəricilərinin dünya standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə qazpaylayıcı sistemin texniki vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və istehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi və məmuniyyətinin artırılması istiqamətlərində də tədbirlər həyata keçirilir.

Strateji Yol Xəritəsinin 7.4. Strateji hədəf “Səmərəli və effektiv qazpaylama infrastrukturunun yaradılması” prioritet üzrə “Azəriqaz” İB-də həyata keçirilən tədbirlərin icrasının təhlili göstərir ki, təbii qazın paylaşması ilə bağlı bütün növ itkilərin minimuma endirilməsi müəssisələr qarşısında hədəf kimi qoyulmuş və bunun təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş prioritetlərin həyata keçirilməsi ölkə əhalisinin fasiləsiz və təhlükəsiz təbii qazla təchiz edilməsini təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, mövcud qaz təchizatı sisteminin yuxarıda qeyd edildiyi kimi xeyli hissəsi keçmiş sovet ittifaqında mövcud olan standartlar əsasında qurulmuş şəbəkələrdən ibarət olduğu üçün, qaz itkilərinin həcmi böyükdür, bu isə mövcud şəbəkənin gücünün artan təlabata uyğun olmaması nəticəsində qaz təchizatı rejimlərinin tənzimlənməsində böyük çətinliklərin yaranmasına kommunikasiyaların sıradan çıxmasına və təbii qaz itkilərinin artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, qeyd edildiyi kimi aparılan araşdırma göstərir ki, ümumi itkinin səviyyəsinin əvvəlki illərə nisbətən azalmasına baxmayaraq, 2015-ci ildə “Azəriqaz” İB tərəfindən satın alınan təbii qaz həcmnin 18.6%-i təşkil etmiş, 2016-cı ildə isə 12.7% təşkil etmişdir.

Ölkənin daxili qaz paylayıcı şəbəkələrinin 2010-2016-cı illəri əhatə edən dövründə qazın qəbulunun vəziyyətinin araşdırılması qaz paylayıcı şəbəkənin bu dövründəki vəziyyətini dəyərləndirməyə və bütün növ itkilərin azaldılması istiqamətində konkret və real tədbirlərin müəyyən edilməsinə imkan verir. Bu araşdırmanın nəticələri aşağıdakı diaqramda verilmişdir:

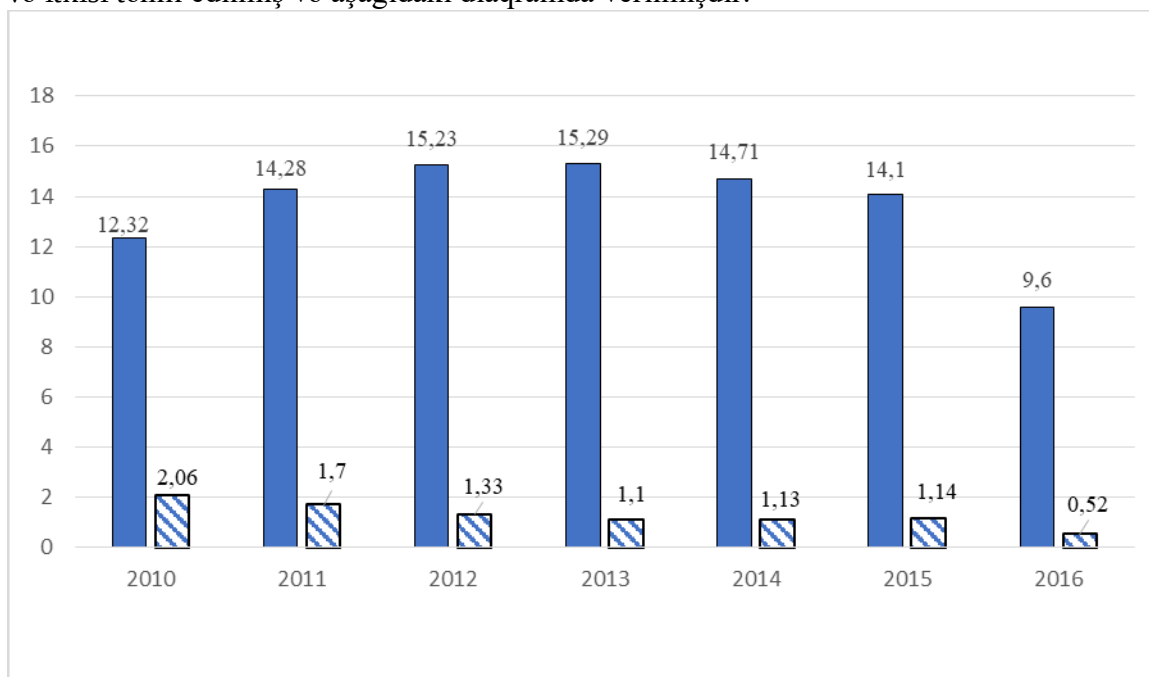

Bu dövrdə Azərbaycanda təbii qaz itkisinin faiz göstəriciləri: 2010-cu il - 41.2%, 2011-ci il - 31.7%, 2012-ci il - 24.4%, 2013 – cü il 19.9%, 2014-cü il - 19.1%, 2015-ci il - 18.6 % və 2016 –cı il - 12.7%.

Bunlar ilə yanaşı, SOCAR –ın illik hesabatının təhlili göstərir ki, şirkət üzrə ümumi qaz itkisi 2010-cu ildə 16.7%, 2015-ci ildə 8.1%, 2016-cı ildə 5.5% olmuşdur. Respublikada təbii qaz üzrə

itkilərin böyük əksəriyyəti Bakı şəhərində baş verir. Belə ki, 2016-cı ilin birinci yarısında ölkənin ümumi təbii qaz istehlakının 49.7% -i, eləcə də qaz təchizatı zamanı baş vermiş itkilərin 68.4%-i Bakı şəhərinin payına düşür. Təhlil göstərir ki, texniki itkilər əsasən Zaqatala, Tərtər, Salyan, Şəmkir, Xaçmaz, Ağsu, Sumqayıt rayonları, Gəncə regionu, Lənkəran regionu, Bakı regionlarında baş verir. Belə ki, 2016-cı ildə ümumi qaz sərfiyyatında Bakı regionu 49.7%, digər regionlar 50.3%, ümumi qaz itkilərində Bakı regionu üzrə 68.4% və digər regionlarda isə 31.6 % olmuşdur. Bunların əsas səbəblərindən biri texniki problemlərlə, əsasən də infrastrukturun köhnə olması ilə əlaqədardır. Yəni, Bakı və Abşeron regionunda təbii qaz təchizatı 40 ildən artıq müddətdə istismar olunan qaz boruları vasitəsi ilə həyata keçirilir, bu da 2015-ci ildə bu regionda sızmalar ilə müşahidə olunan 1.1 milyard kubmetrdən artıq qaz itkisinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, Bakı və ətraf kənd qəsəbələrində texniki itkilərin azaldılması məqsədi ilə köhnə və mürəkkəb infrastrukturun modernləşdirilməsinə, təzyiq səviyyəsinin səmərəsizliyinin aradan qaldırılmasına əsaslı investisiya qoyulmuş cəlb edilməsi yuxarıda qeyd olunan dövrdə ən prioritet hədəf olaraq həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olub və bu istiqamətdə tədbirlər Strateji Yol Xəritəsində və regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə 2004-2023-cü illəri əhatə edən dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan tədbirlərin icra müddətinə müvafiq həyata keçirilməsi təmin edilir.

Strateji Yol Xəritəsində ölkədaxili magistral və paylayıcı qaz şəbəkələrində təbii qazın qəbulu və itkisi təhlil edilmiş və aşağıdakı diaqramda verilmişdir.

Yuxarıda tərtib olunmuş diaqramdakı göstəricilərin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda magistral və paylayıcı qaz şəbəkələrində təbii qazın itkisi faiz ilə 2010-cu ildə -16.7%, 2011-ci ildə - 11.9%, 2012-ci ildə - 8.7%, 2013-cü ildə - 7.2%, 2014-cü ildə - 7.7%, 2015-ci ildə - 8.1% və 2016-cı ildə isə - 5.5% olmuşdur.

Strateji Yol Xəritəsində SOCAR-ın "Azəriqaz" İB tərəfindən həyata keçiriləcək işlər "Mövcud şəbəkələrin hərtərəfli qiymətləndirilməsi və inkişaf planının hazırlanması" tədbirində prioritet hədəf kimi nəzərdə tutulmuşdur. Aparılan təhlil göstərir ki, "Azəriqaz" İB-nin "Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"- ində qaz təchizatı, qazpaylama infrastrukturuları və qaz itkisi üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər həyata keçirilir və hal-hazırda bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Eyni zamanda, SYX-nə

müvafiq qazpaylama infrastrukturu olmayan ərazilərdə qazpaylama şəbəkəsinin yaradılması və modernləşdirilməsi üçün baş plan hazırlanmış və yeni qazpaylama layihələri həyata keçirilir.

Eyni zamanda qeyd olunan tədqiq edilən sahədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi Strateji Yol Xəritəsinin əsas hədəf və istiqamətləri kimi nəzərdə tutulmuşdur: Bu hədəflərə və istiqamətlərə qazpaylama xəttlərinin tikintisi üçün tenderlərin elan edilməsi; tikinti fəaliyyəti ilə bağlı əsas icra göstəricilərinin (ƏİG) müəyyənləşdirilməsi; yığım səviyyəsinin maksimuma çatdırılması və təbii qazdan qanunsuz istifadəyə qarşı cərimələrin tətbiqinin nəzərdən keçirilməsi; texniki - iqtisadi cəhətdən qazlaşdırılması səmərəli olmayan ucqar yaşayış məntəqələrin alternativ mənbələrlə təminatının həyata keçirilməsi aid edilmiş və bunlara müvafiq işlər aparılır.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticə və nəticə indikatorların tərkib hissəsi kimi ölkədə təbii qazın paylaşmasında baş verən itkilərin azaldılması yuxarıda qeyd edildiyi kimi 8%-dək, təbii qaz təchizatı sisteminin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq modernləşdirərək təkmilləşdirilməsi; istehlakçıların təbii qaza dinamik artan tələbatının etibarlı şəkildə təmin edilməsi, təbii qaz istehlakının proqnozlaşdırılmasının asanlaşdırılması və şəbəkədə ehtimal olunan itkinin qısa zamanda aşkarlanması; təbii qaz təchizatı sahəsində mövcud olan ciddi texniki problemlərin aradan qaldırılması və istehlaka səmərəliliyin artım hesabına qənaət edilmiş təbii qazın TAP/TANAP layihəsi vasitəsi ilə Avropaya ixracı nəzərdə tutulur.

Qeyd olunan istiqamətlərin tərkib hissəsi kimi köhnə boru xətlərinin modernləşdirilməsi və ya tikintisi üçün 1 milyard 515 milyon manat investisiya qoyuluşu proqnozlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, SOCAR-ın "Azəriqaz" İB tərəfindən təbii qazın paylanması əlavə nəticələrin əldə edilməsi məqsədi ilə yeni investisiya layihəsi hazırlanmışdır. Strateji Planda qeyd olunduğu kimi bu tədbirlərin yerinə yetirilməsində bir sıra risklərin, o cümlədən tikinti-quraşdırma işləri üçün tələb olunacaq investisiyalar üzrə maliyyə problemləri, tədbirlərin icrası zamanı yarana biləcək çətinliklər və istehlakda səmərəliliyin artırılması hesabına qənaət edilmiş təbii qazın ixrac qiymətinin kəskin azalmasının gözlənilməsi ehtimal olunur.

Beləliklə, Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində 2025-ci il və ondan sonrakı dövrdə və regionların sosial iqtisadi inkişafı üzrə 2009-2023-cü illəri əhatə edən dördüncü dövlət proqramı çərçivəsində Bakı şəhərində qaz təchizatında itkilərin azaldılaraq Avropanın qaz paylamadakı müqayisəli itki səviyyələrinə çatdırılması nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qazın paylanması zamanı baş verən itkiləri aşkar edərək, tənzimlənmənin aparılması üçün əlavə mövcud qaz-paylama sistemində bütün istifadəçilərin sayğaclarından istifadə edilməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyəti təmin edilməlidir. Bu isə qaz təsərrüfatının məlumat bazasının daha mükəmməl olmasına və nəticədə şəbəkəyə səmərəli nəzarət etmək, eyni zamanda yığımın səviyyələrinin artırılmasına nail olmaq imkanı verəcəkdir. Strateji Yol Xəritəsində qaz təsərrüfatı sahəsi üzrə bu dövrdə hədəf indikatorundan müəyyən edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial – iqtisadi inkişafı üzrə 2009-2023-cü illər üzrə Dövlət Proqramı" hesabat. Bakı 2021.
2. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi", Bakı, 2016–il.
3. "Azərbaycan Respublikası kommunal xidmətlər – qaz təsərrüfatı" Azəriqaz İB, hesabat, Bakı 2020-ci il.

М.М.Бадалов

докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-6705-1967

Современное состояние инфраструктуры газового хозяйства и организация и управление её перспективным развитием в Азербайджане

Резюме

В статье анализируется формирование, реконструкция, этапы развития инфраструктуры газоснабжения страны, состояние транспортировки газа и потери газа в экономических регионах страны, выявляются причины потерь. В то же время детально изучены коммунальные услуги по национальной экономике и ключевым секторам экономики - направлению, изучаемому в приоритетах Стратегической дорожной карты газовой отрасли и государственных программ социально-экономического развития регионов. Иными словами, была рассмотрена реализация мероприятий ПО «Азеригаз» по реконструкции и модернизации инфраструктуры этого сектора, реализации новых газораспределительных проектов, сокращению потерь газа и поставке газа потребителям, оценены результаты.

Ключевые слова: инфраструктура, газ, потребители, ненефтяной сектор, стратегическая цель.

M.M.Badalov

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-6705-1967

The current state of the infrastructure of the gas industry and the organization and management of its prospective development in Azerbaijan

Abstract

The article analyzes the formation, reconstruction, stages of development of the country's gas supply infrastructure, the state of gas transportation and gas losses in the country's economic regions, identifies the causes of losses. At the same time, utilities were studied in detail in the national economy and key sectors of the economy - an area studied in the priorities of the Strategic Roadmap for the gas industry and state programs for the socio-economic development of regions. In other words, the implementation of the activities of the Azerigaz PA on the reconstruction and modernization of the infrastructure of this sector, the implementation of new gas distribution projects, the reduction of gas losses and the supply of gas to consumers was considered, the results were assessed.

Key words: infrastructure, gas, consumers, non-oil sector, strategic target.

UOT 338.47

Ə.Z.Paşayev
dissertant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
müəllim, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
emirhanpasayev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.01.2022

The article was received by editorial board on 30.01.2022

Статья принята к печати 30.01.2022

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, nəqliyyat sektorunda layihənin icrası praktikasında daha geniş tətbiqini tapan mürəkkəb faizlər düsturunda hər il alınan nəticə növbəti ilin investisiyasına çevrildiyi ehtimal edilir. Müvafiq olaraq mürəkkəb faizlər düsturu bir illik fasilə ilə nəticə alınması və istifadəsinin diskret prosesini təsvir edir. İqtisadi ədəbiyyatda əmsal hesablanması sadə faizlər və eksponent funksiyası üçün digər düsturlar təklif olunur. Nəqliyyat sektorunda fiziki kapitalla yanaşı təhsil və təlim vasitəsilə insanların bacarığını artırmaqla insan kapitalına investisiya qoyulur.

Açar sözlər: nəqliyyat sektoru, investisiya, nəqliyyat xidməti, səmərəlilik.

GİRİŞ

Nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarına, nəqliyyat infrastrukturunun tikilməsinə, yolların çəkilməsinə, nəqliyyat vasitələrinin və onların ehtiyat hissələrinin istehsalına və ya idxalına, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə və s. yönələn vəsaitlər daxildir. İnvestisiya qoyuluşları nəqliyyat sektorunun maddi texniki bazasının genişlənməsi prosesidir. İnvestisiya qoyuluşlarının əsas vəzifəsi ölkədə nəqliyyatın istehsal gücünün milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə strateji yol xəritəsinə uyğun şəkildə artırılmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Bu proses həm yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal müəssisələrinin tikilməsi və istismara daxil edilməsi, həm də fəaliyyətdə olan qurumların yenidən bərpası və genişləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Nəqliyyat sektorunda ümumi strukturun təkrar istehsalının, yük və sərnişin daşımaların təşkilinin başlıca mənbəyi investisiya qoyuluşlarıdır [7, c.45]. O, maddi-texniki bazanın artımını müəyyən edir, əhalinin yaşayış və sosial vəziyyətinin yüksəldilməsində aparıcı yer tutur. Nəqliyyat sektorunda əsaslı tikinti investisiya qoyuluşları hesabına həyata keçirilir. İnvestisiya qoyuluşu maddi-texniki, əmək və maliyyə resurslarının toplusunun pul ilə ifadə edilmiş göstəricisi, yeni fondların tikilməsinə, mövcud əsas fondların yenidən qurulmasına və innovativ texnologiyalara yönələn vəsaitlərdir. İnvestisiya qoyuluşları istismar fəaliyyətinin və iqtisadi effektivliyin yüksəldilməsinə, nəqliyyat müəssisələrinin məhsuldarlığının artırılmasına, sahibkarların, fiziki və hüquqi şəxslərin, müəssisələrdə çalışan işçilərin maddi rifah hallarının yaxşılaşdırılmasına, daşımaların və s. işlərin, fond və material tutumunun, məhsulun maya dəyərinin azaldılmasına və nəqliyyat məhsulunun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir [7, c.45].

ƏSAS HİSSƏ

Nəqliyyat sektorunda xərclərin K olacağı, t ilindən sonra, hal hazırda istehsal üçün xərclərin iqtisadi mahiyyətinin eyni olduğu $K(1 + E_{hn})^t$. Nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarının az əhəmiyyətli olanını nəzərdə tutan əmsalı B_{hn} kimi işarə etsək, işin başlamasından t il keçibsə, onda

belə bir $B_{hn}K(1 + E_{hn})^t = K$, bərabərlik alırıq, B_{hn} əmsalı tapmaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar [4, s.145].

$$B_{hn} = \frac{1}{(1+E_{hn})^t}, \quad (1)$$

burada

B_{hn} - müxtəlif vaxtlarda xərclərin hesablanma əmsalı;

t – investisiya qoyulaşlara sərf edilən zaman ;

E_{hn} - müxtəlif vaxtlarda xərclərin hesablanma normatividir;

Cari amortizasiya fonduna ayrılmış xərclərin hesablanması prosesində bu normativin dəyəri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə nəqliyyat sektorunda yuxarı həddi 0,25–faizə bərabər olaraq müəyyən edilmişdir [11].

Nəqliyyat sektorunda layihənin icrası praktikasında daha geniş tətbiqini tapan mürəkkəb faizlər düsturunda ehtimal olunur ki, hər il alınan nəticə növbəti ilin investisiyasına çevrilir. Müvafiq olaraq mürəkkəb faizlər düsturu bir illik fasilə ilə nəticə alınması və istifadəsinin diskret prosesini təsvir edir. İqtisadi ədəbiyyatda əmsal hesablanması sadə faizlər və eksponent funksiyası üçün digər düsturlar təklif olunur.

Müxtəlif illərdə investisiya qoyuluşlarının müqayisəli şəkildə verilməsi tikinti və onun hissələrinin smeta dəyərini dəyişmək məqsədi daşıyır. Bu, variantların müqayisəsinin aparılması zaman amilini nəzərə almaq üçündür. Buna görə də verilmiş rəqəmlər yalnız variant seçimi üçün müqayisəli dövrdə öz mahiyyətini saxlayır və obyektlərin smeta dəyərini özündə ehtiva edə bilmir [1].

Nəqliyyat sektorunda iqtisadi səmərəliliyin hesablanması üsulları

Yuxarıda göstərilmiş prinsiplər əsasında birmərhələli investisiya və illik dəyişən istismar xərclərinin (tikilən obyektlər dərhal deyil, tədricən yüklənən zaman) variantlar üzrə ümumi xərclər baxımından hesablama müddəti ərzində müqayisə olunması aşağıdakı şərtlə müəyyən edilir [4, s.146]:

$$X_h = K_0 + \sum_1^{t_p} \frac{C_t}{(1+E_{hn})^t} = \min, \quad (2)$$

Burada K_0 — sıfır kimi qəbul edilən obyektin istismarına qədərki ilkin dövrdə qoyulan investisiyadır;

C_t — hesablama dövründə illər üzrə illik istismar xərcləri;

t_p — illər üzrə hesablanmış müddət;

onun dəyəri bütün müqayisə olunan variantlar üçün eyni olmalı və buraxılış gücünə, yük və istehsal qabiliyyəti müddətinə bərabər qəbul edilməlidir.

Nəqliyyat sektorunda çoxmərhələli investisiya qoyuluşları və illər üzrə dəyişən istismar xərcləri (tikinti müddəti və yeni obyektlərin fəaliyyətə başlaması ardıcılığına görə fərqlənən layihə qərarları üçün xarakterik) zamanı səmərəli variantın tapılması bütün müqayisə olunan dövr ərzində minimum ümumi xərclərə görə seçilir [4, s.146]:

$$X_m = K_0 + \sum_1^{t_1} \frac{C_{t_1}}{(1+E_{hn})^t} + \frac{K_1}{(1+E_{hn})^t} + \sum_{t_1+1}^{t_2} \frac{C_{t_2}}{(1+E_{hn})^t} + \frac{K_2}{(1+E_{hn})^t} + \dots + \frac{K_n}{(1+E_{hn})^t} + \sum_{t_n+1}^{t_c} \frac{C_{t_c}}{(1+E_{hn})^t} = \min, \quad (3)$$

burada $K_1, K_2 \dots K_n$ - obyektin istismar dövründə $t_1, t_2 \dots t_n$ illərində müvafiq olaraq mərhələlər üzrə investisiya qoyuluşlarıdır;

$\sum_1^{t_1} C_{t_1}, \sum_{t_1+1}^{t_2} C_{t_2}, \dots, \sum_{t_n+1}^{t_c} C_{t_c}$ - investisiya qoyuluşunun iki növbəti mərhələsi arasında illik istismar xərclərinin məbləğidir;

t_c — illər üzrə mərhələli müqayisə.

Mərhələli müqayisə bütün müqayisə olunan variantlar üçün eyni olmalıdır. Onun davam etmə müddəti elə təyin olunur ki, bu dövrün sonunda bütün müqayisə olunan variantlar tam texniki təchizatla qarşıya qoyulmuş məqsədə nailolma və iqtisadi baxımdan eyni olaraq qəbul edilə bilsin. Müqayisə müddətini kompleksin ilk obyektinin istismara başlanmasından 10-20 ilə bərabər dövr kimi qəbul etmək tövsiyə olunur. Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, yük dövriyyəsinin sürəti ilə əlaqədar olduğuna görə yük dövriyyəsinin sürəti, investisiyaların səmərəliliyi ilə düz mütənasib qəbul edilir

Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyinin artırılması üçün aparılan təhlillər və tədbirlər nəticəsində nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyinin, hərəkət sürətinin artması, yük dövriyyəsinin sürətlənməsi, anbar təsərrüfatlarından məqsədyönlü istifadənin təmin edilməsi ümummilli gəlirin davamlı və dayanıqlı artımı ilə nəticələnir.

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsinin sürəti ilə, iqtisadi səmərəlilik arasında əlaqə aşağıdakı düsturla müəyyən edilir [4, s. 125].

$$S_y = \frac{g \cdot O_q \cdot (v_g^1 - v_g^2)}{365} \quad (4)$$

burada:

S_y – yük dövriyyəsinin sürəti ilə əlaqəli iqtisadi səmərəlilik;

g – il ərzində göndərilmiş yüklər;

O_q – 1 ton yükün orta daşıma qiyməti;

v_g^1, v_g^2 - yük dövriyyəsinin sürəti artdıqdan sonra və əvvəl yük daşımaya sərf edilən vaxt, gün hesabı ilə.

Dövlət Statistika Komitəsinin elektron məlumat bazasında qeyd edildiyinə görə Azərbaycanın 2018-ci ildə nəqliyyat sektorundan yük daşınmasından əldə etdiyi gəlir 4 871 247 min manat, nəqliyyat sektorunda daşınan yüklər isə 230 144 min ton olmuşdur, 2017 – ci ildə daşınan yüklər 226 419 min ton olmuşdur

1 ton yükün orta daşıma qiyməti = 4 871 247 min manat / 230 144 min ton = 21,16 manat

yük dövriyyəsinin sürəti artdıqdan sonra yük daşımaya sərf edilən vaxt, gün hesabı ilə = $365 \cdot 1000 / 230\,144$ min ton = 0,00158

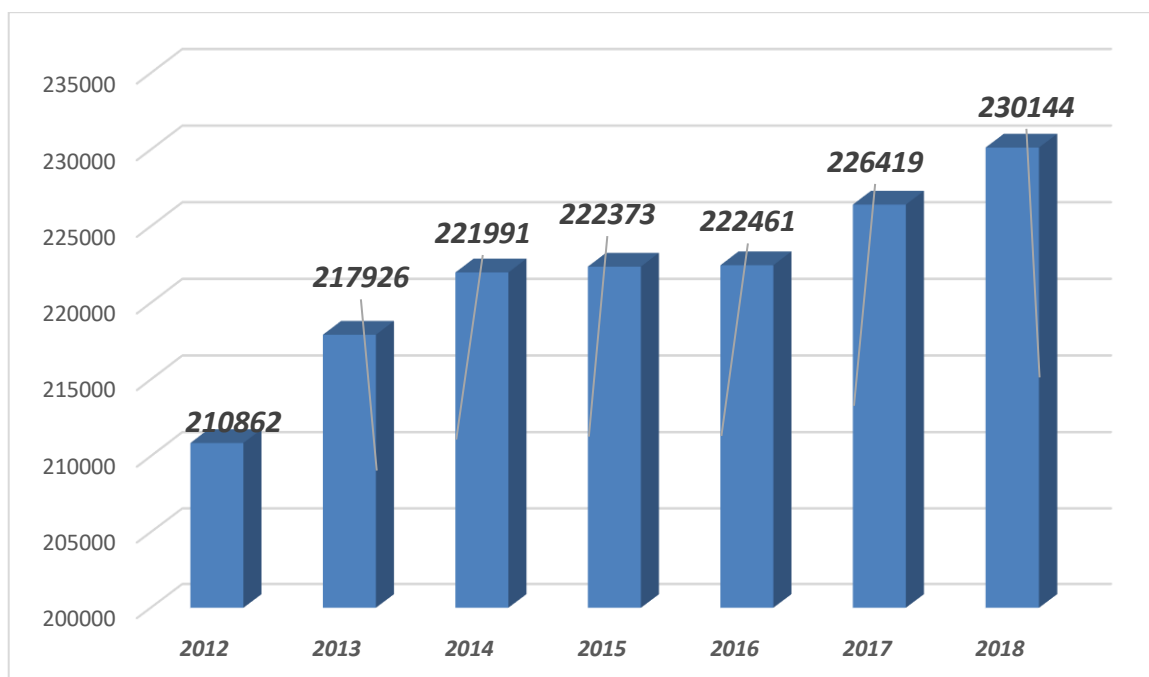
yük dövriyyəsinin sürəti artdıqdan əvvəl yük daşımaya sərf edilən vaxt, gün hesabı ilə = $365 \cdot 1000 / 226\,419 = 0,00161$

$v_g^1 - v_g^2 = 0,00161 - 0,00158 = 0,00003$

$$S_y = \frac{g \cdot O_q \cdot (v_g^1 - v_g^2)}{365} = \frac{230\,144\,000 \cdot 21,16 \cdot 0,00003}{365} = 400,26 \text{ min manat}$$

Hesablamalarımız nəticəsində məlum olmuşdur ki, ölkəmizdə yük dövriyyəsinin sürəti ilə əlaqəli 2018-ci ildə əvvəlki ilə müqayisədə ümumi iqtisadi səmərəlilik 400,26 min manat artmışdır. Nəqliyyat sektorunda iqtisadi səmərəliliyi yüksəltmək üçün yük axınlarının artımına nail olmaqla yanaşı yük dövriyyəsinin sürəti yaxud da 1 ton yükün orta daşıma qiyməti artmalıdır.

Milli nəqliyyat sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından investisiyaların yük dövriyyəsinin sürətinin artırılmasına yönəldilməsi daha məqsədə müvafiqdir. Yüklərin növündən və daşıma şərtlərindən asılı olaraq bir ton yükün daşınmasının orta qiyməti məzənnəyə uyğun hesablanır [12]. Nəqliyyat sektorunda 2012 -2018–ci illər ərzində yük daşınmasının artım dinamikasını tərtib etdiyimiz şəkil-1-dən aydın müşahidə etmək mümkündür.

Şəkil 1. Azərbaycanın Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, 1000 ton

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [13]

Nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin hesablanması iki müxtəlif metodla müqayisəli və ümumi səmərəlilik metodu ilə aparılır. İnvestisiya layihələrindən daha səmərəli olanın seçilməsi zamanı müqayisəli səmərəlilik metodundan istifadə edildikdə dəyişməz xərclərin optimallaşdırılmasının hesablanması deyil əlavə investisiya və dəyişən xərclərin hesablanması nəzərə alınır. Ümumi səmərəlilik metodu ilə daha sərfəli olan layihənin seçilməsində tam investisiya xərcləri nəzərə alınır [2, s.265].

Bütövlükdə nəqliyyat sektorunun və yaxud onun tərkibinə daxil olan müəssisənin inkişafı məqsədi ilə aparılan təhlil, planlaşdırma işləri ümumi iqtisadi səmərəliliyə dair yekun göstəricilərdən istifadə edilərək aşağıdakı üsulla müəyyən edilir [5, s.71]:

Ümumi səmərəlilik əmsalı kimi (investisiya qoyuluşlarının rentabelliği)

$$S_g = \frac{G}{I} \quad (5)$$

Yaxud investisiyaların vaxt tutumu əmsalı

$$T_{v.ə} = \frac{I}{G} \quad (6)$$

burada:

G - planlaşdırılan, təhlil edilən dövr ərzində gəlir artımı;

I – istehsal təyinatlı obyektlərə ümumi investisiya qoyuluşları;

Cədvəl 1

Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda əsas makro göstəricilər

Göstəricilər	2014	2015	2016	2017	2018
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə) milyon manat	1 386	1 860	2 140	2 984	3071*)
əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	2 432	2 195	1 391	1 774	1 923

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [13]

ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırladığımız cədvəl-1 dən göründüyü kimi 2014-cü ildə Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda ümumi səmərəlilik əmsalı:

$$S_a = \frac{G}{I} = 1\,386 / 2\,432 = 0.57$$

$$2015-ci ildə S_a = \frac{G}{I} = 1\,860 / 2\,195 = 0.85$$

$$2016-cı ildə S_a = \frac{G}{I} = 2\,140 / 1\,391 = 1.54$$

$$2017-ci ildə S_a = \frac{G}{I} = 2\,984 / 1\,774 = 1.68$$

$$2018-ci ildə S_a = \frac{G}{I} = 3\,071 / 1\,923 = 1.59$$

Hesablama nəticəsində məlum oldu ki, ölkəmizin nəqliyyat sektorunda ümumi səmərəlilik əmsalının ən aşağı həddi 2014-cü ildə-0.57, ən yuxarı həddi isə 2017-ci ildə -1.68 olmuşdur. Cari ildə ümumi səmərəlilik əmsalının aşağı olması həmin ildə nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların artımı ilə əlaqədardır. Bu isə öz növbəsində sonrakı illərin dayanıqlı iqtisadi artımının əsas indikatorudur.

Yük və sərnişin daşımalardan, nəqliyyat xidmətindən daxil olan ümumi səmərəli maliyyə resursları o halda investisiya ilə əlaqəli yekun göstəricilər hesab edilir ki, onlar investisiya qoyuluşlarının artımına təsir etsin.

Ümumiyyətlə nəqliyyat sektorunda və onun ayrı-ayrı müəssisələrində məhsul üzrə gəlir artımı ölçülərkən aşağıdakı düsturdan istifadə edilir [4, s.127]:

$$G_a = M_h^a(M_d^b - M_d^a) + M_a(g_s^o - M_d^o) + M_h^a(g_s^a - g_s^b) \quad (7)$$

burada :

G_a – yük və sərnişin daşınmasına görə gəlir artımı;

M_h^a, M_h^b – hesablama mərhələsində götürülən axırıncı və baza ili üzrə məhsulun həcmi;

g_s^a, g_s^b – hesablama mərhələsində götürülən axırıncı və baza ili üzrə gəlir səviyyəsi;

M_a – planlaşdırılan dövr ərzində məhsul artımı;

$M_d^b; M_d^a$ – axırıncı və baza ili üzrə məhsul vahidinin maya dəyəri;

g_s^o, M_d^o – araşdırılan dövr ərzində məhsul üzrə orta gəlir səviyyəsi və orta maya dəyəri;

Nəqliyyat müəssisələri üzrə hesablamalardan kənarda qalan məhsullar, müxtəlif əməliyyatlar və göstərilən xidmətlərdən daxil olmalar, istehsal xərclərinə qənaətlə, bu isə öz növbəsində gəlirlərin artımı ilə nəticələnir. Belə hesablamlar birbaşa üsulla aparılır [10].

ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırladığımız cədvəldən istifadə edərək 2016–2018-ci illərdə Dəniz nəqliyyatında G_a – yük və sərnişin daşınmasına görə gəlir artımını hesablayaq:

Cədvəl 2

Dəniz nəqliyyatında əsas iqtisadi göstəricilər			
Göstəricilər	2016	2017	2018
Yük daşınmışdır, min ton	5 807,3	8 344,5	8 236,1
Yük daşınmasındanəldə olunan gəlir, min manat	159 397,8	178 792,6	168 951,5
Yük daşınmasına çəkilən xərclər, min manat	170 702,8	159 354,0	171 413,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [13]

$$G_a = 8\,236,1 \cdot (29-21) + 0.3 \cdot (169\,047 - 167\,157) + 8\,236,1 \cdot (168\,951,5 - 159\,397,8) = 65\,888,8 + 567 + 78\,340,34 = 144\,796,140 \text{ manat}$$

2016–2018-ci illərdə Azərbaycanın Dəniz nəqliyyatında G_a –yük və sərnişin daşınmasına görə gəlir artımı 144 796,140 manat olmuşdur. 2018 - ci ildə 2016-cı illə müqayisədə Azərbaycanın Dəniz

nəqliyyatında yük və sərnişin daşınmasına görə əldə olunan gəlir 5,7 faiz çox olmuşdur. Ölkəmizin dəniz nəqliyyatından gəlirlərinin artımının bir səbəbi Qara dəniz bölgəsindən Orta Asiya istiqamətində yüklərin təhlükəsiz və daha sərfəli qiymətlərlə daşınmasına dair AXDG (QSC) – nin üzərinə götürdüyü öhdəlik, digər səbəbi isə Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yol xətti istifadəyə verildikdən sonra Avropadan Çinə və yaxud Çindən Avropaya gedən yüklərin çatdırılma müddətinin 45 gündən 15 günə qədər azalmasıdır [6, s. 216].

Bu tədqiqat işi nəticəsində məlum olmuşdur ki, dəniz nəqliyyatına yönələn investisiyaların səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə Xəzər hövzəsi üzərindən keçəcəyi proqnozlaşdırılan yüklərin tərkibi dəqiqləşdirilməli, nəqliyyat donanması daşınacaq yüklərə görə ixtisaslaşdırılmış gəmilərlə tam təchiz edilməli, limanın maddi texniki bazası aşırılaçaq yüklərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyalarla əlaqədar qarşıya qoyulmuş tapşırığın həll edilməsi üçün variantların iqtisadi səmərəliliyinin müqayisə edilməsi iki üsulla həyata keçirilir:

Minimum xərc üsulunda baxılan hər variantdan xərcin ən aşağı həddi olanı seçilir [8, c.39]:

$$X_i = \Theta_i + S_n \dot{I}_i = \min \quad (8)$$

Müddət üsulunda isə nəqliyyat sektoruna əlavə investisiya qoyuluşlarından bir – biri ilə uyğun olan variantlardan sərfəli olanı seçilir:

$$T_{i+1/i} = \frac{\dot{I}_{i+1} - \dot{I}_i}{\Theta_i - \Theta_{i+1}} \leq T_n \quad (9)$$

burada: Θ_i - əvvəlki (birbaşa və dolay) xərclər baxılan hər i - variant üzrə;

$\dot{I}_i$ - investisiya qoyuluşları baxılan i - variant üzrə;

S_n – investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin normativ əmsalı (dəniz nəqliyyatında 0,12 qəbul edilir)

$T_n = \frac{1}{S_n}$ əlavə investisiya qoyuluşlarının normativ müddəti.

İllik xərclərin minimumunun variantlar üzrə araşdırılması təcrübəsindən planlaşdırılan və ya icra edilən layihələrdə istifadə edilməsi geniş yayılmışdır. Bu üsul daha sadədir və böyük hesablama işləri tələb etmir.

Belə ki, bu zaman optimal iqtisadi variant seçilməsindən başqa texniki–iqtisadi məsələlərin həllində daha səmərəli olanın qiymətləndirilməsi mümkündür. Bu üsul imkan verir ki, yeni texnikanın və səmərəli təkliflərin tətbiqi nəticəsində real gəlirin tərkibi əvvəlcədən müqayisə edilərək qiymətləndirilsin. Bu üsulun tətbiqi kifayət qədər universal olduğundan nəqliyyat sektorunda investisiya qoyuluşları mərhələli, istehsal xərcləri isə sabit qəbul edilir. Variantlar müqayisə edildikdə hesabat ilində onların istehsal gücü və texniki silahlanma göstəriciləri nəzərə alınır. İnvestisiya qoyuluşlarının mərhələli, istehsal xərclərinin isə sabit olduğu hallarda səmərəliliyin hesablama üsulunun bir neçə modifikasiyasından istifadə edilir [3].

Yeni texnika və texnologiyaların nəqliyyat sektorunda tətbiqi nəticəsində, nəqliyyat xidmətinin keyfiyyətinin artması, onun tarif və qiymətinin artımında öz əksini tapır, əlavə iqtisadi səmərəlilik əldə edilir [4]:

$$\dot{I}_{keyfiyyət} = (g_y - g_o) Q_1 \quad (10)$$

Burada: g_o, g_y - yeni texnika və texnologiyanın tətbiqindən əvvəl və sonra nəqliyyatın məhsulunun hər vahidinə düşən gəlir səviyyəsi:

İqtisadi səmərəliliyin artımı $\Delta \dot{I}_{keyfiyyət}$ nəqliyyat xərclərinə qənaətin $\Delta \dot{I}_s$ üzərinə gəlir.

Cədvəl 3

Azərbaycanın hava nəqliyyatında yük daşınması və əldə olunan gəlir

Göstəricilər	2014	2015	2016	2017	2018
Daşınmalardan əldə olunan gəlir (min manat)	837820	828058	1053949	1647341	2066918
Hava nəqliyyatında (yük daşınması, 1000 ton)	125	129	160	173	208

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [13]

ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırladığımız cədvəl-3 əsasında Azərbaycanın hava nəqliyyatında yük daşınması və əldə olunan gəlirlərin nəqliyyat xidmətinin keyfiyyətinin artması ilə əlaqəli əlavə iqtisadi səmərəliliyini hesablayaq:

$$g_o = \frac{1647341}{173000} = 9.5$$

$$g_y = \frac{2066918}{208000} = 9.9$$

$$Q_1 = 208000$$

Hava nəqliyyatı $_{keyfiyyət} = (g_y - g_o) Q_1 = (9.9 - 9.5) * 208000 = 83200 * 1000 = 83\,200\,000$ manat

2018-ci ildə 2017-ci illə müqayisədə yeni texnika və texnologiyaların Azərbaycanın hava nəqliyyatında tətbiqi nəticəsində yük daşınmasında xidmətin keyfiyyətinin artması ilə əlaqəli əlavə iqtisadi səmərəlilik 83 200 000 manat olmuşdur.

Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, ixtiraların və praktik əhəmiyyətli təkliflərin nəqliyyat sektorunda tətbiqi nəticəsində, yükaşıma işlərinin, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və digər həyata keçirilən tədbirlərdə məhsuldarlığın artımı təmin edilsin. İqtisadi səmərəliliyin hesablanması üsulları həyata keçirilən tədbirlərdən və onların nəqliyyatın fəaliyyətinə təsirinin xarakterindən aslıdır [9].

Nəqliyyat sektorunda ixtiralar və praktik əhəmiyyətli innovativ təkliflərlə əlaqədar olaraq nəqliyyat vasitələrinin texnoloji təchizatı, mühərrikinin yenilənməsinə görə gücünün və sürətinin artması, nəqliyyat müəssisələrinin məhsuldarlığının artması ilə nəticələnir.

NƏTİCƏ

İxtira və yeniliklərə dair təkliflərin tətbiqi, milli nəqliyyat müəssisələrində xarici nəqliyyat vasitələrinə sürətli, keyfiyyətli xidmət göstərilməsi ilə nəticələnir bu isə öz növbəsində strateji valyuta ilə gəlirlərin artımına gətirib çıxarır. Belə vəziyyət milli nəqliyyat müəssisələri və xarici nəqliyyat vasitələrinin sahibləri üçün əlverişlidir:

Yerli nəqliyyat müəssisələri üçün ona görə əhəmiyyətlidir ki, xarici nəqliyyat vasitələrinə daha sürətli xidmət göstərməklə strateji valyutalar ilə daxil olmalar artır;

Xaricdən gələnələr üçün ona görə əhəmiyyətlidir ki, nəqliyyat vasitələrinin istismardan yayınma və ya dayanma müddəti azaldığına görə nəqliyyat sahiblərinin əlavə xərcləri azalır.

Yerli müəssisələrin yüksək sürət və keyfiyyətli xidməti müqabilində xarici valyuta ilə qazandıqlarının eləcə də xarici nəqliyyat sahiblərinin istismardan yayınma, dayanma müddəti azaldığına görə azalan əlavə xərclərinin uçotu mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılaraq, yeniliklərin tətbiqi ilə bağlı xərclərə valyuta daxilolmaları əsasında baxıldıqdan sonra əldə edilən qənaət hesablanır.

Nəqliyyat sektorunda ixtiraların və innovativ yeniliklərin tətbiqi sayəsində yanacaqın, suyun, elektrik enerjisinin, yağlar və başqa materillərin qənaət olunması birbaşa hesabla həyata keçirilən

tədbirlər və qeyd edilən mövzuda xərc maddələri, qəti şərtlər əsasında müəyyən edilir.

Nəzərə alsaq ki, ölkəmiz beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşir bu istiqamətdə uzun müddət hər növ nəqliyyat vasitələrinə xidmət edə bilən rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin təşkilinə tələb var. Nəqliyyat sektoruna aid bu elmi tədqiqat işində təhlil və təklif edilən səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində külli miqdarda iqtisadi səmərə əldə etmək mümkündür. Nəqliyyat sektorunda fiziki kapitala yanaşı təhsil və təlim vasitəsilə insanların bacarığını artırmaqla insan kapitalına da investisiya qoyulur. Bir çox faktlar göstərir ki, fiziki resurslarda olduğu kimi, insan resurslarına investisiya qoyuluşu da müsbət real gəlir gətirir. İnsan kapitalının gətirdiyi gəlir, adətən, fiziki kapital üzrə gəlirləri əhəmiyyətli üstələyir. Nəqliyyat sektorunda obyektlərin tikinti müddətinin azaldılması və mərhələli investisiya bölgüsü bilavasitə insan resurslarının keyfiyyətindən asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının İnvestisiya fondları haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi 766-IQ nömrəli qanunu. // (30 noyabr 1999-cu il) Bakı şəhəri.
2. Ə.Z.Paşayev “Azərbaycanın nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri”. (2017). // Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının “ Su nəqliyyatının problemləri” Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 94 illiyinə həsr olunmuş XII Beynəlxalq Elmi-texniki konfrans, Bakı.
3. Paşayev Ə.Z. “Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyalar”. (2016). // Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Elmi Əsərləri № 1 Bakı. s.169.
4. Paşayev Ə.Z., Dəniz nəqliyyatının iqtisadiyyatı. (2021). Metdik vasait. // Bakı, ADDA, 189 səh.
5. T.H.Hüseynov “Azərbaycanda İnvestisiyalar: Gəlirlər, İnvestisiyalar, Sənayeləşdirmə, Məşğulluq. (2009). // “Elm” nəşriyyatı; s.378.
6. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü il dönümünə həsr olunmuş “Dəniz Nəqliyyatında İnnovativ Texnologiyalar” mövzusunda // XI ənənəvi Beynəlxalq elmi-texniki konfrans. AXDG-ADDA. Bakı, 5 may 2016-cı il.
7. Пашаев А.З. «Направления увеличения рентабельности инвестиций в транспортный сектор Азербайджана». (2016). Федеральное агентство морского и речного транспорта Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования // «Морской государственный университет им. адм. Г. И. Невельского» Институт экономики и управления на транспорте Материалы 14-й Всероссийской (6-й международной) научно практической конференции (20 мая 2016 г.)
8. Серогодский В.Э., Экономическая оценка инвестиций: практикум. (2015). М-во с.-х. РФ, ФГБОУ ВО Пермская ГСХА. – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВО Пермская ГСХА, 53 с. – 50 экз.
9. Knowledge; Complexity and Innovation Systems Manfred M. Fischer, Josef Fröhlich Springer Science & // Business Media, (2001). 477 p.
10. U. İbrahimli. R. Guliev. Problems of the foreign investment environment in Azerbaijan and the main directions of state policy on their resolution. - 30th EBES conference - Kuala Lumpur proceedings. // - January 8-10, (2020). Kuala Lumpur, Malaysia, pp. 732-738.
11. [https://muhasib.az/Muhasibat/ev/ev_5.php]
12. <http://mot.gov.az/az/content/372#.Vtl63H2LTDC>
13. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

А.З.Пашаев

*диссертант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Институт экономических исследований,
преподаватель, Азербайджанская Государственная Морская Академия*

Методологические вопросы экономической эффективности в транспортной сфере

Резюме

В статье отмечается, что результат, получаемый ежегодно по сложной формуле процентной ставки, которая более широко используется при реализации проекта в транспортной сфере, в следующем году станет инвестицией. Соответственно, формула сложных процентов описывает дискретный процесс получения и использования результатов с интервалом в один год. В экономической литературе предлагаются простые проценты и другие формулы для функции экспоненты. В транспортном секторе, помимо физического капитала, человеческий капитал инвестируется за счет повышения квалификации людей посредством образования и профессиональной подготовки.

Ключевые слова: *транспортный сектор, инвестиции, транспортные услуги, эффективность.*

A.Z.Pashaev

*dissertation candidate, Azerbaijan State Economic University,
Economic Research Institute,
lecturer, Azerbaijan State Maritime Academy*

Methodological issues of economic efficiency in the transport sector

Abstract

The article notes that the result obtained annually in the complex interest rate formula, which is more widely used in the implementation of the project in the transport sector, is expected to become an investment next year. Accordingly, the compound interest formula describes the discrete process of obtaining and using results with an interval of one year. The economic literature offers simple percentages and other formulas for the exponent function. In the transport sector, in addition to physical capital, human capital is invested by increasing people's skills through education and training.

Key words: *transport sector, investment, transport service, efficiency.*

A.Ə.Abasova
t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-1633-6257
abasovaaytan@gmail.com
S.Ş.Əsgərov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İstehsalat və Emal Birliyi MMC, mütəxəsis mühasib

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.01.2022

The article was received by editorial board on 17.01.2022

Статья принята к печати 17.01.2022

DAVAMLILIQ VƏ İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRMƏ PROBLEMLƏRİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İNNOVASIYA İQTİSADIYYATININ İNKİŞAFI

Xülasə

Bu gün Azərbaycanda inkişaf problemi əsaslı şəkildə aktuallaşıb və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri əsasları və mexanizmləri nəzərə alınır, o cümlədən, davamlılığı qiymətləndirməyə imkan verən, tədqiq olunan proseslərin gedişatı iqtisadiyyatın dinamik tərkib hissəsidir. Dünyada yaranmış vəziyyət çoxlu sayda "gərginlik ocaqları"nın, israrlı istəyi olması ilə dövlətlərarası koalisiyaların öz geosiyasi planlarını on illərlə yığılmış və həll edilməmiş digər dövlətlərin toxunulmazlığı, ayrı-ayrı ölkələrin əhəlisinin sosial problemləri hesabına həyata keçirməsi ilə xarakterizə olunur. Nəticədə elmi-texniki tərəqqinin yüksək templəri və milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin daim yüksəldilməsi Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının həyata keçirilməsini təmin edən amillər dünya arenasında, xüsusilə kəskinləşən beynəlxalq iqtisadi -siyasi münaqişələr şəraitində onun innovasiya komponentinin maksimal dərəcədə artırılması hesabına baş verir.

Açar sözlər: inkişaf davamlılığı, iqtisadi təhlükəsizlik, sosial-iqtisadi sistemlərin qiymətləndirməsi, innovasiya iqtisadiyyatı, milli iqtisadiyyat, klasterlər.

Davamlılığın və iqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsi prosesinin əsas problemlərindən biri innovasiya iqtisadiyyatının inkişafının təhlükəsizliyi yanaşmaların müxtəlifliyidir və bütövlükdə milli iqtisadiyyata tətbiq olunan "təhlükəsizlik" anlayışının müəyyən edilməsi. Bundan başqa, hələ də kifayət qədər öyrənilməmiş şərait və inkişaf amilləri qalmaqdadır, iqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institut və mexanizmlər, iqtisadi və sosial təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəlməsinə, elmi-texniki tərəqqinin və innovasiyaların müasir nailiyyətlərinə, həm idarəetmə sahəsində, həm də maliyyə və pul dövriyyəsi sahəsində yeni texnologiyalara əsaslanır. Bu kontekstdə "davamlı iqtisadi inkişaf" kateqoriyasının anlayış və mahiyyəti, sistem xarakterli sosial-iqtisadi sistemlərin idarə edilməsi, kompleks tədqiqatlar xüsusi elmi maraq kəsb edir. İqtisadi dayanıqlılıq məsələləri ölkənin inkişafı əvvəllərdə, xüsusilə ötən yüzilliyin 90-cı illərində alimlər tərəfindən qaldırılmışdır.

Bu dövrün əsas tədqiqatlarını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq mümkündür:

- ölkənin təhlükəsizlik səviyyəsi müəyyən proseslərin bir hissəsinin nəticəsidir, və bir hissəsi mütəşəkkil sahədən kənarda baş verən təbii hallarla, insanların fəaliyyəti, yəni institusional sahədən kənar (təbii proseslərlə), bağlıdır, əsas hissə isə - dövlət idarəetmə orqanlarından asılıdır.

Nəzərdə tutulan sinfə obyektiv olaraq dualizm sistemləri xasdı:

- cəmiyyətdə təbiətin obyektiv qanunlarının hərəkətinin deterministik təzahürü;
- prinsipial stoxastik xarakterli, bixevioral sistem və xarici mühit elementlərinin davranışı.

Mövcud olan milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsi və ya iqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsi və obyektlərin, mövzuların tədqiqat metodu, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ən azı iki fərqli xüsusiyyətləri var.

Birincisi, sosial-iqtisadi sistemin davamlı inkişaf nəzəriyyəsi

Dinamik ekstremal proqnozların variasiya prinsipinə əsaslanır sistemlərin vəziyyəti (variasiya prinsipi) və fundamental kibernetik prinsiplər obyektlərin stasionar təbiətdən asılı olmayaraq, müşahidə və idarə olunması (sosial, bioloji, texniki), sonuncuların vəziyyəti, o cümlədən sistem vəziyyətlərinin araşdırılması daha geniş bir elmi bazaya malikdir.

İkincisi, sosial-iqtisadi sistemin davamlı inkişaf nəzəriyyəsi təhlükəsizlik nəzəriyyəsindən analiz üsulu ilə fərqlənir- dinamikli stasionar (davamlı) sosial-iqtisadi sistemlərin vektorial analizi və onlarda cərəyan edən sistem və proseslər.

Belə ki, müəyyən xüsusiyyətlər davamlılıq nəzəriyyəsi və innovativ iqtisadiyyatın inkişafı yalnız çoxəsrlik tədqiqat təcrübəsini ümumiləşdirmir eləcə də sosial makro sistemin vəziyyətlərinin xüsusiyyətləri, həm də bu sistemlərin davranışını idarə etmək təcrübəsi, dövlət təsisatlarının çoxillik inkişaf tarixi ərzində toplanmış dövr ərzində olması ilə bağlıdır.

Azərbaycan sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi kontekstində ən vacib strateji sahələrdən biridir. Sənayenin innovativ fəaliyyətinin inkişafı bölgələrdə innovativ klasterlərin formalaşmasından başlamalıdır.

Bugünkü milli iqtisadiyyatda əsas sahələrdən biri sənayenin inkişafıdır.

Sənayenin innovativ fəaliyyətinin artırılmasının davamlılığının əsas amili kimi bir tərəfdən investisiyalar da daxil olmaqla dövlətin innovasiya prosesinə təsirini stimullaşdıran komponent, ikinci tərəfdən isə müasir daxili mexanizmlər və qurğuların tətbiqi yolu ilə təmin edilir.

Azərbaycanda hələ sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün motivasiya və mexanizmlərin yaradılması sistemi inkişaf etməyib. Elmin, biznesin və dövlətin integrasiyasının obyektiv prosesini əks etdirərək, inkişafın innovativ istiqamətinin birləşdirilməsi, istehsalın idarə edilməsinin yenidən qurulmasında klaster yanaşmasının rolu nəzərdə tutulur.

Sənaye sisteminin müasir formalaşma mərhələsinin ən vacib xüsusiyyəti infrastruktur elementlərin innoativ inkişafıdır, bura aiddir elmi laboratoriyalar, yüksək səviyyəni təmin edən xüsusi tədqiqat bölmələri, tədqiqat və inkişaf işləri. İnnovativ iqtisadiyyat şəraitində klasterlər , regionallarda yeni profil, yeni rəqabət sistemi kimi yaradılır.

Mövcud vəziyyətin təhlilinə əsaslanaraq Azərbaycan sənayesindəki vəziyyət üçün əsas təşviqləri sənayenin innovativ fəaliyyətinin artırılması, orta və kiçik müəssisələr, universitetlər müəyyən edə bilər.

Yaradılmış vəziyyətdə sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün mövcud istiqamətləri, prioritet sahələrdə və sənaye sahələrində maliyyələşdirmənin hədəf xarakterini nəzərə alaraq müəyyən şərtləri inkişaf etdirmək məsləhətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Алексеев А. Структура инвестиций в основной капитал: насколько она передовая? (2010). /А. Алексеев, Н. Кузнецова // Экономист. № 3. С. 6–19.
2. Никулина О.В. Управление инновационным развитием предприятия. (2009). Краснодар: Экоинвест.
3. Никулина О.В., Покуль В.О. Маркетинговая концепция реализации инновационных идей // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. (2009). № 24. С. 37–44.
4. Сухарев О. С. Экономическая политика и развитие промышленности. (2011). М.: Финансы и статистика.

A.A.Абасова

к.т.н. доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-1633-6257

С.Ш.Аскеров

магистрант, ЗАО Государственное производственно-перерабатывающее объединение
«Азераграр», бухгалтер-специалист

Безопасность проблем устойчивости и экономической оценки и развитие инновационной экономики

Резюме

Повышение конкурентоспособности промышленности является одной из важнейших стратегических задач в условиях модернизации национальной экономики. Развитие инновационной деятельности промышленных предприятий целесообразно осуществлять в условиях формирования инновационных кластеров в регионах. Это позволит создать стимулы для повышения инновационной активности предприятий в процессе их интеграционного взаимодействия в рамках реализации инновационных проектов.

Ключевые слова: кластер, инновационное развитие, промышленные предприятия, инновационная активность, инновационный проект.

A.A.Abasova

candidate of Texnikal Sciences, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0003-1633-6257

S.Sh.Askerov

master student, State Production and Processing Association "Azeragrar" CJSC, specialist
accountant

The problem of assessing the stability and economic security of development of innovative economy

Abstract

To date, reasonably actualized the problem of development of theoretical foundations and mechanisms for ensuring the security of Russia taking into account, in particular, the dynamic component, which allows to assess the stability of the flow of the processes under study. Down in the world situation is characterized by the presence of a large number of "hotbeds of tension", the urgent desire of inter-state coalitions to implement their geopolitical plans due to the immunity of other States, decades of accumulated and unresolved social problems of individual countries. As a result of high rates of scientific and technological progress and continuous improvement of the efficiency of the national economy by maximization its innovative components have become "vital" factors ensuring the implementation of the national interests of the Russian Federation on the world stage, especially in conditions of aggravated international economic and political conflicts.

Key words: sustainability, economic security, assessment of socio-economic systems, innovative economy, national economy, cluster.

UOT 331.97
JEL O15

A.A.Abdulova
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
BMDM-in "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasının müəllimi
aygun_abdulova@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 04.01.2022

The article was received by editorial board on 04.01.2022

Статья принята к печати 04.01.2022

BİZNESDƏ INNOVATİV İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Müasir şəraitdə çoxməqsədli, qarışıq, mürəkkəb strukturlu, çoxfunksiyalı istehsal müəssisələri və biznes qurumları formalaşmışdır. Belə strukturlar innovativ idarəçilik funksiyalarının formalaşmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Nəticədə bazar sferasında bütün dəyərlər dəyişmiş olur və yeni sistemlər meydana gəlir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi insan resursları idarəçiliyinin formalaşması xüsusiyyətlərini, bu sahədə innovativ metodların tətbiqi imkanlarını təhlil etməkdən, onun tətbiqinin sosial-iqtisadi nəticələrini qiymətləndirərək əsaslandırılmış təkliflərin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodu - həmin araşdırmanı təqdim edilən məlumatlarla SPSS programı ilə qiymətləndirmək və təhlil etməkdir. 150 nəfərdən sorğu keçirilmişdir.

Bu səbəbdən insan və onun xarakteri və davranışı ilə bağlı fəaliyyətlər, sahə üzrə peşə ixtisaslaşması kimi məsələlər də aktuallaşır. İnsan resursları idarəçiliyi kadrların formalaşması və ixtisaslaşmasına təsir edən peşəkar innovasiya və innovativ metodlar tələb edir ki, bu da öz növbəsində kadrların stimullaşdırılması və fəallığının artırılması istiqamətində həyata keçirilən təşkilati-iqtisadi və strateji tədqiqatların aparılmasını zəruri edir.

Tədqiqatın nəticələri - işçi performansına motivasiyanın necə təsir etdiyini görmək olacaq.

Açar sözlər: insan resurslar, innovativ idarəetmə, motivasiya.

GİRİŞ

Məlumdur ki, cəmiyyətin ilk ehtiyacları onların fiziki tələbatlarının ödənilməsi hesab olunur. Yemək, yaşamaq və təhlükəsiz olması kimi ehtiyacların qarşılınmasına istiqamətlənən fəaliyyətlər insanların əhval ruhiyyəsinə və gündəlik həyatına sərbəst təsir etməyə başlayıb. Qədim zamanlardan bəri torpaqdan istifadə edərək insanlar daha çox ehtiyaclarının ödənilməsinə görə mübarizə aparmışlar. Torpaq məhsullarının yaranması torpağın vacibliyinə yol açmış, köç həyatı azalmağa başlamış və pulun iqtisadi həyata girməsinə şərait yaratmışdır. Sadə nəqliyyat vasitələri yaranaraq kiçik sexlər istehsal vasitəsi kimi dövryyəyə daxil olmuşdur. Din, irq və ya sinif kimi sosial təbəqələr idarəetmə baxımından hakim olmağa başlamışdı. İstehsal bazarında meydana gələn təzyiqlər daha az işləyənlərə istiqamətlənmişdir. Sənaye mühitində maşınların önəminə üstünlük verilməsi, bununla da fiziki gücdən çox zehni gücə önəm verməsinə gətirib çıxartdı. Belə yeni axınlar mövcud həyat tərzini dəyişərək müasir cəmiyyət, sənaye sonrası cəmiyyət və ya elmi cəmiyyət kimi adlandırmışdır. Məhz həmin elmə əsaslanan iqtisadi sistemlərin əsas xüsusiyyətlərinə transformasiya oluna bilən simvolik pul (kredit kartları), elmi təşkilatları, soyuq müharibə dövrünü, elmi hakimiyyətə əsaslanan

mübarizəni, yüksək texnologiyaya əsaslanan kompüter sistemlərini, elmə əsaslanan idarəetməni, yaşayaraq öyrənməyi və özüninkişafı göstərmək olar.

Bundan başqa elmi kütlənin gətirdiyi ən önəmli töhfə insana olan marağın artması hesab olunur. Çünki, bu dövrə elmi ad verən biliyin özü elə insanlardan tərəfindən həyata keçirilir. İnsan istehsal müddətinin bir hissəsi olmaqdan çox, istehsal və xidmət müddətini müəyyən edən, istiqamətləndirən və ona nəzarət edən bir güc kimi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, iş şəraitində insanın rolu dəyişmiş, insana qoyulan investisiya artıq bir xərc kimi deyil, daha çox yatırım kimi mahiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

İRİ yanaşması idarəetmənin və ümumi olaraq işçilərin idarəetməsinin geniş mənada mərkəzində insanı qoyur və onu vahid bütünlüyün içində hesab edirlər. İRİ ümumi olaraq idarəetmədən və idarəetmədə istifadə olunan biliklərdən yararlanır, bunun üzərində öz fəaliyyətlərini qurur. Bu anlayışları birləşdirib idarəetməyə belə bir tərif müəyyən etmək mümkündür – “İdarəetmə, insanların iş birliyini təmin edib, başqaların vasitəsilə təşkilatın məqsədlərinə çatmasına köməklik edən fəaliyyət növüdür.”

1970-ci illərdən etibarən İRİ yanaşması sahəsində baş verən qarşılaşdığımız dəyişikliklər hamısı insanın özünə təsir etməyə başladı. Gələcəyin şoku adlandırılan bu inkişaf getdikcə artmağa başlayır. Üçüncü dalğa korporativ yenidən doğuş, sənaye sonrakı cəmiyyətin quruluşu, qlobalaşma, elmi cəmiyyət, əlaqəli cəmiyyət, total keyfiyyət dövrü, postmodernizm kimi yanaşmalar və anlayışlar 20-ci yüzilliyin son dövrlərində meydana gələn cavablar nəticəsində meydana çıxmışdır.

Bütün bu cavabların kəsişmə nöqtəsində bir dönüşün mövcud olması görsənmək üzrədir. Belə dönüş, texnologiyanın kölgəsində olan baxış bucağının insan resurslarına dönməsində durur. İllər boyu təşkilat mədəniyyətində dəyişilmə və dönüşün olması üçün ilk öncə orada işləyən insanların davranışında dəyişikliklərin olması vacib olub. Digər bir tərəfdən, dönüş dövrü zamanı unudulmamalı olan ən vacib nöqtə “insan”dır. Bütün bunlar “insan” vasitəsilə reallaşdırıla bilən bir vacib ünsürə çevrilmişdir. İnsana tək bir tərəfdən baxmaq, onu təhlil etmək kifayət deyil. Bu da İRİ-nin inkişafına yol açmışdır. (20, s.25)

İnsan resursları üzrə tətbiq olunan yeniliklər əslində müəssisənin ümumi yeniliklərinin alt sistemləridir. İnsan kapitalının inkişafına qoyulan sərmayə istehsal gücünə qoyulan investisiyadan daha çox səmərəlidir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, rəqabətin və digər sahələrin inkişafı ilə yanaşı insan (intellektual) kapitalının artımını da səciyyələndirir. İnnovativ texnologiyalar - mövcud fəaliyyət növlərini inkişaf etdirməyə və ya tamamilə yeni fəaliyyət növlərini yaratmağa istiqamətlənən metodlar və alətlər toplusudur. (20, s. 15)

İnsan resurslarının idarə edilməsində tətbiq olunacaq innovativ metod dedikdə innovativ texnologiyalar altında müəyyən bir yeniliyin həyata keçirilmə mərhələlərini təmin etməyə yönəlmiş bir sıra metodlar silsiləsi başa düşülür. Məhsuldarlığı artırmaq və resurslara qənaət etmək üçün geniş yayılmayan istənilən tətbiq innovativ metod sayıla bilər. İnnovativ metodların tətbiqinin aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

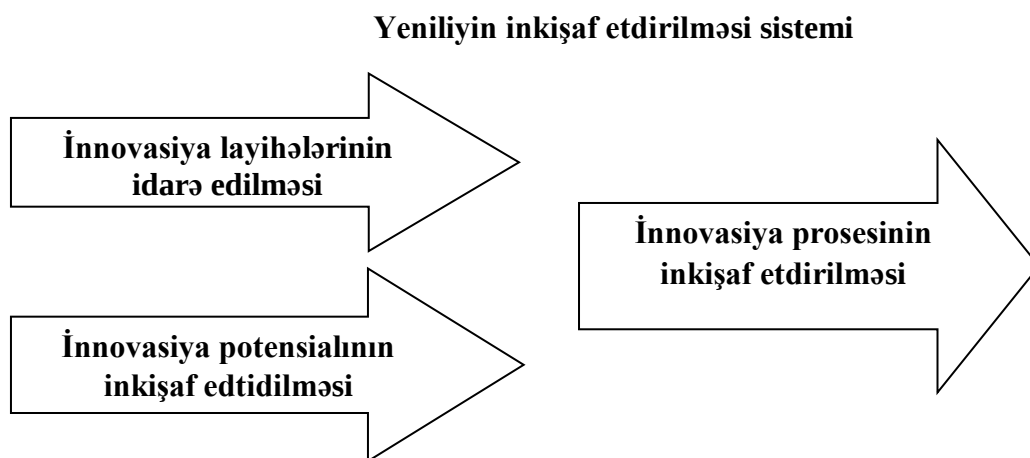
- təlim və ixtisasartırma;
- məsləhətləşmələr və birgə əməkdaşlıq;
- yeniliyin tətbiq edilməsi;
- mühəndis əməyi və dizayn;
- oxşatma və ya kopyalama.

Müəssisələrdə yeniliyin tətbiqi maddi artımı və innovativ məhsulların yaradılmasını asanlaşdırır. İnnovativ metod və yanaşmaların tətbiqində əməkdaşların xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Belə ki, insanların intellektual inkişaf səviyyəsi və emosional reaksiyası, inkişaf meyli, yaşı və xarakteri prosesə təsir edən amillərdən hesab olunur.

Qeyd olunanları sxem şəklində aşağıdakı kimi qeyd etmək mümkündür (Bax Sxem 1):

Sxem 1

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qeyd olunan sxemdən də məlum olur ki, müəssisələrdə innovasiya prosesinin inkişaf etdirilməsi kompleks xarakter daşıyır və bir sıra amillərin sistemli təmin edilməsi zamanı mümkün olur. Bu prosesdə innovasiya layihələrinin və potensialının birgə inkişaf etdirilməsi zəruridir.

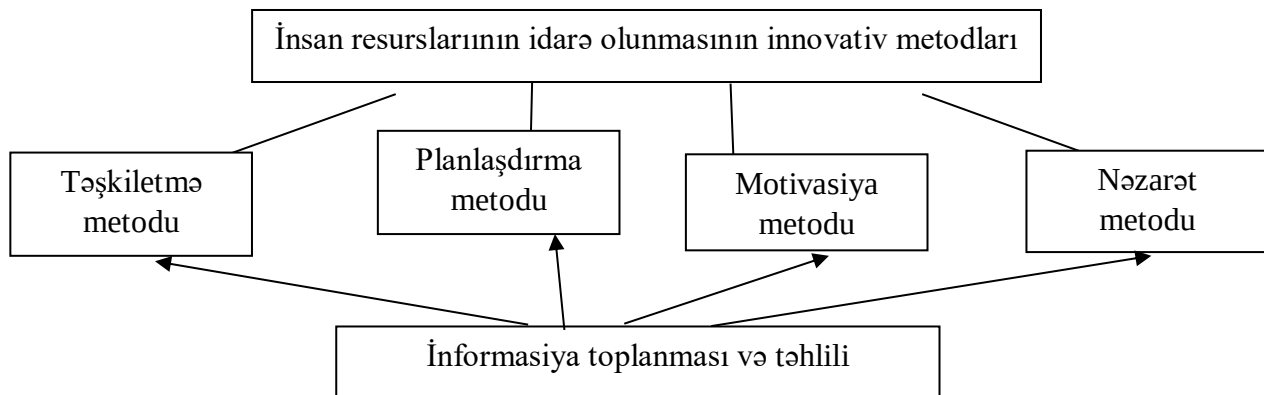
İnsan resurslarının idarə edilməsində tətbiq olunacaq innovasiya prosesinin əsas xüsusiyyətlərini xüsusiyyətlərini vurğulamaq yerinə düşərdi. Onlardan birincisi innovasiyaların “Hədəf xarakterli” olmasıdır. İkinci - innovasiyalarda “Risklilik” amilinin olmasıdır. Üçüncüsü - “Çoxölçülük” xüsusiyyətidir. Yəni müəssisənin bir sistemindəki dəyişikliklərin digər fəaliyyət sahələrinə və alt sistemlərə təsiretmə səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

İnnovasiya prosesinə struktur kimi baxsaq birinci yeniliyə ehtiyacı müəyyənləşdirilməli sonra proseslər tədqiq olunmalı, alınan nəticələr nəzərə alınaraq inkişaf həyata keçirilməlidir. İnsan resurslarının idarəçiliyində yeniliyə ehtiyac müəyyən olunduqdan sonra problemlərin əsl səbəbləri müəyyənləşdirilməli və diaqnostika aparılmalıdır. Müəyyən edilmiş problemləri aradan qaldırmaq üçün bu problemlərin yeni və bənzərsiz həll yollarını axtaran yenilikçi bir komandanın təşkil olunması da vacib amillərdəndir. Əslində innovasiyanın inkişafı onun həyata keçirilməsi ilə başa çatır. İcra prosesi zamanı, nəzarət mexanizmlərindən istifadə etməklə, planlaşdırılan dəyişikliklərin məmnun olmayan vəziyyətin düzəldilməsinə nə dərəcədə kömək etdiyi, necə qəbul edildiyi və həyata keçirilməsinin necə yaxşılaşdırıla biləcəyi müəyyənləşdirilir. Beləliklə, həyata keçirilmə müddətində daha yüksək effektivliyə nail olmaq üçün yenilik bəzi dəyişikliklərə məruz qala bilər. Yeniliklərin tətbiqi zamanı təşviqedic mexanizmlərdən istifadə etməklə işçilər tərəfindən yeniliklərin dəstəklənməsi və qəbul edilməsinə nail olmaq lazımdır. İcra prosesi innovasiya prosesinin ən çətin mərhələsidir. Yeniləşmənin mürəkkəbliyini təhlil etmək üçün konkret meyarlar mövcuddur. Məsələn: yeni ilə köhnənin fərqi; dəyişikliyin dərəcəsi və qarşılıqlı əlaqəsi; yönəlmiş bir proqrama ehtiyac; qeyri-müəyyənlik, gözlənilməz problemlər və imkanlar v.s

İnsan resursları idarəetməsinin yenilikçi metodları, müəyyən sayda işçi ilə insan resurslarının idarə edilməsinə yenilikçi bir yanaşma tətbiq etməyə, xüsusən də işçilərin yaradıcılıq potensialını maksimum idarəetmə səmərəliliyini təmin etmək üçün davamlı inkişaf etdirməyə imkan verən texnika və metodların məcmusudur. və nəticədə müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırmaq. Fikrimizcə, insan resurslarının idarə edilməsinin bu cür metodlarına daxildir (şəkil 1).

1. Təşkilat üsulları.
2. Planlaşdırma metodları.
3. Motivasiya metodları.
4. Nəzarət metodları.

5. İnformasiya toplama və analiz üsulları

Şəkil 1. İnsan resurslarının idarə edilməsi metodlarına innovativ yanaşma

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanıb

İnnovativ metodların strukturunda insan resursları idarəetməsinin təşkili metodları birinci yerdədir. Hər şeydən əvvəl, bunun səbəbi ilk növbədə bir təşkilat yaratmaq, sonra müvafiq qurumlarda qeydiyyatdan keçmək, daha sonra lazımi kadrları işə cəlb etmək və bunun sonunda problemin yaranmasıdır. rəhbərlik yaranır. Bundan əlavə, bir təşkilatın sahibi olmaq istəyən sahibkarlar da insan resurslarının bir hissəsidir.

NƏTİCƏ

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, innovativ idarəetmə tətbiq edən banklarda işçilərin rəhbərlikdən gözləntiləri tam şəkildə qarşılır, çünki işçilərin rəhbərlikdən gözləntiləri tam şəkildə qarşılınması bank sistemində motivasiya prosesinin tətbiqinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi prosesinə təsiri 95% əminlik intervalında statistik baxımdan əhəmiyyətli bir fərqlilik göstərmişdir ($p < 0,05$). Bununla H_5 hipotezinin doğruluğu öz təsdiqini tapmışdır. Bu nəticələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bank sistemində motivasiya prosesinin tətbiqinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi prosesini həyata keçirmək istəyirsə, işçilərin rəhbərlikdən gözləntiləri tam şəkildə qarşılamalıdır və bu siyasətin uğurla tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Analoui F. "Strategic Human Resource Management" (2007) UK: International Thomson Business Press, 343 p.
2. Appelbaum S. H. & Wohl, L. (2000) Transformation or change: some prescriptions for health care organizations. *Managing Service Quality*, 10 (5), 279-298.
3. Armstrong M. (2012) "Armstrong's handbook of strategic human resource management". Kogan Page – London.
4. Aston C. (2002) "HR transformation at AT&T Consumer Services". *Human Resource Management International Digest*, 10 (5), 6-11.
5. Beer M. "The transformation of the human resource function: Resolving the tension between a traditional administrative and a new strategic role. *Human Resource Management*". (1997). 36(1), 49-56.
6. Bowman, K., Geller, J., Lissak, R., Mazor, A.H., Walsh B. (2002) Business Driven HR Transformation: The Future Starts Now. In *Global Business Driven HR Transformation - The Journey*

Continues. Deloitte.

7. Cappelli P. and Keller, J. R. (2013) 'Classifying work in the new economy', Academy of Management Review, vol. 38, no. 4, pp. 575–96.

8. Dessler G. "Human resource management. 13th ed." London: Pearson, 2013. pp.30-31.

9. Dessler, Gary. "Human Resource Management. 14th ed." (2014). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

10. Dwivedi, S. Sagar, Sen P. (2016). "Human Resource Transformation: What's Next? Realizing the impact of HR as a business enabler". Deloitte.

11. Lawler III. Edward. E, Boudreau. John W. What Makes HR A Strategic Partner? // People & Strategy, (2009). 32 (1).

12. Lewin B. "Transforming People Management – Lessons Learnt and predictions for future success". (2014)

13. Machael Lowsy, Future of HR. (2006) Pekin.

А.А.Абдулова

*докторант, преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент» ПРООН
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

Оценка внедрения инновационных систем управления в бизнесе

Резюме

В современных условиях сформированы многоцелевые, смешанные, комплексные по структуре, многофункциональные производственные предприятия и бизнес-структуры. Такие структуры требуют формирования и совершенствования инновационных функций управления. В результате меняются все ценности в рыночной сфере и возникают новые системы.

Цель и задачи исследования. *Цель исследования - проанализировать особенности формирования управления человеческими ресурсами, возможности применения инновационных методов в этой сфере, оценить социально-экономические последствия их применения и внести обоснованные предложения.*

Метод исследования *заключается в оценке и анализе исследования с данными, предоставленными программой SPSS. Был проведен опрос 150 человек.*

По этой причине актуальны вопросы, связанные с человеком, его характером и поведением, а также профессиональной специализацией в данной сфере. Управление человеческими ресурсами требует профессиональных инноваций и инновационных методов, влияющих на формирование и специализацию персонала, что, в свою очередь, требует проведения организационных, экономических и стратегических исследований для стимулирования и повышения активности персонала.

Результаты исследования *позволят увидеть, как мотивация влияет на производительность сотрудников.*

Ключевые слова: *человеческие ресурсы, инновационный менеджмент, мотивация.*

A.A.Abdulova

*doctoral student, lecturer at the Department of Economics and Management,
UNDP Azerbaijan State University of Economics*

Evaluation of the implementation of innovative management systems in business

Abstract

In modern conditions are formed multi-purpose, mixed, complex in structure, multifunctional production enterprises and business structures. Such structures require the formation and improvement of innovative management functions. As a result, all values in the market sphere are changing and new systems are emerging.

Purpose and tasks of research. *The purpose of the study is to analyze the specifics of the formation of human resource management, the possibility of applying innovative methods in this area, to evaluate the socio-economic consequences of their application and to justify them.*

The research method *is included in the evaluation and analysis of the research with the data provided by the SPSS program. The survey was conducted by 150 people.*

For this reason, topical issues related to man, his character and behavior, as well as professional specialization in this field. Management of human resources requires professional innovations and innovative methods that affect the formation and specialization of personnel, which, in turn, requires the conduct of organizational, economic and strategic research.

The results *of the study will allow you to see how the motivation affects the productivity of employees.*

Key words: *human resources, innovation management, motivation.*

O.R.İsmayilov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
oktay.ismayilli.99@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.01.2022

The article was received by editorial board on 10.01.2022

Статья принята к печати 10.01.2022

TURİZMİN İNNOVASIYA TEXNOLOGİYALARI ƏSASINDA İNKİŞAFI

Xülasə

Məqalə birbaşa turizm üçün hazırlanmasa da, turizmə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən innovasiya sistemli informasiyaları əhatə edir. Turizm tarixinə töhfə verən bu məqalə, turizmlə əlaqəli yenilik araşdırmalarına yeni bir baxış gətirir. Elmi və texnoloji inkişaflar gec də olsa turizmin inkişafını asanlaşdırır. Bu inkişaf turizm sektorundakı institusional dəyişikliyə və bu dəyişiklikləri mənimsəmə qabiliyyətinə bağlıdır. Bu inkişaf nəticəsində turistlərə əsas sosial və fiziki faydaları təmin etməklə yanaşı, riskləri azaltmaq, hərəkətliliyi və əlçatanlığı artırmaq kimi töhfələr ortaya çıxmışdır. Bu sahədəki yeniliklər bütün yeni turizm təcrübələrinin əsasını qoymuşdur. Turizm müəssisələrinin səmərəliliyini və fəaliyyətini artırmaq üçün çoxlu yeniliklər tətbiq edilmişdir.

Açar sözlər: *turizm, innovasiya, texnoloji yenilik, elmi inkişaf, potensial inkişaf.*

Məqalə turizmin inkişafında mühüm rol oynayan amillər haqqında geniş məlumat əldə etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır. Burada məqsəd turizm sənayesinin xaricində baş verən, lakin turizmə həlledici təsir göstərən yenilikləri detallandırmaq və kateqoriyalara bölməkdir. Müvafiq olaraq, bu məqalə turizm sənayesi xaricində elmi, texnoloji, institusional və digər ixtiralar nəticəsində ortaya çıxan inkişafın turizmə təsirlərindən bəhs edir.

Metodların, vasitələrin və texnikaların kəşfi ilə məşğul olan elm və texnologiya tarixi, insanların yeni şeylər və sistemlər yaratmaq üçün ortaya çıxan biliklərdən necə istifadə etdiyini araşdırır. Bundan əlavə, texnologiya və elmin tarixi insanların təbii aləmi (elm) necə qəbul etdiyini və onu (texnologiyı) emal etmək qabiliyyətinin zamanla necə dəyişdiyini araşdırır [1].

Elm və texnologiya tarixi akademik intizam olaraq elmi ixtiraların və yeniliklərin mədəni, iqtisadi və siyasi təsirləri ilə məşğul olur. Elmi və texnoloji işlər və bunların turizmin transformasiyasına təsiri bir çox cəhətdən böyük potensiala malik bir mövzu halına gəlmişdir.

Turizm və texnologiyanın hərtərəfli təhlili 1993 -cü ildə Stipanuk tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Stipanuk, müasir turizm araşdırmaçılarının mövzuya yalnız informasiya texnologiyalarının təsirləri ilə məşğul olaraq dar bir şəkildə yanaşdıqlarını iddia etmişdir [2]. Bu müşahidənin hələ də doğru olduğu görünür.

Ümumiyyətlə, turizm araşdırmalarında texnologiya və elmin tarixi çox məhdud və qısadır. Aydındır ki, elmi və texnoloji inkişafı və onların turizmə necə təsir etdiyinin ölçülərini hərtərəfli izah etmək üçün qısa bir məqalə kifayət etməyəcək. Burada məqsəd, hansı yeniliklərin zamanla turizmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdiyi barədə ümumi fikir formalaşdırmaqdır.

Araşdırmada, bu ümumi fikri izah etmək üçün bir sıra xüsusi yeniliklər seçilmişdir. Bu yeniliklər, bir sıra çevrilmələr, şərhlər və sosial adaptasiyalar vasitəsilə turistləri daha xoşbəxt, daha təhlükəsiz və sağlam edən və yeni təcrübələr qazanmağa və məmnun olmağa imkan verən yeniliklərdir [3]. Buna görə, elm və texnologiyanın tərəqqi və inkişafının səbəbi olduğu güman edilir. Bu yeniliklərin mənfi tərəfləri də ola bilər.

Bununla birlikdə, mənfi təsirlər və yan təsirlər bu işə daha az daxil edilmişdir. Bu araşdırmada seçilən yeniliklər prosesdəki bütün yenilikləri əhatə etmir. Bu yeniliklərin çoxu son zamanlarda, keçən əsrdə ortaya çıxmış və araşdırma, innovasiyaların turizmə necə nüfuz etməsinin gözdən qaçan tərəflərinə birbaşa diqqət çəkir.

Bu araşdırmanın səyahət və turizm elm və texnologiya tarixi haqqında ümumi məlumatlılığı artıracağı və gələcək tədqiqatçıların "bir çox gözdən qaçan bağlantıları" həyata keçirməsinə imkan verəcəyi düşünülür. Bundan əlavə, bu məqalə turizm və iqtisadiyyatdakı digər sahələr arasındakı qarşılıqlı asılılığın cəlb ediciliyini ortaya qoyacaq və qanunvericilərin diqqətini bu sahəyə cəlb edəcəkdir.

Əlavə olaraq, turizmə bənzər təsir göstərən yeniliklər üçün düzgün izahların verilməsini təmin etmək üçün mövcud məlumatlar bələdçi kitablarından və internetdən əldə edilmişdir. Məlumat mümkün qədər fərqli mənbələrlə müqayisə edilmişdir. Bu araşdırma çox geniş ədəbiyyat siyahısı araşdırması tələb edəcəyi üçün yeniliklərin tərifində bəzi xüsusi mənbələrə istinad edilmir [4]. Elmi və texnoloji yeniliklərin turizmə təsiri ilə bağlı demək olar ki, heç bir dəlil yoxdur və bu səbəbdən elmi kəşflərin turizmə təsirinin ətraflı araşdırılması əvvəllər rast gəlinməmişdir. Bu kontekstdə məqalənin əsas məqsədi əldə edilən məlumatları əks etdirmək və nümunə göstərmək və gələcəkdə daha çox araşdırma aparmaqdır. Sözü gedən yeniliklərin bəziləri aşağıdakılardır:

Pasport

Keçmişdə səyahət sənədlərinə dair sübutlar olmasına baxmayaraq, 1414 -cü ildə Kral V Henri tərəfindən rəsmi və müntəzəm pasport nəşrləri başladı. Pasportlar səyahət edənlər üçün bir hərəkətlilik yardımçısıdır, ancaq səlahiyyətli 'istənməyən' səyahətçilər üçün yoxlamaları artırır bilirlər.

Bələliklə, zaman keçdikcə pasportlar yalnız səyahətçilər üçün əngəl deyil, həm də qanuniləşdirmə vasitəsinə çevrilmişdir. Pasport standartlaşdırması ilk dəfə 1980 -ci illərdə ortaya çıxmış və 2006 -cı ildən bir çox ölkələr çipli pasport verməyə başlamışdılar. Pasportlardakı biometrik sübutlara barmaq izi və irsin tanınması daxildir [1].

Taksi

Rəsmi olaraq at arabası ilə həyata keçirilən taksi xidmətləri 1640-cı illərə təsadüf edir. Lakin taksi şirkətlərinin dünyada yayılması 20 -ci əsrin əvvəllərində, avtomobilin istifadəyə verilməsindən sonra baş vermişdir.

Taksimetr isə 1940 -cı illərin sonunda icad edilmişdir. Əlavə olaraq, ikitərəfli radiolar da taksi xidmətlərinin işini asanlaşdırdı, fərdi taksilərin əməkdaşlığını təmin etdi və müştərilərinə daha səmərəli xidmət göstərməyə imkan verdi. Növbəti böyük yenilik, 1980 -ci illərdə, elektron rabitə və ödəniş sistemlərindəki inkişaflarla gəldi. Rəsmi olaraq tanınan və səlahiyyətli taksi xidmətləri turistlərin hərəkətliliyini artırmaqla yanaşı, həm də təhlükəsiz nəqliyyat təmin etmişdir.

Barometr

Həmişə məlum olan ilk işləyən barometr 1643 -cü ilə aiddir. Barometr, atmosfer təzyiqini hesablayan və 19 -cu əsrin sonlarında hava dəyişikliklərini proqnozlaşdırmaq üçün əvəzolunmaz bir vasitəyə çevrilən bir meteoroloji cihazdır.

Barometr qədim zamanlarda təhlükəsiz dəniz nəqliyyatı təmin etmək və turizm fəaliyyətini planlaşdırmaq üçün çox vacib idi [3]. Bu gün elektron barometrlərdən istifadə olunur. Məsələn, balıq ovu hobbisi olan insanlar, balığın davranışını proqnozlaşdırmaq və yayılmasını izləmək üçün barometrlərdən istifadə edirlər.

Səyahət Çekləri

Bir çox müəssisə onları valyuta olaraq qəbul etdiyi üçün pul əvəzinə istifadə edilən kuponlardır. İtirildikdə və ya oğurlandıqda maliyyə qurumları tərəfindən dəyişdirilir [2]. Səyahət çekləri ilk dəfə 1772 -ci ildə Avropanın 90 şəhərinə verilmişdir.

American Express (Express) 1891-ci ildə geniş miqyaslı səyahət çek sistemini inkişaf etdirən ilk şirkət olmuş və bu çeklər də Tomas Kukun müştəriləri üçün paket turlarının bir hissəsinə çevrilmişdir. Səyahətçilər üçün daha əlverişli variantlar ortaya çıxdıqca bu çeklərin istifadəsi 1990 - cı illərdən sonra azalmışdır.

Batareya

Elektrik enerjisindən istifadə etmək əsrlər boyu elmi səylərin əsas məqsədi olmuşdur. Batareya 1800 -cü ildə icad edilmişdir. Elektromaqnetizmin kəşfi cəmiyyətin həyatını dəyişdirən mühüm ixtiraların ardıcılığına səbəb olmuşdur [4]. İlk batareyalar əvvəlcə çox böyük olsa da, 1950 -ci illərdə müasir (kiçik) batareyaların ortaya çıxması ilə birlikdə, hərəkətdə və açıq havada istifadə edilməsi nəzərdə tutulan alət və avadanlıqları daşıyan turistlər üçün batareyalar əvəzolunmaz hala gəlmişdir.

Xilasedici Gödəkçə

Bu gödəkçələrin 1804 -cü ildə icad edildiyi və o dövrdə “dənizçinin dostu” ləqəbi aldığı söylənir. Vaxt keçdikcə xilasedici gödəkçələr, can şamandıraları, hovuzlarda və dəniz sahillərində xilaskar, mantar gödəkçələr, üzgüçülük vasitələri, üzmə kostumları və s. fərdi üzgüçülük alətlərinin geniş çeşidi ortaya çıxmışdır [3]. Xilasedici gödəkçələr bir çox dəniz fəaliyyətində təhlükəsizliyi artırmışdır. Bu vəziyyət dolayı yolla dənizçilik fəaliyyətini və xidmət təcrübəsini artırmışdır. Vaxt keçdikcə bu cür avadanlıqların ölçüləri kiçilir və buna görə də təhlükəsizliyə xələl gətirmədən taxmaq daha faydalı olur.

Okean Gəmisi (Transatlantik)

Okeanda ilk müntəzəm səfərin xidməti 1818 -ci ildə İngiltərədən Amerikaya buxar gəmisi ilə səyahət zamanı baş tutmuşdur. Sonrakı illərdə Avropadan Yeni Dünyaya miqrasiya axınının artması ilə okean trafiki əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

1800 -cü illərin sonlarında okean gəmiləri texnoloji inkişafın simvolu halına gəlmiş və bir çoxu lüks üzən saraylara çevrilmişdir. Dəniz nəqliyyatı hava nəqliyyatının inkişafı ilə əvvəlki populyarlığını itirsə də, kruiz sənayesi adı altında xidmət göstərən böyük üzən saraylar yenə də diqqəti cəlb edir.

Bu məqalədən istifadə edərək, tədqiqatçılar və siyasətçilər elm və texnologiyanın inkişafının əsas sahələrinə daha çox diqqət yetirə bilirlər. Bundan əlavə, tədqiqatçılar dərin ekosistem tədqiqatları ilə məşğul ola və turizm təcrübəsinin məkan və iqlim mühitinin yenidən şərhinə yol açan tədqiqatlar hazırlaya bilirlər.

Milli və beynəlxalq hökumətlərin ağıllı bina texnologiyası, qabaqcıl materiallar, sağlam yaşlanma, modernləşdirilmiş təhsil sistemləri, ətraf mühit texnologiyası və ya qabaqcıl informasiya texnologiyaları ilə bağlı iddialı tədqiqat proqramlarına başlaması turizmə böyük töhfə verəcək. Bunun düzgünlüyünü qiymətləndirmək asan olmasa da, turizmin gələcəyi üçün bəzi əsasları ehtiva etməyən elmi və ya texnoloji sahə demək olar ki, yoxdur.

Azərbaycanda innovasiyanın inkişafı üçün innovativ fikirlər, məqalədə qeyd etdiyimiz innovasiya texnologiyaları turizmin gələcək inkişaf perspektivi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bütün bu yeniliklərin Azərbaycanda tətbiq edilməsi tərəfimizdən olduqca vacib hesab edilir. Nəticə olaraq, mövzuyla bağlı təkliflərimiz aşağıdakılardır:

- ✓ innovasiya texnologiyalarından istifadə zamanı dünya təcrübəsindən istifadə (müasir innovasiyalardan istifadə edən ölkələrin qazanc və zərərlərin baxmaq);
- ✓ yeni turistik məkan planlarının hazırlanması (innovasiya yönümlü); Turizm daima inkişaf tələb edir. Belə ki, istənilən turistik məkanlarda yeniliklərə daima tələb var. Bunun üçün daima yenilik axtarışında olmaq lazımdır;
- ✓ xarici turistik ölkələrlə əməkdaşlıq; Bu, başqa ölkələrdən həm turistlərin cəlb edilməsi, həm də ölkənin dünya miqyasında tanınması üçün mühüm addımdır;
- ✓ xarici turistlərin ölkəyə cəlb edilməsinin innovativ yollarını araşdırmaq; Belə ki, ölkədə minimum ildə bir dəfə xüsusi proqramlar, ölkədə maraqlı oyunlar, sərgilər və s. xüsusi

yeniliklərlə bağlı seminarlar keçirilə bilər.

Nəticə etibarıyla, innovativ turizm sosial inkişafı yanaşı əhalinin ehtiyaclarından zəruri tələblərin təmin olunmasına qədər bir çox məsələnin həllinə kömək edir. İqtisadiyyatın mühüm sahəsi kimi də bu sahənin inkişafı innovativ metodların tətbiq edilməsi və ölkə gəlirlərinin artırılmasına şərait yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Köçərli M.A. (2018) Müasir iqtisadiyyatda turizmin rolu. Qanun, Bakı, 344 s.
2. Soltanova H.B. (2017), Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, AzTU-nun mətbəəsi, 475 səh.
3. file:///C:/Users/User/Downloads/Turizmi_Degistiren_100_Yenilik.pdf - Turizmde innovasiya 2021.
4. Bunch H. A. (2019) The Timetables of Technology. TT press, New York, 546 p.

O.R.İsmayilov

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Развитие туризма на основе инновационных технологий

Резюме

Хотя данная статья не предназначена для прямого туризма, она охватывает информацию об инновационной системе, которая оказывает значительное влияние на туризм. Внося свой вклад в историю туризма, эта статья предлагает новый взгляд на исследования инноваций, связанных с туризмом. Научно-технические достижения способствуют развитию туризма, хотя и с опозданием. Эти изменения зависят от институциональных изменений в туристическом секторе и от способности адаптироваться к этим изменениям. В результате этого развития, помимо предоставления туристам основных социальных и физических преимуществ, были внесены такие вклады, как снижение рисков, повышение мобильности и доступности. Инновации в этой области заложили основу для всех новых туристических практик. Было внедрено множество нововведений для повышения эффективности работы туристических предприятий.

Ключевые слова: туризм, инновации, технологические инновации, научное развитие, потенциал развития.

O.R.İsmayilov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Development of tourism on the basis of innovative technologies

Abstract

Although this article is not intended for direct tourism, it covers innovative system information that has a significant impact on tourism. Contributing to the history of tourism, this article brings a new perspective on tourism-related innovation research. Scientific and technological developments facilitate the development of tourism, albeit late. These developments depend on institutional change in the tourism sector and the ability to adapt to these changes. As a result of this development, in addition to providing basic social and physical benefits to tourists, there have been contributions such as reducing risks, increasing mobility and accessibility. Innovations in this area have laid the foundation for all new tourism practices. Many innovations have been introduced to increase the efficiency and operation of tourism enterprises.

Key words: tourism, innovation, technological innovation, scientific development, potential development.

UOT 331. 97
JEL O15

У.Я.Гусейнова
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
ulviyye.huseynova.80@mail.ru
Chen Yuliang
магистрант, Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.01.2022

The article was received by editorial board on 10.01.2022

Статья принята к печати 10.01.2022

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИЗМЕНЕНИЙ В СФЕРЕ УСЛУГ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Резюме

Динамика развития социально-экономических и общественных процессов отражается на экономической деятельности в целом, а также на её отдельных отраслях, комплексах и предприятиях. Научно-практический опыт стран с высоким уровнем социального и экономического развития показывает, что усиление экономического состояния, в большей степени зависит от развития отдельных видов экономической деятельности, к которым в силу расширения на региональном и глобальном уровнях финансово-товарных рынков, а также роста конкуренции рыночные и нерыночные реалии предъявляют всё более жёсткие требования. Решить такого плана задачи можно при наличии конкретных стратегических позиций, отображающих направления развития экономической деятельности и в сфере услуг, её первичных звеньев и подотраслей, на усиление материальной и технической баз, формирование эффективного менеджмента, расширение хозяйственных связей антикризисного рыночного характера. По этим причинам становится актуальным активизация процессов всестороннего развития всех звеньев сферы услуг национальной экономики.

Ключевые слова: национальная экономика, виды экономической деятельности, социально-экономическое развитие, сфера услуг, общественные потребности.

ВВЕДЕНИЕ

Неоспоримым фактом является то, что приоритетную роль в наблюдаемом в республике за истекшие несколько десятилетий стремительном хозяйственном развитии играет нефтяной сектор экономики. Стратегия по перераспределению нефтяной прибыли на диверсификацию прочих секторов национальной экономики оправдала себя. Как и в любой стране, пережившей переход от одного социально-экономического строя в иной, для построения сильной экономики в Азербайджанской Республике тоже были использованы природные ресурсы и за счёт доходов от реализации этих ресурсов были осуществлены работы по диверсификации отдельно взятых секторов национальной экономики. К настоящему времени продукция ненефтяного сектора экономики Азербайджанской Республики, в том числе электрооборудование, продукция промышленной химии, строительные материалы, продукция и товары текстильных предприятий и прочая продукция экспортируется во многие страны

мира. В соответствии с указами главы государства и утверждёнными им программами по диверсификации хозяйственной деятельности, формированию инфраструктуры развития нефтегазового сектора экономики с целью государственной поддержки предпринимательства малого и среднего масштабов, получения физическими и юридическими лицами, занятыми рассматриваемым видом экономической деятельности льготных государственных кредитов, субсидирования развития аграрных хозяйств, реконструкции всей транспортно-коммуникационной инфраструктуры страны были выделены финансовые средства, что позволило достичь за короткий промежуток времени ощутимого роста в нефтегазовом секторе экономики.

В сложившихся социально-экономических реалиях необходимо наличие научной составляющей анализа, оценки и выбора верных направлений развития видов экономической деятельности на ближайший и перспективный периоды времени. Обоснованные теоретические, методологические и практические изыскания особенно актуальны в направлении развития инфраструктурного комплекса сферы услуг в сложных и быстро меняющихся условиях внешней и внутренней хозяйственной среды, усиления влияния глобальных экономических и финансовых процессов, научно-технических и технологических изменений.

Теория и практика по развитию сферы услуг экономики. Исследованиями эмпирического и эвристического характера в области теории разработки и реализации хозяйственной политики внесён внушительный научно-практический вклад в решение многих прикладных экономических задач. Вместе с тем, малоизученными остаются задачи теоретического и методического анализа и оценки экономической деятельности в условиях формирующейся постиндустриальной экономики. При этом недостаточно выявлено влияние специфики сферы услуг на совокупную экономическую деятельность, особенностей конкретного рыночного масштаба на процесс воспроизводства и расширенного воспроизводства. Решение подобного рода научно-практических проблем должно исходить из понимания конкретной национальной экономики, как сложной, постоянно развивающейся системы производственных, товарных, финансово-коммерческих связей между её отраслями (добывающие и перерабатывающие промышленные отрасли, сферу услуг и так далее).

По нашему мнению, эти доводы актуальны и предопределили область исследования, что является одной из небольших попыток прикладного исследования по развитию сферы услуг на основе объективных закономерностей социально-экономической жизнедеятельности общества.

Сфере услуг принадлежит одно из основных мест среди главных, приоритетных течений развития современной экономики. Подобная тенденция свойственна странам с любым типом развития национальной экономики. За последний исторический период наблюдается резкое увеличение удельного веса сферы услуг в совокупной экономической деятельности различных стран мира. Наряду с этим увеличивается и выбор предлагаемых услуг, растёт численность занятых в этой сфере экономической деятельности. В глобальном плане в сфере услуг занято более половины трудоспособного населения.

В национальных экономиках сфера услуг охватывает широкий спектр перспективных областей и видов деятельности. К классифицированному ряду работ, осуществляемых предприятиями, занятыми в сфере услуг следует отнести: банковские услуги, рекламу, образование и тренинги, ремонтные работы и обслуживание, страхование, транспортировку и всевозможные перевозки, торговлю, юридические и медицинские услуги, туризм [1, с. 249].

Высокий уровень сформированности сферы услуг гарантирует населению социальное развитие, исследование новых хозяйственных территорий, эффективность производства и

потребления материальных благ. Степень социально-экономического развития страны также воздействует на её специализированность в тех или других вариантах услуг.

Как уже было указано, в мировой экономике отмечается прогресс удельного веса сферы услуг в совокупном ВВП. К настоящему историческому периоду этот показатель составляет приблизительно 75 %, значительно превышая при этом удельный вес сферы материального производства.

Подобная ситуация сложилась не только для экономически развитых стран, но и для стран с развивающимися экономиками. Такие изменения отображаются и на других макроэкономических показателях многих стран, которые, в свою очередь, воздействовали на конъюнктурную обстановку во всемирной экономике.

Развитие сферы услуг напрямую связано с показателями жизненного уровня населения. Именно этот фактор, т.е. увеличение благополучия главной массы населения благодаря повышению социальной производительности труда во многих развитых странах мира явился главной причиной роста использования сферы услуг. Благодаря высокому уровню дохода на душу населения люди смогли позволить себе тратить все больше денежных средств на услуги, которые раньше не могли себе позволить из-за низких доходов.

В силу своей социально-экономической природы сфера услуг развивается более ускоренными темпами, чем сектор материального производства экономики. Если раньше уровень формирования сферы услуг зависел от достижений производственного сектора экономики (или сферы материального производства), то сейчас наоборот, материальное производство зависит от уровня сервиса, создание и сбыт новых видов промышленной продукции требует заблаговременных маркетинговых исследований и рекламных компаний. Сегодня производство инновационных товаров (продукций) немыслимо без всестороннего участия научных работников и подготовки системой обучения и профессионального образования высококвалифицированных специалистов. Собственно по этой причине отрасли сферы услуг стали главными в прикладном применении достижений научно-технического прогресса [3, с. 1131].

Ещё одним объяснением развития сферы услуг является то, что производство товаров становится более автоматизированным, так как новейшее оборудование позволяет снизить себестоимость и в свою очередь цену конечного товара (готовой продукции), а функции сервиса, к примеру, установка и наладка, обслуживание оборудования, финансовое регулирование становятся сравнительно более значительными.

Развитие сферы услуг происходит путем увеличения многообразия сервисной деятельности, а также путем возрастания уровня сотрудничества между разнообразными отраслями этой сферы. К примеру, сервис в гостиничном бизнесе не обходится без услуг общественного питания, торговли и прочих бытовых услуг. В данном случае отмечается тесная, скооперированная взаимосвязь одних услуг от других [4, с. 1107].

Национальные экономики, базирующиеся на секторе услуг, считаются более развитыми по отношению к индустриальным или аграрным экономикам. В частности, за последние 100 лет в промышленно развитых странах был осуществлён кардинальный переход от первичного и вторичного секторов экономики к её третичному сектору. В настоящее время третичный сектор экономики крупнейший и к тому же самый быстрорастущий сектор экономики в странах Западной Европы, США и др. Лидером по производству услуг является США (на их долю приходится более 1/3 мирового производства в сфере услуг). Дальше в этом списке следуют Великобритания, Франция, Канада, Италия. Статистика мировой сферы услуг и указанная последовательность представлена на нижеследующем рисунке.

Как известно, за прошедшие два года по причине пандемии COVID-19 многим государствам пришлось приостановить хозяйственную деятельность всех предприятий, за

исключением предприятий по производству и продаже товаров первой необходимости. Карантинные ограничения из-за новой коронавирусной инфекции коснулись подотраслей сферы услуг, непосредственно связанных с потребителем: кинотеатры, театры, салоны красоты, парикмахерские, магазины непродовольственных товаров, рестораны, кафе, закусочные, спортивные залы и плавательные бассейны, предприятия легкой промышленности; почти вдвое сократился объем пассажироперевозок, были отменены внутренние и международные перевозки. Но несмотря на то, что административные границы государств были закрыты, экспорт продукции машиностроения и химической промышленности не был приостановлен.

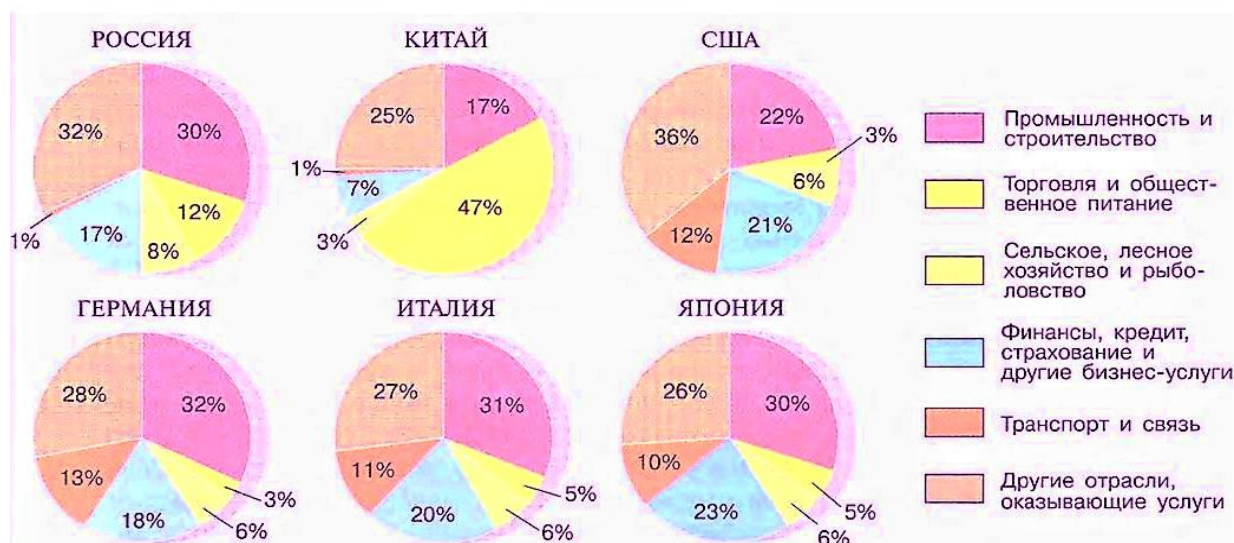

Рисунок 1. Удельный вес сферы услуг в экономиках ведущих стран мира [6]

Наряду с этим, карантинные ограничения из-за COVID-19 изменили деятельность рынка рабочей силы. Компаниям и предприятиям пришлось прибегнуть к увольнениям персонала или намного сократить заработную плату работников, оставив за ними лишь минимальные выплаты.

Для множества государств международный туристический бизнес выступает главным источником доходов. Доходы от туризма направляются на финансирование развития прочих секторов экономики: транспорт, здравоохранение, образование. Эпидемия коронавируса ограничила возможности процветания туристического бизнеса: по причине запрета гражданам на перемещение были закрыты и полюбившиеся людям многочисленные туристические направления.

Таким образом, пандемия COVID-19 привела к новым для человечества проблемам, требующих новых подходов для их разрешения. Глобальная общественность столкнулась с необходимостью получения новых практических данных для более глубокого понимания, связанного с пандемией кризисного состояния и принятия определенных решений экономического управления, в том числе, и в сфере услуг национальных экономик.

ВЫВОДЫ

Экономическая деятельность в сфере услуг национальной экономики - это деятельность, финансово-экономический результат которой проявляется в выгодном эффекте, способном удовлетворить те или иные потребности человеческого общества, которые изначально могут быть предметом спроса и предложения на рынке. Формирование экономики услуг – всесторонний процесс, присущий всем странам. Реализуется этот процесс в каждой из стран

по мере складывания внутренних предпосылок, в прямой связи от степени их экономического развития. В экономически слабых странах хозяйственная деятельность сводится преимущественно к производству предметно-целевой продукции. Чем выше уровень сформированности хозяйства, производительности труда, тем больше места в структуре экономики деятельности, связанной с производством нематериальных благ, выражающихся в форме предоставления обществу разного вида услуг.

Список использованной литературы:

1. Балаева О. Н., Предводителя М. Д. Роль сферы услуг в мировой экономике // Маркетинг услуг. (2010). № 4 (16). Страницы 248-256.
2. Попов А. И., Плотников В. А. Выбор новой модели развития и модернизация: основы перехода к инновационной экономике // Известия СПбУЭФ. (2012). № 2. Страницы 197-209.
3. Фадеева Н. В. Анализ основных дефиниций сферы услуг с позиций процессного подхода к менеджменту // Вестник Тамбовского Государственного Технического Университета. (2011). Том 17. № 4. Страницы 1131-1147.
4. Фадеева Н. В. Свойства услуги и их пригодность для измерения качества сервисной системы // Вестник Тамбовского Государственного Технического Университета. (2012). Том 18. № 4. Страницы 1107-1114.
5. Христофорова И. В. Специфические отличия товара от услуги. Часть 1: Генезис базовых дефиниций сервисной сферы // Сервис plus. (2007). № 1 (103). Страницы 11-19.
6. Доля услуг в ВВП Топ-20 экономик мира (credinform.ru)
7. Международная классификация товаров и услуг (МКТУ). URL:<http://www.mktu.info/>

Ü.Y.Hüseynova

i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Chen Yuliang

magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

**Milli iqtisadiyyatın xidmət sektorunda dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin
elmi-praktiki ilkin şərtləri**

Xülasə

Sosial-iqtisadi və ictimai proseslərin inkişafındakı dinamizm bütövlükdə təsərrüfat fəaliyyətində, onun ayrı-ayrı sahələrində, komplekslərində və müəssisələrində özünü birüzə verir. Yüksək iqtisadi və sosial inkişaf səviyyələri olan ölkələrin elmi-praktiki təcrübəsindən məlum olur ki, iqtisadi vəziyyətin möhkəmləndirilməsi, əsas-etibarilə, müxtəlif fəaliyyət növlərinin inkişafına yönəlmiş fəaliyyətdən asılıdır. Qlobal və regional coğrafi məkanlarda əmtəə və maliyyə bazarları genişləndikcə, eləcə də, rəqabət artıqca bazar və qeyri-bazar gerçəklikləri qeyd edilən fəaliyyətə daha sərt tələblər irəli sürürlər. Bu qəbildən olan vəzifələrin həll edilməsi xidmət sektorunda, onun sahələrində və ilkin həlqələrində iqtisadi fəaliyyətin inkişafa istiqamətlənməsini, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsini, səmərəli idarəetmə sisteminin qurulmasını, antiböhran xarakterli təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsini ifadə edən strateji mövqelərin bərqərar olmasını ehtiva edir. Bu mənada milli iqtisadiyyatın xidmət sektorunun bir-biri ilə əlaqəli sahələrində iqtisadi və sosial inkişaf proseslərinin aktivləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, iqtisadi fəaliyyət növləri, sosial-iqtisadi inkişaf, xidmət sektoru, ictimai tələbatlar.

U.Y.Huseynova

associate professor, Azerbaijan State Oil and Industry University

Chen Yuliang

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

**Scientific and practical prerequisites for the implementation of changes in the service sector
of the national economy**

Abstract

Dynamism in the development of socio-economic and social processes is manifested in economic activity as a whole, in its individual areas, complexes and enterprises. The scientific and practical experience of countries with high levels of economic and social development shows that the strengthening of the economic situation depends mainly on the activities aimed at the development of various activities. As commodity and financial markets expand in global and regional geographies, as well as competition, market and non-market realities place stricter requirements on these activities. The solution of such tasks includes the establishment of strategic positions in the service sector, its areas and primary links, aimed at developing economic activity, strengthening the material and technical base, building an effective management system, expanding anti-crisis economic relations. In this sense, the activation of economic and social development processes in interconnected areas of the service sector of the national economy is of particular importance.

Key words: national economy, types of economic activity, socio-economic development, service sector, public needs.

UOT 330.341.42

K.K.Məmmədov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kamalmammadovv@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.02.2022

The article was received by editorial board on 08.02.2022

Статья принята к печати 08.02.2022

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİT PROSESİ

Xülasə

Məqalədə turizm müəssisələrində auditin aparılması haqqında təhlil öz əksini tapmışdır. Son illərdə turizm sektorunun artırılması üçün ölkədə bu sahədə çalışanlar əlindən gələni edir. Ölkənin turist bazarının inkişafında mövcud tendensiyaların dəyişməsi yalnız bu sektorda çalışan subyektlərin effektiv və subyektiv işi imkan verə bilər. Turizm firmaların fəaliyyətinin effektivliyi, həmçinin onların inkişafının dinamikliyi təsərrüfatçılıq edən subyektlərin ümumi imkanlarından istifadənin dərəcəsiylə əvvəlcədən təyin edilir. Xüsusilə aktual problemlərdən biri turizm agentliklərinin strateji istiqamətlərinin və rəqabətə davamlılıq məsələlərinin seçimidir. Nəzərə alaq ki, rəqabətə davamlılıq əsas amillərdən biri rolunda çıxış edir. Hal-hazırda təklif edilən iqtisadi potensial analizinin metodikaları turist sferasında tutulmuş təsərrüfatçılıq edən subyektlərin sahə üzrə spesifikasiya əks etdirmirlər və yalnız analiz prosesində aspektlərin əhəmiyyətsiz hissəsini əhatə edirlər. Bununla əlaqədar olaraq səyahət firmasının iqtisadi potensialının metodikasının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bütün dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfatdaxili iqtisadi nəzarət yeni idarəetmə sistemində mühüm vasitələrdən hesab olunur. Tarixi baxımdan iqtisadi əməliyyatların aparılmasında idarə etmədə nəzarətin böyük roluna həmişə diqqət verilmişdir. Müasir dövrdə idarəetmə sistemində nəzarət elə bir sahədir ki, ondan geniş istifadə edilməsi əsasında ölkə iqtisadiyyatının hansı sahəsindən asılı olmayaraq, istər müəyyən müəssisə və şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə aid olsun, istərsə də dövlət quruluşu və iqtisadiyyatı ilə əlaqədar məsələlər olsun, ondan istifadə olunması ilə mövcud fakt və dəqiq vəziyyət araşdırıla və öyrənilə bilər, fəaliyyətin daha da inkişafı, təkmilləşməsinə dair düzgün, real qərarlar qəbul edilməsinə əsas verir.

Açar sözlər: turizm müəssisələri, audit, turist.

GİRİŞ

Turizmdə auditin əsas məqsədi mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlamaq və normativ aktların qanunvericiliklə uyğunluğunu yoxlamaqdır. Turist müəssisələrində auditin məqsədi bu təşkilatın fəaliyyətini tənzimləyən normativlərlə formalaşır. "Audit (auditing) elə bir prosesdir ki, onun vasitəsilə səlahiyyətli sərbəst işçi kəmiyyətə qiymətləndirilə bilən və spesifik təsərrüfat sistemində aid olan informasiyanın müəyyən edilmiş meyarlara uyğunluq dərəcəsini müəyyənləşdirmək və bunu öz rəyində ifadə etmək üçün həmin informasiya haqqında sübutlar toplayır və onları qiymətləndirir. Auditor fəaliyyətinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının düzgünlüyü və onların apardıqları maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının normativ aktlara uyğunluğunu müəyyən etmək deməkdir. Auditor yoxlamaları dövlət orqanlarına, məhkəmələrə, prokurorluğa və müstəntiqlərə onları maraqlandıran maliyyə hesabatının düzgünlüyünü təsdiq etmək üçün lazımdır. Mövcud qanunvericiliyə görə səhmdar cəmiyyətləri, xarici investisiyalı müəssisələr, banklar və digər kredit təşkilatları, sığorta təşkilatları, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, investisiya fondları, maliyyə-sənaye qrupları üzrə audit məcburidir.

Bundan əlavə AR Mülki Məcəlləsində göstərilir ki, yekun günədək on iki ay ərzində balans məbləği və döviyyədən mədaxili müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi son məbləğdən yüksək olan hər bir hüquqi şəxs, qoşma da daxil olmaqla illik balansı auditor tərəfindən yoxlanılmalıdır. Turizm təşkilatlarında auditin vəzifələri:

- turizm müəssisələrində valyuta əməliyyatlarının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- turist təşkilatlarının məlumatlarının düzgün formalaşması;
- inkişaf perspektivlərinin hərtərəfli tədqiq edilməsi;
- analitik sistemin təkmilləşdirilməsi.

Əməliyyat, idarəetmə sistemlərinin idarə edilməsi bir müddət sonra şirkət idarəetmə prosesini həyata keçirir.

Azərbaycanda turizmin inkişafının təhlili

Azərbaycanda son zamanlarda əldə edilmiş sosial-iqtisadi turizm sektorunun inkişafına yeni imkanlar açmışdır. Ölkə iqtisadiyyatı turizmin effektiv, dayanıqlı və rəqabətə davamlı hissəsinə çevrilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar əsas iqtisadiyyatın başqa sektorlarında olduğu kimi turizm sektorunda da şəffaf maliyyə sistemi ön plana salınmışdır. Audit xidmətinin inkişafına dair konsepsiyada “Turizm müəssisələrində audit xidmətinin aparılmasına dair” proqram nəzərdə tutulmuşdur. Divan Express Baku Otelində 22.12.2015-ci il tarixində keçirilmiş “SKAL International BAKU” turizm təşkilatlarının kütləvi nümayəndə heyəti ilə təşkil edilmiş toplantıda “Turizm sektorlarında auditin aparılmasına dair” təqdimat keçirilmişdir. Auditin rolu habelə biznes, menecment və marketinq sahədə auditor xidmətinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Hazırda əsas problemlərdən biri turist xidmətlərinin dəyərinin kalkulyasiya edilməsi ilə bağlıdır. Turist xidmətinin formalarının yaradılması problemlərin aradan qaldırılması ilə nəticələnir. Turist xidmətləri ilə əlaqəli ümumi gəlir qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmişdir. Turizm müəssisələrində yaranan xərclərə aşağıdakılar aiddir:

Turist məhsullarının satışı ilə əlaqəli olan xərclərlə yanaşı əldə edilmiş digər növ xidmətlərin xərcləri:

- nəqliyyat xidməti üzrə;
- turistlərin yerləşdirilməsi;
- qidalanma üzrə;
- viza xidməti üzrə;
- səyahət üzrə;
- tibbi xidmət;
- tərcüməçilik xidməti üzrə;
- sosial sığortaya ayırmalar;
- yeni turlar üzrə xərclər;
- əvvəlcədən tələb olunmayan xidmətlər üzrə xərclər;
- digər xərclər və ödəmələr.

Müasir zamanda mənfəət əldə etmək hər növ sahibkarlıq eyni zamanda borc vəsaitlərindən asılıdır. İqtisadi subyekt səmərəli təhlildən və onun aparılmasından asılıdır. Auditor sübutlarının əldə olunması məqsədi ilə müxtəlif növ üsullardan istifadə edilir ki, buda özündə maliyyə təhlilini birləşdirən prosedurlara önəm verir. Turizm sektorlarında çalışanlar turist sahəsini digər xidmətlərdən fərqləndiyini bilməli, digər idarəetmə obyektlərinə tətbiq etdikləri üsulların bu sahəyə tətbiqini faydasız olduğunu anlamalıdır.

Turizm sektorları digər sektorlardan fərqli xüsusiyyətə malikdir. İlk əlamət olaraq elementləri arasında fərqli xüsusiyyətə malikdir. Turist müəssisələri vahid idarəetmə sisteminə daxil olmalıdır.

Faktlarla əlaqəli olaraq turizmdəki əməliyyatlara informasiyaların idarəetmə üçün qəbul edilib hazırlanması onun birinci vəzifəsidir. İnformasiyaları düzgün formada tərtib etmək lazımdır ki,

keyfiyyət göstəricilərini təyin etmək mümkün olsun. Turzimdə auditin ikinci vəzifəsini reallaşdırmaq üçün aşağıda sadaladıqlarımızın icrasını təmin etmək lazımdır:

- təsərrüfat əməliyyatlarının faydalı olması;
- əməliyyatların hüquqi cəhətdən əsaslandırılması;
- əmlakın qorunub saxlanması;
- uçot informasiyalarının hazırlanması.

Üçüncü vəzifə isə əməliyyatların yaxşılaşdırılması və sistemin daha da yüksəldilməsi. Onu da demək lazımdır ki, turizmdə operativ əməliyyat xarakteri ilə bağlı olaraq bütün təsərrüfat əməliyyatları uçota təsir edir.

Son illərdə turizm sektorunun artırılması üçün ölkədə bu sahədə çalışanlar əlindən gələni edir. Ölkənin turist bazarının inkişafında mövcud tendensiyaların dəyişilməsi yalnız bu sektorda çalışan subyektlərin effektiv və subyektiv işi imkan verə bilər. Turizm firmaların fəaliyyətinin effektivliyi, həmçinin onların inkişafının dinamikliyi təsərrüfatçılıq edən subyektlərin ümumi imkanlarından istifadənin dərəcəsiylə əvvəlcədən təyin edilir. Xüsusilə aktual problemlərdən biri turizm agentliklərinin strateji istiqamətlərinin və rəqabətə davamlılıq məsələlərinin seçimidir. Nəzərə alaq ki, rəqabətə davamlılıq əsas amillərdən biri rolunda çıxış edir. Hal-hazırda təklif edilən iqtisadi potensial analizinin metodikaları turist sferasında tutulmuş təsərrüfatçılıq edən subyektlərin sahə üzrə spesifikasiyaları əks etdirmirlər və yalnız analiz prosesində aspektlərin əhəmiyyətsiz hissəsini əhatə edirlər. Bununla əlaqədar olaraq səyahət firmasının iqtisadi potensialının metodikasının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

Turizmin idarəetmə sistemində həyata keçirdiyi vəzifələrdən biri kimi əmlakların qorunub saxlanması analitik vəzifələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Nəzarət funksiyası: Bazar münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində müxtəlif mülkiyyət formalarının mövcud olması, forma və metodlarının təkmilləşdirilməsində ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək əhəmiyyətlidir. Müəssisənin hüquqlarının genişləndirilməsi, sistemdə maliyyə münasibətlərinin zəifləməsi deyil.

Turist təşkilatının auditinin hədəfi - qeydiyyat-analitik işin uyğunluğu haqqında auditorun fikrinin ifadəsidir bu təşkilatın fəaliyyətini nizama salan normativ-hüquq aktlardır. Audit turizm sektorunda aşağıdakı məsələlərə səbəb olur [9]:

- turist təşkilatının idarəsinin strukturunun kritik qiyməti (qiymətləndirilməsi);
- xərclər, xərclər və gəlirlər haqqında qeydiyyat informasiyasının formalaşmasının düzgünlüyünün yoxlaması;
- valyuta əməliyyatlarının hesabının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- vəziyyətin və mühasibat uçotunun inkişafının perspektivlərinin hərtərəfli tədqiqatı;
- təşkilatın yoxlaması və vergi hesabının metodikaları;
- auditor nəticəsinin tərtib edilməsi;
- qeydiyyat-analitik işin təkmilləşdirilməsi üzrə (görə) tövsiyələrin hazırlaması.

Auditin təşkili üç qarşılıqlı əlaqəli mərhələdən ibarət ola bilər:

- 1) qanunverici və normativ nizama salmanın yoxlamaları;
- 2) xərclərin və gəlirlərin yoxlamaları;
- 3) valyuta əməliyyatlarının yoxlamaları.

Qanunverici və normativ nizama salmanın yoxlaması. Auditin gedişatında əmin olmaq lazımdır, səyahət firmasının fəaliyyəti normativ sənədlərə uyğundurmu. Öz fəaliyyətinin gedişatında təşkilat-turoperator xidmətlərinə:

- müqavilələrin bağlanması;
- alqı-satışlar, xidmətlərin qarşılıqlı göstərməsi;
- mehmanxananın xidmətləri, sığortalar, tapşırıqlar, agent müqavilələri.

Auditorun məsələsi bu sənədlərin hüquqi qiymətindən (qiymətləndirilməsindən) və pozmaların və ziddiyyətlərin üzə çıxardılmasından ibarətdir. Onların uyğunluğu üçün sadalanan (keçirdilmiş) müqavilələrdən hər birinin hüquqi forması ölkənin hüquqi tələblərinə uyğun tədqiq olunur tədqiq olunur.

Çox turoperatorlar agent müqavilələri əsasında agentliklər qənaətlə əməliyyatları edir. Belə müqavilənin yoxlamasının alqoritmı adın uyğunluğunun vizual qiymətini müqavilənin saxlamasına özünə daxil edir, vətəndaş və mühasibat qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş bütün bəndlərin mövcudluğunun yoxlamasını və bu müqavilənin formasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanmasıdır. Auditor mühasibat uçotunun hesablarında xərclərin əks edilməsinin sırasını yoxlamalıdır. Normativ aktlar tələblərinin iqtisadi subyekt tərəfindən yerinə yetirməməsinin faktlarının auditor tərəfindən aşkar edilməlidir. Bu faktlar auditor tərəfindən nəzərə alınmış olmalıdır [2].

Auditin keçirilməsi üçün turizm firması əsasda sadalanan sənədləri təqdim edir: dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin kserokopiyaları, vergi hesabına qoyulma haqqında şəhadətnamələr, illik balans və yoxlanan dövr üçün gəlirlər və zərərlər haqqında hesabat, nizamnamə sənədləri, rəhbərin və baş mühasibin təyinatı haqqında əmrin surətini, lisenziyalar, hesablar, valyutalar haqqında məlumatlar və banklarda başqa hesablar, auditor yoxlamasının təyinatı haqqında sərəncam, təşkilatın və onun struktur bölmələrinin olduğu yeri haqqında məlumatlar, mülkün və nəqliyyat vasitələrinin obyektləri haqqında məlumatlar, qeydiyyat siyasəti haqqında əmr, əsas kitab, hesablar üzrə (görə) bütün ilkin sənədləşmə, avans hesabatları, hesab-fakturalar, almaların kitabı, satışların kitabı, müqavilələr, yerinə yetirilmiş işlərin aktları.

Hal-hazırda bir çox ümumi auditin və müxtəlif sahələrin təşkilatlarının auditinin metodikası tətbiq edilir. Ancaq yenə də turizm sferasında hər şirkətin öz spesifikasiyası var.

Yoxlama vaxtı nəzərə almaq lazımdır ki, turoperatorlarda xərclər iki istiqamət üzrə yaranır: çarter reyslərinə və yeni turist məhsulunun yaradılmasına. Çarter reyslərinə xərclərin dəyərinə təşkilat daşıyanda nəqliyyat vasitəsinin və ya onun hissəsinin (çarter) bütün yerlərinin kirayələnməsinin xidmətlərinin alması və müntəzəm və ya çarter reysini yerinə yetirən nəqliyyat vasitəsində müəyyən yerlərin sayının əldə edilməsi vaxtı yaranan xərclər qoşulur.

Auditor əsaslanmanı və yeni turist məhsulunun hazırlanmasına xərclərin hesabının sırasını diqqətlə yoxlayır. Belə xərclər gələcək dövrlərin xərclərinin tərkibinə daxil edilir. Turist məhsulunun reallaşdırılmasından sonra bu xərclər maya dəyərinə müəyyən müddət ərzində bərabər paylarla (hissələrlə) köçürdür, hansı ki, turoperatoru qurur. Auditor yoxlaması prosesində hazırlama və turist məhsulunun irəliləyişi vaxtı rəsmiləşdirilən (tərtib edilən) sənədləşmənin hüquq analizi keçirilir [7].

Auditoru ezamiyyət xərclərinə diqqəti yönəltmək lazımdır. Əvvəlcə işçilərin ezamiyyəti üçün əsas olan sənədləşmə yoxlanılır. Sənədləşmə tərkibinə qoşulurlar: ezamiyyət haqqında rəhbərin əmri, ezamiyyət şəhadətnamələri, bəraət sənədləri ilə avans hesabatları. Ezamiyyət xərclərinin əsaslanması yoxlanılır. Sonra ezamiyyətlərə və hesab üzrə analitik məlumatların etibarlılığına xərclərin hesabı üzrə təyin edilir.

Alqı-satışın müqaviləsinin yerinə bu problemin həlli üçün müqavilələrin başqa növlərini qurtarmaq olar, məsələn, bu xidmətlərin qarşılıqlı göstərməsinin müqaviləsi və ya vasitəçilik müqaviləsi ola bilər.

Komissiya və agent mükafatları şəklində alınmış turaqəntanın valyuta gəlirinin cəmi xüsusi tranzit valyuta hesabına qəbul olunur. Auditorun məsələsi mövcudluğun və bu hesabda xarici valyutanın hərəkətinin hesabının düzgünlüyünün yoxlamasıyla nəticələnir. Bundan başqa, mühasibat, valyuta və vergi qanunvericiliyi tələblərinə valyuta gəlirinin götürülməsi üçün əsas kimi xidmət edən bütün sənədlərin uyğunluğu qurulur.

Yoxlama vaxtı ən tez-tez rast gəlinən səhv və pozuntular aşağıdakılardır:

- rosturizm-də haqq-hesabın verilməsinin müddətlərinin pozulması;

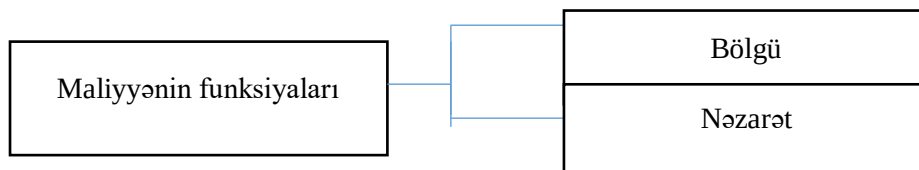
- hesabat sənədlərinin natamam dəstinin verilməsi;
- uyğun olan hadisələrdə auditin nəticəsinin təqdim etməməsi;
- maliyyə zamanətinin ölçüsünün səhv təyini;
- səhvlər və “sadeləşdiricilər” problemləri.

Auditor adi fəaliyyətdən gəlirlərə müəssisənin gəlirlərinin aid edilməsinin düzgünlüyünü müəyyən edir. Adi gəlirlər kimi turopereator turist məhsulunun irəliləyişindən gəliri seçməlidir. Pula verilməylə turopereatorun aktivlərinin müvəqqəti istifadəsinə bağlı daxil olmalar başqa təşkilatların nizamlı sərmayələrində iştirak və başqa gəlirlər turopereatorun başqa gəlirlərini təşkil edir. Təşkilatın gəlirləri haqqında məlumatların hesabında formalaşmanın düzgünlüyünün yoxlaması nəticəsində auditor gəlirin həcmi haqqında məlumatları alır. Bir halda ki, mühasibat uçotunda gəlirin beş növü seçir, ümumi gəlirin göstəricilərinin etibarlılığını yoxlamaq lazımdır. Xüsusi diqqət təşkilatın təmiz gəlirinin bölgüsünə ayırmaq lazımdır [6].

Audit prosesinin tətbiq olunma şərtləri

Müasir bazar şəraitində dünya ölkələrinin inkişafının, onların mövcud səviyyəsinin düzgün qorunub saxlanması, inflyasiyanın azaldılması, iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasının özəyində maliyyədən səmərəli istifadə dayanır. Keçid dövründə maliyyə daha çox önəm kəsb edirdi. Bunun da əsas mahiyyəti zəncirvari əlaqənin olması, bir sistemin pisə doğru getməsi digərinə mənfi təsir bağışlanmasından ibarətdir. O dövrdə maliyyə sisteminə həssas yanaşıldı.

Maliyyənin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən funksiyalarını sxem şəklində göstərək:

Sxem 1. Turizm maliyyəsinin funksiyaları

Mənbə: Əlirzəyev Ə.Q. “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” 2010 kitabının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Maliyyənin bölgü funksiyası dediyimiz zaman, vəsaitlərin hansı istiqamətə bölünməsi anlaşılr. Bu funksiyanın düzgün yerinə yetirilməsi sonradan yarana biləcək əlavə xərclərin qarşısını alır. Maliyyə nəzarəti dediyimiz zaman, məhz bu funksiya bölgü funksiyası ilə bağlıdır. Maliyyə resurslarının haraya, hansı şərtlər daxilində bölüşdürülməsinə nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə sistemi dediyimiz zaman, iqtisadi subyektin yığdığı əmanətin başqa iqtisadi subyekt tərəfindən ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilən prosesdir [1].

Maliyyədə pul axınlarının formalaşması və onlardan istifadə üsulları üç əsas növə bölünür. Həmin növlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- mərkəzləşdirilmiş maliyyə sisteminə uyğun olan dövlət maliyyəsi;
- ölkənin bankları və digər kredit təşkilatları digər maliyyə orqanlarının məcmusundan ibarət bank kredit sisteminin maliyyəsi;
- qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə sistemləri əsasında təsərrüfat subyektlərinin və təşkilatların maliyyəsi.

Dövlət maliyyəsi dediyimiz zaman, ölkə iqtisadiyyatının maliyyə bölgü vasitəsinin makro səviyyədə tənzimlənməsi kimi çıxış edən maliyyə sistemi kimi başa düşülür. Son zamanlarda dünya ölkələrinin sürətli təkmilləşməsi ölkələrarası rəqabətə səbəb olmuşdur. Ölkələr iqtisadi inkişafı sırf təbii resursların çıxarılmasında, resursların xammal kimi ixracında, həmçinin resurslardan əmtəələr

istehsal edərək baha qiymətə xarici ölkələrə onu satmasında görür. Lakin bununla bərabər, inkişaf etmiş ölkələrin mövcud şəraitdəki praktikasını onu deməyə imkan yaradır ki, sabit iqtisadi-inkişaf üçün təbii resurs amilindən istifadə hər zaman gözlənilən nəticəni vermir. Çünki resurs amili tükənən xarakterə görə bir müddət sonra dövlətlərin digər dövlətlərdən asılılığına səbəb ola bilər. Təbii resursuna güvənən ölkələr içərisində neft ixrac edən ölkələr iqtisadi vəziyyətdə çox gəlir əldə etməyə malikdirlər.

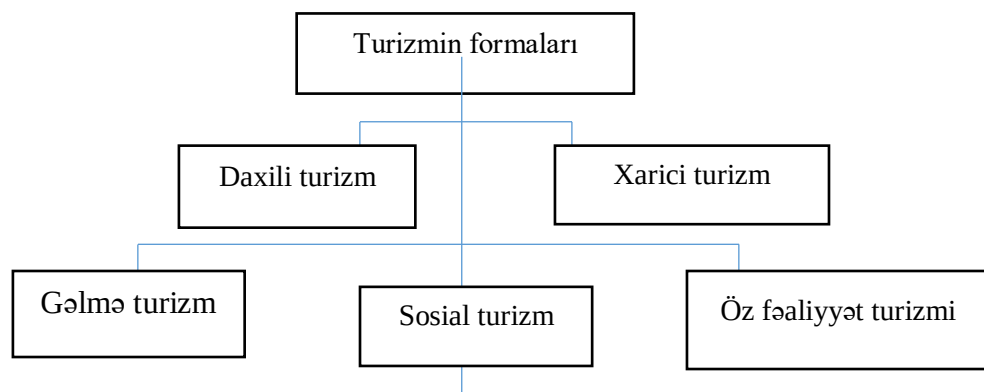
Turizmin bir neçə növü var. Həmin növlərə əsas bildirərək aşağıdakıları sadalamaq olar [3].

- Macəra Turizmi: Bu turizm növü özündə adrenalin dolu hərəkətlər dağların zirvələri, dənizlərin dibi kimi istirahətlər başa düşülür. Son dövrlərdə bu turizmin növü kimi Yeni Zelandiya, Avstraliya, Antarktida turistlərin daha çox getdikləri yerlər siyahısına daxil olmuşdur;
- Kənd Turizmi: Kənd təsərrüfatının daha çox inkişaf etdiyi ölkələrə şamil edilir;
- Tibbi Turizm: Həm tibbi müalicə və tibi xidmətlərin alınması, həm də istirahət edilməsi üçün nəzərdə tutulan sahələr aiddir. Buraya Çexiyanı, Ukraynanı, Gürcüstanı misal gətirmək olar;
- Ekskursiya: Bu növ turizm tarixi abidələrin çox olduğu ölkələrə insanların axını nəzərdə tutan bir növdür. Yunanıstan, Türkiyə, Misir kimi ölkələri misal göstərmək olar;
- İdman turizmi: İdman yarışları ilə əlaqəli olaraq insanların bir yerdən başqa yerə olan səyahətidir;
- Ekoturizm: Təbiət turizmi adlanan bu növü insanların ekoloji cəhətdən təmiz olan ərazilərə axınıdır.

Turizmin son zamanlar yaranan bir sıra fərqli növlərinə də rast gəlmək olur. Aşağıdakıları buna uyğun misal göstərmək olar:

- dayanıqlı turizm;
- nəqliyyat turizmi;
- qolf turizmi;
- kruiz turizmi;
- qumar turizmi;
- rekreasiya turizmi.

Turizmin müxtəlif formaları vardır. Həmin formalar aşağıdakı sxem vasitəsilə təhlil olunmuşdur.

Sxem 2. Turizmin formaları

Mənbə: “Turizm barəsində” Azərbaycan Respublikasının Qanun 4 iyun 1999-cu il, №674-IQ Qanunun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Daxili turizm dedikdə, ölkə hüduqları daxilində istirahət məqsədilə yerdəyişmələri anlaşılır. Turizmin mahiyyətində olduğu kimi, formalarının reallaşdırılması sırf istirahət, müxtəlif abidələrin ziyarət edilməsi və başqa bu kimi qeyri-kommersiya məqsədi daşıyır.

Digər formalarından olan xarici turizm dedikdə, vətəndaşların hüduqları aşaraq başqa xarici ölkələrə getməsi prosesi başa düşülür.

Gəlmə turizm isə xarici turizmin əks prosesi hesab olunur və xarici vətəndaşların ölkəyə axını prosesidir. Belə ki, xarici turizm mövcud ölkə təmsalında vətəndaşlarının xaricə getməsi prosesidirsə, gəlmə turizm xarici ölkə vətəndaşlarının gəldikləri ölkə təmsalında gəlmə turizmi hesab olunur.

Sosial turizm dedikdə, dövlətin ayırmış olduğu maddi yardımlar hesabına və sosial ehtiyacların qarşılınması məqsədilə vətəndaşların bir ölkədən digər ölkəyə axın etməsi, eləcə də ölkə hüduqları daxilində səyahət etmələri başa düşülür. Sosial turizm özü-özlüyündə həm daxili, həm də xarici turizm deməkdir. Yeganə məqsəd isə sosial ehtiyacların qarşılınması və ya təmin olunmasıdır [3].

Öz fəaliyyət turizmi dedikdə isə, turizmin elə forması başa düşülür ki, bu formada turistlərin sərbəst hərəkəti təmin olunur. Belə ki, hər hansı bir ölkəyə gəlmiş turistin həmin ölkənin hüduqları daxilində hər hansı yerdəyişməsi öz fəaliyyət turizmi hesab olunur.

Turizmin iqtisadi cəhətdən əhəmiyyəti kifayət dərəcədə yüksəkdir. Son illər ərzində turizmin təkmilləşməsi və qəbul olunan turistlərin sayına görə bu sektorun inkişaf etdiyi regionlar iqtisadi baxımdan kifayət qədər yüksək formada inkişaf etmişlər. Turizmin təkmilləşməsi eyni zamanda ölkələrin coğrafi mövqeyi və təbii şəraitdən asılıdır.

Turizm sektorunda auditin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi prinsipləri

Daxili auditin əsas xüsusiyyətlərinin üzərində dayanaq:

1. Müstəqillik və obyektivlik. Müstəqillik - bu halda əsasən şirkətin daxili audit xidmətinin tabeçilik səviyyəsi ilə müəyyən edilən bir təşkilat anlayışıdır. Obyektivlik daxili auditorun fərdi keyfiyyəti - qiymətləndirmələrdə və nəticələrdə qərəzsizlik kimi başa düşülür.

2. Təşkilatın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi. Daxili məqsəd audit fəaliyyətlərin təkmilləşdirilməsidir. Təşkilatın səhvlərini pozuntularını aşkar etmək, günahkarların cəzalandırılması, düzgün tövsiyələrin verilməsi məqsədi daşıyır.

3. Zəmanət və məsləhətlərin verilməsi. Fəaliyyətin mahiyyəti daxili audit zəmanətlərin verilməsidir. Bu baxımdan, son illərdə zəmanət və məsləhət vermə sahəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi və bu gün aşağıdakı sahələri əhatə edir [10]:

- risk idarəçiliyi, daxili nəzarət, korporativ idarəetmə. Bu halda zəmanət verilməsi, müstəqil qiymətləndirmə aparmaq və fikir bildirmək üçün audit sübutlarının obyektiv təhlilidir;

- sistemlərin, proseslərin, əməliyyatların etibarlılığı və səmərəliliyi. Bu vəziyyətdə, auditorun işinin xarakteri və həcmi müştəri tərəfindən müəyyən edilir.

İdarə heyəti tərəfindən təmsil olunan sahiblər üçün fəaliyyətlər daha vacibdir. Xətti baxımından daxili auditin ən böyük dəyəri, idarəetmənin məsuliyyət daşıdığı iş proseslərinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı məsləhət almaq qabiliyyətidir. Daha yüksək icra hakimiyyətinin həm daxili, həm də payı var audit, öz funksiyalarının yerinə yetirilməsində xətt rəhbərliyinə kömək etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir iqtisadi ədəbiyyatda müstəqillik kimi daxili auditin əsas prinsipinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Eyni zamanda nəzəri və iqtisadi, müstəqillik prinsipinin təşkilati, hüquqi və texniki aspektləri vacibdir. Müstəqillik prinsipinin tətbiq dərəcəsi daxili audit praktikası, iş idarəetmə sistemində daxili auditin obyektivliyini, səmərəliliyini və rasionallığını təmin edir.

Cədvəl 1

Daxili audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi

Normativ sənəd	Daxili sistemin təbəçiliyi Audit
Audit fəaliyyətinin qaydası (standart) “İşin öyrənilməsi və istifadəsi Daxili audit “	Daxili audit təşkilatlarına sahibləri tərəfindən təyin edilənlər daxildir (və ya) iqtisadi liderlik subyekt auditorları, yoxlama komissiyaları, daxili auditorlar və ya qruplar

	daxili auditorlar
Beynəlxalq Audit Standartları Daxili audit tətbiq edilməlidir	müvafiq səviyyənin rəhbəri. Daxili auditin məqsədləri, səlahiyyətləri və məsuliyyətləri nizamnamə ilə müəyyən edilir, audit şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir
“İşin nəzərə alınması Daxili audit “	Daxili Audit hesabatları yüksək rəhbərlik qarşısında (məclis yoxlanılan təşkilatın direktorları)

Mənbə: Буржаков М.Б. 2014, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müstəqillik prinsipinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş şərtlər daxili auditin funksional, texniki və etik aspektlərini vurğulayır. Təbii ki, daxili auditor öz fəaliyyətində metodologiya olaraq tətbiq edir, lakin eyni zamanda fəaliyyəti daha çox məqsədlidir. Buna görə də daxili auditin metodoloji əsaslarında aşağıdakı postulatları vurğulamaq lazım görünür [8]:

- məlumat məzmunu və bütün növ hesabatların etibarlılığı (maliyyə, vergi, idarəetmə);
- hazırlanması qaydalarının standartlaşdırılması;
- rəhbərliyin, sahiblərin, işçilərin və başqalarının ünsiyyəti.

Daxili auditin təşkilatı müstəqilliyi, əksər menecerlər daxili auditorun obyektivliyinin nəinki mümkün olduğunu, ancaq və son dərəcə vacibdir və şirkətə real fayda gətirir. Bununla belə, onların fikirləri bunu praktikada necə tətbiq etmək barədə tez -tez fikir ayrılığı yaranır.

Qərb şirkətlərində iki əsas yanaşma var [5]:

1. Daxili audit, etibarlı və qorumaq məqsədi daşıyır şirkətdə təsirli bir daxili nəzarət sistemi və şirkət üçün müxtəlif risklərin müəyyən edilməsi və azaldılması. Bu vəziyyətdə daxili yoxlamaya, bir qayda olaraq, rəhbərlik edir.

Bəzi hallarda daxili audit müdiri vitse -prezident vəzifəsini tuta bilər və daxili audit eyni şirkət funksiyası ola bilər. Məsələn, maliyyə və ya marketinq. Bu yanaşma ilə daxili audit şirkətin funksional idarəetməsindən təşkilatı cəhətdən müstəqildir.

2. Daxili auditin məqsədi maliyyə hesabatlarının, mühasibat prosedurlarının və şirkətin aktivlərinin bütövlüyünün yoxlanılmasıdır. Eyni zamanda, daxili audit şöbəsi maliyyə şöbəsinin bir bölməsidir və meneceridir. Audit rəsmi olaraq yüksək vəzifəli bir funksiyadan asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, CFO ümumiyyətlə şirkətdəki daxili nəzarət vəziyyətindən məsuldur.

Daxili auditin əsaslandığı təsnifat xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumat baxımından bir iqtisadi varlığın qiymətləndirilməsi istiqamətlər (maliyyə, idarəetmə, istehsal, iqtisadi, sosial audit) və nəzarət obyektləri, daxili auditor müəssisə sahiblərinə hər şey haqqında tam və etibarlı məlumat verir [7].

Bəzi hallarda müəssisənin iyerarxik səviyyələrini yoxlamaq məsləhət görülür: şöbələr və ya məsuliyyət mərkəzləri. Bu növ audit, ayrı -ayrı elementlər arasındakı struktur əlaqələrini ortaya qoyur, müəyyən edilmiş göstəricilərin həyata keçirilməsini və təşkilatı iyerarxiyanın müxtəlif səviyyələrində qəbul edilən idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir

NƏTİCƏ

Müasir zamanda mənfəət əldə etmək hər növ sahibkarlıq eyni zamanda borc vəsaitlərindən asılıdır. İqtisadi subyekt səmərəli təhlildən və onun aparılmasından asılıdır. Auditor sübutlarının əldə olunması məqsədi ilə müxtəlif növ üsullardan istifadə edilir ki, buda özündə maliyyə təhlilini birləşdirən prosedurlara önəm verir. Turizm sektorlarında çalışanlar turist sahəsini digər xidmətlərdən fərqləndiyini bilməli, digər idarəetmə obyektlərinə tətbiq etdikləri üsulların bu sahəyə tətbiqini faydasız olduğunu anlamalıdır.

Turizm sektorları digər sektorlardan fərqli xüsusiyyətə malikdir. İlk əlamət olaraq elementləri arasında fərqli xüsusiyyətə malikdir. Turist müəssisələri vahid idarəetmə sisteminə daxil olmalıdır.

Faktlarla əlaqəli olaraq turizmdəki əməliyyatlara informasiyaların idarəetmə üçün qəbul edilib hazırlanması onun birinci vəzifəsidir. İnformasiyaları düzgün formada tərtib etmək lazımdır ki, keyfiyyət göstəricilərini təyin etmək mümkün olsun. Turizmdə auditin ikinci vəzifəsini reallaşdırmaq üçün aşağıda sadaladıqlarımızın icrasını təmin etmək lazımdır [4]:

- təsərrüfat əməliyyatlarının faydalı olması;

- əməliyyatların hüquqi cəhətdən əsaslandırılması;
- əmlakın qorunub saxlanması;
- uçot informasiyalarının hazırlanması.

Üçüncü vəzifə isə əməliyyatların yaxşılaşdırılması və sistemin daha da yüksəldilməsi. Onu da demək lazımdır ki, turizmdə operativ əməliyyat xarakteri ilə bağlı olaraq bütün təsərrüfat əməliyyatları uçota təsir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Literasi I., Inklusi D.N., Meningkat K. (2019), "Sp 58/dhms/ojk/xi/2019," no. November, hal. 29600000.
2. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı.
3. Əlirzayev, Ə.Q. (2010). "Turizmin iqtisadiyyatı ilə idarə edilməsi", Bakı, Azərnəşr, 258.
4. H.Soltanova (2015). Azərbaycan respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 238.
5. Hüseynov, İ. və Əfəndiyeva, N. (2007). "Turizmin əsasları", Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət universitetinin dərslisi, Bakı, Qanun, 302.
6. Hüseynova, Ş.H. və Soltanova, H.B. (2007). "Turizmin Əsasları", Bakı, Mütərcim nəşriyyat evi, 224.
7. Rzayev, Q.R. (2006). Mühəsibat uçotu və audit, Bakı.
8. Биржаков, М.Б. (2014). Введение в туризм, М., СПб. «Издательский Дом ГЕРДА», НП «Издательство Невский Фонд», 544.
9. Индустрии - новости гостиничного бизнеса. (2015). №7-8 (126), 26-28.
10. Яндовский А.Н. (2015), Современные стратегии развития транснациональных корпораций в глобальной индустрии туризма [Текст]: монография, А.Н. Яндовский, Д.С. Ушаков, Москва, МГИИТ, 230 стр.

К.К.Мамедов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Процесс аудита в туристических предприятиях

Резюме

Статья содержит анализ аудита туристических предприятий. В последние годы те, кто работает в этой сфере в стране, делают все возможное для развития туристического сектора. Изменить современные тенденции развития туристического рынка страны может только эффективная и субъективная работа субъектов, работающих в этой сфере. Эффективность туристических фирм, а также динамика их развития заранее определяется степенью использования общих возможностей хозяйствующих субъектов. Одним из наиболее актуальных вопросов является выбор стратегических направлений и конкурентоспособность туристических агентств. Отметим, что конкурентоспособность является одним из ключевых факторов. В настоящее время предлагаемые методы анализа экономического потенциала не отражают специфики хозяйствующих субъектов, задействованных в сфере туризма, и охватывают лишь незначительную часть процесса анализа. В связи с этим возникает необходимость совершенствования методики оценки экономического потенциала туристической компании. Опыт всех стран мира показывает, что внутрихозяйственный контроль является важным инструментом в новой системе управления. Исторически всегда подчеркивалась большая роль контроля в управлении хозяйственными

операциями. В современное время контроль над системой управления представляет собой область, основанную на ее широком использовании, независимо от отрасли экономики страны, касается ли она хозяйственно-финансовой деятельности конкретного предприятия или фирмы, а также государственной структуры и С его помощью можно изучать и изучать существующие факты и текущую ситуацию, и он дает основу для принятия правильных, реальных решений по дальнейшему развитию и совершенствованию деятельности.

Ключевые слова: туристские предприятия, аудит, турист.

K.K.Mammadov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Audit Process in Tourism Enterprises

Abstract

The article contains an analysis of the audit of tourism enterprises. In recent years, those working in this field in the country are doing their best to increase the tourism sector. Changing the current trends in the development of the country's tourism market can only allow the effective and subjective work of entities working in this sector. The efficiency of tourism firms, as well as the dynamics of their development, is determined in advance by the degree of utilization of the common opportunities of economic entities. One of the most pressing issues is the choice of strategic directions and competitiveness of travel agencies. Note that competitiveness is one of the key factors. Currently, the proposed methods of economic potential analysis do not reflect the specifics of the economic entities involved in the field of tourism, and only cover an insignificant part of the analysis process. In this regard, there is a need to improve the methodology of the travel company's economic potential. The experience of all countries of the world shows that in-farm economic control is an important tool in the new system of governance. Historically, the great role of control in the management of economic operations has always been emphasized. In modern times, control over the management system is an area based on its widespread use, regardless of the sector of the country's economy, whether it relates to the economic and financial activities of a particular enterprise or company, as well as the state structure and economy. It can be used to study and study the current facts and the exact situation and provides the basis for making correct, realistic decisions on the further development and improvement of the activity.

Key words: tourism enterprises, audit, tourist.

UOT 338.012

Э.Г.Мамедова
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
ORCID 0000-0002-3815-4609
ai_1280@mail.ru
Хуянг Ли
магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

Məqalə redaksiyaya daxil olub 06.02.2022

The article was received by editorial board on 06.02.2022

Статья принята к печати 06.02.2022

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОТРАСЛЯХ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА

Резюме

В статье отмечается, что для устойчивого развития нефтефтяных отраслей промышленности необходимо ускорение структурных реформ, диверсификация национальной экономики, повышение эффективности механизмов регулирования экономики. Для форсированного развития и диверсификации нефтефтяной промышленности предлагается в первую очередь осуществление модернизации важнейших производственных мощностей индустрии и использование кластеров в разных отраслях промышленности.

Статья посвящается изучению влияния инновационных процессов на развитие экономики стран. На нынешнем этапе, в период глобализации, использование инноваций имеет очень большое значение, как с точки зрения развития внутренней системы инфраструктуры, так и на международной арене. В статье в основном рассматриваются обрабатывающие отрасли промышленности стран с развитой и развивающейся экономикой, приведены примеры мер по достижению того уровня инновационного развития, который смог бы помочь экономикам соответствовать требованиям научно-технического прогресса.

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, инвестиции, промышленность, нефтефтяной сектор, инновационные кластеры, участники кластера.

ВВЕДЕНИЕ

Азербайджанская Республика после приобретения независимости проводит сбалансированную государственную экономическую политику по совершенствованию своей модели экономического развития. Практически завершены основные фазы экономических реформ, идет ускорение индустриализации страны, восстанавливаются традиционные экспортноориентированные отрасли экономики, создается инфраструктура инновационной экономики и развиваются новые направления наукоемких и технологических отраслей нефтефтяного сектора страны – Информационно-Коммуникационных Технологий (ИКТ) и космической промышленности. Стали выпускаться инновационные продукты и увеличилось оказание инновационных услуг.

Развитию нефтефтяного сектора способствуют и такие инструменты, как нормативные рычаги и правовая поддержка. В стране формируется правовая база для реализации промышленной политики и соответствующие программы о приватизации государственной

собственности, нормативно-правовые документы, регулирующие антимонопольную деятельность и защиту прав потребителей. Важные законодательные акты разработаны для финансово-инвестиционной сферы.

Наиболее высокая инновационная активность сохраняется на предприятиях химической и нефтехимической промышленности (81% предприятий). Меньшие масштабы инновационной деятельности по-прежнему характерны для отраслей, ориентированных на удовлетворение потребностей внутреннего рынка. Среди факторов, препятствующих инновациями в промышленности, главное место, по нашему мнению, принадлежит экономическим. Основные трудности связаны с недостатком собственных денежных средств и слабой финансовой поддержкой со стороны государства. Финансовые проблемы в сочетании с высокой стоимостью нововведений; длительными сроками их окупаемости, низким платежеспособным спросом на новую продукцию существенно сдерживают инновационную активность. Несформированность многих элементов национальной инновационной системы, а именно рынка технологий, инфраструктуры, правового; и информационного обеспечения, создают серьезные затруднения для развития инновационного потенциала.

Инновационная деятельность - это практическое использование инновационного, научного и интеллектуального потенциала в массовом производстве с целью получения нового продукта, удовлетворяющего потребительский спрос на конкурентоспособные товары и услуги. Перестройка экономики на рыночных принципах требует обеспечения высокой инновационной активности, основанной на собственном развивающемся потенциале. Инновационная деятельность и инновационная экономика, на наш взгляд, охватывают группы важных составляющих элементов:

- генерирующие и предлагаемые функции инновационной деятельности выступают как новые и в основном отличаются по свойствам по назначению и во много раз отличаются от существующих аналогов;

- инновационные элементы с высочайшими качествами и производительностью глубоко проникают в происходящие экономические процессы, обеспечивают вращение важных мобильных механизмов национальной экономики в направлении роста, восстановления и формируют набор инструментов, которые одновременно повышают мощность потенциала национальной экономики, формируют основы для формирования новых источников роста экономики в современных условиях.

Стоит отметить, что воспроизводственные циклы инновационного типа экономического развития требуют совершенствования законодательной базы и основ государственной инновационной политики. Международные эксперты считают важным межстрановое научно-техническое развитие, усиление научно-технической и инновационной политики, активизацию инновационного процесса в сфере услуг, обеспечение динамики экономического роста и инновационного процесса [3]. Расширение инновационной активности в различных отраслях экономики, как правило, обусловлено формированием новых, более прогрессивных путей экономического развития и основывается на принципах инновационных функций, механизмов, практических инструментов, методов воздействия и других. Вооруженные новыми знаниями, идеями и подходами, субъекты инновационной экономики, похоже, преобразуют все, включая общество, предпринимательские и хозяйствующие субъекты, сферы национальной экономики. Идет непрерывный поиск новых подходов к совершенствованию и модернизации деятельности субъектов. А.Егорова отмечает, что в рамках новой технологической парадигмы формируется сельское хозяйство, основанное на биотехнологиях и генной инженерии, промышленность, основанная на высокотехнологичных технологиях, инновациях и гибкости, а также сфера услуг, основанная на компьютерных

технологиях и телекоммуникациях [13]. Формирование национальной инновационной системы как комплексного инструмента перевода экономики страны на инновационный тип развития, обусловленного стремлением интегрировать научно-техническую сферу и процессы экономического и социального развития общества и эффективной реализацией государственной инновационной политики [9]. А.Мусаева пишет: "Эффективность инновационного развития экономики зависит не только от того, насколько эффективна деятельность независимых экономических ведомств по отдельности, но и от того, насколько хорошо организовано их взаимодействие друг с другом как элементов коллективной системы создания и использования знаний, внешней среды. В инновационном типе экономического развития взаимосвязи играют системообразующую роль, выступая в качестве механизмов взаимодействия между представителями науки, производителями продукции, инновационно-активными компаниями и корпорациями, рынком и государственными институтами".

Инновационный кластер – это объединение по территориальному признаку субъектов инновационной деятельности, центров инновационной инфраструктуры, позволяющее создать эффективное региональное партнерство, направление на выпуск морально новой продукции. Территориальная близость ресурсов, производства, трудовых ресурсов и предпринимателей, организация их в инновационные кластеры обеспечивают эффект синергии в инновационной деятельности.

Рис. 1. Структура территориального инновационного кластера

Как отмечает Т.Е.Евтодиева, кластерный подход к развитию экономики региона обладает следующими преимуществами: [12]

- ✓ Кластеры содержат механизм распространения новых технологий, знаний, продукции.
- ✓ Возможность внутренней специализации обеспечивает предприятиям кластера возможность быстрого внедрения инноваций с минимальными затратами и, соответственно, конкурентные преимущества.
- ✓ В кластеры включены малые предприятия как гибкие экономические структуры, позволяющие формировать «точки инновационного роста».

На рисунке 2 показано влияние кластеров на общую экономическую политику.

Рис. 2. Влияние кластеров на общую экономическую политику

Уровень инновационного развития других постсоветских республик, в том числе Азербайджана, мало отличается по сравнению с Россией. Напротив, им все еще требуется определенное количество времени и реализация комплексных мер по активизации инноваций в области инноватизации их национальных экономик.

А.Алиев и Р.Шахвердиева считают, что анализ инновационных процессов и их регулирование стали одним из важных необходимых вопросов.

Авторы отмечают важность анализа рациональности деятельности технопарков ИКТ для развития инфраструктуры инновационной экономики [10].

И.Асланзаде отмечает важность диверсификации промышленного производства с инновационной ориентацией, в которой необходимо сконцентрировать наукоемкие и высокотехнологичные производственные сети [11].

Научная и производственная сферы отличаются от инновационной. Инновационная сфера имеет свою отличительную маркетинговую стратегию. В эту стратегию входят методы специфического финансирования, кредитования и правового регулирования, и самое главное - метод мотивации инновационного развития. Региональная экономика Азербайджана давно укрепились, и теперь четко известно, какой район страны специализируется на выращивании определенной сельскохозяйственной культуры, где расположены успешные перерабатывающие предприятия, работающие как на внутренний рынок, так и зарубежный. Определены мощности предприятий по технологическим показателям, исследованы рынки сбыта, и известно, от кого поставляются продукты. В настоящее время мелкие предприятия зависят от более крупных и региональных организаций. Это связано с тем, чтобы они (мелкие предприятия) не отставали в своем развитии и шагали в ногу с прогрессом. Предложение порождает спрос, т.е. предприниматели должны привлекать клиентов. Эта цель достигается путем привлечения более инновационных проектов, над которыми работают квалифицированные и новаторски настроенные кадры. В Азербайджане очень внимательно относятся к вопросу притока научных идей не только в столицу, но и в регионы. Для решения этих проблем создаются новые структуры правления. Азербайджан имеет тесные

экономические отношения со многими странами на мировой арене. Это является важным условием привлечения в страну Прямых Иностранных Инвестиций (ПИИ). Основная их часть направляется на нефтяной сектор, т.к. экономика нашей страны базируется в основном на добыче, переработке и сбыте нефти и нефтяных продуктов. ПИИ дали толчок, наряду с нефтяным сектором, развитию и ненефтяных секторов экономики, которые играют не менее важную роль. Нужно отметить, что только в сфере промышленной продукции прирост объема производства за последний десяток лет вырос в 2,7 раза. Осуществляется ряд мер по улучшению и модернизации промышленности и диверсификации ненефтяной индустрии. В приоритете находятся открытие, наряду с традиционными отраслями промышленности, новых промышленных парков, улучшение потенциала регионов, развитие промышленности с использованием инноваций.

Достигнутые результаты создали условия для качественного улучшения промышленности страны: за последние годы производительность промышленности возросла в 2,7 раза, а производительность промышленности ненефтяного сектора в - 2,3 раза. В экономике Азербайджана большую роль играют регионы, привлечение новейших технологий в развитие этих регионов стало одной из причин притока иностранных инвестиций, и это, в свою очередь, послужило началом политики индустриализации. Если посмотреть на статистику, то можно заметить, что только за последние 10-12 лет в ненефтяном секторе введено в эксплуатацию более 2 тысяч объектов производственного назначения, достигнуты высокие темпы роста в области металлургии, машиностроения, перерабатывающей и химической промышленности, строительных материалов и других производственных сферах. Новые предприятия, создаваемые в регионах, в частности в секторе обрабатывающей промышленности, служат к усилению интереса местных жителей к работе. Азербайджан - активный участник международных экономических отношений, и это обуславливает приток прямых иностранных инвестиций в страну. Это политика открытых дверей. Иностранные инвесторы пользуются теми же привилегиями, что и местные инвесторы. Результаты этой политики явно отражаются на ненефтяном секторе экономики, о чем можно судить по отраслевой структуре инвестиций. Нельзя, конечно же, пренебрегать общественной ролью (имеются в виду научная общественность, гражданские объединения, представители духовного сегмента, производственные коллективы). У каждой страны имеется множественное количество целей, и за выполнение этих целей отвечает творческий потенциал общества. Функциональная же роль государства в инновационной модернизации определяется его значением в жизни общества. Но, несмотря на это, субъектом инновационной модернизации все же остается формирующийся креативный класс. Государство, во всяком случае, остается стороной, которая заказывает перемены, и стороной, которая эти перемены использует. В результате технического и технологического процесса происходит трансформация классовой структуры общества, что связано с объективным процессом изменения места, роли и значения классов в развитии общественного производства. С появлением новых технологических способов производства роль ведущего класса общества переходит к новому социальному субъекту.

Экономические реформы способствовали расширению участия Азербайджана в региональном сотрудничестве и активизации совместных проектах в сфере ненефтяных отраслей промышленности: пищевой промышленности, машиностроении, энергетике, строительства, легкой промышленности, нефтехимии, в реализации кластерных инициатив. Кластеры, по нашему мнению, являются инструментом, оказывающим наиболее значительное влияние на эффективность текущих производственных процессов и во многом предопределяющим уровень развития ненефтяной экономики в средне- и долгосрочном периоде. При этом наличие в составе кластера конкурирующих предприятий основных

и вспомогательных отраслей, посреднических и научно – исследовательских организаций, институтов развитой инфраструктуры, а также потребителей конечных товаров и услуг обеспечивает конкурентоспособность экономики республики. С использованием инновационных кластеров и форсированием процессов модернизации и реконструкции производственных мощностей крупных индустриальных предприятий страны можно производить значительное число конкурентоспособной промышленной продукции для экспорта и увеличить привлечение инвестиционных ресурсов для дальнейшего развития не нефтяного сектора [4]. Вместе с тем, необходимо подчеркнуть, что пока еще кластерная политика в Азербайджане находится на стадии формирования. В промышленной политике Азербайджана в контексте модернизации и применения кластеров на наш взгляд, необходимо учитывать в первую очередь, конкурентные преимущества азербайджанской экономики [3].

На современном этапе важнейшими конкурентными преимуществами азербайджанской экономики являются следующие:

- огромные запасы природных ресурсов, особенно углеводородного сырья;
- достаточно высокий уровень образования населения (почти половина трудового активного населения имеет техническое или высшее образование, остальное население в основном имеет среднее образование, высок уровень квалификации ученых, инженеров, врачей, учителей и т. д.);
- наличие современной инфраструктуры, включающей развитую дорожную сеть, основные ирригационные системы, значительные мощности по выработке электроэнергии, кабельные телекоммуникации и пр.

В настоящее время стратегическими приоритетами для вложения инвестиций в Азербайджан является расширение и обновление не нефтяных отраслей промышленности, инвестиции в пищевую промышленность; создание высокоэффективной инфраструктуры, в частности в энергетике, телекоммуникационных услугах, в системах водо- и газоснабжения. Правительство придает особое значение развитию не нефтяного сектора с привлечением иностранного капитала. Иностранные инвестиции рассматриваются как средство ввоза современных технологий, повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана.

В целом, страна находится на начальной стадии инноватизации своей национальной экономики. Исследователи отмечают актуальность развития инфраструктуры ИКТ, в том числе мероприятий по созданию элементов инновационной экономики – «Электронное правительство», «Электронная коммерция», «Электронный банкинг» и прогнозирует в первом 25-тилетии XXI века образование основных примет и контуров информационного общества в Азербайджане. Академик А.Гаджиев считает целесообразным ускорение создания Национальной Инновационной Системы для реализации стратегических задач национальной экономики страны [13]. Профессор А. Мусаев считает, что основная цель инновационного этапа развития экономики, повышения конкурентоспособности национальной экономики и рациональной интеграции по вхождению в мирохозяйственную систему - обеспечить в долгой перспективе продолжительность динамичного социально-экономического развития страны, в том числе, развития не нефтяного сектора и формирование сильной экономики Азербайджана, независимой от нефти. [9]

В целом все проблемы, существующие сегодня в развитии промышленности можно представить как:

- высокий уровень физического и морального износа оборудования и недостаточность собственных средств на обновление и модернизацию, высокие процентные ставки;
- низкий уровень конкурентоспособности промышленной продукции;
- низкий уровень выпуска инновационной продукции; • низкий уровень инвестиционной привлекательности предприятий;

- невысокая эффективность системы по подготовке, переподготовке и закреплению кадров в соответствие с требуемой профессионально-квалификационной структурой; недостаточные темпы реформирования промышленности, включая институциональные преобразования;
- диспропорции в уровне оплаты труда между производственными и непроизводственными секторами экономики;
- высокий уровень ресурсоемкости выпускаемой продукции;
- неэффективный маркетинг и менеджмент;
- неразвитость инфраструктуры товарных рынков;
- высокая налоговая нагрузка.

На наш взгляд, важнейшей проблемой, тормозящей динамичный рост не только нефтегазового сектора, но и всей экономики республики, является невысокий уровень инновационной активности. В настоящее время производство и применение новых знаний, технологий и пр. становится основным источником роста экономики и главным конкурентом преимуществом страны на мировом рынке. Экономический рост развитых стран на 70% определяется развитием человеческого потенциала и на 30% – производственным капиталом и природным ресурсами. Вместе с тем, несмотря на необходимость реализации активной инновационной деятельности, обновление продукции промышленными предприятиями Азербайджана осуществляется неравномерно. Продукция отечественной промышленности не в состоянии конкурировать с лучшими зарубежными образцами. Подтверждением этого являются низкие показатели, характеризующие обновление производимой в стране промышленной продукции.

Причинами, замедляющими переход на путь инновационного развития нефтегазовых отраслей промышленности Азербайджана, являются следующие:

- многие механизмы стимулирования развития инноваций еще не работают в полную силу;
- не окончен процесс приватизации;
- слабо развита кредитно-финансовая система;
- не развиты фондовые рынки;
- не созданы механизмы перераспределения финансовых потоков из сырьевых в высокотехнологические отрасли.

ВЫВОДЫ

Как видно, вопросы инновационной экономики востребованы в современных условиях как важные направления деятельности национальной экономики, которая должна противостоять элементам глобализации и глобальной конкурентной среде. Эффективная реализация цикла инноватизации национальной экономики требует изменений в структуре управления предприятием. Наконец, с разработкой новых конкурентоспособных и высококачественных инновационных продуктов формируются новые рынки сбыта и увеличивается поток инновационных продуктов. В этих условиях необходимо обеспечить системный подход к углублению инноватизации экономики страны с реализацией группы стратегических и приоритетных задач:

□ необходимо обеспечить создание информационного общества, глубоко обогащенного современными знаниями, в котором преобразуется более продуктивная производственная среда, сеть перерабатывающих предприятий и развитие структуры инновационной экономики;

□ стратегические цели превращения сектора ИКТ во вторую приоритетную область национальной экономики Азербайджана после нефтегазовой находятся в активной фазе развития. Прогнозируется, что в ближайшие 5-10 лет ИКТ страны будут производить широкий

ассортимент высокотехнологичной и конкурентоспособной инновационной продукции с выходом на мировые рынки;

☐ требуется активизация и расширение электронных услуг, космической отрасли, создание атмосферы глобальной информационной среды;

☐ необходимо ускорить развитие и расширение рынков информационных услуг, знаний и т.д.

Причинами, замедляющими переход на путь инновационного развития ненефтяных отраслей промышленности Азербайджана, являются следующие:

☐ многие механизмы стимулирования развития инноваций еще не работают в полной мере;

☐ процесс приватизации не завершен;

☐ кредитно - финансовая система развита слабо;

☐ фондовые рынки не развиты;

☐ не созданы механизмы перераспределения финансовых потоков от сырьевых к высокотехнологичным отраслям промышленности.

В настоящее время стратегическими приоритетами для инвестирования в Азербайджан являются расширение и обновление ненефтяных отраслей промышленности, инвестиции в пищевую промышленность; создание высокоэффективной инфраструктуры, в частности в сфере энергетики, телекоммуникационных услуг, систем водоснабжения и газоснабжения. Правительство придает особое значение развитию ненефтяного сектора с привлечением иностранного капитала. Иностранные инвестиции рассматриваются как средство импорта современных технологий, повышения конкурентоспособности азербайджанской экономики.

Список использованной литературы:

1. Инновационная экономика: лекция. (2008). сост. А.И. Попов. - Тамбов Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та.

2. Гамидов, Г.С. Инновационная экономика - стратегическое направление развития России в XXI веке. (2003). Г.С. Гамидов, Т. А. Исмаилов // Инновации. - № 1.

3. Жданова О. А. Роль инноваций в современной экономике. (2011). [Текст] // Экономика, управление, финансы: материалы Междунар. науч. конф. (г. Пермь).

4. Алиев Ш.Т. Важнейшие детерминанты устойчивого развития экономики Азербайджана. (2010). - Баку: Элм, - 196 с.

5. Əhmədov M. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması.(2003).Bakı: Azərnaşır, - 520 s.

6. Исследование Всемирного банка «Переходный период: анализ и уроки первого десятилетия для стран Восточной Европы и бывшего Советского Союза». (2002). - М.: Весь Мир, - 214 с.

7. Алиев Ш.Т. Важность особых экономических зон в формировании экономической модели Азербайджана // Проблемы современной экономики. (2009). - № 2. - С. 277-278.

8. Министерство экономики Азербайджана: официальный сайт www.economy.gov.az

9. Мусаев А. Инновационная экономика и налоговое стимулирование. (2014). Баку, Изд-во «Азербайджан Университети».

10. Алиев А.Г., Шахвердиева Р.О. Вопросы комплексной оценки эффективности деятельности ИКТ- технопарков. (2011). Проблемы информационного общества, № 2 (4), Баку.

11. Асланзаде И.А. Формирование государственной инновационной политики и проблемы повышения конкурентоспособности промышленного сектора. (2013). Автореферат дисс. д-ра экон. наук. НАНА, Институт Экономики, Баку.

12. Евтодиева Т.Е. Кластеры как фактор развития региона. (2011). Экономические науки.

13. Егорова А.А. Особенности формирования инновационной политики. <http://www.birzhaplus.ru>.

14. Гаджиев А.Г. Особенности и направления совершенствования модели экономического роста в Азербайджане. (2012). Вестник Бакинского Университета, № 2.

E.H.Məmmədova

i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənayesi Universiteti

ORCID 0000-0002-3815-4609

Xuang Li

magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənayesi Universiteti

Qeyri-neft sektorunda innovasiya fəaliyyəninin təkmilləşdirilməsi

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, sənayenin qeyri-neft sahələrinin davamlı inkişafı üçün struktur islahatlarının sürətləndirilməsi, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması lazımdır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı və şaxələndirilməsi üçün ilk növbədə sənayenin ən mühüm istehsal güclərinin modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsi və sənayenin müxtəlif sahələrində klasterlərdən istifadə edilməsi təklif olunur.

Məqalə innovasiya proseslərinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirinin öyrənilməsinə həsr olunur. İndiki mərhələdə, globallaşma dövründə innovasiyalardan istifadə həm daxili infrastruktur sisteminin inkişafı, həm də beynəlxalq aləmdə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə, əsasən, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye sahələri nəzərdən keçirilir, iqtisadiyyatların elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə cavab verməsinə kömək edə biləcək yenilikçi inkişaf səviyyəsinə nail olmaq üçün tədbirlər görülür.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiya fəaliyyəti, investisiyalar, sənaye, qeyri-neft sektoru, innovativ klasterlər, klaster iştirakçıları.

E.Q.Mammadova

candidate of Economic Sciences, professor, Azerbaijan State University Oil and Industry

ORCID 0000-0003-4372-6066

Huang Li

master student, Azerbaijan State University Oil and Industry

Improving innovation activities in non-oil sectors

Abstract

The article is devoted to study the influence of innovative processes on the development of countries economies. At the present stage, in the period of globalization, the use of innovation is very important, both from the point of the development view of the domestic infrastructure system and in the international arena. The subject of the article is mainly concerned with the processing industries of countries with developed and developing economies. The article gives examples of measures to achieve the level of innovative development that could help economies meet the requirements of scientific and technological progress.

In the article it is indicated that for the sustainable development of non-oil industries it is necessary to accelerate structural reforms, diversify the national economy, improve the effectiveness of economic regulation mechanisms. For the accelerated development and diversification of the non-oil industry, it is proposed first of all to modernize the most important production capacities of the industry and use clusters in various industries.

Key words: innovation, innovation activity, investment, industry, non-oil sector, innovation clusters, cluster participants.

M.C.Hüseynov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
h-tural@rambler.ru
E.A.Salahov
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
elchinsalaho@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.02.2022

The article was received by editorial board on 09.02.2022

Статья принята к печати 09.02.2022

AZƏRBAYCANIN AQRAR SIĞORTA SİSTEMİNDƏ REALLIQLAR, PROBLEMLƏR VƏ ALTERNATİVLƏR

Xülasə

Ölkənin iqtisadi inkişafında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kənd təsərrüfatı böyük rol oynayır. Son illərdə iqlim dəyişiklikləri kənd təsərrüfatında bitkiçilik məhsulları istehsalı ilə məşğul olan fermerlərin risklərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Aqrar risklərin idarə edilməsi məqsədi ilə 2020-ci ildən Aqrar Sığorta Fondunun tətbiq etdiyi sığorta modeli bu sahədə atılan ən mühüm addımlardan biridir. Məqalədə ənənəvi sığorta modelinin üstünlükləri göstərilmişdir. Eyni zamanda təminata götürülən risklərin təhlili aparılmış və onların sığortalanması prosesində yarana biləcək problemlər araşdırılmışdır. Ənənəvi sığorta modeli çərçivəsində təminata götürülməyən quraqlıq hadisəsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Quraqlıq hadisəsinin təminata götürülməsində dünyada geniş tətbiq edilən hava parametrlərinə əsaslanan indeksli sığorta modelinin ənənəvi sığorta modelinin alternativini kimi təklif edilmişdir. Paralel olaraq indeksli sığorta modelinin üstünlükləri və çatışmazlıqları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: aqrar risklər, ənənəvi sığorta, sığorta təminatı, hava parametrləri, quraqlıq, bitkiçilik məhsulları, indeksli sığorta.

GİRİŞ

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların təbii fəlakətlərin və bazar kataklizmlərinin baş verməsi nəticəsində itkilərin və dəyən zərərlərin kompensasiya olunması məqsədilə müxtəlif tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirilir (satınalma qiymətləri, vergi güzəştləri, birbaşa subsidiyalar, güzəştli kreditlər və s). Onların arasında son dövrlərdə kənd təsərrüfatı istehsalı məhsullarının sığortalanması tədbirləri ön plana çəkilmişdir. Azərbaycanda “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında qanun” hələ 18 iyun 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. Qanun “kənd təsərrüfatı istehsalçıların əmlakının sığortalanmasında dövlətin iştirakını təmin etməklə aqrar sahədə sığortanın inkişafını stimullaşdırmaq və sığorta hadisəsindən dəyən zərərin ödənilməsinə verilən zəmanətin iqtisadi əsasını gücləndirmək” məqsədi daşıyırdı. [1] Qanunun adından görünür ki, əsas məqsəd kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların əmlaklarının sığortalanması idi. Bu qanun aqrar sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Lakin qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Bu nöqteyi nəzərdən baxdıqda istehsalçıların sığortalanması mexanizmində baş verən təbii risklərin məhsuldarlığa vurduğu ziyanın və ya gəlirlərin itirilməsi ehtimalının minimuma endirilməsi problemi prioritet daşmalıdır.

Aqrar risklərin sığortalanmasında real vəziyyət

2020-ci ilə kimi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı məhsullarının sığortalanması özəl

şirkətlər tərəfindən həyata keçirilməsinə baxmayaraq, sığorta şirkətləri bu sahəyə elə də böyük maraq göstərməmişdilər. Təsadüfi deyil ki, belə hal Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasının zəif inkişafı ilə müşahidə olunurdu.

Hətta ötən illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasının maliyyələşdirilməsi üçün büdcədən ayrılan vəsaitlər tam istifadə olunmamışdır. Maliyyə Nazirliyinin məlumatına görə, 2013 və 2014-cü illərdə bu məqsədə ayrılan vəsait 1 milyon manat olmasına baxmayaraq, onun istifadəsi 2013-cü ildə 19 min manat (0,9%), 2014-cü ildə isə 23 min manat (2,3%) olmuşdur. Həmin illərdə sığorta bazarında olan 26 şirkətdən ancaq 5-i bitkiçilik və heyvandarlığın sığortalanması üçün öz xidmətlərini təklif edirdilər. 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı üzrə sığorta yığımının 82%-i heyvandarlıq, 18%-i isə bitkiçilik məhsullarının payına düşmüşdür. Maraqlıdır ki, həmin illərdə sığorta ödəmələrində bitkiçilik məhsullarının payı sığorta yığımının 64%-ni, heyvandarlıqda isə 8,6%-ni təşkil etmişdir.[2] Son illərdə bu rəqəmlərdə elə də əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. Təbiidir ki, bitkiçilikdə sığorta ödənişinin həcmi yığılan sığorta haqqından çox, heyvandarlıqda isə yığılan sığorta haqqının yarısından yüksək olduğuna görə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti özəl şirkətlər üçün cəlbedici olmamışdır.

Nəzərə alaq ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı aparıcı sahələrdən biridir. Bu sahənin ümumdaxili məhsulda payı 6-7 % təşkil edir və əhalinin təxminən 36 %-nin məşğulluğunu təmin edir.[3] Deməli, aqrar sığorta mexanizminin kütləvi tətbiqi və inkişafının böyük potensialı və daxili imkanları var. Təəssüf ki, buna baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanma həcmi istənilən səviyyəyə qalxmamışdır. Halbuki mövcud potensialın təhlili deməyə əsas verir ki, bu göstəricini dəfələrlə artırmaq olar.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı üzrə yığılan sığorta haqqının ümumi sığorta haqqı yığımında payı (min manatla)

S/s	Göstəricilər	2018		2019		2020		2021	
		Sığor- ta haqqı	Sığorta ödənişi	Sığorta haqqı	Sığorta ödənişi	Sığorta haqqı	Sığorta ödənişi	Sığor- ta haqqı	Sığorta ödənişi
1	Kənd təsərrüfatı heyvanlarını n sığortası	2040,3	574,7	1438,8	936,7	2 842,0	613,0	6 408,0	574,6
	Yekunda payı, %	0,28	0,24	0,21	0,31	0,39	0,0	0,76	0,13
2	Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarını n sığortası	639,8	180,3	183,8	0	9,2	0	6 171,0	28,7
	Yekunda payı, %	0,09	0,07	0,03	0	0,001	0,0	0,73	0,006
	Yekun	48607 4,2	237250,6	556866, 6	257109, 6	728 634,1	465 153,1	843897,3	458726,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının statistik məlumatları əsasında hesablanıb. <https://www.cbar.az/page-189/insurance>

Cədvəlin təhlilinə əsasən, 2018-ci ildə Azərbaycanda yığılan ümumi sığorta haqqının tərkibində bitkiçilik məhsullarının payı 0,09 %, heyvandarlıqda isə 0,28% təşkil etmişdir. 2019-cu ildə Aqrar Sığorta haqqında qanun qəbul edildikdən sonra bu rəqəmlərdə dəyişiklik baş vermişdir. 2020-ci ildə sığorta haqlarının kəskin şəkildə azalmasından sonra 2021-ci ildə əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə olunur. Lakin sığorta haqlarının artmasına baxmayaraq sığorta ödənişləri 2018-ci ildəki vəziyyətdən dəfələrlə aşağı olmuşdur. Nəzərinizə çatdırraq ki, respublika üzrə 2021-ci ildə ümumi sığorta ödənişləri yığılan sığorta haqlarının təxminən 62%-ni təşkil edir. [4] Kənd təsərrüfatında isə bu rəqəmin 0,006% olmasını qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Sistem risklərinin təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatında sığorta bazarının genişlənməsi uzunmüddətli və böyük miqyaslı dövlət dəstəyi nəticəsində effektiv olur. Əks halda sığorta bazarı aqrar sektorda zəif və systemsiz inkişaf edir.

Aqrar sahədə sığorta sisteminin kütləvi təbliqi və geniş yayılması məqsədi ilə 2019-cu ildə “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilməsi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması barədə Ölkə Prezidenti tərəfindən fərman imzalanmışdır. Qanunda kənd təsərrüfatı bitkiləri və bitkiçilik məhsulları, kənd təsərrüfatı heyvanları və akvakultura məhsulları aqrar sığortanın əsas predmeti kimi qəbul edilmiş və bu sahədə qanunun icrasında dövlətin əsas vəzifələri göstərilmişdir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların aqrar sığorta predmeti üzrə riskləri müəyyənləşdirilmişdir. Qanunda aşağıdakı risklər konkret müəyyənləşdirilmişdir [5]:

- təbii fəlakətlər: dolu, zəlzələ, fırtına, qasırğa, torpaq sürüşməsi, yanğınlar – bu riskləri sistem riskləri adlandırma bilərik;

- bitki xəstəlikləri və zərəvericiləri, yoluxucu xəstəliklər və zəhərlənmələr, vəhşi heyvanların hücumu, xüsusi təhlükəli ziyanvericilərin yayılması və hücumu, üçüncü şəxslərin hərəkətləri – bu risklər isə idiosinkratik risklərə aiddir.

Qəbul edilmiş qanuna əsasən sığorta müqaviləsinin şərtləri Aqrar Sığorta Fondu tərəfindən təyin edilir və onun nəzarəti altında həyata keçirilir. Aqrar Sığorta Fondun yaradılması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına əsasən fond aqrar sığorta sisteminin təşkilini, inkişafını, dayanıqlılığını təmin edən əsas qurumdur [6]. Aqrar Sığorta Fondu dövlət qurumu kimi kənd təsərrüfatı risklərini daşıyaraq sığorta ödənişlərini həyata keçirən qeyri-kommersiya hüquqi şəxsdir. Sığorta müqaviləsinin şərtlərinə əsasən sığorta məbləğinin 50%-i sığortaçı, 50%-i dövlət vəsaiti hesabına ödənilir. 2019-cu ildə Fond tərəfindən bitkiçilik sahəsində ancaq 14 adda məhsulun sığortalanması nəzərdə tutulurdu. Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2021-ci il tarixli 398 sayılı qərarına əsasən, qanunda dəyişikliklər edilərək bu siyahıya daha 27 adda məhsul əlavə edilmişdir və sığortalanan məhsulların sayı hazırda 41 adda bitkiçilik məhsullarını əhatə edir. [7] 2021-ci ildən sığorta təminatına götürülən sistem xarakterli risklərə daha dörd risk hadisəsi əlavə edilmişdir: sel və subasma, leysan, normadan artıq yağın qar yağıntıları, şaxtavurma (donvurma) riskləri. Sel və subasma, leysan kimi sistem riskləri təminata götürülən bütün bitkiçilik məhsullarına, normadan artıq yağın qar yağıntıları və şaxtavurmanın isə ancaq 19 adda meyvə məhsuluna tətbiqi nəzərdə tutulur [8]

Qeyd edək ki, qanun layihəsinin hazırlanmasında Türkiyə Respublikasının (TARSİM) təcrübəsi əsas götürülmüşdür. Bu təcrübəyə müvafiq olaraq sığorta sisteminin mexanizmi dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı prinsipləri əsasında qurularaq fəaliyyət göstərir.

Şübhəsiz bu qanunun Azərbaycanda aqrar sığorta bazarının gələcək inkişafında böyük əhəmiyyəti olacaq. Yeni yaradılmış aqrar sığorta sisteminin üstünlükləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- vasitəçi kimi aqrar sığorta şirkətlərindən istifadə edilməsi. Özəl şirkətlərin aqrar sığorta sistemində cəlb edilməsi sığorta bazarının aktivliyini artırmalı və bu sahədə fəaliyyət göstərən istehsalçıların risk hadisələrindən müdafiəsinin gücləndirilməsini sürətləndirməlidir;

- müstəqil ekspertlərin cəlb edilməsi. Müstəqil ekspertlər sığorta hadisəsi baş verdikdə ziyanın təyin olunması prosesinin çevikliyini, vaxtının qısaldılmasını və obyektivliyini təmin edə bilər. Çünki bir ekspert həm riskin qiymətləndirilməsində, həm də zərərin miqdarının müəyyən edilməsində iştirak edə bilməz;

- sığorta tariflərinin müxtəlif məhsullar üzrə differensiasılaşması və güzəştlərin tətbiqi. Gənc fermerlərə (yaşı 29 və daha aşağı olduqda) sığorta haqqında 5% güzəştin olması kənd yerlərində gənclərin aqrar sahənin inkişafına cəlb edilməsi və onların rolunun artırılmasının stimullaşdırılması məqsədini güdür; [9]

- buğda bitkiləri üzrə sığorta müqaviləsinin qüvvəyə minməsi və sığorta təminatı (dolu, fırtına, qasırğa riskləri) bitkinin cücərməsi tarixindən başlayır. Əvvəllər isə bütün risklər üçün bitki cücərdikdən sonra sığorta təminatına qəbul edilirdi;

- aqrar Sığorta Fondunun Appelyasiya Şurasının yaradılması.

Lakin iqtisadi mexanizmin fəaliyyəti və onu tənzimləyən üsullar dünyanın heç bir ölkəsində mükəmməl deyil. Bu nöqteyi-nəzərdən qəbul olunmuş aqrar sığorta şərtləri və qaydaları da mükəmməl sayıla bilməz.

Tətbiq edilən sığorta mexanizmi ənənəvi sığorta sisteminə aid olduğu üçün müəyyən çatışmazlıqlarla üzləşə bilər. Bu çatışmazlıqlar həm Azərbaycanın aqrar sektorunun xüsusiyyətləri, həm də digər ölkələrə xas olan ənənəvi sığorta sisteminin daxili ziddiyyətləri ilə müəyyən olunur. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətləri - ərazi-coğrafi müxtəlifliyindən başlamış, iqlim şəraiti, təsərrüfatların fəaliyyətlərinin quruluşu, melorasiya sistemlərinin inkişafı, hətta istehsalçıların mentaliteti və s. kimi amillərin təsiri altında formalaşmışdır. Fikrimizcə, göstərilən xüsusiyyətlərin ətraflı təhlili, onların sığorta bazarının inkişafı və diversifikasiyasına təsirinin öyrənilməsi böyük elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Ənənəvi sığorta modelinin tətbiqi prosesində yaranan problemlərin mənbəyi

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ənənəvi sığorta sisteminin zəif inkişafının səbəbli kiçik təsərrüfatların mütləq üstünlük təşkil etməsidir. Statistik məlumatlara əsasən, torpaq sahəsi 10 hektardan çox olan mülkiyyətçilərin sayı 2020-ci ildə cəmi 0,9 % olmuşdur. Mütləq rəqəmlərlə ifadə etsək, bu vəziyyət özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Ölkədə 2020-ci ildə torpaq mülkiyyətçilərinin ümumi sayı 432004 nəfər və istehsalçıların malik olduğu torpaq sahəsinin ümumi miqdarı 1288703 ha bərabər olmuşdur. Onlardan 3 ha qədər torpaq sahəsi olan mülkiyyətçilərin sayı 383341 nəfər (88,7%), malik olduqları torpaq sahəsinin ümumi həcmi isə 720639,2 ha (55,9%) təşkil etmişdir. Ən iri torpaq mülkiyyətçilərinin (50 ha-dan çox), sayı isə cəmi 298 nəfər (0,1%), malik olduqları torpaq sahəsinin ümumi həcmi 230411,8 % (17,9%) olmuşdur. Qalan torpaq sahələri isə 3-10 ha sahəyə malik mülkiyyətçilər arasında bölünmüşdür. [10]

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, xırda mülkiyyətçilər torpaq mülkiyyətçilərinin ümumi payında mütləq üstünlük təşkil edirlər. Təsədüfi deyil ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının 90 %-i xırda təsərrüfatların (ailə-kəndli, ev təsərrüfatları və fərdi sahibkarlar), 10 %-i isə nisbətən iri torpaq sahiblərinə malik kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payına düşür. [3] Praktiki təcrübə göstərir ki, sığorta polislərinin alınmasında adətən iri təsərrüfatlar maraqlı olurlar. Çünki böyük təsərrüfatlarda yaranan müsbət miqyas effekti nəticəsində yüksək məhsuldarlıq, pul axınlarının iri həcmi və müvafiq olaraq geniş maliyyə imkanları sığorta polisinin alınmasını zəruri edir. Xırda təsərrüfatlar isə iri təsərrüfatlardan fərqli olaraq, ənənəvi sığortadan çəkinirlər. Onlar hesab edirlər ki, kiçik əkin sahələrində miqyas effekti reallaşmadığından məhsuldarlığa elə də təsir göstərmir və sığortaya ehtiyac yaranmır. Bununla yanaşı, kiçik təsərrüfatların maliyyə sıxıntısı şəraitində fəaliyyəti onlara sığorta haqqlarını ödəməkdə çətinlik yaradır. Digər tərəfdən isə 2-3 ha sahəni ənənəvi qaydada sığortalamaq sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində müsbət effektlər yaratmır. Xırda təsərrüfatlar adətən rayonun müxtəlif kəndlərində yerləşirlər və onlar arasındakı məsafə elə də az deyil. Təsərrüfatların xırda həcmi və onlar arasında məsafənin uzaqlığı sığorta müqavilələrinin bağlanma xərclərini

dəfələrlə artırır. Çünki, risk hadisəsi baş verdikdə ziyanın müstəqil ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi üçün xeyli sayda xırda təsərrüfatlara getmək lazım gəlir. Bu isə ekspertlərin xidmət xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Digər tərəfdən isə xırda təsərrüfatların sığorta haqqlarının həcmi çox olmadığından əksər hallarda sığorta haqqları sığorta müqavilələrinin bağlanma xərclərini tamamilə ödəmir. Kiçik təsərrüfatlarla bağlanan müqavilələrin xidmət və transaksiya xərclərinin yüksək səviyyəsi sığorta şirkətləri üçün səmərəli olmadığından xırda təsərrüfatlar sığorta sistemindən çıxarılaraq kənarlaşdırıla bilərlər. Torpaq üzərində mülkiyyətin belə strukturu kənd təsərrüfatında sığorta bazarının dayanıqlı inkişafı qarşısında duran əsas maneələrdən biridir.

Aqrar sığorta paketinə daxil olan risklərin qiymətləndirilməsi

Ənənəvi qaydalarla sığortalanan sistem risklərinin baş verməsi adətən iqtisadi rayonların coğrafi, iqlim şəraitindən və dəniz səviyyəsi yüksəkliyindən asılı olur. Sistem risklərinin tərkib hissəsi sayılan dolu hadisələrinin Respublikanın bölgələri üzrə baş verməsinin son 10 ildə (2011-2020) təhlili göstərir ki, bu hadisə daha çox şimal-qərb rayonları üçün xarakterikdir. Mərkəzi və cənub-şərq rayonlarında isə bu hadisə nadir hallarda baş verir. Məsələn, son 12 ildə qərb bölgəsinə daxil olan Gəncə-Daşkəsən və Tovuz-Qazax iqtisadi rayonlarında dolu düşən günlərin sayı 57, şimal zonasında yerləşən Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda – 40, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda isə 25 gün olmuşdur. Şərq bölgəsinə daxil olan Bakı, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarında bu hadisə bir dəfə də olsun baş verməmişdir. Şirvan-Salyan və Mərkəzi Aran iqtisadi rayonlarında isə son 12 ildə 6, Lənkəran-Astarada isə cəmi 3 dəfə müşahidə olunmuşdur. Eyni zamanda dolu hadisələri şimal-qərb regionunun dağlıq və dağətəyi rayonlarında baş verir. Aran rayonlarında isə dolu hadisəsi nadir hallarda olur. Məsələn şimal bölgəsində yerləşən Şəki rayonunda son 9 il ərzində (2012-2020) may-sentyabr aylarında ümumilikdə 23 dəfə, Gəncə və ətraf ərazilərdə isə 2010-2020-ci illərin eyni aylarında dolu 10 dəfə düşmüşdür. Mərkəzi-Aran iqtisadi rayonunda yerləşən Kürdəmir rayonunda isə son 10 ilin aprel-iyun aylarında cəmi 3 dəfə - 2013, 2014 və 2016-cı illərdə dolu düşməsi müşahidə olunmuşdur. [11]

Fırtına və qasırğaların baş vermə tezliyinin təhlili göstərir ki, bu hadisələr regionun ərazi-coğrafi quruluşundan asılı olaraq dəyişir. Onların baş vermə tezliyi təxminən dolunun daha çox yağdığı rayonlarla üst-üstə düşür. Məsələn, dağlıq ərazidə yerləşən Gədəbəy rayonunda son 20 (2000-2019) ildə məhsulun vegetasiya dövrü başlayan mart ayında demək olar ki, hər il fırtınalı günlər müşahidə olunmuşdur. Lakin qasırğa hadisəsi isə son dəfə 2013-cü ilin mart ayında baş vermişdir. İmişli və Sabirabad rayonlarında isə bu hadisələr nadir hallarda baş verir. İmişlidə fırtına 2006-cı ilin mart, 2008-ci ilin may və 2009-cu ilin iyun aylarında, Sabirabadda isə son dəfə 2016-cı ilin fevral, mart və may aylarında bir dəfə, aprel ayında isə iki dəfə qeydə alınmışdır. Qalan illərdə isə hadisə çox nadir hallarda baş vermiş və bitkilərin vegetasiya dövrünə düşməmişdir. [11] Qasırğa kimi təbii fəlakətlər də coğrafi-iqlim baxımından fırtınaların baş verdiyi ərazilərlə üst-üstə düşür. Hərçənd, qasırğalı günlərin sayı son 20 ildə fırtınalı günlərin sayından az olmuşdur. Ən çox qasırğalı günlər Gəncə-Daşkəsən və Tovuz-Qazax iqtisadi rayonlarında rast gəlinir və onların baş verməsi adətən kənd təsərrüfatı bitkilərinin vegetasiya dövrünə düşür. Son 20 ildə demək olar ki, regionda qasırğa hadisələri mart-may aylarında 21 dəfə, iyun və iyul aylarında isə cəmi 2 dəfə - 2013-2019-cu illərdə müşahidə olunmuşdur. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonuna daxil olan Gədəbəy regionunda isə qasırğa 2013-cu ilin mart ayında baş vermişdir.

Fırtına və qasırğa hadisələrinin baş verməsi nəticəsində yaranan risklərin təsnifatı və təhlili suallar doğurur. Meteorologiya elmində qəbul olunub ki, fırtına küləyin sürəti 20,8 m/san-dən 32,6 m/san intervalında dəyişdikdə meydana gəlir. Küləyin sürəti 32,6 m/san aşdıqda isə qasırğaya çevrilir. [11] Aqrar Sığorta Fondunun fırtınaya görə risk təminatının hansı halda ödənilməsinin izahını anlamaq çətindir. Sığorta şərtlərində bu hadisə belə şərh edilmişdir: “Fırtına riski təminatı – yağış, qar və dolu yağıntısından ən azı biri ilə birlikdə və ya qeyd olunan yağıntılar olmadan, 10 m yüksəklikdə və sürəti 25 m/saniyədən çox olan küləklərin əsməsi nəticəsində, həmçinin külək zamanı

onun aşırıldığı, sürüdüüyü və ya atdığı əşyaların dəyməsi nəticəsində zərər”. [9] Belə çıxır ki, əgər sürəti 25 m/saniyədən çox olan külək 10 m hündürlükdən aşağı səviyyədə əssə və məhsula ziyan vursa, sığorta hadisəsi kimi qəbul edilmir. Sual yaranır: Hansı bitki məhsullarının və meyvə ağaclarının hündürlüyü 10 m-dən yuxarı olur? İkinci sual: Hansı meyvə əsasən, küləyin sürəti ancaq 25 m/saniyədən çox olduqda fırtına kimi qəbul edilir? Halbuki qəbul olunmuş normativ qaydaya görə, fırtına küləyin sürəti 20,8 m/saniyəni aşdıqda yaranır. Qeyd edək ki, Aqrar Sığorta Fondunun sığorta şərtləri Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Anlamaq elə də çətin deyil ki, fırtına riski təminatının bu formada təsnifatı sığorta şirkətləri tərəfindən sui-istifadə edilməsi ilə nəticələnə bilər. Bu səbəbdən, sığortaçılar və sığortalananlar arasında belə vəziyyət həlledilməz mübahisə obyektinə səbəb olaraq mənəvi riskləri kəskin şəkildə böyüdə bilər. Fikrimizcə, fırtına riski təminatının düzgün müəyyən edilməsi üçün bu sığorta şərtlərinə yenidən baxılmalı və müvafiq düzəlişlər edilməlidir.

Qayıdaq mövzumuzun təhlilinə. Hər bir iqtisadi regionun müxtəlif coğrafi-iqlim zonasında fəaliyyət göstərən fermerlər şəxsi təcrübələrinə əsaslanaraq, onların rayonlarında dolu düşməsinə, fırtına və qasırğa hadisələrinin hansı tezliklə baş verməsini təxmin edə bilirlər. Müvafiq olaraq, fermerlər yaşadığı iqlim və coğrafi zonada həmin hadisələrə görə risklərin yüksək və ya aşağı səviyyədə olma ehtimalını əvvəlcədən qiymətləndirirlər. Rayonun düzənlik ərazisində fəaliyyət göstərən fermerlər üçün bu hadisələrə görə riskin səviyyəsi aşağı, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə isə yüksək olur. Bu səbəbdən, risk səviyyəsi ehtimalı aşağı olan rayonların ərazilərindəki istehsalçılar iqtisadi rayon üzrə orta götürülən tarif dərəcəsini ədalətli saymayaraq, sığortadan imtina edə bilirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda hesab edirik ki, sığorta tariflərinin iqtisadi rayonlar üzrə differensiallaşması səmərəli sayıla bilməz. Fikrimizcə, sığorta tarifləri hər bir iqtisadi regionun daxilində coğrafi və iqlim şəraitinə uyğun olaraq differensiallaşmalıdır. Dolu hadisəsinə görə iqtisadi rayonun yüksək riskli rayonlarında (dağlıq və dağətəyi) tarif dərəcəsinin səviyyəsi risk hadisəsinin baş vermə ehtimalı az olan rayonlardan (aran) fərqlənməlidir.

Yanğın, zəlzələ və yer sürüşməsi nəticəsində yaranan itkiləri kənd təsərrüfatı işçiləri adətən fəvqəladə hal kimi qəbul edirlər. Onlarda belə fikir formalaşır ki, əgər fəvqəladə hadisə baş verdikdə dövlət kömək əlini uzadaraq onların itkilərini kompensasiya edəcək, onda belə hadisələri sığortalamaq üçün nəyə görə pul xərcləməlidirlər. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, zəlzələ və yer sürüşmələri daşınmaz əmlak (tikinti və qurğuları) xələl gətirir. Bu isə artıq əmlak sığortasının predmeti olduğuna görə, zəlzələ və yer sürüşməsi hadisəsinə görə, çəkilən xərci fermerlər itki və ya qaytarılmayan xərc kimi qəbul edirlər. Dəqiq desək, belə hadisələrin sığortalanmasına çəkilən xərclərə itki və ya “əlavə vergi” kimi baxılır.

Sığorta şərtlərində ən çox sual doğuran sığorta paketinə daxil edilən və idiosinkratik risk sayılan üçüncü şəxslərin hərəkəti nəticəsində baş verə biləcək hadisələrdir. Belə hadisə sığorta şərtlərində bu cür izah olunur: “Üçüncü şəxslərin hərəkətləri – sığortalı və ya faydalanan şəxsin ailə üzvləri istisna olmaqla, digər şəxslərin hərəkət və ya hərəkətsizliyi nəticəsində dəyən zərərlər”. [9] Verilən təsnifatdan görünür ki, sığorta şərtlərində bu hadisə tam təfəsilatı ilə izah olunmamış və konkret hansı hadisələri əhatə etməsi müəyyən edilməmişdir. Üçüncü şəxslərin hərəkəti zamanı dəyən ziyanın ümumi formada yazılması həm sığortaçı, həm də sığortalılar tərəfindən müxtəlif cür interpretasiya oluna bilər. Belə ümumiləşdirilmə müxtəlif interpretasiya yaradaraq sığorta müqaviləsini bağlayan hər iki subyekt üçün mənəvi risk yarada bilər. Bir şəxsin heyvanlarının sığortalanmış əkin sahəsinə girib otlaması üçüncü şəxsin hərəkəti nəticəsində vurulan ziyandır. Sığortalı bu hadisəni üçüncü şəxsin hərəkəti kimi qəbul edəcək. Lakin sığorta şirkəti bu hadisənin ya qəsdən edildiyini ya da sığortalının ailə üzvlərinin hərəkəti kimi qiymətləndirə bilər. Nəticədə, sığortaçı və sığortalı arasında böyük mübahisə və inamsızlığın yaranması, hadisənin məhkəmə tərəfindən həllinin zəruriliyi hər iki tərəfin transaksiya xərclərinin artmasına və mənəvi risklərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Fikrimizcə, üçüncü şəxslərin hərəkəti nəticəsində yaranan zərərin hansı hərəkətlərin nəticəsində baş

verməsinə dəqiqləşdirilməsi belə və ya başqa formada yarana biləcək problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynayır.

Sığorta paketində sığortalı üçün bitki xəstəlikləri və zərərvericilər, xüsusi təhlükəli ziyanvericilərin yayılması və hücumu, şaxtavurma riskləri üzrə təminatın verilməsi istehsalçılar tərəfindən daha çox maraq doğurur. Amma göstərilən risklərin sığortalanması əlavə ödənişlər etməklə digər sistem risklərinin sığortalanmasına bağlanması və vahid paket formasında reallaşdırılması fermerlər üçün sığorta tariflərini kəskin şəkildə yüksəldir. Məsələn, buğda istehsalçıları üçün qəbul edilmiş sığorta paketinin əlavə tarif ödənişi bu halda Gəncə-Daşkəsən və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonlarında 3,84%, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 3,59%, üzüm məhsulu üzrə şaxtavurma və leysan hadisələri daxil olmaqla 8,1% digər regionlarda isə məhsulun çeşidindən asılı olaraq 3,7 % - 9% arasında dəyişir. [9] Bu əlavə tarifləri baza tariflərinin üstünə gəlsək ümumi sığorta polisinin qiyməti daha da yüksələcəkdir. Sığorta hadisəsinin predmeti olan başqa məhsullar üzrə də sığorta tarifləri təxminən bu intervalda artırılmışdır. Bu isə öz növbəsində ümumilikdə, sığorta ödənişlərinin məbləğinin səviyyəsini yüksəldərək fermerləri sığorta müqaviləsini paket formasında bağlamaqdan çəkindirə bilər. Hesab edirik ki, ya əlavə ödəniş ləğv edilməli, ya da göstərilən risk hadisələri sığorta paketində fərdi risk hadisəsi kimi təminata götürülməlidir.

Sığorta paketinə daxil edilən risklərin təhlili göstərir ki, tarif dərəcəsinin iqtisadi rayonlar üzrə differensiallaşması fermerlər üçün elə də maraq doğurmayaq. Çünki hər bir fermeri ilk növbədə, onun konkret yaşadığı ərazidə və coğrafi iqlim şəraitində baş vermə ehtimalı çox olan risklər narahat edir. Əgər onun fəaliyyət göstərdiyi ərazidə dolu, fırtına, qasırğa və s. kimi katostrafik hadisələr nadir hallarda baş verirsə, deməli riskin səviyyəsi aşağı və müvafiq olaraq itkilərin baş vermə ehtimalı az olduğuna görə sığorta müqaviləsinə ehtiyac duymayacaqlar. Digər tərəfdən isə sığortalıların təcrübəsi göstərir ki, mənəvi risklərin yaranma ehtimalı çox böyükdür. Sistem risklərinin baş verməsinin müstəqil ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi və səlahiyyətli orqanların hadisənin baş verməsinə təsdiqləməsi fermerlərdə sığorta şirkətlərinə qarşı böyük inamsızlıq doğurur. Çünki ekspertlərin rəylərinin nə qədər obyektiv olacağı və riskin düzgün qiymətləndirilməsi böyük şübhələr yaradır. Bununla yanaşı, bitki xəstəlikləri və zərərvericiləri, ziyanvericilərin yayılması, şaxtavurma və s. kimi bənzər hadisələrin sığortalanması isə təbii hadisələrin nəticəsində yaranan risklərin sığortalanmasına bağlanması ödəniş məbləğini iki dəfə artırdığına görə, sığorta sisteminin inkişafı qarşısında sədd yarada bilər. Yuxarıda göstərilən səbəblərə görə, bu artıq kənd təsərrüfatı məhsullarının sığorta bazarında antiseleksiyanın güclənməsi deməkdir. Nəzərə alsaq ki, aqrar sahədə sistem risklərinin sığortalanması qanuna əsasən icbari yox, könüllülük prinsipi əsasında təşkil olunur, bu proses daha da sürətlənə bilər. Bu səbəbdən də sığorta bazarında böyük ədədlər qanununun reallaşması çətinləşəcək. Fikrimizcə, bitki xəstəlikləri və zərərvericiləri, ziyanvericilərin yayılması, şaxtavurma və s. kimi bənzər hadisələrin sığortalanmasını ümumi sığorta paketindən ayıraraq müstəqil formada tətbiqi daha səmərəli və məntiqə uyğun ola bilər. Eyni zamanda, bu fermerlərə seçim imkanı verməklə bərabər sığorta bazarının diversifikasiyasında əhəmiyyətli addıma çevrilə bilər.

Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilmiş sığorta qaydalarında və şərtlərində Azərbaycan üçün xarakterik olan yaz şaxtalarının 2021-ci ildə sığorta riskləri kimi sığorta paketinə daxil edilməsi çox müsbət hal kimi qəbul edilməlidir. Məlumdur ki, yaz fəslinin mart-aprel aylarında kənd təsərrüfatında bitkiçilik məhsullarının cücərməsi və meyvə ağaclarının çiçəkləməsi dövrüdür. Bu dövrdə yaz şaxtalarının hətta cüzi olması çiçək açmış meyvə ağaclarının və cücərməyə başlamış bitki məhsullarının böyük itkilərinə səbəb ola bilər. Lakin, şaxtavurmanın ancaq 19 adda meyvə məhsullarına tətbiqi və digər bitkiçilik məhsullarının isə təminata götürülməməsi təəcüb doğurur. Qeyd edək ki, yaz şaxtasının bitkilərin çeşidindən asılı olaraq zərər verməsi şaxtanın müxtəlif mənfi dərəcələrində təsir göstərir. Məsələn, pambığın cücərməsi üçün aprel ayında torpaqda 12-14 dərəcə müsbət temperatur olmalıdır. Temperaturun 1-2 dərəcə mənfi olması və havanın hətta bir gün şaxtalı keçməsi külli-miqdarda pambığın itkisinə səbəb olur. Taxıla isə 15 dərəcəyə kimi şaxta heç bir mənfi təsir göstərmir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın yeddi inzibati rayonu üzrə vegetasiya dövründə şaxtalı günlərin sayı

Rayon	Bərdə		Şəmkir		Tərtər		İsmayilli		Şəki		Gədəbəy		Kürdəmir	
İL	Mart	Apr	Mart	Apr	Mart	Apr	Mart	Apr	Mart	Apr	Mart	Apr	Mart	Apr
2000	7		7		4		17		9		26	1	5	
2001							1				12	2		
2002	3		1				3		3		12	11		
2003	5	1	1		3		15	2	16	1	31	14	3	
2004	2	3	1				12	6	7	3	16	12		
2005	3		3		2		13	4	4	2	23	7		
2006	1		1				5		1		15	5	1	
2007	2		1		1		11	2	3		31	26	2	
2008			0				7				6	0		
2009	2	1	3				11	3	4	1	15	13		
2010	3		2		2		5		3		18	10		
2011	4		1		2		15	2	8		21	9		
2012	8		6		9		23				28	0	6	
2013	1		2		2		7		3		14	9	2	
2014		2	2		2		2	2	2	1	20	5		
2015	2		0				6		4		26	7		
2016	1		1				2		4		12	4		
2017			0				9	4			15	2		
2018			0						1		8	2		
2019	0	0	1				4	1	1	2		5	1	

Mənbə: Azərbaycan Regional Hidrometeorologiya Mərkəzinin 20/326. 16.03.2021-ci il tarixli arayışı əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilib.

Son 20 ilin aylar üzrə təhlili göstərir ki, mart, aprel, müəyyən dağlıq rayonlarında isə hətta may aylarında şaxtalı günlər Azərbaycan üçün səciyyəvi haldır. Məsələn, Gəncə regionunda yerləşən rayonlar üçün mart aylarında yaz şaxtaları adi haldır. Dağlıq ərazidə yerləşən Gədəbəy rayonunda isə bu hadisə hətta aprel ayında müşahidə olunur. Aran regionlarında şaxtalı günlərin vegetasiya dövründə baş verməsi də qeydə alınmışdır. Hərçənd dağlıq rayonlarla müqayisədə şaxta hadisələri nisbətən az olmuşdur. Pambıqçılığın geniş yayılmış Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun Bərdə inzibati rayonunda mart ayında yaz şaxtaları 2000-ci ildən 2016-cı ilə kimi mütəmadi olaraq, aprel ayında isə son dəfə 2014-cü ildə iki dəfə qeydə alınmışdır. Hətta, ölkənin ən isti zonasında yerləşən Kürdəmir rayonunda da bu hadisə təxminən 4-5 ildən bir baş verir. Ölkədə taxıl məhsullarının istehsalının geniş yayılmış rayonlarından biri də Şəki rayonudur. Cədvəldən göründüyü kimi Şəki rayonunda hər il mart ayında şaxtalı günlərin sayı mütəmadi təkrarlanır, aprel ayında isə aralıq baş verir. Ümumiyyətlə, yaz şaxtalı günləri tezliyinin statistik təhlili göstərir ki, bu hadisə dolu, fırtına və qasırğa kimi hadisələrin baş verdiyi rayonlarda daha tez-tez müşahidə olunur və onların yaranması arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Bu səbəbdən də meyvə məhsulları ilə bərabər digər məhsullar da daxil olmaqla şaxta hadisələrinin sığorta paketinə salınması aqrar istehsalçıların sığorta müqaviləsinin bağlanmasına maraqlarını artıraraq onu daha cəlbədicə edə bilər. Bu fikri dünya təcrübəsi də təsdiqləyir. Demək olar ki, ənənəvi sığorta tətbiq edilən əksər ölkələrdə şaxta hadisəsinə görə risklərin bütün təminatı götürülən məhsulları əhatə etməsi qanunauyğun hal kimi qəbul olunur və hesab edilir ki, fermerlərin

itkilərinin yaranmasında bu hadisə əhəmiyyətli rol oynayır. Hesab edirik ki, şaxtavurmaya həssas olan bitkiçilik məhsullarının təminata götürülməsi kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərə bilər.

Quraqlıq riskinin idarə edilməsinin alternativ variantı

Son illərdə planetdə yaranan “istixana effektinin” təsiri altında bütün dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləri sel, daşqın və quraqlıqların yaranma tezliklərini artırmışdır. Getdikcə bu hadisələr kənd təsərrüfatı məhsullarının itirilməsində əsas səbəblərdən birinə çevrilir. 2021-ci ildə qəbul olunmuş şərtlərə əlavələrdə sel və daşqınlar Aqrar Sığorta Fondu tərəfindən təminata götürülməsi alqışa layıqdır. Lakin, Aqrar Sığorta Fondu tərəfindən qəbul edilmiş şərtlərdə quraqlıq risk kimi sığorta təminatına daxil edilməmişdir. Sığorta paketinə salınmış risklərin təhlili göstərir ki, risklərin seçilməsi əsas 3 meyarə əsaslanmışdır: a) ərazi əhatəsi, b) baş vermə ehtimalının tezliyi, c) itki və ya dəyən ziyanın miqdarı. Apardığımız tədqiqat belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, ərazi əhatəsinə və baş vermə ehtimalı meyarına görə təminata götürülən risklərin əsas növləri (dolu, fırtına, qasırğa) adətən dağlıq və dağətəyi rayonlar üçün səciyyəvidir. Və bu ərazilərdə yerləşən təsərrüfatlar onların baş verməsi nəticəsində daha böyük itkilərə məruz qalırlar. Quraqlıq baş verdikdə, baxmayaraq ki, təsərrüfatlar sığortalanıblar quraqlığın sığorta paketinə daxil edilmədiyi səbəbindən ödəniş ala bilməyəcəklər. Digər tərəfdən isə rayon miqyasını əhatə edən risklərdən fərqli olaraq, quraqlıq regional və hətta ölkə miqyasında baş verə bilər. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün yerləşdiyi ərazidən asılı olmayaraq böyük itkilər yarada bilər. Nəzərə alsaq ki, hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin 40%-i suvarılmayan torpaqlardır, o cümlədən Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda əkin sahələrinin 60%-i, Lənkəran iqtisadi rayonunda 78%-ni təşkil edir, [12], bu problemin həllinin nə qədər vacib olduğunu anlamaq elə də çətin deyil.

Lakin, təcrübə göstərir ki, quraqlığı ənənvi sığorta sistemi vasitəsilə təminata götürmək böyük problemlər yaradır və səmərəli olmur. Əsas səbəb isə ondan ibarətdir ki, ənənəvi sığorta sistemi vasitəsilə təminata götürülən lokal risklərdən fərqli olaraq, quraqlıq homogen xarakter daşıyır. Lokal xarakterli risklər adətən iqtisadi rayonun konkret bir ərazisində baş verir və onların vurduğu mənfi təsirlər nəticəsində ancaq həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlar itkilərə məruz qalırlar. Lokal risklər qısamüddətli olur (bir və ya bir neçə gün) və vurduğu ziyan məhsulun vegetasiya prosesinin müəyyən bir dövrünə təsadüf edir. Bu isə ekspertlər tərəfindən fermerlərin itkilərinin dəqiq qiymətləndirməsinə elə də bir çətinlik yaratmır. Baş vermiş sığorta hadisəsinə görə sığorta şirkətləri tərəfindən ödəmələr isə onların maliyyə durumuna güclü təsir etmir. Çünki, böyük ədədlər qanununa əsasən risklər çoxlu sayda təsərrüfatlar arasında bölünür.

Amma, homogen xarakter daşıyan quraqlıq hadisəsi eyni zamanda bir neçə iqtisadi rayonun ərazisini əhatə edə bilər və uzunmüddətli (bir neçə ay) olduğu üçün məhsulun vegetasiya dövrü boyu intensivliyindən asılı olaraq müxtəlif səviyyədə itkilər yaranan təsirlər göstərə bilər. Sırf iqtisadi dildə desək, quraqlıq ilə məhsulun vegetasiyası arasında asılılıq (korrelyasiya) yaranır və müvafiq olaraq məhsuldarlığın səviyyəsi ilə quraqlığın intensivliyi qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu zaman quraqlığın intensivliyi dəyişən, məhsuldarlığın səviyyəsi isə asılı parametrlərə çevrilir. Quraqlığın intensivliyi – mülayim, güclü və sərt səviyyələrdə ola bilər. Onun intensivliyinin səviyyəsi isə havanın temperaturunun hararəti, küləyin sürəti, torpağın nəmliyi, havanın rütubətliyi, hətta torpağın yerləşdiyi ərazi, keyfiyyəti və mailliyi kimi amillərin rolunun təsiri altında formalaşır. Məsələn, vegetasiya dövründə havanın hərəkətinin aşağı düşməsinin uzunmüddətli olması buxarlanmanın səviyyəsini azaldaraq torpağın nəmliyini saxlayacaq. Belə halda, hətta yağıntının miqdarı minimum səviyyədə olsada məhsuldarlığa elə də böyük təsir göstərməyəcək və əksinə. Meteoroloji parametrlərin müxtəlif kombinasiyaları və dəyişməsinin quraqlıq zamanı məhsuldarlığa fərqli formada təsiri bu riskin ənənəvi sığorta sistemi çərçivəsində təminata götürülməsini mümkün etmir. Çünki, hadisə baş verdikdə ekspertlər tərəfindən ziyanın qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif meteoroloji parametrlər haqqında informasiyaya malik olmalı və onların rolunun təhlilinin zəruriliyi

yanacaq. Bu isə öz növbəsində dəyən ziyanın obyektiv qiymətləndirilməsini çətinləşdirərək mənəvi risklərin artması ehtimalını yaradacaq. İqtisadi baxımdan, sığorta şirkətləri tərəfindən meteoroloji parametrlər haqqında informasiyanın toplanması və emalı ilə bağlı transaksiya xərclərinin əldə olunacaq mənfəətdən yüksək olması ehtimalı quraqlığın (xüsusi ilə də suvarılmayan torpaqlarda) bir risk kimi sığorta şirkətləri tərəfindən ənənəvi qaydada təminata götürülməsini səmərəli etmir.

Hətta, suvarılan torpaqlarda da ənənəvi sığorta sistemi vasitəsi ilə quraqlığın təminata götürülməsi göstərilən səbəblərdən məqsədə uyğun deyil. İlk növbədə bu, informasiyanın assimmetrikliliyi və mənəvi risklərin yaranması ilə izah olunur. Məsələn, suvarılan torpaqlarda quraqlığın təminata götürülməsi istehsalçıları quraqlıq zamanı xərclərini azaltmaq məqsədi ilə əkin sahələrini suvarmaqdan çəkindirir. Onlarda belə bir fikir formalaşa bilər: “Əgər məhsul sığortalanıbsa və quraqlıq baş verirsə əlavə xərc çəkib əkin sahəsini nəyə görə suvarmalıyam. Sığorta şirkəti onsuzda itkilərimi ödəyəcək”. Bu isə artıq istehsalçı tərəfindən sığorta şirkətini mənəvi risklə üzləşdirməsidir. Yaranan assimmetrik informasiya nəticəsində sığorta şirkətinin mənəvi risklərdən yayınması üçün yeganə yolu hər istehsalçının yanına “gözətçi” qoymasındadır. Bu isə transaksiya xərclərini elə səviyyəyə qaldıra bilər ki, sığorta işinin özünü iqtisadi cəhətdən mənasız edə bilər.

Fikrimizcə quraqlığın sığortalanmasında ənənəvi üsulların yaratdığı problemləri həll etmək imkanına malik olan kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasının innovativ modeli hesab edilən hava parametrlərinə əsaslanan indeksli sığortanı alternativ model kimi tətbiqi bu sahədə dönüş yarada bilər. [13;14] Bu məqalədə parametrik sığorta modelinin mahiyyəti və işləmə mexanizmi haqqında geniş təhlil aparmaq fikrində deyilik. İndeksli sığortanın mahiyyəti, üstünlükləri və çatışmazlıqları haqqında xarici elmi ədəbiyyatda lazımı qədər müzakirələr aparılmış və hazırda da aparılmaqdadır. [15,16] Qeyd edək ki, indeksli sığortanın mahiyyəti və Azərbaycanın kənd təsərrüfatında tətbiqinin zəruriliyi barədə bu məqalənin həmmüəllifləri tərəfindən ətraflı təhlil aparılmış və müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür. [17] Hava parametrləri bazasında sığortalanma ideyası ilk dəfə Amerika alimi Halkrov tərəfindən hələ 1949-cu ildə təklif olunmuşdur. [18] Bu sxem keçən əsrin 90-cı illərində ilk dəfə ABŞ və İngiltərədə tətbiq edilmişdir. Hazırda dünyanın bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində (Marokko, Hindistan, Meksika, Qazaxıstan və s.) fermerləri quraqlıq və ya yağıntının normadan artıq miqdarından müdafiə etmək üçün hava indeksinə əsaslanan pilot sığorta proqramları həyata keçirilir. [19, 20]

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, quraqlıq homogen gücə malikdir və uzunmüddətli xarakter daşıyır. Bu səbəbdən də quraqlıq ilə məhsuldarlıq arasında sıx korrelyasiya yaranır. Bu isə hava parametrlərinin müəyyən kombinasiyası əsasında hesablanan indeks vasitəsi ilə sığortalanan məhsulun itkisini kompensasiya etməyə imkan verir. Çünki, məhsul itkisinə görə təminat öncədən təyin olunmuş indeksin hava parametrlərinin müəyyən edilmiş hədləri (triqerləri) aşması nəticəsində həyata keçirilir. Rəqəmsal indeks kimi isə məhsulun vegetasiya dövründə torpağın nəmliyi, havanın temperaturu və ya yağıntının miqdarı və s. parametrlər istifadə olunur. Baş vermiş quraqlıq nəticəsində itkilərə görə təminatın həcmi sığorta indeksinin dəyişmə dərəcəsiəndən asılı olur. Məsələn, yağıntının miqdarının normadan az hər 1 mm²-i nəticəsində təyin edilmiş triqerləri aşması indeksin dəyərini müəyyən edir.

Son 20-30 ildə indeksli sığortanın müəlif ölkələrdə tətbiqinin təcrübəsi onun ənənəvi sığorta ilə müqayisədə aşağıdakı üstünlüklərini aşkarlamışdır:

- quraqlığın baş verməsinin müstəqil mənbəyi kimi hidrometeorologiya və aqrometeorologiya stansiyalarının məlumatları əsas götürülür və müvafiq olaraq informasiyanın müstəqilliyi, şəffaflığı və obyektivliyini təmin edir. Deməli, sığortalılar və sığortaçılar indeksin göstəricisinə təsir etmək imkanını itirirlər. Bu isə öz növbəsində assimmetrik informasiya, mənəvi risk və antiseleksiya problemini aradan götürür; [21]

- indeksli sığorta modeli sığorta hadisəsinin nəticəsini deyil, səbəbini sığortaladığı üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının zərərləri barədə müvafiq orqanlara müraciət etmələrinə və

ziyanın ödənilməsini isbat etməyə ehtiyac yaranmır. Bu isə o deməkdir ki, sığorta hadisəsinin vurduğu ziyanı qiymətləndirmək üçün ekspert yoxlamalarına və rəylərinə ehtiyac qalmır;

- bu model sadəliyinə və transaksiya xərclərinin minimal səviyyəsinə görə xırda təsərrüfatlar üçün cəlbəedici olur və onlar sığorta bazarının aktiv iştirakçılara çevrilirlər. Təsədüfi deyil ki, parametrik sığorta aqrar sferada xırda təsərrüfatların üstünlük təşkil etdiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha populyardır; [22,23].

- indeksli sığorta modelini kütləvi tətbiq edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu model aqrar sferada investisiyanı əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırır. [24]

Lakin parametrik sığorta modelini quraqlıq hadisəsi zamanı tətbiq edilə biləcək universal vasitə kimi qəbul etmək düzgün olmaz. İş ondadır ki, bu modelin tətbiqində müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Məsələn, su sevən məhsullar (üzüm, meyvə bağları, pambıq və s.) üçün indeksli sığorta modelinin tətbiqi demək olar ki, səmərəsizdir. Hindistanın, Qazaxıstanın və bu modeli tətbiq edən digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, indeksli sığorta taxıl məhsullarının sığortalanmasında daha effektiv nəticələr verir. Çünki, taxıl məhsulları quraqlığa davamlılığı ilə seçilirlər. Hətta güclü quraqlıq baş versə, statistik məlumatlara əsasən Azərbaycanda fermerlər hektardan minimum 10-12 sentner məhsul əldə edirlər və bu məbləğ məhsul istehsalına çəkilən xərcin 50%-ni tamamilə örtür. Nəzərə alsaq ki, hazırda ölkənin dənli bitkiləri məhsullarına (çəltik istisna olmaqla) olan tələbatının ancaq 68,1%-i, o cümlədən buğda məhsulu üzrə isə 57,1% ödənilir, [25] bu modelin tətbiqi özünü təmin etmə səviyyəsinin qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Bu modelin tətbiqi ilə bağlı digər problem baza riskinin yaranması ilə bağlıdır. Problem ondadır ki, rayonun bütün ərazisində havanın temperaturu və yağıntının miqdarı hətta nisbətən bərabər olsa da, məhsuldarlıq bu rayonda müxtəlif səbəblərdən (məsələn, torpağın keyfiyyətinin fərqliliyi) sahədən sahəyə variasiya edə bilər. İndeksli sığorta müqaviləsinin şərtinə görə isə mövcud ərazidə fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar bərabər miqdarda təminat almalıdırlar, hərçənd məhsuldarlıq göstərilən səbəblərdən sahədən-sahəyə fərqli ola bilər. Bu halda elə vəziyyət yarana bilər ki, hətta müəyyən təsərrüfatlar məhsuldarlığın azalmamasına baxmayaraq təminat alacaqlar və ya əksinə bir təsərrüfatın lokal itkisinin müəyyən hissəsi təminatsız qalacaq. Deməli sığorta polisini alan fermerlərin hadisə baş verdikdə itkiyə məruz qalması riski yaranır. Çünki ümumi indeks rayon üzrə orta göstərici əsasında hesablanır. Belə formada yaranan vəziyyət baza riski adlanır və indeksli sığortanın ən böyük çatışmazlığı hesab edilir. [26, 27] Bir rayonda fəaliyyət göstərən təsərrüfatların məhsuldarlığı arasında variasiya artdıqca baza riskinin dərəcəsi yüksələcək və ya əksinə, variasiya azaldıqca baza riskinin səviyyəsi minimallaşacaq.

Taxıl məhsullarının istehsalı üzrə statistik məlumatların təhlili göstərir ki, ölkədə məhsuldarlıq göstəricisi əsasən rayonlar arasında yerləşdiyi iqlim zonasından və coğrafi ərazidən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, 2020-ci ildə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə taxılın orta məhsuldarlığı 32,7 sentner təşkil etmişdir. Lakin, iqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlarda bu məhsuldarlıq Şəki rayonu üçün 30,5, Balakən 39,5, Zaqatala 36,8, Qax 36,2, Oğuz 31,4, Qəbələdə isə 32 sentner olmuşdur. [28] Göstərilən şərtlər bərabər olduqda rayonların daxilində fəaliyyət qostərən taxıl istehsalçılarının məhsuldarlıqları arasında variasiya çox cüzdür. Bu isə o deməkdir ki, baza riskinin yaranma ehtimalı inzibati rayonun daxilində əhəmiyyətli dərəcədə azalır və müvafiq olaraq modelin tətbiqi imkanları artır.

NƏTİCƏ

Şərh olunanların əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, ənənəvi sığortanın göstərilən səbəblərdən təminata götürə bilmədiyi quraqlıq hadisəsinin (xüsusi ilə də suvarılmayan əkin sahələrində) sığortalanmasının alternativini kimi indeksli sığorta modelindən istifadə etmək olar. Bir çox xarici ölkələrin də təcrübəsi göstərir ki, quraqlıq hadisələrinin vurduğu zərərlərin aradan qaldırılmasında indeksli sığorta modeli daha effektivdir və önəmli rol oynayır. İndeksli sığortanın tətbiqinin zəruriliyi onunla izah olunur ki, homogen xarakterli sistem riski olan quraqlığın

uzunmüddətliyi kənd təsərrüfatında (xüsusi ilə də taxılçılıqda) məhsuldarlıqla birbaşa korrelyasiya yaradır və hava indeksinin tətbiqini zəruri edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 18 iyun 2002 Bakı.
2. Гусейнов М.Дж, Салахов Э.А. Основные проблемы финансовой обеспеченности аграрной сферы. (2016). Финансовый вестник. 2 (33). Воронеж. стр.55.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Kənd təsərrüfatı. Statistika Məcmuə. (2021). Səh.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistika Məcmuə. (2021). Səh. 386-387
5. Aqrar sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 19 avqust 2019-cu il.
6. Aqrar Sığorta Fondu. <https://asf.gov.az>
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 17 dekabr tarixli 479 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Aqrar sığorta predmetinin Tərkibi"ndə dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. 21 dekabr 2021-ci il. 398 sayılı qərar.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 27 dekabr tarixli 505 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Aqrar sığorta üzrə təminat verilən risklərin tərkibi"ndə dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. 21 dekabr 2021-ci il. 397 sayılı qərar.
9. Aqrar Sığorta Fondunun İdarə Heyətinin 2020-ci il 25 noyabr tarixli 19/20 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş bitkiçilik məhsullarının sığortalanma şərtləri.
10. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin 10.04.2020-ci il tarixli 02/16-08-18-859 nömrəli xidməti istifadə üçün təqdim olunan "Torpaq balansının təqdim edilməsi barədə" arayış. 22 may 2020-ci il.
11. Azərbaycan Regional Hidrometeorologiya Mərkəzinin arayışı. 20/326. 16.03.2021-ci il.
12. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsünə dair məlumat. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin kollegiyasının 28 aprel 2020-ci il tarixli 02 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
13. Francisco Ceballos, Miguel Robles. Demand heterogeneity for index-based insurance: The case for flexible products. (2020). Journal of Development Economics 146.
14. Hans Peter Binswanger. Is There Too Much about Index-based Agricultural Insurance? (2012). Journal of Development Studies 48 (2); p.187-200.
15. Afshar, M.H.; Foster, T.; Higginbottom, T.P.; Parkes, B.; Hufkens, K.; Mansabdar, S.; Ceballos, F.; Kramer, B. Improving the Performance of Index Insurance Using Crop Models and Phenological Monitoring. Remote Sens. (2021). 13, 924. <https://doi.org/10.3390/rs13050924>
16. Lichtenberg, Erik and Iglesias Martínez, Eva, Index Insurance and Basis Risk: A Reconsideration (November 12, 2020). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3756399>
17. I.H.Cəfərov, M.C.Hüseynov, E.A.Salahov. Kənd təsərrüfatında indeksli sığortanın nəzəri aspektləri və Azərbaycanda tətbiqi perspektivləri. (2021). Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi.
18. Harold G. Halcrow. Actuarial Structures for Crop insurance. (1949). American Journal of Agricultural Economics.
19. Исмаилова Р.А., Маманова А. Внедрение системы индексного страхования рисков в растениеводстве в республике Казахстан. (2018). Республиканской научно-теоретической конференции «Сейфуллинские чтения-14: Молодежь, наука, инновации: цифровизация – новый этап развития». - Т.І, Ч.3 – С.310-313
20. P.Vijaya Kumar and V.U.Rao. Wheather Index based Insurance for Risk Management in

Agriculture. (2020). In Book: New Vistas in Climate Resilient Agriculture (pp. 217-232). Project title "Development of weather index based insurance modules for selected crops.

21. USAID. 2006. Index insurance for weather risk in lower-income countries, (Eds. J Skees, A Goes, C Sullivan, R Carpenter, M Miranda and B Barnett), GlobalAgRisk Inc., Lexington, Kentucky, USA. Washington, DC: United States Agency for International Development, www.microlinks.org/ev_en.php?

22. Ephias M. Makaudze, Mario J. Miranda. Catastrophic drought insurance based on the remotely sensed normalised difference vegetation index for smallholder farmers in Zimbabwe. Agrekon. (2010). Agricultural Economics Research, Policy and Practice in Southern Africa Volume 49, - Issue 4.

23. Shahadat Hossain. Problems and Prospects of Weather Index Based Crop Insurance for Rural Farmers in Bangladesh. (2013). Developing Country Studies. Vol.3, No.12.

24. World Bank. World Development report. Risk and Opportunity - Managing Risk for Development. Washington, D.C. (2014). p. 9.

25. www.stat.gov.az/source/food_balances

26. Clarke, D.J., (2016). A theory of rational demand for index insurance. Am. Econ. J. Microecon. 8 (1), 283–306.

27. Skees, J. Murphy, A., Collier, B., Mccord, M. J., & Roth, J. (2007). Scaling Up Index Insurance: What is needed for the next big step forward?, Microinsurance Centre LLC with Globalagrisk INC. Retrieved from <http://www.agriskmanagementforum.org/doc/scaling-index-insurance-what-needed-next-big-step-forward>

28. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı. 2020ci il. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

М.Дж.Гусейнов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Э.А.Салахов

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Реалии, проблемы и альтернативы системы аграрного страхования Азербайджана

Резюме

Сельское хозяйство играет важную роль в экономическом развитии страны и обеспечении продовольственной безопасности. Изменение климата в последние годы значительно увеличило риски фермеров, занимающихся сельскохозяйственным производством. В статье показаны преимущества традиционной модели страхования. При этом анализируются покрываемые риски и исследуются проблемы, которые могут возникнуть в процессе их страхования. Особое внимание уделено незастрахованной засухе по традиционной модели страхования. В качестве альтернативы традиционной модели страхования была предложена индексная модель страхования на основе параметров погоды, широко используемая в мире для покрытия засухи. Параллельно были проанализированы преимущества и недостатки индексной модели страхования.

Ключевые слова: *сельскохозяйственные риски, традиционное страхование, погодные параметры, засуха, продукция растениеводства, индексное страхование.*

M.J.Huseynov

doctor of economic sciences, professor, Azerbaijan State Agricultural University

E.A.Salahov

associate professor, Azerbaijan State Agricultural University

Realities, problems and alternatives of the agricultural insurance system in Azerbaijan

Abstract

Agriculture plays an important role in the country's economic development and food security. Climate change in recent years has significantly increased the risks of farmers engaged in agricultural production. The article shows the advantages of the traditional insurance model. At the same time, the risks covered are analyzed and the problems that may arise in the process of their insurance are investigated. Special attention was paid to the uninsured drought under the traditional insurance model. Index insurance model proposed as an alternative to the traditional insurance model based on weather parameters, which is widely used in the world to cover drought events. An index-based insurance model based on weather parameters, widely used in the world, was proposed as an alternative to the traditional insurance model. In parallel, the advantages and disadvantages of the index-based insurance model were analyzed.

Key words: *agriculture risks, traditional insurance, weather parameters, drought, plant products, index-based insurance.*

Ə.R.Məhsimova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
afruzaelsun@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.02.2022

The article was received by editorial board on 14.02.2022

Статья принята к печати 14.02.2022

KORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIYASININ TURİZM SƏNAYESİNƏ TƏSİRİ: YARATDIĞI RİSKLƏR VƏ FÜRSƏTLƏR (TÜRKİYƏNİN TİMSALINDA)

Xülasə

2019-cu ilin sonunda ortaya çıxan COVID-19 pandemiyası qısa zamanda bütün dünyanı və iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sektorlarını əhatə dairəsinə alıb. Bu pandemiyadan ən çox zərər çəkən sektorlardan biri də turizm sektorudur. Bütün dünyada olduğu kimi Türkiyədə də COVID-19 pandemiyasının turizm sektoruna mənfi təsirləri hələ də davam edir. Ölkə səviyyəsində turizmin mənfi təsirlərini azaltmaq üçün bəzi tədbirlər görülsə də, səyahət məhdudiyyətlərinin davam etməsi və turizmə tələbatın azalması Türkiyədə turizm sənayesinin itkisini hər keçən gün daha da dərinləşdirir. Bu məqalədə ilk növbədə Türkiyənin turizm sənayesinin mövcud vəziyyəti, koronavirus pandemiyasının səbəb olduğu mənfi təsirlər və bu prosesdə yaşanan sosial dəyişikliklər, pandemiyanın bərabərində gətirdiyi fərsətlər araşdırılıb. Araşdırmada açıqlanan statistik məlumatlar çərçivəsində koronavirus pandemiyasının turizm sektoruna, bununla əlaqədar səyahət və yerləşdirmə sənayesinə iqtisadi təsirlər xronoloji olaraq qeyd edilib.

Açar sözlər. Türkiyənin turizm sənəsi, koronavirus pandemiyası, karantin və səyahət məhdudiyyətləri, gəlirlər, xərclər.

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi, turizm sektoru tələbat əsasında ortaya çıxan mənfi təsirləri tez bir zamanda özündə əks etdirən dinamik sektordur. Turizmin çoxölçülü strukturunu hərtərəfli nəzərdən keçirdikdə, görmək olar ki, iqtisadiyyatın bu sahəsi ölkənin xarici ticarət balansının, kommersiya fəaliyyətlərinin, valyuta gəlirlərinin və məşğulluq nisbətində artırılmasında mühüm rol oynayır. Ölkələrin iqtisadi inkişafında və iqtisadi artımında əhəmiyyətli paya malik olan turizm sektoru bir çox sosial və siyasi amillərdən təsirlənir (Kalyankar və Patil, 2020).

Bu kontekstdə turizm sektoru insanların gəlirlərinin artırılması və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından mühüm gəlir gətirən iqtisadi sektordur. Belə ki, turistlərin hər hansı bir ölkəni ziyarət etmələrinə yəni, turistik səfərlərin həyata keçirilməsinə təsir göstərən bir çox amillər mövcuddur.

Bu amillərin bir qismi təyinat yerlərinin yəni, səyahət məqsədi ilə getdikləri yerlərin təbii və fiziki xüsusiyyətlərindən, bir qismi isə siyasi, sosial və iqtisadi sabitliyindən asılı olaraq formalaşır. Buna görə də səyahət etdikləri yerlərin turistlər tərəfindən etibarlı bir bölgə olaraq qəbul edilməməsi turizm hərəkətlərinə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə, insan sağlamlığı və ya təhlükəsizliyini təhdid edəcək cüzi risk faktoru belə, təyinat yerinin yəni, bu və ya digər turistik məkanın seçilməməsi üçün kifayət qədər səbəb kimi qəbul edilir (Lee və Chen, 2019).

Turizm məkanının makro və mikro mühitində baş verən neqativ hallar nəticəsində turistlərin sayında müşahidə olunan kəskin azalma turizm sənayesində böhran vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur. Turizm sektorunda böhran dedikdə, turizm müəssisələrinin müntəzəm fəaliyyətini təhdid edən, təyinat yerinin imicinə mənfi təsir göstərən, turistik ərazinin təhlükəsizliyinə şübhələr yaradan,

turistlərə mənfi təsir göstərən bu və ya digər hallar nəzərdə tutulur (Gürel Çetin, Sevinç Göktepe 2020). Yoluxucu xəstəliklər, epidemiya belə amillər arasında ən mühüm amillər hesab oluna bilər. Covid-19-un global pandemiya çevrilməsi bütün dünyada karantinlər, səyahət məhdudiyyətləri, sosial məsafə kimi tədbirlərin görülməsini zəruri etdi və bu pandemiya qısa müddətdə global iqtisadiyyatda ciddi pozulmalara səbəb oldu. Məlum olduğu kimi, turizm insan əlaqələrinin sıx şəkildə yaşandığı bir sektordur. Bu səbəbdən Çin Xalq Respublikasının Vuhan şəhərində ortaya çıxan və global bir epidemiya çevrilən koronavirus pandemiyadan ən çox təsirlənən sektorlardan biri məhz turizm sektorudur.

Koronavirus pandemiyası və beynəlxalq turizm

COVID-19 ilə bağlı nəzərə alınmalı üç əsas amil aşağıdakılardır (OECD 2020):

1. İnsanların müdafiəsi: turistlərin (məsələn, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, repatriasiya yardımı, istehlakçıların müdafiəsi) və turizm işçilərinin qorunması (məsələn, kredit və gəlir dəstəyinin təmin edilməsi);

2. İqtisadiyyatın davamlılığının təmin edilməsi (turizm sektorunda tədarük zəncirindəki bütün maddələri, o cümlədən pul axını dəstəkləmək);

3. Koordinasiya mexanizmlərinin yaradılması: maraqlı tərəflərin əməkdaşlığının təmin edilməsi, məlumatların vaxtında və dəqiq şəkildə bölüşdürülməsi, qısa, orta və uzunmüddətli əlaqələndirilmiş siyasətlərin yaradılması üçün tədqiqatlar aparılmalıdır.

Sosial həyatın məhdudlaşdırıldığı pandemiya dövründə, turizm sektoru ilə birbaşa və ya dolayısı ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sektorların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və ya ləngiməsi global turizmə zərbə vurdu və o cümlədən, gələcək dövr üçün problemin həlli yollarının axtarışını sürətləndirdi. Turizm nəqliyyat, ticarət, tikinti, səhiyyə, maliyyə kimi bir çox qabaqcıl sənaye sahəsi də daxil olmaqla 135-dən çox sektora o cümlədən, valyuta daxilolmaları yaradaraq ödənişlər balansına təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi, turizm sektorunda pandemiyadan əvvəlki dövrdə beynəlxalq aləmdə son zamanlar geniş yayılan "overtourizm" fenomenini müzakirə edilir və hətta bu problemin həlli yolları axtarıldı. Lakin pandemiyadan sonra turizm sektoru iqtisadi çöküş nöqtəsinə gəldi, əksər müəssisələr bağlandı və bir çox turizm müəssisələri çox sayda işçilərini işdən çıxarılmalı oldu (Y.Acar 2020).

Geniş miqyaslı COVID-19 pandemiyası sürətli yayılması səbəbindən global və yerli mobilliyin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olub. COVID-19 global miqyasda sağlamlıq, maliyyə, iqtisadi, sosial və siyasi sahələrə təsir etməklə, təhlükə olmaqda davam edir.

Pandemiyanın birbaşa təsirləri beynəlxalq, milli və yerli miqyasda səhiyyə, iqtisadi, sosial və siyasi sahələrdə özünü göstərsə də, bu proses ən çox turizm sahəsində böhrana çevrildi. Pandemiyanın yayılmasını dayandırmaq üçün hökumətlərin karantin tədbirləri alması, sərhədlərdən girişi qadağan etməsi xüsusilə global turizm sənayesi üçün ağır nəticələrə səbəb oldu (O. Bahar, və N. Ç. İlal 2020).

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf prosesini davamlı şəkildə davam etdirən turizm sektorunun COVID-19 pandemiyasına qədər artım tempi illik 4% olduğu halda, 2019-cu ildə sektorun illik artımı 3,8% olmuş və eyni ildə edilən turistik səfərlərin sayı 1 milyard 461 milyona çatmış, global turizm gəliri isə 1,5 trilyon ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. Koronavirus pandemiyasının bütün dünyanı bürüdüğü bu günlərdə dünya iqtisadiyyatının 10 faizini təşkil edən və təqribən 9 trilyon dollar həcmə malik turizm sektoru karantin rejimi və səyahət məhdudiyyətləri ilə əlaqədar çətin günlər yaşayır. Sənayedən sonra dünyanın ikinci ən böyük iqtisadi sektoru hesab olunan turizm ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, İngiltərə, Türkiyə və s. kimi ölkələrin iqtisadiyyatı üçün vacibdir.

Turizm sektoru ümumilikdə Avropa iqtisadiyyatında 2,2 trilyon dollar, Asiya iqtisadiyyatında isə 2,1 trilyon dollar paya sahibdir.

Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının məlumatlarına görə, dünyanın 20 ən böyük iqtisadiyyatı arasında turizm sektorunun milli iqtisadiyyata ən çox töhfə verdiyi Tailand (22%), Filippin (21%), Meksika (16,1%), İspaniya (14,9%) və İtaliya (13%) kimi dövlətlər koronavirus pandemiyasından ən çox zərər çəkən dövlətlərdir. Turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfənin 11,6% olduğu Türkiyə isə pandemiyaadan ən çox təsirlənən ölkələr sırasında 6-cı ölkədir.

Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının məlumatlarına görə, turizm sənayesinin dünya iqtisadiyyatına ümumi töhfəsi 2019-cu il üzrə 8,9 trilyon dollardır. Turizm sektoru dünya məşğulluğunun 10%-i təşkil edir və 330 milyon insanı işlə təmin edir. Yəni dünyada hər 10 nəfərdən 1-i turizm sektorunda fəaliyyət göstərir (WTTC, 2021).

Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatları çərçivəsində 27 aprel 2020-ci il tarixində qlobal miqyasda 217 istiqamətin 156-da beynəlxalq turizm tamamilə dayanıb. Belə ki, pandemiyanın ilkin mərhələsində Avropa qitəsindəki destinasiyaların 83%-i beynəlxalq turizm üçün sərhədlərini tamamilə bağlamış, bu göstərici Amerika qitəsində 80%, Asiya və Sakit okeanda 70%, Yaxın Şərqdə 62%, Afrikada 57% təşkil etmişdir. Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) 28 aprel 2020-ci il tarixində dərc etdiyi hesabatə əsasən, pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata təsiri 2008-ci il qlobal iqtisadi böhranının təsirindən təxminən 8 dəfə çoxdur.

Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının hesablamalarına görə, COVID-19 pandemiyası səbəbindən qlobal turizm sənayesinin dünyanın ümumi milli məhsuluna təsiri (2021-ci ilə kimi) 2,7 trilyon ABŞ dolları (təxminən 30% itki) təşkil edir (Euronews, 2020; Turizm Gündəliyi 2020).

Hesablamalara görə turizm sektorunun qlobal çərçivədə yaratdığı məşğulluq itkisi 100,8 milyon nəfər təşkil edir. Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının məlumatına görə, 2020-ci ildə səfərinin gəlirlərinin 2019-cu illə müqayisədə 252 milyard dollar azaldığı bildirilib.

Dünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, 2020-ci ildə beynəlxalq səyahətlərin azalması ilə ixracat gəlirlərinin miqdarı təxminən 1,3 trilyon dollar olub. Bu azalma 2009-cu il qlobal iqtisadi böhran zamanı qeydə alınan zərərdən 11 dəfə çoxdur. Böhran əsasən kiçik və orta sahibkarlıqda olan 100-120 milyon insana birbaşa təsir etdi. Hazırda turizmin həcmi 4-5% böyümə sürəti ilə qlobal istehsalın 8%-ni təkbəşinə ödəyir (Oğuzhan Demirdöğen, Recep Yorulmaz 2020).

Türkiyə turizmində koronavirus pandemiyasının təsirləri

Zəngin mədəniyyət tarixinə sahib olan Türkiyə, səyahətçilərə, turistlərə heyranəmiz tarixi yerlər və turistik məkanlar təklif edir. WorldAtlas-a görə, Türkiyə son illərdə ölkə dünyanın ən çox ziyarət edilən 10 ölkəsi arasında yer alıb. İstanbul və Antalya kimi yerlər milyonlarla ziyarətçi cəlb edir, minlərlə iş yeri açılır və ölkəyə gəlir gətirir. Koronavirus pandemiyası bir çox ölkələrə, xüsusən də turizm sektorunun inkişaf etdiyi ölkələrə iqtisadi sabitlik baxımından dağıdıcı təsir göstərdi. Türkiyə üçün pandemiya, 2020 -ci ilin ilk yarısında bir əvvəlki ilə nisbətən 12 milyard dollara qədər gəlir itirməsinə və turizm nisbətlərinin 75% azalmasına səbəb oldu .

Türkiyə dünyanın turizm bazarının əsas iştirakçılarından biridir. Belə ki, Türkiyə turistlərin sayına görə Avropada Fransa, İspaniya və İtaliyadan sonra 4-cü, dünyada isə 6-cı yerdədi. Turizm gəlirləri baxımından Türkiyə Avropada 6-cı, dünyada isə 15-ci yeri tutur (Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2021). Hazırda Türkiyədə turizm sənayesi 54 sektora birbaşa, 185 sektora dolayısı ilə təsir göstərir. Turizm bu aspektdə Türkiyənin ən rəqabətqabiliyyətli və ən çox valyuta gəliri gətirən sektorudur. Ölkədə müəssisələrin təxminən 10%-i, məşğul əhəlinin ümumi sayının 8%-i (2,5 milyon nəfər) bu sektorda fəaliyyət göstərir. Makroiqtisadi planda turizm 96 milyard dollar paya sahib olub, 2,5% əlavə dəyər ilə ölkənin ən yüksək inkişaf potensialına və dünya bazarında ən yüksək rəqabət qabiliyyətliliyə malik sektordur (Bahar və Çelik İlal, 2020).

İdxaldan asılılıq 10%-dən ən aşağı sənaye sahələrindən biridir və müəssisələrin 10%-i bu sektorda fəaliyyət göstərir. Türkiyədə istehsal olunan əmək haqqının 5%-i, istehsal olunan malların ümumi dövriyyəsinin 2%-i və maddi investisiyaların 4%-i bu sektorun payına düşür. Türkiyədə ümumi milli məhsulun 12%-i turizm sənayesi tərəfindən ödənilir.

2018-ci ildə Türkiyədə turizm gəlirlərinin ümumi milli məhsulda (ÜDM) payı 3,8%, ixrac gəlirlərində payı 17,5%, xarici ticarət kəsrinin bağlanılmasında payı 53% təşkil etmişdir. Pandemiyadan əvvəlki dövr hesab olunan 2019-cu ildə Türkiyəyə gələn əcnəbi turistlərin sayı 2018-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 14,1% artaraq 45 milyon 58 min 286 nəfər olub.

Turizm Nazirliyinin məlumatına görə, 2019-cu ildə xarici turistlər Türkiyəyə ümumilikdə 34,5 milyard dollar gəlir gətirib və adambaşına orta xərclər 666 dollar, bir gecəlik adambaşına düşən xərc isə 68 dollar təşkil edib. Beləliklə, Türkiyə tarixinin ən yüksək ziyarətçi sayına xaricdə yaşayan yerli turistlər də daxil olmaqla təxminən 52 milyon ziyarətçi ilə 2019-cu ildə çatmışdır. 2019-cu ilə olan məlumatlara görə, Türkiyə dünya turizm bazarında 3,7% və Avropa bazarında isə 7,1% paya sahibdir (<https://www.tuik.gov.tr/>).

2020-ci ilin yanvar-oktyabr ayları arasında Türkiyəyə gələn xarici ziyarətçilərin sayı 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 72,5 faiz azalıb. 2019-cu ilin yanvar-oktyabr aylarında xarici ziyarətçilərin sayı 40,7 milyon nəfər olduğu halda, 2020-ci ildə bu rəqəm 11,2 milyon nəfərə enib.

Bu dövrdə ən çox ziyarətçi göndərən ölkələr arasında Rusiya birinci olub. Almaniya, Bolqarıstan, İngiltərə və İran isə Rusiyadan sonra ən çox turist göndərən digər ölkələrdir. Turizm Agentliyinin məlumatlarına görə, 2020-ci ilin bütün dövrü ərzində turizm gəlirləri 12.06 milyard dollar olub. Bu ilin gəlirinin 9 milyard 998 milyon 320 dollarını şəxsi xərclər, 2 milyard 60 milyon 999 min dollarını isə tur xərcləri təşkil edir.

Cədvəl 1

Türkiyədə 2018-2020-ci illər aralığında turizm gəlirlərinin vəziyyəti
(ABŞ dolları)

<i>İL</i>	<i>DÖVR</i>	<i>CƏMİ</i>	<i>XARİCİ (turist)</i>	<i>YERLİ (turist)</i>
2018	İllik	29.512.926	24.028.311	5.345.472
	I Rüb	4.425.237	3.348.335	1.054.088
	II Rüb	7.044.591	5.936.235	1.073.228
	III Rüb	11.502.665	9.371.634	2.085.535
	IV Rüb	6.540.434	5.372.106	1.132.622
2019	İllik	34.520.332	28.704.946	5.688.271
	I Rüb	4.629.679	3.703.613	905.829
	II Rüb	7.973.963	6.974.736	967.045
	III Rüb	14.031.122	11.484.852	2.504.609
	IV Rüb	7.885.568	6.541.744	1.310.787
2020	İllik	12.059.320	9.097.118	2.886.859
	I Rüb	4.101.206	3.292.351	791.117
	II Rüb	-	-	-
	III Rüb	4.044.356	2.875.002	1.137.764
	IV Rüb	3.913.758	2.929.765	957.978

Mənbə: *Türkiyə Statistika İdarəsi* (<https://www.tuik.gov.tr/>).

Turist başına xərclər 2019-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə artaraq 762 dollara yüksəldi. Gecə üçün ortalama xərc isə 2020-ci ildə düşdü. Belə ki, bir gecəlik ortalama xərc 2019-cu ildə 68 dollardan 2020-ci ildə 61 dollara düşdü. Əcnəbilərin bir gecəlik ortalama xərcləri 70 dollar, xaricdə yaşayan vətəndaşların bir gecəlik xərcləri isə 44 dollar təşkil edir.

Hazırda Türkiyə turizmində əsas problemlərdən biri başlıca turizm bazarı hesab olunan Avropanın pandemiyanın ən çox təsir göstərdiyi regionlardan biri olmasıdır. Koronavirusla gələn digər bir problem də turizm müəssisələrin uzun müddət qapalı qalması və bunun da öz növbəsində turizm müəssisələrində çalışan yüz milyonlarla insanın işsiz qalmasına səbəb olmasıdır (F.Alaeddinoğlu, və S. Rol, 2020).

Türkiyədə daha bir struktur problem, bəzi istisnalarla, əsas turistik istiqamətləri idarə edən regional təşkilatların olmaması və ya mövcud təşkilatların resurslarının çatışmazlığı və effektivliyinin olmamasıdır. Böhran zamanı belə istiqamətlərin effektiv idarə edilməsi, mümkün risklərin müəyyənləşdirilməsi yalnız əməkdaşlıq sayəsində həyata keçirilə bilər.

Böhranlara qarşı Türkiyənin turizm sənayesinin bir çox ölkədən və sənayedən daha davamlı olduğunu söyləmək olar. Çünki xüsusilə, 1980-ci illərdən sonra baş vermiş çevriliş cəhdləri, terrorizm, zəlzələlər, iqtisadi böhranlar və digər milli, beynəlxalq siyasi hadisələrdən Türkiyə güclü bir dövlət kimi çıxmağı bacarmışdır (Büyük & Can, 2020).

Koronavirusun təsirinin ciddi ölçülərə çatması ilə bir çox ölkələr mart və aprel aylarından etibarən səyahət qadağasını tətbiq etmiş və digər ölkələrə uçuşlar ləğv edilmişdir. Türkiyə də səyahət məhdudiyyətləri tətbiq edən ölkələrdən biri olduğu üçün beynəlxalq uçuşlar ləğv edilmiş, sərhəd keçidləri müvəqqəti olaraq bağlanmışdır. Ölkə daxilində də yenə səyahət məhdudiyyətləri tətbiq edilmişdir (Gürel Çetin, Sevinç Göktepe 2020).

Türkiyədə pandemiyanın ilk ortaya çıxdığı mart, aprel və may aylarında xaricə uçuşların ləğvi, sərhədlərin bağlanması, müəyyən ərazilərdə məhdudiyyətlərin və karantin tədbirlərinin tətbiqi ilə əlaqədar beynəlxalq səyahətlərdə 90%-dən çox azalma müşahidə olunub. Artıq mart ayında 68 ölkəyə reyslərin dayandırıldığı Türkiyədə daxili səfərlərin məhdudlaşdırılması barədə də qərarlar açıqlandı. Belə ki, pandemiya Türkiyənin aviasiya sənayesində də problemlər yaratmış, biletlərin alınması, sənişinlərə biletlərin qaytarılması kimi əməliyyatların bir çoxu uzaqdan həyata keçirilməyə başlanmışdır. Yoluxma səviyyəsinin artdığı mart ayında Türk Hava Yollarının sənişin axını 53% azaldı. 2019-cu ilin mart ayında ümumilikdə 5,9 milyon sənişin daşıyan THY 2020-ci ilin eyni dövründə 53% azalma ilə 2,8 milyon sənişin daşmışdır.

2020-ci ilin mart ayından etibarən pandemiyanın doğurduğu narahatlıqla, sərhədlərin bağlanması və məhdudiyyətlərlə əlaqədar Türkiyəyə gələnlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. İyun ayında normallaşma prosesinin başlamasına baxmayaraq, 2020-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə turistlərin sayında 69,4%, turizmdən əldə olunan gəlirlərdə isə 65% azalma müşahidə olunmuşdur (<https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri>).

2021-ci ilin ilk 4 ayında 2020-ci illə müqayisədə ölkəyə gələn turistlərin sayında 35,64% azalma olub. Belə ki, xarici ziyarətçilərin sayı, 2021-ci ilin ilk dörd ayı ərzində 4.2 milyondan 2.7 milyona düşüb. Türkiyə 2021-ci ilin ilk dörd ayında ən çox ziyarətçini Rusiyadan qəbul edib. Bu müddətdə Türkiyəyə ən çox turist göndərən ilk 10 ölkə sırasında Rusiyadan sonra İran, Ukrayna, Almaniya, Bolqarıstan, İraq, Azərbaycan, Özbəkistan, Rumıniya və Fransa yer alır. Ən çox turist qəbul edən şəhərlər isə İstanbul, Antalya, Muğla və İzmirdir.

Mənbə: Türkiyə Statistika İdarəsi (<https://www.tuik.gov.tr/>).

Türkiyə Statistika İdarəsinin açıqladığı məlumatlara görə yanvar, fevral və mart aylarından ibarət olan 2021-ci ilin ilk rübündə Türkiyənin turizmdən əldə etdiyi gəlir bir əvvəlki ilin eyni dövrünə görə 40,2% azalaraq 2 milyard 452 milyon 213 min dollara düşüb və adambaşına düşən turizm gəliri isə 943 dollar olub. 2020-ci illə müqayisədə adambaşına turizm gəlirlərində 29.7% artım var. 2020 -ci ilin birinci rübündə adambaşına turizm gəlirləri 727 dollar idi.

Turizm gəliri 2021-ci ilin aprel, may və iyun aylarından ibarət olan ikinci rübündə 3 milyard 3 milyon 628 min dollar olub və bu gəlirin 73,1% -i xarici turistlərdən, 26,9% -i isə xaricdə yaşayan vətəndaş ziyarətçilərdən əldə edilib. İyul, avqust və sentyabr aylarından ibarət olan üçüncü rübdə isə turizm gəliri bir əvvəlki ilin eyni rübünə nisbətən 71,2% azalaraq 4 milyard 44 milyon 356 min dollar oldu.

Turizm gəlirlərinin 71,6% -i xarici ziyarətçilərdən, 28,4% -i isə xaricdə yaşayan vətəndaş ziyarətçilərdən əldə edilib (<https://www.tuik.gov.tr/>).

Cədvəl 2

**2018-2021-ci illər aralığında Türkiyədə turizm xərclərinin aylıq vəziyyəti
(milyon ABŞ dolları)**

AYLAR	İLLƏR			
	2018	2019	2020	2021
Yanvar	363.2	346.2	330.0	68.4
Fevral	342.8	335.0	304.4	71.4
Mart	373.0	385.5	159.1	96.7
Aprel	561.6	336.5	PANDEMİYA	81.7
May	519.8	319.8	PANDEMİYA	96.2
İyun	568.8	426.2	PANDEMİYA	157.1
İyul	429.0	450.4	48.7	158.9
Avqust	422.9	431.5	41.1	209.1
Sentyabr	357.5	349.1	36.2	216.4
Oktyabr	328.4	352.2	64.7	
Noyabr	302.1	332.9	56.3	
Dekabr	327.2	338.4	64.0	

Mənbə: Türkiyə Statistika İdarəsi (<https://www.tuik.gov.tr/>).

Cədvəl 3

Adambaşına düşən ortalama xərclər (ABŞ dolları)

DÖVR	2019	2020	2021
I Rüb	697	727	943
II Rüb	625	PANDEMİYA	739
III Rüb	649	722	
IV Rüb	727	854	
İllik	666	762	

Mənbə: Türkiyə Statistika İdarəsi (<https://www.tuik.gov.tr/>).

Koronavirus səbəbiylə hər 1000 nəfərə düşən turistlərin azalma sayına görə Türkiyədə əyalətlər beş kateqoriyaya ayrılıb. Bunlar çox yüksək (3.984 ilə 31.721 arasında), yüksək (1.945 ilə 3.983 arasında), orta (370 ilə 1.944 arasında), aşağı (158 ilə 369 arasında) və çox aşağı (5 ilə 157 arasında) səviyyədə təsirlənən əyalətlərdir (Coğrafi Bilimlər Dergisi 2021).

Çox yüksək təsirlənmə kateqoriyasında 2 əyalət (İstanbul və Antalya), ikinci yüksək təsirlənən

kateqoriyada 4 əyalət (Muğla, Nevşehir, Ankara və İzmir), orta dərəcədə təsirlənmiş kateqoriyada 9 əyalət (Denizli, Aydın, Bursa, Edirne, Artvin, Konya, Rize, Trabzon, Çanakkale), az təsirlənən kateqoriyada 15 əyalət (Balıkesir, Sakarya, Kocaeli, Şırnak, Gaziantep, Tekirdağ, Kayseri, Samsun, Iğdır, Bolu, Yalova, Mersin, Eskişehir, Adana, Mardin) və ən az təsirlənən əyalətlər kateqoriyasında qalan 51 əyalət var.

Pandemiya müddətində həyata keçirilən tədbirlər və baş verən dəyişikliklər

Turizm sənayesinin pandemiyaadan iki fərqli şəkildə təsirləndiyini söyləyə bilərik. Bunlardan birincisi səyahət məhdudiyyətləri və karantin səbəbiylə turizm fəaliyyətinin həyata keçirilə bilməməsi, ikincisi isə maddi çətinliyi olan şəxslərin turizm fəaliyyətinə qatıla bilməməsidir. Aydın ki, hər iki səbəb turizmə olan tələbatı azaldır. Turist sayının azalması təkcə Türkiyəyə deyil, bütün dünyaya xasdır. Bu vəziyyətdən çıxmağın ilk yolu daxili turizm fəaliyyətlərini səfərbər etməkdir. Belə ki, bu mərhələdə həyata keçirilməli tədbirlərdən biri yerli turistləri həvəsləndirmək və cəlbəedici imkanlar təqdim etmək üçün kampaniyalar keçirməkdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən proqramlardan biri Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi Təhlükəsiz Turizm Sertifikatlaşdırma Proqramıdır (<http://www.ktb.gov.tr/>).

Təhlükəsiz Turizm Sertifikatlaşdırma Proqramı Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin rəhbərliyi altında Səhiyyə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyinin töhfələri və sənayenin bütün maraqlı tərəfləri ilə əməkdaşlıq əsasında hazırlanmışdır. Təhlükəsiz Turizmin Sertifikatlaşdırma Proqramı 4 əsas sütundan ibarətdir:

1. Sərnişinin Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi;
2. İşçilərin Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi;
3. Obyektlərdə Tədbirlər;
4. Nəqliyyat Vasitələrində Tədbirlər.

18 müxtəlif beynəlxalq qiymətləndirmə qurumu tərəfindən gigiyena və sağlamlıq sahəsində 166 fərqli meyar əsasında aparılan yoxlamalar nəticəsində tələblərə cavab verən obyektlər "Təhlükəsiz Turizm Sertifikatı" almaq hüququ qazanıb. 50 və daha çox otağı olan yerləşdirmə obyektləri üçün "Təhlükəsiz Turizm Sertifikatı"nın alınması məcburi olduğu halda, 2021-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlayan müəssisələr üçün bu tələb 30 otaq olaraq müəyyən edilib. Proqram kiçik müəssisələr üçün istəyə bağlıdır. Hazırda 5000-ə yaxın obyekt sertifikat alıb.

Hal hazırda bir çox digər ölkələrdə olduğu kimi, Türkiyədə də Turizm Nazirliyinin rəhbərliyi altında bir sıra qısamüddətli tədbirlər görülmüşdür. Bunlar (vergilər, rüsumlar, ödənişlər, giriş haqları, icarə haqları, kirayə köçürmələri və s.), maliyyələşdirmə tədbirləri (aşağı faizli kreditlər, dövlət zəmanətləri və ictimai zəmanətlər), hüquqi tədbirlər (agentlik sənədlərinin köçürülməsi, ləğv etmə əvəzinə təxirə salınma tədbirləri), sənədləşmə ilə əlaqədar tədbirlər (sertifikatlaşdırma və audit) və əməyin mühafizəsi tədbirləri (qısa müddətli iş, müavinət, minimum əmək haqqı dəstəyi) olaraq qruplaşdırıla bilər.

Türkiyə bu pandemiya ilə həm tibbi, həm də sosial baxımdan mübarizə aparır. Səhiyyə sektorunun xəstələrin müalicəsinə fokuslanmasına baxmayaraq, hökumət koronavirusun yayılmasının qarşısını almaq üçün məhdudlaşdırıcı tədbirlər tətbiq edib. Dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi Türkiyədə də tədbirlərin sərtləşdirilməsi və yumşaldılması COVID-19-a yoluxma sürətindən və yoluxma hallarının sayından asılıdır.

Türkiyə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən turizm sahəsində də mərhələli keçid prosesinə hazırlıq artıq başlanılıb. Ölkədaxili turizmin fəaliyyətinin bərpa olunması üçün bir sıra tədbirlər nəzərdə tutulur. Bu tədbirlərin əsasını nəqliyyat vasitələrinin dezinfeksiyası, bu sahədə işləyənlərə sağlamlıq arayışlarının verilməsi və pandemiya ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi təşkil edir. Bundan əlavə hava limanı, otel, kafe, restoran kimi müəssisələrə xüsusi sertifikatların verilməsi də planlaşdırılır. Pandemiya dövrü Türkiyə turizmində qısa müddətli tədbirlərlə yanaşı, bəzi daimi struktur dəyişiklikləri üçün bir fürsət olaraq qiymətləndirilir. Bu müddət, nəzərdə tutulan kəmiyyət-

dən çox keyfiyyət hədəflərini həyata keçirmək, həcm və keyfiyyət arasındakı tarazlığı bərpa etmək üçün fürsət olaraq istifadə edilə bilər. Türkiyədə hazırda ilk növbədə, ölkədaxili turizmin bərpa olunması istiqamətində işlər aparılır (<http://www.ktb.gov.tr/>).

Pandemiyadan sonra All inclusive (hər şey daxil) konseptual turizm mərkəzləri əvəzinə düşərgə, karvan kirayəsi, dənizə çıxışı olan ev kirayəsi, qayıq kirayəsi və butik otellərə üstünlüklər ön plana çıxdı. Koronavirus pandemiyasından sonra turist istehlakçı davranışında bəzi dəyişikliklər baş vermiş və bu dəyişikliklərin daha sonra da davam edəcəyi gözlənilir. Belə ki, sağlamlıq və təhlükəsizlik üstünlükləri belə dəyişən tələblər arasında öz yerini alır. Yeni normal dövrə kütləvi haldan uzaq və daha çox təbiətlə iç içə olan turistik səfərlərin ön plana çıxacağı gözlənilir. Yəni, kütləvi turizm anlayışından alternativ turizm növlərinə doğru dəyişən bir tendensiya yarandığını deyə bilərik. Bu vəziyyətin Türkiyə kimi kütləvi turizmin sıx olduğu ölkələrdə bir dezavantaj olaraq görülsə də, daha az insan təmasının mümkün olduğu təbiətə əsaslanan turizmdə artım tendensiyasının Türkiyə üçün bir fürsət olduğu düşünülür (TÜRSAB, 2020).

Ümumiyyətlə kütləvi turizm dedikdə, turistin qaldığı yerdən heç vaxt ayrılmadığı, bölgədəki digər turistik yerləri ziyarət etmədiyi, alış-veriş etmədiyi və bununla əlaqədar olaraq oteldən başqa pul xərcləmədiyi əsasən yay aylarında keçirilən turizm konsepsiyası başa düşülür. Bu tip turistlər əsasən gəlir səviyyəsi aşağı və ya orta olan turistlərdir.

Türkiyənin dünyanın turizm məkanları siyahısında ilk onluğa düşməsi, lakin turizm gəlirləri siyahısında ilk 10-luqda olmaması bu vəziyyətin əlaməti olaraq qəbul edilə bilər. Bu səbəblərdən Türkiyə, turizm siyasətində turizmi şaxələndirmək, alternativ turizm növlərini ortaya çıxarmaq və turizmi dörd mövsümə yaymaq üçün səy göstərir. Pandemiyadan sonra təbiətə əsaslanan alternativ turizmə meyl daha böyükdür. Belə ki, əkinçilik turizmi, kənd turizmi, dağ turizmi və eko turizm kimi alternativ turizm növlərini canlandıracaq bu tendensiya Türkiyə üçün bir fürsətdir. Çünki Türkiyənin coğrafi olaraq böyük bir kənd ərazisi var. Kənd yerlərinin əksəriyyəti kütləvi turizmin sıx olduğu Egey və Aralıq dənizi sahillərində yerləşir. Bu da həmin bölgədəki obyektlər üçün bir üstünlükdür (TÜRSAB, 2020).

Covid-19-dan sonra Türkiyənin bir fürsət olaraq istifadə edə biləcəyi başqa sahə sağlamlıq turizmidir. Epidemiyə dövründə, inkişaf etmiş ölkələr və Aralıq dənizi hövzəsindəki əsas turistik ölkələr arasında yoluxma, sağalma, ölüm və müalicə imkanları baxımından pandemiya ilə mübarizəni ən yaxşı idarə edən ölkə məhz Türkiyə olub. Bu da Türkiyəyə gələn xarici turistlərin sayının o cümlədən, turizmdən əldə olunan gəlirlərin artımında mühüm rol oynayır.

Türkiyənin coğrafi mövqeyi, dünyanın 7-ci ən böyük geotermal resurslara sahib olması, turizm xidmətinin sağlamlıq xidməti ilə birləşdirilə bilməsi, qiymətlərin digər ölkələrlə müqayisədə daha əlverişli olması Türkiyəni tibbi turizm sahəsində əlverişli mövqeyə gətirib çıxarır. Belə bir şəraitdə əgər sağlamlıq turizmi düzgün qiymətləndirilərsə, Türkiyə turizmin təkcə bu sahəsindən 45-50 min dollar gəlir əldə edə bilər (<http://www.ktb.gov.tr/>).

Mənbə: Türkiyə Statistika İdarəsi (<https://www.tuik.gov.tr/>).

Beləliklə qeyd edə bilərik ki, pandemiyanın təsirlərini tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmasa da, tətbiq ediləcək bəzi tədbirlər və həyata keçiriləcək düzgün siyasətlə mənfi təsirləri minimuma endirilə bilər.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının apardığı araşdırmada iştirak edən turizm ekspertlərinin əksəriyyəti turizmin yenidən yüksəlməyə başlayacağı dövr kimi 2021-ci ilin üçüncü rübünü göstərir. Bununla belə, UNWTO-nun tədqiqatlarında iştirak edən turizm sektoru nümayəndələrinin 20%-i turizmdə canlanmanın yalnız 2022-ci ildə başlayacağını proqnozlaşdırır.

Nəticədə, epidemiyanın gedişindən asılı olsa da, turizm sektorunun 2019-cu il və əvvəlki səviyyəyə 2023-cü ildən daha tez çatmayacağı proqnozlaşdırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://www.tuik.gov.tr/>
2. <http://www.ktb.gov.tr/>
3. <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri>
4. "Türkiye Ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi" TÜRSAB (aralık 2020), 48s
5. "Covid-19 Sonrası Türk Turizm Sektöründe Oluşabilecek Fırsatlar ve Riskler". (2021). Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 12, 17s
6. "Son Verilerle Türkiye Turizm İstatistikleri Raporu". TÜRSAB (nisan 2021), 18s
7. "COVID-19 Salgınının Türk Turizmüne Etkisi: Seyahat ve Konaklama Endüstrileri Üzerine Değerlendirme". Ankara Turizm Fakültesi Dergisi 2020, 20s
8. "COVID-19 Sürecinde Türkiye Turizminin Mekansal Görünümü: Hangi İl Nasıl Etkilendi?" Coğrafi Bilimler Dergisi 2021, 25s
9. Gürel Çetin, Sevinç Göktepe - Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal Ve Siyasal Etkileri / "Covid-19 Pandemisinin Turizm Endüstrisi Üzerindeki Etkileri, 11s
10. Dr. Metin Sürme "Turizm Ve Covid-19". Iksad Publications – 2020, 106s
11. Oğuzhan Demirdöğen, Recep Yorulmaz "Kovid-19 Salgınının Dünya Ekonomilerine Etkileri". Dergi Mart 2020
12. "Pandemi dönemi turizm 2021". Dergi 2021 EY Türkiye
13. Acar, Y. (2020) "Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi-Güncel" Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(1)
14. Bahar, O., ve İlal, N. Ç. (2020) "Koronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri". International Journal of Social Sciences and Education Research, 6(1)
15. Kozak, N., Kozak, M. A., ve Kozak, M. (2018) "Genel Turizm İlkeler-Kavramlar" Ankara: Detay Yayıncılık.
16. Çolak, O. (2020). Turizmin Sosyal Çevreye Etkileri Üzerine Bir Araştırma: Taraklı Örneği (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sakarya
17. Kalyankar, M. D., and Patil, P. (2020) "Impact of Covid-19 Pandemic on the Tourism Sector". Purakala (UGC Care Journal), 31(8)
18. Alaeddinoğlu, F. & S. Roİ, (2020). COVID-19 Pandemisi ve Turizm Üzerindeki Etkileri, Van YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı

А.Р.Махсимова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Влияние пандемии коронавируса (COVID-19) на индустрию туризма: риски и возможности, которые она создает (на примере Турции)

Резюме

Пандемия COVID-19, возникшая в конце 2019 года, вскоре охватила весь мир и практически все отрасли экономики. Одним из секторов, наиболее пострадавших от пандемии, является сектор туризма. Поскольку Турция является страной с высоким туристическим потенциалом, пандемия негативно повлияла на её туристический сектор. В Турции, как и во всем мире, продолжается негативное влияние пандемии COVID-19 на туристический сектор. Хотя были приняты некоторые меры для уменьшения негативного воздействия туризма на национальном уровне, сохранение ограничений на поездки и снижение спроса на туризм усугубляют потери туристической отрасли в Турции. Прежде всего, в этой статье рассматривается текущее состояние турецкой туристической отрасли, негативные последствия пандемии коронавируса и социальные изменения в этом процессе, а также возможности, которые открывает пандемия. Согласно исследованию, экономическое воздействие пандемии коронавируса на туристический сектор, а также индустрию путешествий и гостеприимства оценивалось в хронологическом порядке. В этом описательном исследовании использовались как качественные, так и количественные данные.

Ключевые слова: Турция, туризм, пандемия коронавируса, доходы, расходы.

A.R.Mahsimova

master student, Azerbaijan State University of Economics

The impact of the coronavirus (COVID-19) pandemic on the tourism industry: risks and opportunities it creates (on the example of Turkey)

Abstract

The COVID-19 pandemic, which occurred in late 2019, soon spread to the whole world and almost all sectors of the economy. One of the most affected sectors by this pandemic is the tourism sector. As Turkey is a country with high potential in terms of tourism, the Turkish tourism sector has been negatively affected by the pandemic. In Turkey, as in the rest of the world, the negative effects of the COVID-19 pandemic on the tourism sector are going on. Although some measures have been taken to reduce the negative effects of tourism at the national level, the continuation of travel restrictions and declining demand for tourism are deepening the loss of the tourism industry in Turkey. First of all, this article examines the current state of the Turkish tourism industry, the negative effects of the coronavirus pandemic and the social changes in this process, as well as the opportunities brought by the pandemic. According to the study, the economic impact of the coronavirus pandemic on the tourism sector, as well as the travel and hospitality industry, was chronologically recorded. Both qualitative and quantitative data were used in this descriptive study.

Key words: Turkey, tourism, coronavirus pandemic, revenues, expenditures.

Ş.N.Məmmədov
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
shaban.mammadov@att.gov.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.02.2022

The article was received by editorial board on 14.02.2022

Статья принята к печати 14.02.2022

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ DÖVLƏT TƏDARÜKÜ VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Xülasə

Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükünün böyük həcmi bazarlara təsir göstərmək və bazar iştirakçıları arasında olan münasibəti tənzimləmək üçün güc verir. Dövlət tədarükü, iş yerlərinin açılması, innovativ həllərin tətbiqinə, fermerlərə dəstək, ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə, iqtisadi inkişaf kimi bir sıra məqsədlərin təmin olunması üçün istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü, müqavilə, satınalma metodları, ərzaq təhlükəsizliyi.

GİRİŞ

Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü dedikdə, tələb olunan məhsulların dövlət satınalmaları bazarlarında maneələrin aradan qaldırılması yolu ilə podratçılardan təchiz edilməsi başa düşülür. Tədarük prosesinin həyata keçirilməsində maraqlı tərəflər üç hissədən ibarətdir. Birinci podratçı adlandırılan, kiçik və orta fermerlər, iri sahibkarlar aiddir. Podratçılar ölkə daxili ilə məhdudlaşmır, burada xarici podratçılarda bu prosesin iştirakçısı sayılır. İkinci olaraq dövlət tədarükü qismində çıxış edir və hüquqi və texniki əsaslara dayanaraq sisteməlik formada prosesin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayır. Üçüncü yerdə dövlət tərəfindən təchiz edilən müvafiq idarə və təşkilatlar dayanır.

Tədarük prosesinin həyata keçirilməsi üçün aşağıda qeyd olunmuş üç satınalma metodundan istifadə edilir:

- açıq tender: bütün ixtisaslı təchizatçılar iştirak edə bilər yekunda qalib təchizatçı ilə müqavilə bağlanılır. Açıq tenderdə qalib bal sistemi əsasında müəyyən olunur. Bal sistemi qiymət təklifi və texniki təklifdən ibarət olub yekunda ən yüksək balı yığmış təchizatçı qalib elan olunur;
- kotirovka sorğusu metodu: sifarişçi təşkilat tərəfindən təyin edilmiş təchizatçıların və təchizatçıların elan edilmiş kotirovka sorğusuna əsasən öz iştirak ərizəsi ilə iştirak edə biləcəyi tender vasitəsilə qalib müəyyənləşdirilərək müqavilə bağlanılır. Kotirovka sorğusu metodu əsasən tədarükün daha opreativ həyata keçirilməsi və ehtimal olunan orta bazar qiymətinin müvafiq məbləğdən aşağı olduğu zaman həyata keçirilir;
- birbaşa müqavilə və ya bir mənbədən satınalma metodu: müqavilə təşkilatın podratçı namizədi seçməsi və müqavilənin bağlanması üçün danışıqlar apardığı müqavilə metodu nəzərdə tutulur. Birbaşa müqavilə və ya bir mənbədən satınalma metodu əsasən təchiz olunacaq məhsulun alternativ satıcısı olmadığı zaman həyata keçirilir..

Müqavilələr təyinatına görə iki yerə bölünür:

- ümumi məbləğ üçün müqavilə: müqavilənin ümumi məbləği əsasında bağlanmış müqavilə nəzərdə tutulur. Burada müqavilənin ümumi dəyəri dəqiq şəkildə göstərilməlidir və müqavilədə göstərilmiş olan ümumi dəyər məbləğ olaraq aşmaq olmaz. Müqavilə satın alan təşkilatlar tərəfindən hər bir fərdi tələb əsasında tərtib edilir;

• vahid qiymət üçün müqavilə: vahid qiymət əsasında bağlanmış müqavilə. Müqavilə, müəyyən edildiyi kimi, satın alınan təşkilatlar tərəfindən tez-tez satın alınan mallar üçün istifadə olunur. Satın alan təşkilatlar sifarişləri vahid qiymət müqaviləsinə uyğun olaraq yerləşdirə bilərlər. Burada müqavilənin ümumi dəyəri olmur və mallar üçün vahid qiymət müəyyən edilir, mallar miqdardan məhdudlaşmır. Ümumi dəyər əlavələrdə olan dəyərlərin cəmi ilə hesablanır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü sahəsində bəzi təşəbbüslər fermerlərin minimum qiymətlərlə təmin edilməsinə, subsidiyalarının verilməsi və ya natural formada paylanma yolu ilə istehlakçıların ərzağın yüksək qiymətlərindən qorunmasına yönəlib. Qiymət dəstəyi fermerlərin qiymət risklərinin azaldılması hesabına bazarlarda iştirakını stimullaşdırır. Qiymətlərin dəyişkənliyi fermerlərin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə və bazar əməliyyatları ilə bağlı qeyri-müəyyənliyə gətirib çıxararkən, risklər kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin fermerlər üçün əlverişsiz olmasına səbəb olan xammal qiymətlərinin kəskin azalmasına səbəb ola bilər. Bu risklər kiçik fermerlərin gəlirlərinə, ərzaq təhlükəsizliyinə və qidalanmaya mənfi təsir göstərə bilər. Onlar həmçinin istehsal və diversifikasiyaya, eləcə də bazarlarda iştiraka sərmayə yatırmaq üçün stimulları azaldırlar.

Lakin istehsalçıların yüksək qiymətləri saxlanması daxili bazarlarda istehlak qiymətlərinin artmasına səbəb ola bilər. Yoxsul ev təsərrüfatlarının əhəmiyyətli bir hissəsi təmiz ərzaq alıcılarıdır. Beləliklə, ərzaq qiymətlərinin artması onların ərzaq təhlükəsizliyinə və qidalanmasına mənfi təsir göstərə bilər, həmçinin mənfi mübarizə strategiyalarına səbəb ola bilər. Əksinə, ərzağın aşağı qiyməti eyni ev təsərrüfatlarına fayda gətirir, lakin təmiz ərzaq satıcıları ərzaq istehsalından və bazarlarda iştirakdan çəkindirir.

Dövlət ərzaq tədarükünün kiçik fermerlərin bazarlara çıxışına təsiri və nəticədə gəlirlərin, ərzaq təhlükəsizliyinin və qidalanmanın yaxşılaşdırılması bir sıra amillərdən asılıdır. Onlardan biri kiçik fermerlərin ərzaq alışı zamanı rəhbər tutduğu qaydaların, prosedurların və satınalma müqavilələrinin dəqiqliklə hazırlanması, xüsusilə də Dövlət satınalmaları sahəsində təşəbbüslərin riskləri və qeyri-müəyyənlikləri azaltmaq, bazara çıxmaq üçün maneələri aradan qaldırmaq və bazarda iştirak etmək üçün stimullar yaratmaqdan ibarətdir.

Fermerlərin bazarda iştirakı gəlirlərə və qida təhlükəsizliyinə müsbət təsiri, ev təsərrüfatlarının məhsuldar səmərəliliyindən də böyük dərəcədə təsirlənir ki, bu da öz növbəsində işçi qüvvəsi, aktivlərə çıxış, infrastruktur və maliyyədən asılıdır. Bazarın funksionallığı da əsasdır, çünki istehsal xərclərini, rəqabət səviyyələrini, qiymətləri və qiymət dəyişkənliyini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən torpaq, su, giriş, xidmətlər, texnologiyalar və infrastruktura məhdud giriş kimi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına kömək edən kənd təsərrüfatı müdaxilələri fermerlərin tədarük mexanizmində iştirakı üçün çox vacibdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükçülərindən ümumiyyətlə ərzaq təhlükəsizliyi qaydalarına riayət etmək və icazə və lisenziyalar almaq tələb olunur. Bu, yoxlamalardan keçmək, rüsum ödəmək və ərzaq istehsalını, məhsul yığımından sonra və emal sahələrini yüksəltmək üçün sərmayə qoymağı tələb edir. Bu tələblər fermerlərin bazarlarda iştirakında məhdudiyyətlər yarada bilər, çünki adətən lazımı sərmayələri qoymaq üçün kapitaldan və ərzaq təhlükəsizliyi qaydalarını bilməkdən məhrumdurlar. Sertifikatlaşdırma və lisenziyalaşdırma prosesləri də bürokratik və kiçik mülkiyyətçilər üçün baha başa gələ bilər.

Son dərəcə təfərrüatlı və məhdudlaşdırıcı şərtlər, kiçik sahibkarlar üçün də çətinliklər yarada bilər. Kiçik sahibkarlıq istehsalının təbiəti, yəni mövsümi, kiçik miqyaslı və dəyişkəndir, həddindən artıq spesifik qida tələblərinə uyğun olma qabiliyyətlərini məhdudlaşdırır. Qablaşdırma tələbləri də çətinliklər yarada bilər, çünki fermerlərin fərqli qablaşdırma materiallarına investisiya qoymaq üçün mənbələri olmaya bilər.

NƏTİCƏ

Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü mexanizmində fermerlərin iştirakı mexanizmin formalaşmasının əsas elementidir. Bu mexanizm fermerlər üçün satış kanallarının yaranmasına, məhsulların keyfiyyətinin artırılmasında və ərzaq təhlükəsizliyində daha yüksək tələblərə cavab verməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. FAO. (2015). "The State of Food and Agriculture – Social protection and agriculture: breaking the cycle of rural poverty". FAO: Rome.
2. European Commission. (2008)a. "Public Procurement for a Better Environment".
3. . Social protection for food security. A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition of the Committee on World Food Security.
4. Niebylski, M.L., Lu, T., Campbell, N.R., Arcand, J., Schermel, A., Hua, D., Yeates, K.E., Tobe, S.W., Twohig, P.A., L'Abbé, M.R. & Liu, P.P. (2014). "Healthy food procurement policies and their impact". International journal of environmental research and public health, 11(3), pp. 2608–2627.
5. Price volatility and food security. A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition of the Committee on World Food Security, Rome 2011.

Ш.Н.Мамедов

докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

**Государственное снабжение сельхозпродукцией и продовольственная безопасность
Резюме**

Большой объем государственных поставок сельскохозяйственной продукции дает возможность влиять на рынки и регулировать отношения между участниками рынка. Он использовался для ряда целей, включая государственные закупки, создание рабочих мест, применение инновационных решений, поддержку фермеров, укрепление продовольственной безопасности и экономическое развитие.

Ключевые слова: *госзакупки сельхозпродукции, контракты, методы закупок, продовольственная безопасность.*

Sh.N.Mamedov

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Government procurement of agricultural product and food safety
Abstract**

The large volume of state supply of agricultural products provides the power to influence markets and regulate relations between market participants. It has been used for a number of purposes, including public procurement, job creation, the application of innovative solutions, support for farmers, strengthening food safety, and economic development.

Key words: *Government procurement of agricultural product, contracts, procurement methods, food safety.*

Ə.Ə.Quliyev
doktorant, Azərbaycan Texniki Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.02.2022

The article was received by editorial board on 14.02.2022

Статья принята к печати 14.02.2022

ÖZÜNÜMƏŞĞULLUĞUN İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə kənd yerlərində məşğulluğun səviyyəsi və strukturunda müsbət meyillərin dəstəklənməsi baxımından özünüməşğulluğun imkanlarının qiymətləndirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Dövlətin məşğulluq siyasəti prioritetlərinin aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafının perspektiv parametrlərinə təsiri tədqiq olunmuşdur. Özünüməşğulluğun təşviqi tədbirlərinin iqtisadi tənzimləmə sistemindəki yeri və rolu öyrənilmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi şəraitində kənd yerlərində özünüməşğulluğun xarakteristikalarında baş verən proseslər izlənməmişdir. Məhz rəqəmsal mühitin üstünlüklərinin reallaşdırılmasının, böyük ehtimalla aqrar sektorda özünüməşğulluğun səmərəliliyinə müsbət təsiri olacağı barədə nəticəyə gəlinmişdir. Potensial imkanların reallaşdırılması və nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi halında aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinə münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: *özünüməşğulluq, aqrar sektor, kənd əyerləri, məşğulluq, imkanlar, perspektiv, innovasiya, rəqəmsal texnologiyalar.*

Aqrar sektorun milli iqtisadiyyatda oynadığı mühüm rol, həlledici dərəcədə kənd əhalisinin iqtisadi fəallığı ilə bağlıdır. Kənd yerlərində məşğulluğun məqbul səviyyəsinin təmin edilməsi, məlum olduğu kimi böyük və orta şəhərlərə nisbətən daha çətinidir. Odur ki, kənd yerlərində məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından alternativlər axtarışı daim gündəlikdə olmalıdır. Özünüməşğulluğun xüsusilə kənd təsərrüfatına aid olan sahələrdə təşviqi kəndlərin inkişaf perspektivi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Haqqında danışılan təşviq mexanizminin, hətta immiqrantlara aid edilməsi hallarına da rast gəlinir (1). Aqrar regionlarda məşğulluğun strukturunda baş verən dəyişikliklərdə, dayanıqlı inkişaf meyarlarına uyğunlaşma tələbləri get-gedə daha da ciddiləşir. Bu baxımından kənd təsərrüfatında məşğulluq və özünüməşğulluğun strukturu və dinamikasına diqqət artırılmalı, müvafiq elmi təminatın gücləndirilməsi tədbirləri daha fəal surətdə həyata keçirilməlidir.

Aqrobiznes mühitinin dəstəklənməsinə yönəlmiş tədbirlər, kənd təsərrüfatında istehsal və xidmət fəaliyyətlərinin şaxələndirilməsi özünüməşğulluq üçün fəaliyyət dairəsini genişləndirir. Təsədüfi deyildir ki, qərbin elmi mərkəzlərində özünüməşğulluğun və fərdi sahibkarlığın 400-dən artıq növü tövsiyə olunur (2). Şaxələndirmə imkanlarından istifadə səmərəliliyi, milli aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi zamanı hərtərəfli əsaslandırma tələb edir. Aqrar sektorda və ümumilikdə kənd yerlərində özünüməşğulluğun inkişafının tempi və proporsiyalarının optimallaşdırılması, qabaqcıl təcrübədən göründüyü kimi olduqca perspektivli istiqamət olmaqla yanaşı, eyni zamanda çox sayda və müxtəlif amillərin təsirlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Kənd əhalisinin demoqrafik davranışı, araşdırmalardan və təcrübədən göründüyü kimi aqrar regionlarda əmək bazarının konyunkturuna ciddi surətdə təsir göstərir. Özünüməşğulluq potensialının formalaşması və fəallaşdırılmasına gəldikdə isə, burada əhali qruplarının gəlir, təhsil, karyera motivləri və bir sıra digər əlamətlər üzrə təsnifatda öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır.

Özünüməşğulluğun inkişafını şərtləndirən əsas amillər qismində əhalinin artım tempində, əmək ehtiyatlarının keyfiyyətində və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklər, habelə milli təhsil sisteminin kəndin və kənd təsərrüfatının ehtiyaclarına uyğun kadr hazırlaması imkanları qeyd edilməlidir. Bu baxımdan, aşağıdakı məlumat zənnimizcə, diqqətə layiqdir. “BMT-nin orta ssenari proqnozuna əsasən, Azərbaycan əhalisinin ümumi artımı növbəti illərdə davam edəcək və 2030-cu ildə 10,7 milyon nəfərə çatacaqdır. Əmək bazarına daxil olan 15–24 yaş arasında şəxslərin sayında azalma meylinin 2025-ci ilədək davam edəcəyi, ondan sonrakı beş ildə isə artacağı proqnozlaşdırılır. 2017-ci ildə Azərbaycanda 15–24 yaş arasında şəxslərin sayı 1,5 milyon nəfərə yaxın olmuşdursa, 2025-ci ildə bunun hazırkı saydan 17 faiz az olacağı, sonrakı illərdə isə artaraq 2030-cu ildə 2015-ci ilin səviyyəsinə (1,6 milyon nəfər) çatacağı proqnozlaşdırılır” (3.2.1 alt bölməsi).

Hesab edirik ki, Azərbaycanın əmək bazarına daxil olan 15–24 yaş arasında şəxslərin dinamikasında gözlənilən güclü tərəddüdlər, kənd təsərrüfatı əməyinin nüfuzunun yüksəldiləcəyi halda ciddi fəsad törətməyə bilər. Layiqli əmək şəraiti yaradılmış aqrar və aqrar-sənaye müəssisələrinin təcrübəsi göstərir ki, belə iş yerləri gənclərin və fəaliyyət sahəsini müəyyənləşdirən yeniyetmələr üçün cəlbedicidir. Kənd yerlərinin inkişafına və aqrar sahəyə himyəcilik baxımından dövlətin mövqeyi, yaxın perspektivdə aqrar sektorun əksər qurumlarında layiqli əmək şəraiti yaratmağa imkan verir. Əlbəttə, bu proses öz-özünə baş verməyəcəkdir. Rəqabət qabiliyyətli aqrar fəaliyyətin müasir dövrdə həlledici amil olduğunu dərk edən hər bir sahibkar və özünüməşğul subyekt, dövlətin yaratdığı əlverişli içgüzarlıq mühitindən fayda götürməyə çalışacaqdır.

Hazırda Azərbaycanın kənd yaşayış məntəqələrinin dayanıqlı inkişafı perspektivləri əhali, mentalitet, ekoloji böhran və onun şəhərlərdə özünü daha kəskin şəkildə göstərməsi, urbanizasiyanın arzuolunmaz əlamətlərinin güclənməsi, Covid 19 pandemiyası kimi amillərin təsiri altında formalaşmaqdadır. Kənd təsərrüfatının aşağı gəlirliyi və dünyada mövcud olan “fermer problemi” kimi amillərin neqativ təsirinin məhz yuxarıda qeyd olunan amillərin təsiri nəticəsində zəifləyəcəyi gözlənilir. Bununla belə, unutmamaq olmur ki, kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının faktiki səviyyəsi, burada vəziyyətin az zamanda yaxşılaşacağı barədə xüsusi nikbinliyə əsas vermir. Məsələn, ondadır ki, “2016-cı ildə mədənçixarma sənayesi üzrə əmək məhsuldarlığı göstəricisi cari qiymətlərlə 257,7 manat (161,4 ABŞ dolları) olduğu halda, kənd təsərrüfatı üzrə bu göstərici 1,03 manata (0,6 ABŞ dolları), emal sənayesi üzrə 6,3 manata (3,9 ABŞ dolları), tikinti sahəsi üzrə isə 9,4 manata (5,8 ABŞ dollarına) bərabər olmuşdur” (3, 2.2 alt bölməsi). Bir sözlə, aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri, sahədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikası ilə əlaqədardır. Aqrar sektorda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi perspektivlərinə gəldikdə isə onun proqnozları, yaxın və orta perspektivdə kifayət qədər ciddi irəliləyişlərin olacağından xəbər verir. Gözlənilən müsbət dinamika:

- adambaşına məhsul istehsalının həcmnin artmasında;
- məhsul vahidinə xərclərin azalmasında;
- məhsul son istehlakçıya çatdırılana qədər yol verilən itkilərin minimuma endirilməsində və s. ifadə olunacaqdır.

Aqrar sektorda haqqında danışılan hədəflərə nail olunmasına yönəlmiş fəaliyyətlərdə aşağıdakı istiqamətlər prioritet olmalıdır:

- kənd yerlərində məşğulluğun bütün əsas növlərində, habelə özünüməşğulluqda innovasiyalı fəaliyyətin və innovasiyaya açıqlığın təşviq edilməsi;
- aqrar regionların investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi;
- özünüməşğul subyektlərlə (mikrosahibkarlarla) ərazidə fəaliyyət göstərən iri müəssisələrin əlaqələrinin yaradılmasına dəstək verilməsi;
- klasterial təşəbbüslər, aqrar fəaliyyətin şaxələndirilməsi və digər səbəblərdən yaranan yeni fəaliyyət imkanları barədə məlumatlandırmanın rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə səmərəli təşkili;

- maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, o cümlədən kreditlərin əlyetənliyinin və aqrar sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsinin dəstəklənməsi;

- yaşıl aqrar iqtisadiyyatın, o cümlədən aqroturizmin inkişafının dəstəklənməsi.

Məlumatlandırma mərhələsi səmərəli özünüməşğulluğun formalaşmasının ilkin addımlarından biri hesab olunur (4, s.9). Bir məsələni xüsusilə qeyd etməyi zəruri sayırıq. Urbanizasiyanın, onilliklər ərzində davam edən arzuolunmaz yüksək tempi aqrar sektora bir çox aspektlərdə problemlər yaratmışdır. Aqrar məşğulluğun və özünüməşğulluğun urbanizasiya proseslərinin arzuolunmaz tempi nəticəsində məruz qaldığı neqativ təsirlər, bu baxımdan xüsusi qeyd edilməlidir. Son dövrlərdə urbanizasiya proseslərinin sürətini azaldan ilkin meyillər müşahidə olunur. Belə ki, pandemiyanın davamlılığı və ekoloji böhranın davamlılığı və xüsusilə urbanizasiya zonalarında kəskinləşməsi, su qıtlığı və bu kimi bir sıra amillərin böyük şəhərlərdə və sənaye mərkəzlərində məskunlaşmanı ləngidəcəyi gözlənilir. Əlbəttə, böyük şəhərlərdə və sənaye mərkəzlərində məskunlaşmanı ləngidən amillər aqrar fəaliyyətə potensial marağı, nəzərəcarpacaq dərəcədə artırsa da, bu meyil heç də aqrar istehsalın rentabelliyini yüksəltmək iqtidarında deyildir. Bununla belə həmin amillər, tədricən müasir kənd həyat təzinin üstünlüklərini və burada iqtisadi fəallığın alternativsizliyi faktını əyaniləşdirəcəkdir.

Ölkənin torpaq resurslarından istifadə vəziyyəti yaxşılaşacaqdır. Belə ki, şoran torpaqların yuyulması prosesinin əhatə dairəsi tədricən genişlənəcək, müasir irriqasiya sistemi qurulacaqdır. Məhdud imkanlardan səmərəli istifadə hesabına su təchizatı yaxşılaşacaq və sudan istifadə səmərəliliyi yüksəldiləcəkdir. Bu əsassız optimizm deyildir, alternativsizliyin qəbul edilməsi və bu istiqamətdə dövlətin başladığı sistemli tədbirlərin ilkin nəticələrindən bəhrələnən fikirlərdir. Aqrar sektorun integrasiya potensialı autorsinq imkanlarını genişləndirə bilər. Əlbəttə bu meyil, bilavasitə kənddə özünüməşğulluğa təsir etməyəcəkdir. Bununla belə, autorsinq kənd yerlərində əmək bazarına da təsirsiz qalmayacaqdır.

Milli aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinə təsir edən mühüm amillərdən biri kənd icmalarının formalaşma səviyyəsidir. Xüsusilə icma daxili əmək bölgüsünün kollegial əsasda həyata keçirilməsi, kənd yerlərində işaxtaranlara bacarıq və vərdiş amilləri əsasında üstünlük verilməsini təmin edə bilər. Başqa sözlə, emalaqədərki işlər, ilkin emal, resurslarla təminat xidmət, yabanı bitkilərin toplanması və qurudulması, torpaq analizi prosesində yardımçı işlər və bir sıra digər fəaliyyət sahələrində özünüməşğulluq dairəsinin arzuolunmaz dərəcədə xırdalanmasının qarşısı məhz icmadaxili koordinasiya sayəsində alın bilər.

Informasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı, orta perspektivə rəqəmsal iqtisadiyyatın kənd yerlərində inkişaf tempini yüksəldəcəyi gözlənilir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə idxalın əvəzlənməsi və ixracın təşviqi imkanlarını üzə çıxaracaqdır. Onların reallaşdırılması kənd əhalisinin işgüzar fəallığından və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün onlara göstərilən dəstəkdən asılı olacaqdır. Bu baxımdan, özünüməşğullara kömək məqsədi ilə Rusiya Federasiyasında, ölkəni əhatə edən elektron ödəniş sistemləri və xüsusilə öyrədici veb-resursların hazırlanması istiqamətində atılan addımlar diqqətə layiqdir. Belə ki, ölkənin “ən böyük maliyyə qurumu, özünüməşğullara kömək etmək üçün bir sıra vasitələr hazırlamışdır. Əsasən, bunlar özünüməşğullara, Sberbank Online vasitəsilə bütün ölkə miqyasında əməliyyatlar aparmağa kömək edən onlayn xidmətlərdir. Xüsusilə, çek vermə üçün avtomatik prosedur, pulsuz onlayn təqvim və s. Bundan əlavə, veb-resurslarda özünüməşğulların öyrədilməsi üçün ayrıca bir bölmə hazırlanmışdır” (5). Haqqında danışılan yanaşmalar ilkin addımlar olsa da, zənnimizcə perspektivli sayılmalıdır.

Qazaxstanda 2017-ci ildə qəbul edilmiş “Rəqəmsal Qazaxstan” Dövlət Proqramında özünüməşğulluğun “müştərək istehlak iqtisadiyyatı” ilə əlaqəli inkişafı, o cümlədən rəqəmsal mühitdə onların iqtisadi fəallığının dəstəklənməsi imkanlarının reallaşdırılması nəzərdə tutulur (6). Göründüyü kimi, burada daha irəli gedərək fərdi xərcləri azaltmağa yönəlmiş yeni çağırışlara vahid rakursda yanaşma variantına üstünlük verilmişdir.

Qabaqcıl xarici təcrübədə ölkələr özünüməşğulluğun inkişafı və dəstəklənməsi üzrə milli proqramları öz sosial-iqtisadi şəraitləri daxilində daim təkmilləşdirirlər (7, s.179-181). Həmin proqramların tərtibi və icrası sürətlə dəyişən iqtisadi və institusional mühitin tələblərini nəzərə almalıdır. Digər postsovet məkanı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafının perspektiv parametrlərinin müəyyən edilməsi, xüsusilə etibarlı proqnozların hazırlanması prosesində qarşıya ciddi çətinliklər çıxır. İlk növbədə, onu qeyd edək ki, proqnozlaşdırma üçün zəruri olan verilənlər bazası yox dərəcəsindədir. Digər problem qismində kənd yerlərində qeyri-formal məşğulluğun leqallaşdırılması proseslərindəki nəzərəcarpacaq ləngimələr qeyd edilə bilər. Bununla belə, ölkəmizdə özünüməşğulluğun inkişafının bəzi perspektiv meyillərini aşkar etmək və yüksək ehtimalla onların davamlı olacağını güman etmək olar.

Birinci meyil, zənnimizcə, kənd yerlərində özünüməşğulluğun bilavasitə dövlətin himayəsindən asılı olmasıdır. 2017-2020-ci illərin ilkin statistikasını bunu söyləməyə əsas verir. Təqdim olunan işin ikinci fəslinin birinci paragrafında göstərildiyi kimi aqrar sektorda özünüməşğulluğa 2016-2017-ci illərdə cəmi 1281 nəfər cəlb olunmuşdursa, 2018-ci il bu rəqəm 7267 nəfər, 2019-cu ildə isə 10352 nəfər təşkil etmişdir. Əldə edilən nəticələr, bilavasitə özünüməşğulluq proqramının icrasının nəticələridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ölkənin həssas əhali qruplarının, o cümlədən onların kənd yerlərində özünüməşğulluğuna bankların kömək etməsini nəzərdə tutan sosial məsuliyyətin bölüşdürülməsi barədə humanist təşəbbüsü, artıq öz ilkin müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Haqqında danışılan bu mühüm təşəbbüsün reallaşdırılması məqsədi ilə görülməli tədbirlər sırasında aşağıdakı tədbir xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. “Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı və ABA arasında əməkdaşlığa dair imzalanan memorandumun icrası istiqamətində fəal iş aparılır. İndiyə qədər proqramın icrasına 21 yerli bank qoşulub. Bu günə qədər banklar 300-ə yaxın şəxs seçərək onlardan 102 -nə sahibkarlıqla məşğul olmaq üçün avadanlıq verib” (8). Burada bir məqamı da qeyd etməliyik. İnsanların birbaşa dövlət yardımı olmadan (dövlətdən müvafiq aktivlər almadan) qeyri-formal məşğulluğu leqallaşdırmasının kütləvililiyini gözləmək çətinidir. Yüksək ehtimalla demək olar ki, aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri həlledici dərəcədə özünüməşğulluq proqramının yerinə yetirilməsi nəticələri ilə şərtlənəcəkdir. Milli aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri nəzərdən keçirilərkən bu məqam diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

NƏTİCƏ

İnkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrin, habelə postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsinin təhlili və müqayisəli qiymətləndirilməsi özünüməşğulluğa çoxsaylı və müxtəlif xarakterli amillərin təsiri nəzərə alınmaqla münasibət bildirməyə imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili bunu deməyə əsas verir ki, özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə proqramların icrası mühüm müsbət nəticələr verir. Məhz özünüməşğulluğun inkişafının dəstəklənməsi məşğulluq siyasətinin prioriteti hesab edildikdə, həmin proqramların icrası sayəsində özünüməşğulluğun məqbul gəlirlilik səviyyəsini dəstəkləmək, fiziki imkanları məhdud olan insanları daha fəal cəlb etmək mümkün olur. Bu zaman özünüməşğulluğun inkişafının dəstəklənməsi proqramları üzrə yardım almaq hüququ olan əhali qruplarının seçilməsi məsələsi, hər bir ölkədə xüsusi olaraq həll edilməlidir. Digər mühüm məsələ, sosial müdafiə proqramlarının özünüməşğul subyektləri əhatə etməsinin təmin olunmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Self-Employed Persons Program. <http://www.russiantoronto.com/immigration/imminfo-sempl.asp>.
2. The "Salary & Conditions" (2017). www.prospects.ac.uk/links/Occupations
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası.

4. New Enterprise Allowance. Briefing paper. Number 05878, 9 June 2017. 11 p.
5. Эксперимент для самозанятых: современность и перспективы//[https:// xn90aifddrld7a.xn--p1ai/novosti/ news](https://xn90aifddrld7a.xn--p1ai/novosti/news)
6. Государственная Программа "Цифровой Казахстан". Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827.
7. "The Partial Renaissance of the Self-Employed", OECD Employment Outlook, Chapter 5, OECD (2000), Paris, Table 5.15. pp.179-181.
8. Azərbaycanca özünüməşğulluq layihəsinə - 21 Bank qoşulub [https://fed.az/ az/bank/ 82814](https://fed.az/az/bank/82814). 22.06.2020.

А.А.Гулиев

докторант, Азербайджанский Технический Университет

Перспективы развития самозанятости в аграрном секторе

Резюме

Определение перспектив развития самозанятости в сельскохозяйственном секторе предполагает характеристику множества различных факторов. В представленной статье рассматриваются вопросы оценки возможностей самозанятости с точки зрения поддержки положительных тенденций в структуре занятости и уровень занятости сельской местности. Исследовано влияние приоритетов государственной политики занятости на перспективные параметры развития самозанятости в аграрном секторе. Изучены место и роль мер стимулирования самозанятости в системе экономического регулирования. Прослежены процессы, происходящие в характеристиках самозанятости в сельской местности в контексте применения цифровых технологий. Был сделан вывод, что реализация преимуществ цифровой среды, скорее всего, положительно повлияет на эффективность самозанятости в аграрном секторе. Высказано отношение к перспективам развития самозанятости в аграрном секторе в случае реализации потенциальных возможностей и реализации запланированных мероприятий.

Ключевые слова: самозанятость, аграрный сектор, сельская местность, занятость, возможности, перспективы, инновации, цифровые технологии.

A.A.Guliyev

doctoral student, Azerbaijan Technical University

Prospects for the development of self-employment in the agricultural sector

Abstract

Determining the prospects for the development of self-employment in the agricultural sector involves the characterization of many different factors. The presented article examines the issues of assessing self-employment opportunities from the point of view of supporting positive trends in the structure of employment and the level of employment in rural areas. The influence of the priorities of the state employment policy on the promising parameters of the development of self-employment in the agricultural sector has been investigated. The place and role of measures to stimulate self-employment in the system of economic regulation have been studied. The processes occurring in the characteristics of self-employment in rural areas in the context of the use of digital technologies are traced. It was concluded that realizing the benefits of the digital environment is likely to have a positive effect on the efficiency of self-employment in the agricultural sector. The attitude to the prospects for the development of self-employment in the agricultural sector is expressed in the event of the realization of potential opportunities and the implementation of planned activities.

Key words: self-employment, agricultural sector, countryside, employment, opportunities, prospects, innovation, digital technologies.

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.02.2022

The article was received by editorial board on 13.02.2022

Статья принята к печати 13.02.2022

ÖLKƏNİN TURİZM POTENSIALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASI (NƏZƏRİ YANAŞMA)

Xülasə

Məqalə ölkənin turizm potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasına həsr olunub. Məqalədə ölkənin və ya ərazinin turizm potensialının qiymətləndirilməsinə dair müxtəlif elmi yanaşmalar araşdırılmış və ölkənin turizm potensialının kompleks qiymətləndirilməsi üçün təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: turizm potensialı, turizm ehtiyatları, turizm resursları, turizm infrastruktur, rekreasiya potensialı.

GİRİŞ

Müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini, ölkə iqtisadiyyatının neft sənayesindən asılılığının azaldılmasını təmin etməyi hədəfləyən Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində həm ölkə iqtisadiyyatının, həm də onun ayrı-ayrı sahələrinin davamlı inkişafı onların malik olduqları potensialdan və ondan səmərəli istifadə olunma səviyyəsindən aslıdır. Təbii ki, ölkədə turizm sahəsinin həm cari, həm də perspektiv inkişafı ölkənin turizm potensialından və ondan istifadə səviyyəsində bilavasitə aslıdır. Bu baxımdan da, müasir şəraitdə ölkənin turizm potensialının hərtərəfli təhlil edilməsi və öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, ölkənin turizm potensialını dəqiqləşdirmədən ölkədə turizm sahəsini inkişaf etdirmək mümkün deyildir.

Bütün bunlar isə hər bir ölkədə turizm potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasının elmi baxımdan öyrənilməsinə zəruri edir.

Məlum olduğu kimi, ölkədə turizmin inkişafı ölkənin bu sahədəki potensialından və ondan səmərəli istifadə səviyyəsindən bilavasitə aslıdır. Təbii, tarixi, mədəni və sosial-iqtisadi turizm ehtiyatlarının mövcudluğu yüksək keyfiyyətli turizm məhsulunun formalaşması üçün əsas olmaqla yanaşı, həm də turizm regionunun beynəlxalq turizm xidmətləri bazarında təşviqi strategiyasını müəyyən edir. Buna görə də ölkədə və ya ərazidə turizm fəaliyyətini həyata keçirməzdən əvvəl mütləq turizm potensialı kompleks şəkildə qiymətləndirilməlidir. Məlum olduğu kimi, turizm potensialının tərkibi haqqında vahid fikir yoxdur. Buna görə də ölkə və ya ərazinin turizm potensialını qiymətləndirmək çox çətin və mürəkkəb bir işdir. Digər tərəfdən ərazinin turizm və rekreasiya məqsədləri üçün qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, müxtəlif turizm fəaliyyəti növləri müxtəlif resurslar və şərait tələb edir.

Ərazinin turizm potensialının ölçüsünü və effektivliyini qiymətləndirərkən aşağıdakı göstəriciləri fərqləndirmək lazımdır:

- ✓ turizm potensialının resurslarının ümumi həcmi;
- ✓ turist potensialının həcmi;
- ✓ turist potensialının reallaşdırılmasının göstəricisi.

Ərazilərin turizm potensialının resurslarının ümumi həcmi ərazinin müəyyən zaman anında

vahid ölçüdə ifadə olunan turizm resurslarının mümkün olan maksimum həcmi xarakterizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, turist potensialı dəyişən olmaqla, ərazinin malik olduğu turizm resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Turist potensialının dəyəri, mövcud turist resurslarının tam istifadəsini təmin edən şəraitdə müəyyən bir kəmiyyət və keyfiyyət üçün turizm xidmətlərinin istehsalının və satışının maksimum mümkün həcmidir.

Müvafiq ədəbiyyatlarda da ölkə və ya ərazinin turizm potensialının qiymətləndirilməsi metodikasına dair çox saylı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu gün ərazinin turizm potensialının dərk edilməsində iki əsas və bir sintetik yanaşma formalaşdırın üç əsas nöqteyi-nəzərdən təhlil etmək məqsədəuyğun görünür: təklifin qiymətləndirilməsindən irəli gələn yanaşma və tələbin qiymətləndirilməsindən irəli gələn yanaşma.

Birinci yanaşma (təklifin qiymətləndirilməsindən) turist potensialının ölçüsünün, ilk növbədə, turist cəlb edən obyektlərin (turist cəlbediciləri) sayı və keyfiyyətindən, ikincisi, ərazinin turizm infrastrukturunun inkişafdan asılı olan bir funksiya olduğu fərziyyəsindən irəli gəlir. Belə yanaşmaya, məsələn, D.Spotts, B. Boers və C. Cottrell, A. Sazykin, D. Uşakovun əsərlərində rast gəlmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən də, Rusiya təcrübəsində ərazinin turizm potensialının qiymətləndirilməsində bu yanaşma ən geniş yayılmışdır. Ehtimal olunur ki, turizm potensialı təkcə məqsəd deyil, "obyekt" əsasına malikdir, yəni turist cəlbediciləri və infrastruktur obyektlərindən ibarətdir. S.Xoll və C.Peydj bu yanaşmanın yaranmasının turizm iqtisadiyyatında iqtisadi coğrafiyanın konsepsiya və modellərindən istifadə ənənəsi ilə bağlı olduğunu fərz edirlər. S.Formikanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu yanaşmaya uyğun olaraq, məlum olur ki, muzeylərin sayının artırılması, ərazidə gəzinti və yaxud yerləşmə marşrutlarının sayı avtomatik olaraq turist axınının artımını təmin etməlidir - lakin, praktikada bunun həmişə belə olmadığını görmək asandır.

Tələb yanaşması praktiki tətbiq baxımından daha mürəkkəbdir, baxmayaraq ki, metodoloji cəhətdən daha düzgündür. Ehtimal olunur ki, turist potensialı turist axınının həcmində ifadə olunur. Eyni zamanda, bu yanaşmanın nümayəndələri arasında konsensus yoxdur: söhbət cari turist və ya mümkün/proqnozlaşdırılan turist axınından gedir. Bu yanaşmanın görkəmli nümayəndələri olan J.Krippendorf, M. Opperman, S.Jurovski və M.Olsen əmindirlər ki, turistlər ərazinin turistik cəlbediciliyini ən yaxşı mühakimə edirlər, yəni onların tələbatı ərazinin turizm potensialının dəqiq ölçüsüdür. Beləliklə, Jost Krippendorf turizm potensialını "yekun turizm məhsulu" yaratmaq imkanları və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış turizmi inkişaf etdirmək imkanı prizmasından araşdırır.

Bu gün kifayət qədər populyar olan üçüncü yanaşmanın (sintetik) nümayəndələri S.Formica, J. Rebeiro, L. Vereiro, S. Yatu və M. Bulay iddia edirlər ki, turizm potensialı tələblə sıx əlaqəlidir, lakin eyni zamanda təklif üçün əsasdır. Turizm potensialı ərazinin turistik təklifinə əsaslanır, lakin turist tələbindən asılıdır; lakin turist tələbi və təklifi bir-birinə təsir edir.

A.V.Drozdovun təklif etdiyi ərazilərin turizm potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyası müəyyən qədər fərqlidir. Turizm potensialının qiymətləndirilməsi üçün bu metodologiya xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri - milli parklar şəraitində tətbiqinə yönəlmişdir. Bununla belə, onun tətbiqində heç bir metodoloji fərq olmadığı üçün digər ərazilərə də kifayət qədər tətbiq olunur (3).

A.V.Drozdovun metodologiyası qiymətləndiriləcək turizm potensialının əsas komponentlərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu komponentləri iki əsas qrupa bölmək məqsədəuyğundur: a) təbii və mədəni landşaftlar; b) turların (proqramların, ekskursiyaların) həyata keçirilməsi üçün vasitələr və şərtlər (3).

"Təbii və mədəni landşaftlar" qrupuna aşağıdakı komponentlər daxil edilməlidir:

✓ faktiki ərazi və akvatoriya, habelə təbiət abidələri, botanika və zooloji bağlar, akvariumlar və digər ekologiya obyektləri;

✓ təbiət tarix (xüsusilə tarix) muzeyləri və s., habelə mədəni irs obyektləri;

- ✓ mədəni və tarixi dəyəri olan ərazi.
- "Turların həyata keçirilməsi üçün vasitələr və şərtlər" qrupuna aşağıdakı komponentlər daxildir:
- ✓ ekotexnoloji nəqliyyat növləri, turistlərin yerləşdirilməsi obyektləri, turist avadanlıqları;
- ✓ ixtisaslı bələdçi-ekologiya və məlumat materialları;
- ✓ ekoloji cəhətdən əlverişli ərazi, o cümlədən çirklənmə, sanitar-epidemioloji vəziyyət, təbii fəlakət riski;
- ✓ ərazinin turun məqsədləri üçün uyğunluğu (botanika, zooloji, speleoloji, fitoterapevtik və s.) və onun mövcudluğu;
- ✓ icazə verilən rekreasiya yükləri, su, enerji və digər resurslardan istifadə həcmələri, səfərlərin tarixləri.

Təbii və mədəni landşaftların komponentlərinin qiymətləndirilməsi meyarları, ilk növbədə, onların mənşəyi və tarixi, unikallığı, qorunub saxlanması, cəlbədiciyi və müxtəlif xüsusiyyətləri olmalıdır.

İkinci qrup üçün meyarlar ekotexnoloji göstəricilərdir: yanacaq (enerji) istehlakı və zərərli maddələrin emissiyası, səs-küy səviyyəsi və həm insanlara, həm də ümumilikdə landşaftların biotik komponentlərinə münasibətdə hesablanmış gigiyenik təhlükəsizlik standartları. "Turların həyata keçirilməsi şərtləri" qrupu, ilk növbədə, mövcud standartlara əsasən qiymətləndirilməlidir: ekoloji təhlükəsizlik standartları, icazə verilən turist yükləri və resurslardan istifadə standartları.

Bir çox komponentlər kəmiyyətlə ölçülə bilər. Buna görə də, yekun, ümumi qiymətləndirmə əldə etmək üçün bütün kəmiyyət qiymətləndirmələrini keyfiyyətə çevirmək məqsədəuyğundur. Keyfiyyət şkalasının adı qiymətləri "çox aşağı, aşağı, orta, yüksək, çox yüksəkdir".

E.Y.Kolbovski ərazinin turizm potensialının aşağıdakı plana uyğun qiymətləndirilməsini təklif edir (4):

1) tarixi irsin cəlbədicə obyektlərinin olması: monastırlar; kənd məbədləri; arxeoloji abidələr; tarixi döyüş yerləri; maraqlı tarixi hadisələrlə bağlı yadda qalan yerlər; kənd və kəndlərin qorunan memarlıq mərkəzləri;

2) nadir təbii obyektlərin və mədəni landşaftla əlaqəli obyektlərin olması: nəcib mülklər və kənd parkları; monastır parkları; çaylardakı köhnə dəyirmanlar və bəndlər; qədim su yolları və limanlar; köhnə xiyabanlar və fərdi ağaclar; istirahət baxımından gözəl və cəlbədicə göllər; cəlbədicə vadilər; unikal daşlar; bulaqlar, müqəddəs bulaqlar və s.;

3) əhalinin özbaşına istirahət etmək üçün seçdiyi yerlərin mövcudluğu: çayların yay çimərlikləri olan hissələri, çadır şəhərcikləri üçün yerlər; göl sahillərinin əraziləri; giləmeyvə yığılan meşələr; giləmeyvə yığmaq üçün istifadə olunan bataqlıq sahələri; istirahət və gəzinti üçün meşə parkları; kayak, rezin qayıqlar və s. üçün hazırlanmış çaylar;

4) bölgənin turizm və rekreasiya potensialının xarakterinə dair nəticə:

- a) regionda hansı elementar rekreasiya və ya turizm fəaliyyətinin növləri həyata keçirilə bilər;
- b) turizmdə artıq hansı obyektlərdən fəal istifadə olunur;
- c) vəsait mövcud olduqda turizmin hansı növlərinin (piyada, avtomobil, atçılıq, su) inkişaf perspektivləri daha yüksəkdir;

d) hansı yeni marşrutlar təklif oluna bilər;

e) ərazinin təbii, mədəni və tarixi potensialından istifadəni hansı problemlər məhdudlaşdırır.

Y.A.Xudenkix ərazilərin turizm potensialının qiymətləndirilməsi üçün mövcud metodların təhlili əsasında ərazilərin turizm potensialının bal qiymətləndirilməsi təklif olunur (6).

Turizm potensialının strukturuna əsasən, ilk növbədə, təbii, tarixi-mədəni və sosial-iqtisadi komponentlər qiymətləndirilir. Alınan nəticələrin düzəldilməsi zamanı qalan komponentlər nəzərə alınır.

Qeyd olunan elmi yanaşmalardan başqa turizm potensialını “təbii və insan resurslarının məcmusu” hesab edən materialist yanaşma da mövcuddur. Bu şərhə M. İeleniczin tədqiqatlarında rast gəlmək olar (9). Bu müəllif turist potensialının riyazi ifadəsini də təklif etmişdir:

$$TP = T_a + A_i + N_i + D_i + S_i$$

Burada, T_a cəlbedici turist obyektlərinin (atraksionlarının) cəmidir, A_i - turist cəlbediciliyi indeksidir, N_i - şəbəkənin keyfiyyət indeksidir, D_i - böyük aqlomerasiya mərkəzlərinə olan məsafə və S_i - xidmət keyfiyyəti indeksidir. Bu düstur daxili ziddiyyətlidir, çünki o, turist potensialını əsasən təbii və ya mədəni sərvətlər hesab edir, onları maddi strukturlara, yəni infrastruktura qarşı qoyur.

Bu yanaşma praktikada 1990-cı illərin sonlarından, bir sıra Avropa İttifaqı ölkələrində məkan planlaşdırılması (spatial planning) üzrə təcrübənin ümumiləşdirilməsi üzrə işlərə başlanıldığı vaxtdan tətbiq edilir. Eyni zamanda, turizm potensialının qiymətləndirilməsi ilə bağlı riyazi ifadədən də istifadə edir, həm turizm sektorunun, həm də ümumi infrastrukturun resurslarını nəzərə alır. Bu, həm də P.Kokeanın baxışına çox yaxındır ki, o, özlüyündə turizm obyektlərinin məkan paylanmasını qiymətli iqtisadi resurs hesab edir (10).

Turizmin inkişafını planlaşdırarkən təkcə ölkənin turizm və rekreasiya potensialını xarakterizə etmək deyil, həm də təbii-iqlim şəraitini, turizm infrastrukturunu, regionda əlaqəli sənaye sahələrinin inkişaf səviyyəsi, habelə ekoloji vəziyyət və bəzi digər amillərin hərtərəfli qiymətləndirilməsinin aparılması vacibdir. Bu baxımdan da turizm və rekreasiya potensialını şərtləndirən aparıcı amillər tarixi, mədəni və infrastruktur potensialı, təbii şəraitin potensialı və xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləridir. Bölgənin turizm və rekreasiya potensialının göstəricisi düsturla hesablanır:

$$P = v_1 K_0 + v_2 T_0 + v_3 N_0 + v_4 B_0$$

Burada P - turist və rekreasiya potensialı; K_0 - nisbi tarixi və mədəni potensial; T_0 - xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin nisbi potensialı; N_0 - təbii şəraitin nisbi potensialıdır; B_0 - nisbi infrastruktur potensialı; $v_1 - v_4$ - çəki amilləri.

Ərazinin turizm potensialı statik olmadığından və zaman keçdikcə dəyişə bildiyindən onun açıqlanmasında marketing alətlərindən istifadə böyük rol oynayır.

Fikirmizcə, ölkənin və ya ərazinin turizm potensialının kompleks qiymətləndirilməsi üçün aşağıda qeyd edilmiş göstəricilər haqqında bilgilərə malik olmaq vacibdir:

1) ölkə və ya ərazi haqqında ümumi məlumatlar: a) ümumi məlumat; b) coğrafi yerləşmə; c) tərkibi və fiziki-coğrafi quruluşu; d) formalaşma və inkişaf tarixi; e) iqtisadi inkişafın hazırkı səviyyəsi və ərazinin milli iqtisadi əhəmiyyəti;

2) ölkə və ya ərazinin malik olduğu təbii ehtiyatlar: a) oroqrafik şərait; b) iqlim şəraiti və bioiqlim; c) hidroloji şərait; d) flora və fauna ehtiyatları; e) turizm resursu kimi xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri; f) ərazinin landşaftı və onun hərtərəfli qiymətləndirilməsi;

3) mədəni-tarixi sərvətlər: a) tarixi-mədəni xüsusiyyətlər; b) YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş obyektlərin olması; c) maddi irs; d) tarix və mədəniyyət abidələri; e) mənəvi irs və ənənəvi mədəniyyət; f) mədəni landşaftlar;

4) sosial-iqtisadi resurslar və infrastruktur təminatı: a) nəqliyyat ərzaq infrastrukturunu; b) istirahət və əyləncə infrastrukturunu; c) qida infrastrukturunu; d) istirahət və əyləncə infrastrukturunu; e) turizm infrastrukturunun digər sahələri; f) ərazinin əmək ehtiyatları; g) turizmin maliyyə və maddi ehtiyatları; h) idarəetmə resursları; i) informasiya resursları; j) digər sosial-iqtisadi resurslar;

5) ərazinin turizm və rekreasiyanın inkişafı üçün əlçatanlığı: a) nəqliyyat; b) məkan; c) müvəqqəti; d) siyasi; e) sosial-iqtisadi; f) maliyyə; g) məlumat; h) formal; i) infrastruktur

6) turizmin və rekreasiyanın inkişafı üçün məkan ərazisi: a) turizmin təşkili formaları; b) turizmin ərazi təşkilinin əsas amilləri və qanunauyğunluqları; c) ərazi turizm sistemləri; d) ərazinin turistik rayonlaşdırılması; e) regionun turizm mərkəzləri, onların profili və spesifikasiyi; f) turizm obyektləri və kompleksləri; g) turizm marşrutları;

7) turizmin inkişafı üçün ərazidən istifadə ənənələri: a) ərazinin turizm inkişafı dövrü; b) ərazinin turizm inkişaf dərəcəsi; c) ərazinin turistik istifadəsinin müasir formaları; d) turizmin ənənəvi istiqamətləri; e) turizmin inkişafının unikal istiqamətləri;

8) turizmin cari vəziyyəti: a) xaricə gedən turist; b) gəlmə turist; c) daxili turist; d) regionda turizmin inkişafı problemləri və perspektivləri; e) turizmin idarə edilməsinin strukturu; f) turizmin inkişafı üzrə mövcud layihə və proqramlar;

9) turizmin inkişafı amilləri: a) ekoloji; b) təbii; c) sosial-mədəni; d) iqtisadi; e) hüquqi; f) siyasi; g) infrastruktur.

Ölkənin və ya bölgənin strateji turizm və rekreasiya potensialının qiymətləndirilməsinə mövcud yanaşmaları, o cümlədən keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirməsini nəzərə alaraq qeyd edirik ki, bu məqsədlə ən çox populyar SWOT-analiz metodundan istifadə olunur ki, bu da əlavə resurslar cəlb etmədən və lazımı analitik məlumatı axtarmadan daxili mühitin zəif tərəflərini, xarici mühitin təhdid və imkanlarını, güclü tərəfləri keyfiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verir. Bölgənin turizm və rekreasiya sahəsinin strateji və bazar potensialının belə qiymətləndirilməsi əlverişsiz ekoloji amillərə qarşı mübarizə üçün inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması nöqtəyi-nəzərindən həyata keçirilir, lakin müəyyən “gizli” imkanlar və amillər nəzərdən qaçırılır. Buna görə də, ölkənin turizm və rekreasiya sahəsinin inkişafı üçün strateji potensialı qiymətləndirərkən SWOT-analiz metodlarından istifadə “daxili” potensialdan istifadənin səmərəliliyinin artırılması, əlverişsiz amillər və əlverişli ekoloji amillərə uyğunlaşma baxımından xarici potensiala qarşı mübarizə üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanması məqsədəuyğundur. Lakin bu, struktur elementlərinin xüsusiyyətlərini və onun kəmiyyət qiymətlərinin dinamikasını nəzərə almaqla, tamliq baxımından kifayət deyil.

Təcrübədə turizm və rekreasiya obyektlərinin potensial imkanlarının və məhsuldarlığının qiymətləndirilməsinə, bu obyektlərin keyfiyyətinin ekspert qiymətləndirilməsinə və faktiki vəziyyəti qiymətləndirən kəmiyyət nəticə göstəricilərinə əsaslanan turizm və rekreasiya potensialının hərtərəfli qiymətləndirilməsi üsulları geniş yayılmışdır.

NƏTİCƏ

Fikrimizcə, regionun strateji turizm və rekreasiya potensialının əsas elementlərinin qiymətləndirilməsi sisteminə aşağıdakıların qiymətləndirilməsi daxil edilməlidir:

- resursların rəqabət üstünlüklərini təmin edən ilkin müəyyən edilmiş amillərə görə əsas (təbii) turist və rekreasiya potensialı (iqtisadi və coğrafi mövqeyi, təbii potensialı, mədəni və tarixi potensialı);

- iqtisadi inkişaf prosesində süni şəkildə formalaşan və ikinci dərəcəli (texnoloji, maliyyə, innovativ) rəqabət üstünlüklərini təmin edən dinamik sosial-iqtisadi potensial. Bu rəqabət üstünlükləri iqtisadi inkişaf və qəbul edilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində yaranır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Афанасьев О.Е. Методика оценки туристско-рекреационных ресурсов зависимых стран и территорий мира. (2016). // Сервис plus, – № 2. – с. 54–63. – doi: 10.12737/194.
2. Воронин А.Г. Искусство управления населенной территорией. (2014). – М.: Финансы и статистика.
3. Дроздов А.В. Туристские ресурсы и туристский продукт национальных парков России. (2000). – М.: ЭкоЦентр «Заповедники».
4. Колбовский Е. Ю. Экологический туризм и экология туризма: Учебное пособие для студентов вузов. (2006). – М.: Академия.
5. Лысенко Н.Н., Сафонова К.И. Туристский комплекс Сахалинской области: исторический аспект стратегического анализа. (2010). – Южно-Сахалинск: СахГУ, – 128 с.
6. Худеньких Ю.А. Подходы к оценке туристского потенциала территории на примере

районов Пермского края. (2006). // География, – № 2. – с. 217–230.

7. Шарыгин М.Д. Природно-ресурсный потенциал и его оценка. (1995). // Эко, – с. 108–118.

8. Туристический потенциал Архангельской области: геоинформационная оценка. (2017). Dslib.net. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.dslib.net/geo-ekologia/turisticheskij-potencial-arhangelskoj-oblasti-geoinformacionnaja-ocenka.html>.

9. Ielenicz, M., Comănescu L., Romania, Tourism Potential, Ed.Universitară, Bucharest, (2006).

10. Cocean P., Geography of tourism. (1996). Carro, Bucuresti.

Ш.И.Наджафов

магистрант, Бакинский Евразийский Университет

Методология оценки туристического потенциала страны (теоретический подход)

Резюме

Статья посвящена методологии оценки туристического потенциала страны. В статье исследуются различные научные подходы к оценке туристического потенциала страны или территории и даются рекомендации и предложения по комплексной оценке туристического потенциала страны.

Ключевые слова: туристический потенциал, туристические ресурсы, туристические резервы, туристическая инфраструктура, рекреационный потенциал.

Sh.I.Najafov

master student, Baku Eurasian University

Methodology of assessing the tourism potential of the country (theoretical approach)

Abstract

The article is devoted to the methodology for assessing the country's tourism potential. The article examines various scientific approaches to assessing the tourism potential of a country or area and gives recommendations and proposals for a comprehensive assessment of the country's tourism potential.

Key words: tourism potential, tourism resources, tourism reserves, tourism infrastructure, recreational potential.

İ.Ə.Əskərov
doktorant, Milli Aviasiya Akademiyası
İbrahim.Askerov@kapitalbank.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 03.12.2021

The article was received by editorial board on 03.12.2021

Статья принята к печати 03.12.2021

BANK MƏHSULU KİMİ FAKTORİNG XİDMƏTLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI FORMALARI

Xülasə

Məqalədə kommersiya Banklarının faktoring xidmətləri üzrə fəaliyyət istiqamətləri, faktoring xidmətlərinin reallaşdırılması mexanizmləri, bu sahədə qarşıya çıxan problemlər və həll yolları tədqiq edilmişdir. Azərbaycan bankçılığında az tətbiq olunan və nisbətən yeni xidmət növü hesab olunan faktoring xidmətlərinin formaları, xidmətin göstərilməsi üçün zəruri tələblər, təhlil və sənədləşmə işlərinin təşkili məqalədə öz əksini tapmışdır. Müəllif olaraq hesab edirəm ki, faktoring xidmətləri göstərmək niyyətində olan kommersiya bankları və müstəqil şirkətlər bu məqalədən prosedur qaydalarını formalaşdırmaq üçün istifadə edə bilər.

Açar sözlər: faktoring, satışın maliyyələşdirilməsi, təchizat öncəsi maliyyələşmə, qaimə hesab faktura, alış sifariş sənədi, tələbin güzəşti.

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi Faktoring xidmətləri həm Banklar tərəfindən, həm də müstəqil Faktoring Şirkətləri tərəfindən reallaşdırıla bilər. Azərbaycanda Faktoring xidmətləri göstərən Banklardan “Kapital Bank” ASC və “Paşa Bank” ASC, müstəqil Faktoring Şirkətlərindən isə “Ferrum Capital” MMC Faktoring məhsullarının qazandığı əlavə gəlir hesabına portfəllərinin həcmi artırmağa nail olmuşlar. Faktoring məhsulları ticarət əməliyyatlarının aparılması zamanı ödəniş və məzənnə risklərinin azalmasında, istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsində, dövrü və vəsaitlərinin artırılmasında Sahibkarlar üçün yeni imkanlar yaradır. Həmçinin Banklar üçün də Faktoring məhsullarının ənənəvi kredit məhsullarından aşağı risk səviyyəsi ilə fərqlənməsi, öhdəliyin təminat şərtlərinin əlverişli olması bu məhsulları daha cəlbedici edir. Lakin Azərbaycanda bu istiqamət üzrə ixtisaslı kadrların az olması və Sahibkarların bu məhsullar üzrə kifayət qədər biliyə sahib olmaması digər ölkələrə nisbətən Azərbaycanda Faktoring xidmətlərinin inkişafına mane olur. İqtisadi ədəbiyyatlarda faktoringin malgöndərənin faktoringi, malalanın faktoringi, ixrac faktoringi, idxal faktoringi, sakit faktoring, konvensiya faktoringi, konfidensial faktoring və s. kimi də təsnifləşdirilir. [1]

Əsas hissə

Faktoring məhsullarının aşağıdakı formalarını fərqləndirmək olar:

1. Satışın Maliyyələşdirilməsi Limiti (SML) – Satıcının (Bankın Müştəri) Alıcıya (Borclu tərəf) qarşı olan pul tələbinin Faktora (Bank) güzəşt etməsi müqabilində təqdim edilən qaimə hesab fakturalar (invoyslar) əsasında maliyyələşmə (invoice discounting). [2] İlk növbədə bazar iştirakçıları (Alıcı və Satıcı) arasında münasibətlərin necə tənzimləndiyinə diqqət yetirək. Satıcı və Alıcı arasında Alq-Satqı Müqaviləsi bağlanılır və bu müqavilə əsasında satılan mallar üzrə Satıcı tərəfindən qaimə hesab fakturalar tərtib edilərək Alıcıya göndərilir. Tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Alıcı malların dəyərini müəyyən müddətdən sonra ödəməyi öhdəliyinə götürür. (Məsələn: 60 gün, 90 gün və s.). Satıcı isə təsərrüfat fəaliyyətinin fəisələsizliyini təmin etmək, dövrü və vəsaitlərini

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment *Construction economics and management*

artırmaq üçün nəgd pula ehtiyac hiss edir. Bu səbəbdən zəruri sənədləri (Hüquqi sənədlər, Sahibkarın maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatlar və bəyannamə, tərəflər arasında olan müqavilə, qaimə-hesab fakturalar və s.) toplayaraq Banka müraciət edir. Bank sənədləri yoxladıqdan, təhlil prosesini apardıqdan, müqavilələr tərtib edərək qarşı tərəfə imzaladırdıqdan sonra qısa müddət ərzində Alıcının ödəməli olduğu dəyərin 90 % - nə qədərini (Bankın Səlahiyyətli Qərarvermə Orqanı təyin edir) Satıcıya ödəyir və müəyyən müddətdən sonra Alıcı Satıcıya ödəməli olduğu vəsaiti tam şəkildə Satıcının həmin Bankdakı hesabına köçürür. Bank da öz növbəsində köçürülən vəsaitin 90 % hissəsini və cari tarixədək hesablanan faizləri öz xeyrinə silir. Beləliklə, Satıcı satdığı malların dəyərini əldə etmək üçün uzun müddət gözləməli olmur və prosesi davam etdirmək imkanına sahib olur. Qeyd edək ki, qaimələr Satıcı şirkət tərəfindən İnternet Vergi İdarəsində elektron formada tərtib edilir və Alıcıya göndərilir. Alıcı isə 5 gün ərzində göndərilmiş qaiməyə münasibət bildirir – təsdiqləyir, düzəlişə qaytarır, imtina edir və s. Qeyd edilən müddət ərzində Alıcı qaiməyə münasibət bildirmədikdə qaimə avtomatik qaydada sistem tərəfindən təsdiqlənir. Qaimənin tərtib edilmə tarixinin üzərindən 5 iş günü keçmədiyi təqdirdə maliyyələşmə zərurəti yarandıqda təhvil-təslim aktı əsasında maliyyələşmə edilə bilər, lakin qaimə Alıcı tərəfindən və ya sistem tərəfindən təsdiqləndikdən sonra maliyyələşmənin edilməsi tövsiyyə edilir. Həmçinin qaimə sistem tərəfindən avtomatik qaydada təsdiqləndikdən sonra növbətin ayın 20-sinə qədər Alıcı tərəfindən imtina edilə bilər. Satıcı bu imtina tələbini təsdiqləsə qaimə qüvvədən düşmüş hesab edilir, əks halda qüvvədə qalır. Bank tərəfindən satışın maliyyələşdirilməsi limitindən istifadə verilərkən qaimələrin statusuna və qaimə üzrə vəsaitin Satıcının hesabına daxil olub-olmamasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün bir sıra alternativ həll yolları mövcuddur. Məsələn, Müştəri ƏDV ödəyicisidirsə ƏDV sub uçot hesabından çıxarış (Depozit hesabından çıxarış) vasitəsilə həmin qaimə üzrə ƏDV məbləğinin Alıcı tərəfindən Müştərinin hesabına köçürülüb köçürülmədiyini müəyyənləşdirmək olar. [3] İnvoysun maliyyələşməsi limitinin faiz dərəcəsi və təminatlılıq tələbi ənənəvi kredit məhsullarından daha aşağı olduğundan daha əlverişli məhsul növü hesab edilir. Satışın maliyyələşməsi limitindən istifadə verilərkən hər bir istifadə üzrə razılaşma (müqavilə) tərtib edilə və həmin razılaşmada Banka təqdim edilmiş hər bir qaimənin uçotuna görə müvafiq kredit Komitəsinin qərarı əsasında komissiya tətbiq edilə bilər. Alıcı və Satıcı arasında bağlanmış müqavilədə ödəniş üsulunun köçürmə yolu ilə olması və rekvizitlərdə faktoring limitini ayıran Bankın rekvizitlərinin qeyd edilməsi mütləqdir. Əks halda, Alıcıya vəsaitin Satıcının Satışın Maliyyələşdirilməsi limiti götürdüyü Bankda açdığı hesaba köçürüləcəyinə dair Bildiriş imzaladılır.

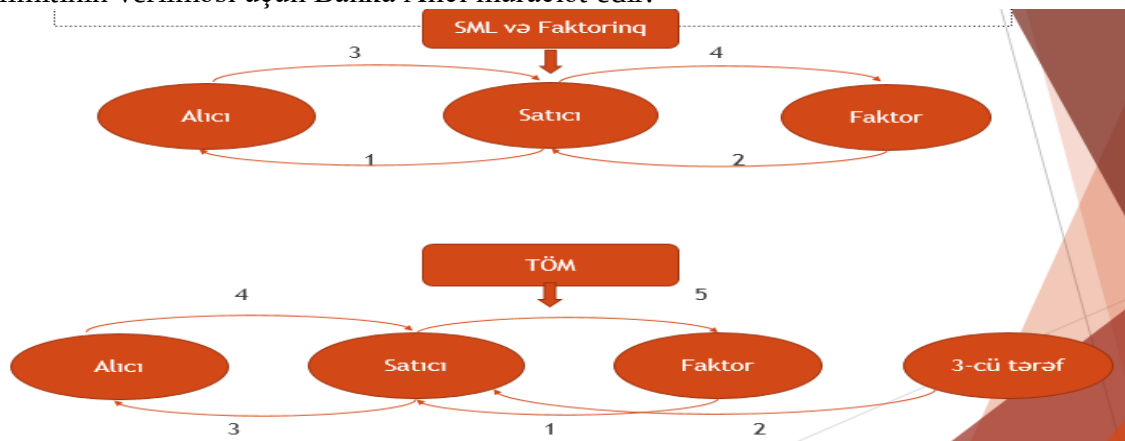
2. Təchizat Öncəsi Maliyyələşmə (TÖM) - Faktoringin bu formasında Satıcının Alıcıya mal satması və xidmət göstərməsi üçün hər hansı üçüncü tərəfdən istehsal vasitələri, xammal, yarımfarikat və s.-in alışı maliyyələşdirilir. Satıcı bu mallar əsasında Alıcısı qarşısında olan öhdəliklərini yerinə yetirir. Həmçinin mallar ölkə xaricindən alınarsa, malların ölkəyə idxalı zamanı gömrük rüsumları da Bank tərəfindən maliyyələşdirilə bilər. Faktoringin bu formasında maliyyələşmə adətən Alıcı və Satıcı arasında bağlanmış Təchizat müqaviləsinin 80 %-i həcmində təyin olunur. Maliyyələşmə Alıcı və Satıcı arasında bağlanmış müqavilə əsasında və ya Alış Sifarişi Sənədi (Purchase Order) əsasında aparıla bilər (Müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş avans ödənişi və digər tutulmalar çıxılmaq şərti ilə). Təchizat öncəsi maliyyələşmə limitindən verilən istifadələr Banka təqdim edilmiş invoys, qaimə məbləğinin, həmçinin deklarasiyanın 100 % - i həcmində müəyyən edilə bilər. Satıcı 3-cü tərəfdən aldığı mallar hesabına Alıcısı qarşısında götürdüyü öhdəlikləri icra edir, Alıcı da öz növbəsində görülən işlərin və ya aldığı malların dəyərini Satıcın Bank hesabına köçürür. Bank isə köçürülən vəsaiti tam məbləğdə öhdəlik üzrə silir. Təchizat öncəsi maliyyələşmədə Satıcı şirkətin işçilərinin əmək haqqı xərcləri də Bank tərəfindən maliyyələşdirilə bilər. Faktoringin bu forması üzrə də Müqavilədə ödəniş şərtinin köçürmə yolu ilə olması və rekvizitlərin həmin Bankın rekvizitləri olması zəruridir. Əks halda Alıcıya bildiriş imzaladılır. Təchizat Öncəsi maliyyələşmə limitindən

verilən istifadələr üzrə tərtib edilən razılaşmalarda invoyslar, qaimə və deklarasiyaların qeydiyyatı bir çox hallarda aparılmadığına görə əlavə komissiya da tətbiq edilməyə bilər.

3. Faktoring limiti (FL) – Satışın Maliyyələşdirilməsi limiti ilə demək olar ki, eynidir. Əlavə olaraq Faktoring limitində istənilən halda (Müqavilədə faktoring xidməti göstərən Bankın rekvizitləri qeyd edilsə belə) Alıcıya bildiriş imzalatdırılır. Bildirişin mətninə vəsaitin Alıcı tərəfindən Satıcının Faktoring limiti götürdüyü Bankdakı hesabına köçürməli olduğu ilə bağlı qeyd əlavə edilir. Həmçinin faktoring limitindən istifadə zamanı qaimələrin uçotuna (qeydiyyatına) görə xidmət haqqı tətbiq edilmir.

Həmçinin faktoring məhsulları reqress hüquqi ilə və reqress hüququ olmadan verilə bilər. Reqress hüququ ilə verilən faktoringdə Alıcı (borclu) öz öhdəliyini yerinə yetirə bilmədikdə və ya bundan imtina etdikdə Faktor ödəniş tələbini Satıcıya (Müştəri) yönləndirmək hüququna malikdir. Reqress hüququ olmadan verilən faktoringdə isə Faktor ödəniş tələbini yalnız Alıcıya yönəldə bilər. [4]

Əks faktoringdə (Revers Faktoring) isə Faktorun müştərisi rolunda Alıcı çıxış edir. Faktoring limitinin verilməsi üçün Banka Alıcı müraciət edir.

Beləliklə, Faktoring xidmətinin göstərilməsi üzrə əsas meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Təchizatçı və Alıcı arasında malların verilməsi, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi üzrə rəsmi müqavilə və ya Alış sifariş (Təchizat müqaviləsi və ya təchizat üzrə alış sifariş) mövcud olmalıdır. Təchizatçı tərəfindən malların verilməsi, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi real olmalıdır və təsdiq edici sənədlər (elektron qaimə-faktura və ya Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış təhvil-təslim Aktı, yaxud Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış xidmətlərin göstərilməsi haqqında akt və s.) əsasında həyata keçirilməlidir. Təchizatçı və Alıcı arasında tələblərin güzəştini qadağan edən, istisna edən və ya məhdudlaşdıran hər hansı bir razılaşma olmamalıdır.

2) Təchizatçı və Alıcı arasında qarşılıqlı malların satışı və ya xidmətlərin göstərilməsi barədə hər hansı bir razılaşma olmamalıdır.

3) Təchizat müqaviləsində malların verilməsi, işlərin görülməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi müqabilində ödənişin möhlətli şəkildə aparılması nəzərdə tutulmalıdır. Ödəniş üzrə verilmiş möhlətin müddəti 120 (bir yüz iyirmi) gündən çox olmamalıdır.

4) Təchizatçı və Alıcının biznes fəaliyyəti qanunvericilikdə qadağan olunmayan qanuni fəaliyyət növlərinə aid olmalıdır.

5) Faktoring məhsulu üzrə müqavilə Bankın pul vəsaitləri vermək vədini ifadə etmir. Bank tərəfindən Faktoring limiti çərçivəsində hər Təchizat müqaviləsi üzrə sifariş ayrıca baxılır və qərar

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

2022-ci il. № 1 (18) - səh. 248-255

İ.Ə.Əskərov

Construction economics and management

2022, № 1 (18), pp. 248-255

I.A.Askerov

verilir. Müsbət qərar olduğu təqdirdə Bank ilə Müştəri arasında Faktoring limiti razılaşması bağlanılır.

6) Təchizatçı Faktorun yazılı razılığı olmadan Təchizat müqaviləsinin şərtlərinə əlavə və dəyişikliklər edə bilməz.

7) Faktoring məhsulu müqaviləsində (və ya Faktoring limiti razılaşmasında) Faktor tərəfindən, Müştəri ilə Borclu arasında güzəşt edilmiş pul tələbinə aid olan bütün yazışmaları bildiriş və digər sənədləri Müştəridən tələb etmək hüququ qeyd olunmalıdır.

8) Faktoring məhsulu müqaviləsində Müştəri tərəfindən Faktora güzəşt edilmiş pul tələbinin digər üçüncü şəxslərin xeyrinə güzəşt edilməsi qadağan olunmalıdır.

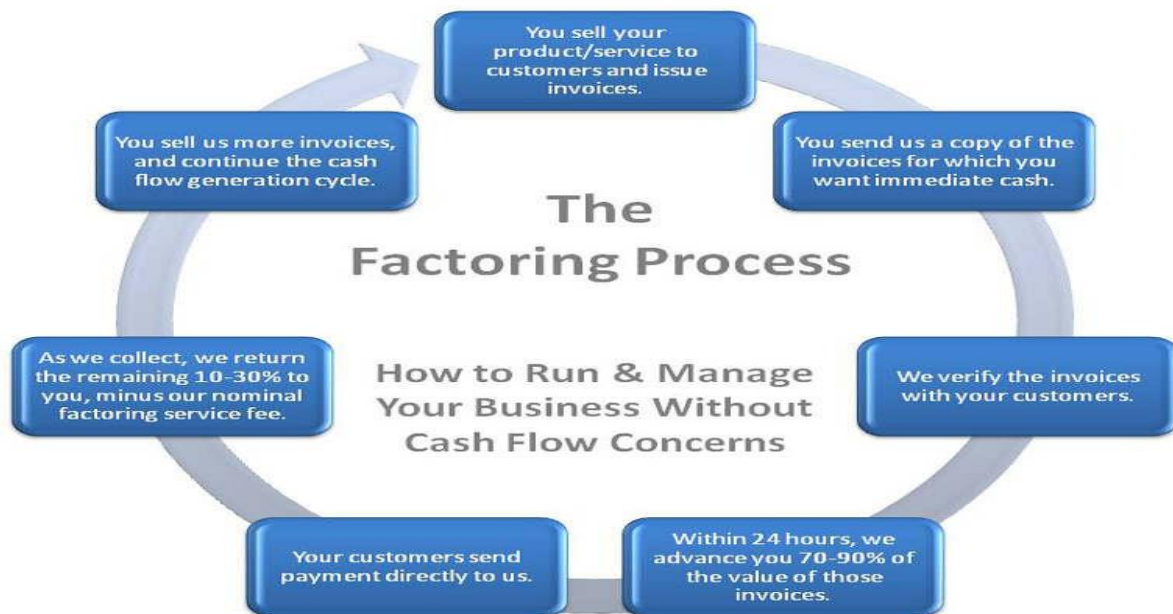
9) Faktoring məhsulu müqaviləsində Müştəri tərəfindən Təchizat müqaviləsi şərtlərinin pozulması və ya lazıminca icra edilməməsi hallarında, Faktora dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ qeyd olunmalıdır. Faktor tərəfindən maliyyələşdirilmiş invoys üzrə Alıcıya çatdırılmış mallar, Alıcı tərəfindən geri qaytarıldığı halda, Təchizatçı qaytarılmış mallar üzrə yaranmış borcu Faktora ödəməlidir. Bu barədə Faktoring məhsulu müqaviləsində (və ya Faktoring limiti razılaşmasında) müvafiq hüquq və vəzifələr qeyd olunmalıdır.

10) Əgər qanunvericilikdə və ya Təchizat müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, Müştərinin tələb hüququ Faktora keçdiyi məqamda mövcud olmuş həcmdə və şərtlərlə keçir. Xüsusilə, öhdəliyin icrasını təmin edən hüquqlar, habelə tələbə bağlı olan digər cərimələrə hüquq Faktora keçir. Tələb güzəşt edildikdə Faktora girov və ipoteka hüququ, habelə Müştəriyə verilmiş zəminlik üzrə hüquqlar da keçir.

11) Güzəşt edilmiş pul tələbi üzrə gecikdirilmiş ödənişlərə görə Bank tərəfindən Alıcıdan yalnız Təchizat müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulan cərimənin ödənilməsi tələb oluna bilər. Təchizat müqaviləsində Cərimə nəzərdə tutulmadığı halda, yaxud nəzərdə tutulan Cərimə Bank üçün qənaətbəxş olmadıqda, Bank rəqres hüququnu tətbiq edərkən Alıcının gecikdirilmiş ödənişləri üzrə Məhsul şərtlərinə əsasən cərimə faizi təyin edə bilər.

12) Borcluya Pul tələbinin güzəşti barəsində rəsmi yazılı Bildiriş göndərməlidir. Bildirişdə, güzəşt edilən tələb və tələblər üzrə ödənişin qəbul edilməsi üçün Müştərinin Bankda açılmış cari hesabı, xeyrinə güzəşt edilən şəxs (faktor olaraq Bank), onun (faktor olaraq Bankın) hüquqi ünvanı və digər rekvizitləri göstərməlidir. [5]

13) Bildirişin Borcluya göndərilməsi (faktoring icraçısı) seçimindən asılı olaraq, birbaşa Müştəri tərəfindən və ya Müştərinin vəkaləti ilə Bank tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Note: Timing of actual advance depends on the timing of your customers' response to verify invoices.

Maliyyələşdirmə məbləğinin verilməsi və komissiyalar isə aşağıdakı şəkildə tənzimləne bilər:

- Faktor tərəfindən, Məhsul şərtlərindən asılı olaraq, Faktoring xidməti üzrə Təchizatçıdan Faktoring limitinin ayrılmasına, Maliyyələşdirmə məbləğinin verilməsinə görə komissiya tutula bilər.

- Faktoring xidməti üçün nəzərdə tutulan komissiyalar Məhsul şərtlərinə əsasən və ya Bankın müvafiq Kredit Komitəsi tərəfindən hər bir Təchizatçı üçün fərdi qaydada təyin oluna bilər.

- Faktoring xidməti üzrə təyin olunmuş komissiyalar aşağıda qeyd olunan qaydada tutulur:

- ✓ Məhsul şərtlərində ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, Faktoring limitinin ayrılmasına görə komissiya qabaqcadan və akseptsiz qaydada Müştərinin hesabından və ya ilk maliyyələşdirilmə məbləğindən tutula bilər.

- Faktor təsdiq olunan debitor borclar (Faktor tərəfindən məqbul hesab edilən borclar) üzrə təqdim olunmuş sənədlər (elektron qaimə-faktura və ya Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış təhvil-təslim Aktı, yaxud Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış xidmətlərin göstərilməsi haqqında akt və s.) əsasında Güzəşt edilmiş pul tələbinin 100%-dək olan hissəsini maliyyələşdirə bilər. [6]

- Maliyyələşdirmə məbləği Güzəşt edilmiş pul tələbinin elə hissəsini təşkil etməlidir ki, Müştəriyə Maliyyələşdirmə məbləği üzrə təyin olunmuş bütün komissiya və faiz üzrə Maliyyələşdirmə müddətinin sonunadək hesablanacaq məbləğlər Maliyyələşdirmə məbləği ilə birgə Güzəşt edilmiş pul tələbindən yuxarı olmasın, əks halda Faktor Təchizatçı tərəfindən ödənilməli olan müvafiq komissiya və faizləri qabaqcadan Maliyyələşdirmə məbləğindən tutur.

- Maliyyələşdirmə müddəti Məhsul şərtlərinə əsasən müəyyən edilir.

- Təchizatçı tərəfindən Alıcı üzrə Güzəşt edilmiş pul tələblərinin cəmi təyin olunmuş Faktoring limitinin məbləğini aşmamalıdır.

- Faktor olaraq Bank tərəfindən Alıcı üzrə aparılan maliyyələşdirmənin cəmi Alıcı limiti məbləğini aşmamalıdır.

- Faktor Təchizatçıya yalnız məqbul hesab etdiyi debitor öhdəliklər üzrə maliyyələşdirmə həyata keçirir.

- Faktor Təchizatçıdan yalnız tam icrası rəsmi sənədlərlə (elektron qaimə-faktura və ya Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış təhvil-təslim Aktı, yaxud Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış xidmətlərin göstərilməsi haqqında akt və s.) təsdiqlənən məhsul və ya xidmət üzrə tələbləri (invoysu) qəbul edir.

Güzəşt edilmiş pul tələbi üzrə ödənişin qəbul edilməsi:

- Borcluya Bildiriş göndərildikdən və faktor olaraq Bank tərəfindən Təchizatçıya Maliyyələşdirmə məbləği verildikdən sonra, Borclu Güzəşt edilmiş pul tələbini Təchizat müqaviləsi üzrə qeyd olunan müddət ərzində ödəməlidir.

- Borclu tərəfindən müəyyən müddət ərzində ödəniş edilmədikdə Faktoringin reqress hüququ ilə verilib verilməməsindən asılı olaraq ödənişin tələbi aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

- Faktoring reqres hüququ ilə olduqda: Güzəşt edilmiş pul tələbi Borclu tərəfindən ödənilmədiyi halda, Bank həmin məbləği Müştəri tərəfindən ödənilməsini reqres qaydasında tələb edir və həmin məbləği və Məhsul şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş cərimə faizlərini Müştərinin bütün hesablarından akseptsiz qaydada silir. Müştəri yaranmış borc üzrə Banka ödəniş etmədikdə və ya Müştərinin hesablarında tələb olunan məbləğin silinməsi üçün pul olmadığı halda borcun təqibi bu Qaydaların 8-ci bəndinə əsasən həyata keçir.

- Faktoring üzrə reqres hüququ olmadıqda: Güzəşt edilmiş pul tələbi Borclu tərəfindən ödənilmədiyi halda, Bank həmin məbləğin Müştəri tərəfindən ödənilməsini tələb edə bilməz (fırıldaqçılıq və aldatma halları istisna olmaqla). Bu halda Bank Borcludan Güzəşt edilmiş pul tələbinin ödənilməsini məhkəmə qaydasında və ya qanunla müəyyən edilmiş digər formada tələb edir. Ödənişin gecikdirildiyi hər bir gün üçün Təchizat müqaviləsinin şərtləri ilə nəzərdə tutulan məbləğdə Cərimə hesablanır.

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

2022-ci il. № 1 (18) - səh. 248-255

İ.Ə.Əskərov

Construction economics and management

2022, № 1 (18), pp. 248-255

I.A.Askerov

○ Faktor Güzəşt edilmiş pul tələbi üzrə edilən ödənişdən Maliyyələşdirmə məbləğini və Təchizatçı tərəfindən Faktora ödənilməli olan bütün məbləğləri (qabaqcadan tutulmamış komissiyalar, hesablanmış faiz məbləği və cərimələr) çıxdıqdan sonra qalıq məbləği Təchizatçıya verir.

○ Güzəşt edilmiş pul tələbi üzrə ödənişin edilməsində problem yarandığı halda, müvafiq qaydada borcun restrukturizasiyası həyata keçirilə bilər, borcun qrafik (annuitet) ilə hissə-hissə ödənilməsi üçün kredit verilə bilər.

○ Müştəri ilə bağlanan Faktoring limiti razılaşmasında nəzərdə tutulduğu halda, Bank faktor olaraq hər bir Alıcı üzrə və alınmış tələb üzrə ödənişlərin uçotunu apararaq Müştəriyə aylıq və ya tələb əsasında hesabat təqdim edə bilər. Bu xidmətin göstərilməsi üçün Bank Müştəridən əlavə xidmət haqqı tələb edə bilər.

○ Alıcı Güzəşt edilmiş pul tələbi üzrə ödənişi gecikdirdiyi halda Bank ona ödənilməli olan məbləğin alınması məqsədilə Alıcını və Təchizatçıyı təqib edir.

Həmçinin Faktor tərəfindən Müştərinin fəaliyyətinə dair bir sıra tələblər də qoyula bilər ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

- Müştərinin maliyyə-təsərrüfat təcrübəsi;
- Müştəri ilə Alıcı (Borclu) arasında bağlanmış Təchizat müqaviləsi və ya Alış-sifarişi əsasında, müəyyən müddət ərzində, möhlət verilmiş müddət üzrə, ödənişi tam başa çatmış alqı-satqı əməliyyatının mövcud olması;
- Müştərinin mallarının (və ya iş/xidmətlərinin) satışı rəsmi təsdiq edici sənədlər (elektron qaimə-faktura və ya Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış təhvil-təslim Aktı, yaxud Təchizatçı və Alıcı arasında imzalanmış xidmətlərin göstərilməsi haqqında Akt və s.) əsasında aparılmalıdır; Müştəri və Alıcı (Borclu) arasında bağlanmış müqavilədə tələb hüququnun güzəştini qadağan edən, istisna edən və ya məhdudlaşdıran şərt olmamalıdır;
- Sifarişə baxılma anında Bankdakı hesabları üzrə Vergilər Nazirliyi və digər orqanlarının icra edilməmiş sərəncamların məbləği müştərinin illik dövriyyəsinə nisbəti;
- Maliyyə təhlili əsasında Təchizatçının zərərli işləməməsi, fəaliyyətinin sağlam olması müəyyən edilməlidir;
- Təchizatçı tərəfindən satılan malların Borclu tərəfindən geri qaytarılması halları yüksək olmamalıdır.

Faktoring məhsulları digər Bank məhsullarında olduğu kimi Bankın Səlahiyyətli Qərarvermə orqanının müzakirəsinə çıxarılmadan (Müvafiq Kredit Komitəsinin, İdarə Heyətinin, Müşahidə Şurasının və s.) təhlil prosesi əsasında, skoring ilə verilə bilər. Skoring nəticələrinə uyğun gəlməyən Müştərilər isə Səlahiyyətli Qərarvermə Orqanının müzakirəsinə çıxarılır. Skoring üzrə əsas imtina meyarlarını hər bir Bank spesifik şəkildə müəyyənləşdirə bilər. Misal olaraq bu meyarlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- təchizatçının kredit tarixçəsində hər hansı bir öhdəliyi üzrə ardıcıl gecikdirilən günlərin sayı çox olduqda;
- təchizatçının cari günə aktiv öhdəlikləri üzrə gecikdirilmiş hər hansı borcun olması;
- yeni qeydiyyatdan keçmiş Təchizatçının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tarixçəsi;
- təchizatçının Alıcı ilə əməkdaşlıq fəaliyyətinin tarixçəsi;
- təchizat müqaviləsi üzrə ödəniş möhləti;
- faktoring limitinin məbləği Təchizatçının orta tsiklik dövriyyəsinə nisbəti;
- faktoring limitinin məbləğinin Təchizatçı ilə Alıcı arasında olan orta tsiklik dövriyyəyə nisbəti və s.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Alıcılara bildirişin imzalatdırılmasında yaşanan çətinliklər, həmçinin Alıcı və Satıcı arasında bəzən gizli sövdələşmələrin bağlanması, Bankların daha çox daşınar və daşınmaz əmlak təminatlı

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment

2022-ci il. № 1 (18) - səh. 248-255

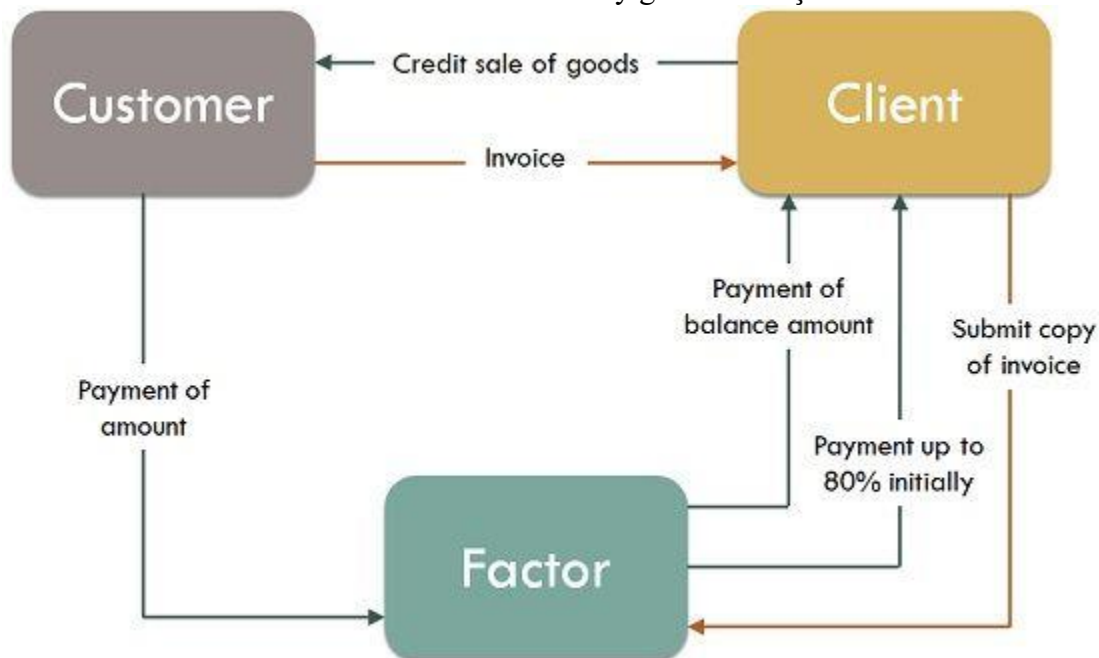
İ.Ə.Əskərov

Construction economics and management

2022, № 1 (18), pp. 248-255

I.A.Askerov

kreditlərə maraqla göstərərək risk etməməsi, kadr çatışmazlığı, həmçinin sahibkarların bu xidmətlər haqqında kifayət qədər məlumatlı olmaması faktoring xidmətlərinin inkişafına mane olan əsas amillərdəndir. Faktoring xidmətlərinin reallaşdırılması zamanı qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri də Qaimə hesab fakturalarının əsas qeyd hissəsində düzgün müqaviləyə istinad edilməməsidir. Burada düzgün müqavilə dedikdə, Faktora təqdim edilən Alıcı və Satıcı arasında bağlanmış müqavilə nəzərdə tutulur. Qaimənin əsas qeyd hissəsində məhz bu müqaviləyə istinad verilməlidir. İstinadın düzgün verilməsinə qaimə sistemə yığıldıqda Vergilər Nazirliyi tərəfindən nəzarət edilməlidir. Əks halda, qaimə təsdiqləndikdən sonra istinadın dəyişdirilməsi nisbətən çətinləşir. Digər bir problem isə Alıcı tərəfindən və ya sistem tərəfindən təsdiqlənmiş qaimələrdən növbəti ayın 20-sinə qədər imtina edilə bilməsidir. Bu hal maliyyələşdirilmiş qaimələr üzrə baş verərsə Faktor üçün böyük risk yaradır. Belə halların qarşısını almaq üçün Vergilər Nazirliyi Faktor tərəfindən maliyyələşdirilmiş qaimələrə münasibətdə imtina funksiyasını ləğv edə bilər. Məlum olduğu kimi Faktoringdə maliyyələşmə məbləği üzrə əsas borcu Alıcı, faiz borcunu isə Satıcı ödəyir. Həm faizlərin həm də əsas məbləğin Alıcı tərəfindən ödənilməsinə təmin edən İnvoysların Maliyyələşməsi adı altında yeni bir məhsul növü də Müştərilərə təklif edilə bilər ki, bu da Satıcılar üçün daha əlverişli olar. Bununla da Təchizatçılar debitor borclarını Bankın vasitəçiliyi ilə əlavə xərc çəkmədən qısa müddətdə almaq imkanı əldə edə bilər. Eləcə də, Alıcılardan borcların alınması hüququ Satıcıdan Faktora keçmiş olur, bununla da Satıcı Alıcılardan debitor borclarını yığa bilmək üçün əlavə vaxt itirmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://www.citeman.com/4808-forms-of-factoring.html>
2. <https://allianceonellc.com/what-is-invoice-factoring.html>
3. Vergilər Nazirliyinin İnternet Vergi İdarəsi, www.e-taxes.gov.az, "Elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqi, uçotu və istifadə Qaydaları" (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 28 sentyabr tarixli 156 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir).
4. Şükrü Saraç, Yargıtay 19 Hukuk Dairesi Üyesi, Ankara 2013, 125 səh., <https://www.seckin.com.tr/kitap/246654384#>
5. Dash Point Publishing, Inc. (September 7, 2012), 358 pages, How to Run a Small Factoring Business, JEFF CALLENDER, <https://bookauthority.org/books/best-selling-factoring-ebooks>
6. <https://tradefinanceanalytics.com/what-is-factoring>

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment
2022-ci il. № 1 (18) - səh. 248-255
İ.Ə.Əskərov

Construction economics and management
2022, № 1 (18), pp. 248-255
I.A.Askerov

Формы реализации факторинговых услуг как банковский продукт

Резюме

В статье исследуется деятельность коммерческих банков по факторинговым услугам, механизмы реализации факторинговых услуг, проблемы, возникающие в этой сфере, и пути их решения. Формы факторинговых услуг, которые редко используются в Банковском деле Азербайджана и считаются относительно новым видом услуг, в статье отражены необходимые требования к оказанию услуг, организации анализа и документации. Как автор, я считаю, что коммерческие банки и независимые компании, намеревающиеся предоставлять факторинговые услуги, могут использовать эту статью для формулирования правил процедуры.

Ключевые слова: факторинг, финансирование продаж, предпродажное финансирование, счет-фактура, заказ-наряд, скидка до востребования.

Forms of realization of factoring services as a bank product

Abstract

The article examines the activities of commercial banks on factoring services, mechanisms for the implementation of factoring services, problems encountered in this area and solutions. Forms of factoring services, which are rarely used in the Banking of Azerbaijan and are considered a relatively new type of service, the necessary requirements for the provision of services, the organization of analysis and documentation are reflected in the article. As an author, I believe that commercial banks and independent companies intending to provide factoring services can use this article to formulate rules of procedure.

Key words: factoring, sales financing, pre-supply financing, invoice, purchase order document, demand discount.

UOT 338.22

M.Ə.Nəbiyev
dissertant, Azərbaycan Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 26.01.2021
The article was received by editorial board on 26.01.2022
Статья принята к печати 26.01.2022

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Maliyyə riskləri bazar iqtisadiyyatında biznes fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Firmanın səmərəli fəaliyyəti üçün menecer riskləri vaxtında müəyyənləşdirməli və qiymətləndirilməli, eləcə də onları minimuma endirmək üçün effektiv idarəetmə qərarları qəbul etməlidir.

Açar sözlər: maliyyə riskləri, maliyyə risklərinin növləri, maliyyə risklərinin təhlili, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi.

Maliyyə risklərinin mahiyyəti, təsnifatı və onların qiymətləndirilməsi metodları

Maliyyə risklərinin öyrənilməsi firmanın, onun elementləri, əməliyyatları və sövdələşmələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həyata keçirilən praktiki tədbirlərin zəruri məlumat bazasıdır. Bu tədbirlər əmlakın, infrastrukturun və firmanın mövcudluğunu təhlükə altına alan hərəkət və hadisələrin qarşısını almaq, onların ehtimalını azaltmaq və ya arzuolunmaz nəticələrin mənfi təsirini azaltmaq üçün nəzərdə tutulur.

Ümumi maliyyə riskinin elmi əsaslandırılmış təsnifatı risk komponentlərinin hər birinin ümumi sistemdə yerini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir və risklərin idarə edilməsinin müvafiq üsulları və metodlarının səmərəli tətbiqi üçün imkan yaradır. Ümumi maliyyə riskinin və onun növlərinin bütün xüsusiyyətləri haqqında məlumatlara malik olması risklərin idarə edilməsi üzrə elmi və praktiki fəaliyyət üçün zəruridir. Öz növbəsində, maliyyə riskinin, onun komponentlərinin qiymətləndirilməsi əsasında qiymətləndirilməsi üçün də ilk növbədə onların dəqiq təsnifatı lazımdır.

Firmanın maliyyə riskləri çoxlu sayda iqtisadçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir [1; 3; 4; 5; 8; 12; 13].

Maliyyə riski firmanın maliyyə institutları (banklar, sığorta şirkətləri, maliyyə şirkətləri, birjalar, investisiya şirkətləri və s.) arasındakı münasibət prosesində meydana çıxır. Maliyyə risklərinin yaranmasının əsas səbəblərindən qiymətlərin dəyişməsi, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi, faiz dərəcələrinin artımı, qiymətli kağızların dəyərinin düşməsi və s. göstərmək olar.

Maliyyə riskləri aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. firmanın maliyyə sabitliyinin pozulması riski;
2. pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi ilə bağlı olan risklər;
3. investisiya qoyuluşu ilə bağlı olan risklər və ya investisiya riskləri;
4. sair maliyyə riskləri (struktur riski, cinayət riski və s.)

Firmanın maliyyə sabitliyinin pozulması risklərinə firmanın maliyyə dayanıqlığının azalması riski, firmanın ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riskini aid etmək olar.

Pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi ilə bağlı olan risklərə aşağıdakılar aid edilir:

- pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması, eyni zamanda artması ilə əlaqədar inflyasiya və deflyasiya riskləri;

- valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar valyuta riskləri.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə risklərinin tərkib hissəsi hesab edilən investisiya riskləri

daha geniş yayılıb. İnvestisiya risklərinin özü də aşağıdakı risklərdən ibarətdir: mənfəəti əldən buraxmaq riski, gəlirliliyin enməsi riski, birbaşa maliyyə itkiləri riski.

Firmaların maliyyə risklərinin əsas növlərini geniş tədqiq edək [7; 9]:

- Firmanın maliyyə dayanıqlığının azalması riski

Bu risk kapital strukturunun qeyri-təkmil olması (borc öhdəliklərinin payının həddindən artıq yüksək olması) nəticəsində firmanın mənfə pul axınlarının həcmnin müsbət pul axınlarının həcmi üstələməsi təhlükəsi ilə xarakterizə olunur. Bu risk təhlükə dərəcəsinə görə maliyyə riskləri arasında aparıcı rol oynayır.

- Firmanın ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riski

Firmanın ödəmə qabiliyyəti onun maliyyə sabitliyinin əsas indikatorlarından biri olub, firmanın həm müddətlər üzrə pul axınlarını tarazlamaq qabiliyyətini ifadə edir, həm də sabitliyi və keyfiyyətini (gəlirlilik, xüsusi kapitalın və adekvat ehtiyatların kafiliyi) təmin edir. Başqa sözlə desək, öhdəliklər və aktivlərin müddətlər üzrə tarazlığı, yəni xalis aktivlərin həcmi firmanın ödəmə qabiliyyətinin ümumi meyarı kimi çıxış edir.

Firmanın ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riski cari aktivlərin likvidlik səviyyəsinin azalması nəticəsində firmanın müsbət və mənfə pul axınlarının hərəkəti arasında tarazlığın pozulması təhlükəsi ilə xarakterizə olunur. Maliyyə nəticələrinə görə, ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riski firma üçün ən təhlükəli hallardan biridir.

Beləliklə ödəmə qabiliyyəti firmanın cari vəziyyətini, o cümlədən onun aktivlərinin, passivlərinin, gəlirlərinin, məsrəflərinin, hesablaşmalarının vəziyyətini xarakterizə edir.

Firmanın ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi indiki və gələcək dövrə yönəlmiş, təşəkkül tapan sabit amillərin aşkar olunmasına və cari maliyyə durumunun təhlilinə əsaslanmalıdır. İqtisadiyyat və firmada keçmişdə baş verən və cari proseslərin təhlili həmçinin firmanın ödəmə qabiliyyətinin proqnozunu da erməyə imkan verir.

Bəzi hallarda firmanın ödəmə qabiliyyəti, onun kreditorlar qarşısında cari pul öhdəliklərini yerinə yetirmək və onların icra tarixinin başlanması anından etibarən bir ay ərzində məcburi ödənişlərin ödənilməsi vəzifələrini icra etmək qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur.

- İnvestisiya riski

İnvestisiya risklərinin bütün növləri firmanın kapitalının itirilməsi ehtimalı ilə əlaqəli olduğundan, onlar ən təhlükəli maliyyə riskləri qrupuna daxil edilir.

Bu risk firmanın investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində maliyyə itkiləri ehtimalını xarakterizə edir. İnvestisiya fəaliyyəti növlərinə uyğun olaraq, investisiya riskinin iki növünü göstərmək olar - real investisiya riski və maliyyə investisiyası riski. İnvestisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar qeyd olunan bütün maliyyə riskləri müxtəlif növlərdən ibarət olan mürəkkəb risklərə aid olunur. Belə ki, real investisiya riskinin tərkibinə aşağıdakı risklər daxil edilir:

- layihə-konstruktor işlərinin gec tamamlanması riski;
- tikinti-montaj işlərinin vaxtında başa çatdırılmaması riski;
- investisiya layihəsi üçün maliyyələşmənin vaxtında açılmaması riski;
- səmərəliliyinin azalması ilə əlaqədar layihənin investisiya cəlbədiciliyinin itirilməsi riski və sair.

Maliyyə investisiya risklərinə isə aşağıdakılar daxildir:

- mənfəəti əldən buraxmaq riski – sığortalanma, hədc əməliyyatı və sair əməliyyatın həyata keçirilməməsi zamanı yaranan dolaylı maliyyə itkisi ehtimalıdır.

- gəlirliliyin enməsi riski – əmanətlər, portfel investisiyaları və kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin azalması nəticəsində baş verə biləcək itkinin ehtimalıdır.

- depozit riski.

Depozit riski banklarda yerləşdirilən depozitlərin qaytarılmaması ehtimalını əks etdirir. Bu riskə nisbətən nadir hallarda rast gəlinir və firmanın depozit əməliyyatları aparmaq üçün kommersiya

bankının yanlış qiymətləndirilməsi və uğursuz seçimi ilə əlaqədardır. Buna baxmayaraq, depozit riskinin reallaşması halları bir çox ölkələrdə müşahidə olunur.

- Kredit riski.

Firmanın maliyyə fəaliyyətində kredit riski alıcılara əmtəə (kommersiya) və ya istehlak krediti verərkən baş verir. Onun təzahürü forması, firmanın kreditə verdiyi hazır məhsula görə ödənişlərin həyata keçirilməməsi və ya gecikdirilməsi riski, habelə borcun yığılması üzrə büdcəni üstələməsi riskidir.

Borcalanın riski

Borc götürən firma borcunun vaxtında qaytara bilməməsi riski ilə üzləşir, bu da firmanın müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Borcalanın riski əsasən kreditin müddətindən asılıdır: qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər kredit əməliyyatının risk dərəcəsinə təsir edən xüsusiyyətlərə malikdir. Qısamüddətli kredit əldə etmək daha asandır, o, daha tez verilir (borcalanı öyrənmək daha az vaxt tələb edir), daha asan rəsmiləşdirilir və faiz ödəmələri nisbətən aşağıdır.

Bununla yanaşı borcalan üçün qısamüddətli kredit üzrə risk uzunmüddətli kreditlə müqayisədə daha yüksəkdir. Bu, aşağıdakılarla əlaqədardır [14]:

- uzunmüddətli kredit firmaya fəaliyyətini uzun müddətə planlaşdırmağa imkan verir;
- uzunmüddətli kredit firmaya daha çox pul qazanmağa və səmərəli idarə edilməsinə, o cümlədən kreditin ödənilməsi barədə qərar qəbul etməsinə vaxt verir;

- uzun müddətə götürülən kredit firmaya mümkün iflas qarşı tədbirlər görməyə imkan verir.

- Faiz dərəcəsi riski

Faiz dərəcəsi riski maliyyə bazarında faiz dərəcəsinin (həm depozit, həm də kredit) gözlənilməz dəyişməsindən ibarətdir. Faiz dərəcəsi riskinin yaranmasının səbəbi (yuxarıda qeyd olunan qiymət səviyyəsinin dəyişməsindən əlavə) Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul-kredit siyasəti nəticəsində maliyyə bazarının konyukturasının dəyişməsi, sərbəst pul vəsaitlərinin təklifinin artması və ya azalması və digər amillərdir. Faiz dərəcəsi riskinin mənfi maliyyə nəticələri firma tərəfindən səhmlər və istiqrazların buraxılması zamanı, onun dividend siyasətində, qısamüddətli maliyyə investisiyalarında və bir sıra digər maliyyə əməliyyatlarında ortaya çıxır.

- İnflyasiya riski

İqtisadiyyatda qiymətlər daim dəyişdiyinə görə, inflyasiya (deflyasiya) riski müstəqil bir maliyyə riski kimi xarakterizə olunur. Bu riski inflyasiya riski və deflyasiya riski olaraq iki növə ayırmaq olar.

İnflyasiya şəraitində pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar firmalar əldə olunan pul gəlirlərinin real alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ehtimalı ilə üzləşir. Deflyasiya baş verən zaman isə qiymətlərin aşağı düşməsi nəticəsində firmalar gəlirlər və aktivlərinin dəyərinin aşağı düşməsi riski ilə üzləşirlər.

Beləliklə inflyasiya riski firmanın əməliyyatlarından gözlənilən gəlirlərin dəyərdən düşməsi ehtimalı ilə, deflyasiya riski isə kapitalın və aktivlərin real dəyərinin düşməsi ehtimalı ilə xarakterizə olunur. Müasir şəraitdə qiymətlər daimi dəyişdiyinə görə və beləliklə firmanın bütün maliyyə əməliyyatlarına müşayiət etdiyinə görə, maliyyə idarəçiliyində inflyasiya (deflyasiya) riskinə daim diqqət yetirilir.

- Valyuta riski

Valyuta riskləri kredit, xarici iqtisadi və digər valyuta əməliyyatları zamanı bir xarici valyutanın digər valyutaya nisbətən məzənnəsinin dəyişməsi zamanı yarana biləcək valyuta itkilərini əks etdirir.

Valyuta riski xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan firmalara (xammal, material və yarımfabrikatlar idxal edən və hazır məhsul ixrac edən firmalara) xasdır. Bu risk firmanın xarici iqtisadi əməliyyatlarında istifadə etdiyi xarici valyutanın məzənnəsinin dəyişməsinin bu əməliyyatlardan gözlənilən pul axınlarına təsirinin nəticəsində nəzərdə tutulmuş gəlirlərin itirilməsində özünü göstərir. Belə ki, xammal və material idxal edən firma müvafiq xarici valyutanın

milli valyutaya qarşı məzənnəsi artdıqda itkilərlə üzləşir. Xarici valyutanın milli valyutaya qarşı məzənnəsinin aşağı düşməsi isə, hazır məhsul ixrac edən firmalara mənfəət təsir göstərir.

- Vergi riski

Vergi riskinin aşağıdakı təzahürlərini göstərmək olar:

- iqtisadi fəaliyyətin müəyyən aspektlərinin həyata keçirilməsinə yeni növ vergilərin və ödənişlərin tətbiq edilməsi ehtimalı;

- mövcud vergi və ödənişlərin dərəcələrinin səviyyəsinin artırılması ehtimalı;

- vergi ödəmələrinin həyata keçirilməsi müddətləri və şərtlərinin dəyişdirilməsi;

- mövcud vergi güzəştlərinin ləğv edilməsi ehtimalı.

Firmalar üçün gözlənilməz olan bu risk firmanın fəaliyyətinin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

- Struktur riski

Struktur riski firmanın cari xərclərinin qeyri-səmərəli maliyyələşdirilməsi nəticəsində yaranır və ümumi xərclərdə sabit xərclərin xüsusi çəkisinin yüksək olmasına səbəb olur. Əməliyyat levericinin yüksək əmsali əmtəə bazarının konyukturasının əlverişsiz dəyişikliklər və əməliyyat fəaliyyəti üzrə müsbət pul axınının məcmu həcmnin azalması şəraitində bu əməliyyat fəaliyyəti üzrə xalis pul axınının həcmnin daha yüksək sürətlə azalmasına gətirib çıxarır.

- Cinayət riski

Firmanın fəaliyyətində cinayət riski aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- firmaların partnerləri tərəfindən saxta yolla müflisləşmə vəziyyətinin elan edilməsi;

- üçüncü şəxslər tərəfindən pul və digər aktivlərin qeyri-qanuni mənimsənilməsini təmin edən sənədlərin saxtalaşdırılması;

- öz şəxsi heyəti tərəfindən müəyyən növ aktivlərin oğurlanması və sair.

Müasir şəraitdə firmaların cinayət riski ilə əlaqədar çəkdiyi əhəmiyyətli maliyyə itkiləri cinayət riskinin müstəqil maliyyə riski kimi tanımasına səbəb olmuşdur.

Digər maliyyə riskləri də mövcuddur, lakin baş vermə ehtimalı və ya maliyyə itkisi səviyyəsi baxımından, yuxarıda müzakirə edilən risklər kimi firma üçün əhəmiyyətli deyil. Bu risklərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- təbii fəlakətlər və digər oxşar fəvqəladə hallar riskləri. Bu risklər nəzərdə tutulan gəlir ilə yanaşı, həmçinin firmanın aktivlərinin (əsas vəsaitlər, ehtiyatlar) bir hissəsinin itirilməsinə gətirib çıxara bilər;

- hesablaşma-kassa əməliyyatlarının vaxtında həyata keçirilməməsi riski. Bu risk firmaya xidmət göstərən kommersiya bankının uğursuz seçilməsi ilə bağlıdır;

- emissiya riski və s.

Maliyyə risklərinin komponentləri risklərin qiymətləndirilməsi və səmərəli idarə edilməsi proseslərinin təşkili üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər əsasında təsnifləşdirilə bilər [2; 6]:

- Obyektin xarakterinə görə:

- 1) ayrı maliyyə əməliyyatlarının riski. Bu risk müəyyən bir maliyyə əməliyyatına xas olan maliyyə risklərinin bütün növlərini kompleks şəkildə xarakterizə edir (məsələn, müəyyən səhmin əldə olunmasına xas olan risk);

- 2) müxtəlif növ maliyyə əməliyyatlarının riski (məsələn, firmanın investisiya və ya kredit fəaliyyəti riski);

- 3) firmanın ümumi maliyyə fəaliyyətinin riski. Firmanın maliyyə fəaliyyətinə xas olan müxtəlif növ risklərin kompleksi onun fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi forması, kapitalın strukturu, aktivlərin tərkibi, sabit və dəyişkən xərclərin nisbəti və s. ilə müəyyən olunur.

- tədqiq edilən alətlərin məcmusuna görə:

- 1) fərdi maliyyə riski – ayrı-ayrı maliyyə alətlərinə xas olan məcmu riski xarakterizə edir;

- 2) portfel maliyyə riski - bir portfelə daxil olan tək funksiyalı maliyyə alətləri kompleksinə xas

olan məcmu riski təsvir edir (məsələn, firmanın kredit portfelinin riski, investisiya portfelinin riski və s.).

- Tədqiqatın mürəkkəbliyinə görə:

1) sadə maliyyə riski - növləri olmayan risklərdir. Belə bir riskin nümunəsi kimi inflyasiya riskini göstərmək olar;

2) mürəkkəb maliyyə riski - müxtəlif növləri olan maliyyə riskidir. Mürəkkəb maliyyə riskinin nümunəsi kimi investisiya riskini (məsələn, investisiya layihəsi riskini) göstərmək olar.

- Baş vermə mənbələrinə görə:

1) xarici və ya bazar riski - maliyyə fəaliyyətinin bütün iştirakçıları və bütün maliyyə əməliyyatlarına xasdır. Bu, iqtisadi tsiklin fəzaları, maliyyə bazarının konyukturası dəyişdikdə və firmanın təsir göstərə bilmədiyi bir sıra digər hallarda baş verir. Bu risk qrupuna inflyasiya riski, faiz dərəcəsi riski, valyuta riski, vergi riski və qismən investisiya riskini (makroiqtisadi investisiya mühiti dəyişdikdə) daxil edilə bilər;

2) daxili və ya xüsusi risk - müəyyən bir firmanın fəaliyyətindən asılıdır. Bu risk maliyyənin qeyri-peşəkər idarə olunması, aktiv və kapitalın qeyri-səmərəli strukturu, yüksək gəlirli olan riskli (aqrəssiv) maliyyə əməliyyatlarına həddən artıq meyillilik, iqtisadi tərəfdaşların yalnız qiymətləndirilməsi və mənfi nəticələri maliyyə risklərinin səmərəli idarə olunması vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırıla bilən digər oxşar amillərlə əlaqəli ola bilər.

- Maliyyə nəticələrinə görə:

1) yalnız iqtisadi itkilərə səbəb olan risk. Bu cür risk ilə üzləşən firmanın maliyyə nəticələri yalnız mənfi ola bilər (gəlir və ya kapital itkisi);

2) Mənfəəti əldən buraxmaq riski - firmanın mövcud obyektiv və subyektiv səbəblərə görə planlaşdırdığı maliyyə əməliyyatının həyata keçirə bilməməsi ehtimalını əks etdirir (məsələn, kredit reytingi aşağı salındıqda, firma kredit əldə edib fəaliyyətini genişləndirə bilməyəcəkdir);

3) ümumilikdə iqtisadi zərər və əlavə gəlir gətirən risk - bu risk spekulyativ maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bununla belə, bu risk yalnız spekulyativ maliyyə əməliyyatlarına xas deyil (məsələn, istismar mərhələsində gəlirlilik planlaşdırılmış səviyyədən aşağı və ya yüksək ola biləcək real investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi riski).

- Zamanla ifadə xarakterinə görə:

1) daimi maliyyə riski - maliyyə əməliyyatının bütün dövrü üçün səciyyəvi olan və daimi amillərlə əlaqəli olan maliyyə riskidir. Bu cür maliyyə riskinin nümunəsi kimi faiz dərəcəsi riski, valyuta riski və s. göstərmək olar;

2) müvəqqəti maliyyə riski - maliyyə əməliyyatının müəyyən mərhələlərində baş verən və daimi xarakter daşıyan riskdir. Bu tip maliyyə riskinə səmərəli fəaliyyət göstərən firmanın ödəmə qabiliyyətinin itməsi riskini aid etmək olar.

- Maliyyə itkilərinin səviyyəsinə görə:

1) məqbul olan maliyyə riski - maliyyə itkiləri həyata keçirilən maliyyə əməliyyatı üzrə nəzərdə tutulan mənfəət məbləğindən yüksək olmayan riski xarakterizə edir;

2) son hədd və ya kritik maliyyə riski - maliyyə itkiləri həyata keçirilən maliyyə əməliyyatı üzrə nəzərdə tutulan gəlir məbləğindən yüksək olmayan riski xarakterizə edir;

3) fəciəli maliyyə riski - maliyyə itkiləri kapitalın qismən və ya tam itkisi ilə müəyyən olunan risk, bu cür risk həmçinin borc kapitalının itkisi ilə müşayiət oluna bilər.

- proqnozlaşdırıla bilməyə görə:

1) proqnozlaşdırıla bilən maliyyə riski – iqtisadiyyatın dövrü inkişafı, maliyyə bazarının konyukturasının dəyişməsi, rəqabətin gözlənilən inkişafı və sair ilə əlaqədar olan riskləri xarakterizə edir. Proqnozlaşdırıla bilən maliyyə risklərinə inflyasiya riski, faiz riski və sair risklər aid edilir.

2) proqnozlaşdırıla bilməyən maliyyə riski – bu risklərə gözlənilməz risklər daxildir. Məsələn kimi fors-major, vergi riski göstərmək olar.

- Sığortalanma imkanına görə:

1) sığortalana bilən maliyyə riski. Bu risklərə sığortalama vasitəsi ilə müvafiq sığorta şirkətlərinə ötürülə bilən risklər daxildir. Sığorta fəaliyyəti növlərinin təsnifatında, maliyyə risklərinin sığortalınması sığorta şirkəti tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektinə dəymiş zərərin tam və ya qismən ödənilməsinə nəzərdə tutur. Sığortalama aşağıdakı hadisələr nəticəsində yaranan zərərləri kompensasiya etmək məqsədilə həyata keçirilir:

- əvvəlcədən müəyyən olunmuş hadisələr nəticəsində istehsalın dayandırılması və ya istehsal həcmnin azaldılması;

- müflisləşmə;

- müqavilə üzrə kreditor olan sığortalanan şəxsin kontragenti tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi (düzgün icra edilməməsi);

- Sığortalanmış şəxsin məhkəmə xərcləri;

- digər hadisələr.

2) sığortalana bilməyən maliyyə riski. Bu risklərə sığorta bazarında müvafiq sığorta məhsullarının təklifi olmayan risklər daxildir.

Maliyyə riskinin qiymətləndirilməsi üçün iki üsul vardır: keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsi [8].

Risklərin keyfiyyət qiymətləndirilməsi kifayət qədər statistik məlumat bazası olmadıqda həyata keçirilir və risk strukturu yaratmağa imkan verən ekspert qiymətləndirməsidir. Risklərin keyfiyyət təhlili riskin mənbələri və səbəblərini, mərhələləri və riskin baş verdiyi əməliyyatları müəyyən edir.

Bu yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, təhlilin başlanğıc mərhələsində firma rəhbəri risklərin kəmiyyət tərkibinə görə risk dərəcəsini vizual şəkildə qiymətləndirib və artıq bu mərhələdə müəyyən əməliyyatlardan imtina edə bilər. Riskin keyfiyyət təhlilinin yekun nəticələri, öz növbəsində, kəmiyyət təhlil üçün ilkin məlumat kimi çıxış edir, yəni rəhbərlik yalnız keyfiyyət qiymətləndirmə mərhələsindən keçən riskləri qiymətləndirir. [10]

Riskin kəmiyyət təhlili mərhələsində ayrı-ayrı risklərin və bütün obyekt üzrə riskin ədədi kəmiyyətləri hesablanır. Həmçinin mümkün zərər müəyyənləşdirir və riskin dəyəri qiymətləndirilir və nəhayət, kəmiyyət təhlilinin son mərhələsi kimi anti-risk tədbirləri sistemi işlənilir və onların dəyəri hesablanır. Risklərin kəmiyyət təhlili zamanı ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika və əməliyyat araşdırma nəzəriyyəsi alətləri istifadə olunur. Risklərin kəmiyyət təhlilinin ən geniş istifadə olunan metodlardan analitik, statistik, ekspert qiymətləndirmə metodu, analoq metodunu qeyd etmək olar [11].

Beləliklə, maliyyə riskləri biznes fəaliyyətinin tərkib hissəsidir və həm itkinlərə, həm də mənfəətə gətirib çıxara bilər. Maliyyə risklərinin kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsinin yalnız kompleks istifadəsi maliyyə risklərinin səmərəli idarə olunmasını təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента. (2012). В 2 т.: Т.2 / И. А. Бланк - М.: Омега-Л, - 674 с.

2. Бланк И.А. Управление финансовыми рискам. (2005). Киев: Ника-Центр, 600 с. – (Серия «Библиотека финансового менеджера», Вып. 12, с. 26-30

3. Донец Л. И., Ващенко Н. В. Экономическая безопасность предприятия. (2008). Учеб. пос. - М.: Центр учебной литературы, - 240 с.

4. Менеджмент. (2014). Учебник / О. С. Виханский, А. И. Наумов. - 5-е изд. стереотипн.- М.: Магистр: ИНФРА-М, -576 с.

5. Папехин Р.С. Факторы финансовой устойчивости и безопасности предприятия. (2007). Диссертация соиск. ученой степени к. э. н. Волгоградский государственный

университет, - 181 с.

6. Савинова Елена Александровна. Финансовые риски: основные виды и подходы к классификации // Известия СПбГЭУ. (2012). № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/finansovye-riski-osnovnyye-vidy-i-podhody-k-klassifikatsii> (дата обращения: 02.11.2018)

7. Сковородкина Л.В.. Финансовый менеджмент. (2011). Учебно-методическое пособие для самостоятельного изучения дисциплины. Ч.2. – Симферополь, – 137 с.. 2011, <http://scicenter.online/finansovyy-meneditment-kniga-scicenter/92klassifikatsiya-finansovyyh-riskov-94784.html> (дата обращения: 22 октября 2018)

8. Теплякова Е. В. Финансовые риски: сущность, классификация и методы их оценки. (2016). // Молодой ученый. - № 8. - С. 673-676. - URL <https://moluch.ru/archive/112/28377/> (дата обращения: 10.11.2018).

9. Финансовые риски, www.risk24.ru/finriski.htm (дата обращения: 22 октября 2018)

10. Финансовый менеджмент: теория и практика. (2011). Учебник / под ред. Е. С. Стояновой. - 6-е изд. - М.: Изд-во «Перспектива», - 656 с.

11. Финансовый менеджмент. (2012). Учебник для вузов / под ред. акад. Г. Б. Поляка. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, - 527 с

12. Шапкин В. А., Шапкин А. С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. (2014). - М.: «Дашков и К°», - 880 с.

13. Шапкин А. С., Шапкин В. А. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций. (2009). 7-е изд. - М.: «Дашков и К», -323 с.

14.http://magicspeedreading.com/books/a_delo/12_steps_business/12steps_business_067.html (дата обращения 10 ноября 2018).

М.А.Набиев

диссертант, Университет Азербайджан

Методологические аспекты финансовых рисков

Резюме

Финансовые риски являются неотъемлемой частью предпринимательской деятельности. Для эффективной деятельности фирмы, руководитель должен своевременно выявлять и оценивать риски, а также принимать эффективные меры по их минимизации.

Ключевые слова: *финансовые риски, виды финансовых рисков, анализ финансовых рисков, методы оценки финансовых рисков.*

M.A.Nabiev

dissertation student, Azerbaijan University

Methodological aspects of financial risks

Abstract

Financial risks are an integral part of business activities. For the effective operation of the company, the manager must promptly identify and assess risks, as well as take effective measures to minimize them.

Key words: *financial risks, types of financial risks, analysis of financial risks, methods for assessing financial risks.*

S.N.Guliyev
master student, Azerbaijan State University of Economics
sabirkhan.guliyev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 04.02.2022

The article was received by editorial board on 04.02.2022

Статья принята к печати 04.02.2022

ANALYSIS OF EFFICIENCY OF FOREIGN INVESTMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

Attracting foreign investment to the country is considered one of the economic processes that have a positive impact on economic development. As the number of economic entities increases in the process of economic development, the investment environment becomes more attractive, creating conditions for foreign investors to increase the health and attractiveness of the investment environment. In order to increase the attractiveness of the investment climate, the need for legal regulation of investment activities is growing, as the optimal management of local and foreign cash flows does not develop in a way that meets the requirements of the post-oil period. The role of the legal mechanism in increasing foreign investment in Azerbaijan should be to provide a favorable opportunity and a fertile ground for the implementation of investments. Legal regulation of foreign investment, in turn, is the basis of effective economic activity of the country as a whole. For this reason, it should be noted that foreign investment policy aimed at economic, social and scientific-technical development of the country should always be in the focus of the state.

Key words: investment, foreign investment, economic growth, investment policy.

In general, regardless of the country in which the investment is made, it is evaluated and verified in terms of efficiency. The criteria and criteria used to evaluate investments are different both methodologically and practically. According to economic research, from a methodological point of view, investments are evaluated on the basis of the following efficiency indicators [1, p. 37]:

- economic efficiency;
- budget efficiency;
- commercial (financial) efficiency.

The economic efficiency of investments means the additional costs associated with the implementation of the investment, which deviate from the dimensions of the direct financial interests of the participants and involve changes in income. Such costs are borne by the participants and their initial, current and liquidation costs are distinguished.

Budget efficiency of investments means that investments affect the revenues and expenditures of the respective budgets. The concept of budget efficiency is used in the relevant budget as an indicator of budget efficiency. Budget efficiency means that when an investor is realized, the amount gained as a result should be more than the cost of making that investment.

The commercial efficiency of investments means the comparative difference between the rate of return that will be provided after the investment in the future and the financial costs. The commercial efficiency of investment is based on the results of economic research, both in terms of investment in general and in its various directions. Research shows that, as a rule, additional evaluation of the commercial efficiency of investors is carried out.

The development of the process of attracting foreign investment to the economy of the republic

should be a key part of economic reforms, both for the restructuring of the state's foreign economic policy and for the development of the existing market economic system in the country.

The mass influx and development of foreign investment in the country is closely linked, first of all, with the state measures taken to create a favorable investment climate. The following conditions should be considered necessary for foreign investment in the country's economy and further development of this process [4., p.84]:

- to work to promote the country in the global investment market, to inform investors about the country, making extensive use of the effective model applied in the international practice of foreign investment;

- Improving the existing legal framework and harmonizing normative legal acts with international standards, creating conditions for foreign investment in the country's economy and defining the rights and obligations of entrepreneurs by creating an efficient and favorable investment climate;

- consolidation or coordination of the functions of existing institutions in the search and attraction of potential foreign investors for industries that need more development and state support in a single state structure;

- directing foreign investment to all sectors of the national economy by improving its attraction from an industrial point of view;

- protection and harmonization of national and international interests, state and society goals in the country's foreign investment policy, as well as the country's accession to international conventions, signing of agreements and the commitment to comply with the rules adopted by many developed countries;

- an area that is important in attracting potential foreign investors to the country, and especially in the post-oil period from the point of view of national interests;

- The state should pay special attention to the rapid development of import-substituting products;

- along with investments in fixed assets, to form a suitable basis for attracting relatively weak portfolio investments in our country, to develop the securities market in accordance with world standards and norms, to take into account the characteristics of investments. This is because currency risk management is an important factor in international capital transactions;

- support for investment activity of the country's monetary and banking structures should be further increased. The share of national banks in servicing investment projects with foreign investment should be significantly increased;

- the state should ensure the implementation of foreign investments not only in large cities, but also in the regions of the country;

- to study the real economic and legal situation in the field of attracting foreign investment in the new economic conditions, to ensure the development of the economic and legal framework of the investment climate in the country in accordance with the requirements of the post-oil period.

The efficient and planned use of foreign investment in the industrial sector, which is one of the key sectors of the national economy, and the stimulation of their attraction will accelerate the country's future sustainable development and integration into the international economy.

Table 1

Foreign investments in the country's economy

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Total Foreign investment	8247,8	8673,5	10314,1	10540,9	11697,7	10719,1

Financial loans	3405,9	3692,4	3135,5	2655,8	1880,6	2210,2
<i>Loans from it to the oil sector</i>	667,6	696,9	295,0	300	542,9	823,7
Direct investments	3614,2	4293,7	5382,3	5976,2	8049,2	7483,1
Oil bonus	2,0	19,9	2,0	2,4	17,0	2,0
Portfolio investments	846,1	48,2	1289,4	718,5	1321,4	
Other investments	378,4	619,6	504,4	1188	429,5	1023,8

Source: www.stat.gov.az

It is clear from the table that a total increase of 25 percent was observed in total foreign investment in the country's economy. The total volume of total foreign investment increased from \$ 8247.8 million in 2015 to \$ 10719.1 million in 2020. The volume of financial loans decreased by \$ 1195.7 million and reached \$ 2210.2 million. The volume of foreign direct investment doubled [5].

The role of the non-oil sector in the sustainable development of the country's economy and the attraction of foreign investment in the non-oil sector are of particular importance. The macroeconomic policy pursued by the Republic of Azerbaijan pays great attention to the development of the non-oil sector. In general, when assessing the current state of investment in the non-oil sector of the economy, it should be noted that the issue of attracting investment in the non-oil sector of the economy is one of the main components of the economic policy of the government of the Republic of Azerbaijan. It is known that failure to diversify investment attraction through the application of a number of economic policy elements may limit the future economic potential of the country's economy. However, attracting investments to the non-oil sector in our country, where the main area of the economy is the production of hydrocarbon resources, is not an easy task. The main reason for this is the interest of foreign investment entities, which have a significant share in investments, mainly in the oil and gas sector [1., p.61]. After the economic development of our country, the state itself became one of the largest investors in the non-oil sector. Thus, public investment plans have been developed, covering the production, transport and infrastructure sectors of the economy, which attract large financial resources. The launch of investment projects by the state, in turn, has created conditions for accelerating economic development. Accelerated economic development has made the non-oil sector more attractive to foreign and domestic investors. However, in recent years, in some cases, there were problems in attracting investment in the non-oil sector of the economy. Initially, the process of developing the legal framework governing this area had to be continuous. Secondly, it was important to harmonize mechanisms and tools with modern requirements. Although a number of measures have been taken in this direction, a number of problems remain.

Table 2

Investments in the oil and non-oil sector of the country's economy

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Oil sector	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2	6730,7	6622,7
Non-oil sector	659,6	886	1094,5	1041	1318,5	860,4

Source: www.economy.gov.az

The table shows the investments in the oil and non-oil sector. Thus, in 2015-2020, a dynamic growth was observed in investments in the non-oil sector [6].

Further enrichment and improvement of the legal framework necessary for attracting foreign investment, its harmonization with progressive world standards can further develop the country's

foreign investment opportunities and help our country to actively participate in globalization.

Legal regulation of investment activity, as well as foreign investment is understood as part of the state regulation of the economy. The mentioned system of measures is financed from the state and local budgets and personal resources. Both national and foreign investments are primarily aimed at meeting the public needs of the country and the development of strategic sectors of the economy. Regardless of the form of ownership, investments are regulated by state legislation. State structures strictly control the mechanism of regulation of the socio-economic development of the country, as well as the formation of the necessary proportions in the national economic system, the development of production and social infrastructure [3. p.44].

It should be noted that the formation, restructuring, expansion of any sector of production and social development is a goal of national and foreign investment and its more efficient use. To achieve this, the country must have the necessary financial and material resources. Otherwise, it becomes an objective necessity to attract foreign investment to accelerate the formation and development of the national economy. For this reason, the modern market economic system in our country, especially in the non-oil sector, creates a suitable basis for mutual investment in full compliance with the interests of foreign countries and the national economy of Azerbaijan [1. p.64].

Meeting the constantly growing socio-economic needs of the population is the main goal of full and optimal use of existing economic potential. From this point of view, the importance of foreign investment is growing. The development of key macroeconomic indicators in the country requires increasing the role and importance of leading sectors, especially strategic sectors, in the structure of GDP. In this regard, the attraction of foreign investment in the country and its legal regulation, ensuring the development of the necessary proportions in the structure of the economy is of great scientific and practical importance [2. p.34].

By creating opportunities for the emergence of public financial industry groups and large corporations, it can achieve a systematic implementation of investment activities in the country. The formation of large companies allows it to expand the scope of its activities due to the facts provided to its shareholders. Thus, with the acquisition of shares, they can control companies, carry out commercial activities through large companies, strengthen economic relations between the state and private enterprises, increase tax payments and minimize the level of risk. In general, the establishment of large companies is aimed at consolidating the enterprises belonging to a single technological system in the country. This creates a favorable basis for increasing the scientific and technical level of production in these areas. In this case, another goal may be to attract foreign investment. Adoption of certain laws and normative legal acts by the state is a necessary process to protect the rights of investors. For this purpose, laws on investment activity and protection of foreign investments have been adopted in our country. According to these laws, the funds of both foreign and local investors cannot be nationalized. Thus, the state does not interfere in any sector and in what amount to invest in each investor. In some cases, consent is required from public authorities to invest in certain areas. However, there are sectors in which the state's investment in these sectors is limited by law in terms of national security.

References:

1. Hüseynov T. "Azərbaycanda İnvestisiyalar". (2017). Bakı.
2. İsayev S.Z., "İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi". (2016). Bakı.
3. Əzizova G.A., "Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti". (2012). Bakı.
4. Zeynalov V.Z. "Azərbaycanda investisiya siyasəti". (2012). Bakı.
5. www.stat.gov.az
6. www.economy.gov.az

S.N.Quliyev

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan Respublikasında xarici investisiyalardan istifadənin səmərəliliyinin təhlili **Xülasə**

Xarici investisiya qoyuluşlarının ölkəyə cəlb olunması iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərən iqtisadi proseslərdən hesab edilir. İqtisadi inkişaf prosesində iqtisadi subyektlərin sayı artdıqca investisiya mühiti daha da cəlbəedici hala gəlir, xarici investisiya subyektləri üçün investisiya mühitinin sağlamlılığının və cəlbəediciliyinin artmasına şərait yaradır. İnvestisiya mühitinin cəlbəediciliyinin artması üçün yerli və xarici pul axınlarının optimal şəkildə idarə olunması postneft dövrünün tələblərinə uyğun formada inkişaf etməməsi investisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələsinin zərurəti artır. Azərbaycana xarici investisiya qoyuluşlarının artmasında hüquqi mexanizmin rolu investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılması üçün əlverişli imkan və münbit zəminin təmin olunmasından ibarət olmalıdır. Xarici investisiya qoyuluşlarının hüquqi tənzimlənməsi öz növbəsində ümumilikdə ölkənin səmərəli iqtisadi fəaliyyətinin əsası hesab edilir. Bu səbəbdən də qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin iqtisadi, sosial və elmi-texniki inkişafına istiqamətləndirilmiş xarici investisiya siyasəti hər zaman dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Açar sözlər: *investisiya, xarici investisiya, iqtisadi artım, investisiya siyasəti.*

С.Н.Гулиев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Анализ эффективности использования иностранных инвестиций в **Азербайджанской Республике** **Резюме**

Привлечение иностранных инвестиций в страну считается одним из экономических процессов, положительно влияющих на экономическое развитие. По мере увеличения числа хозяйствующих субъектов, находящихся в процессе экономического развития, инвестиционная среда становится более привлекательной, создавая условия для иностранных инвесторов, повышающих здоровье и привлекательность инвестиционного климата. В целях повышения привлекательности инвестиционного климата растет потребность в правовом регулировании инвестиционной деятельности, поскольку оптимальное управление местными и иностранными денежными потоками не развивается таким образом, чтобы соответствовать требованиям постнефтяного периода. Роль правового механизма в увеличении иностранных инвестиций в Азербайджан должна заключаться в предоставлении благоприятных возможностей и плодородной почвы для осуществления инвестиций. Правовое регулирование иностранных инвестиций, в свою очередь, является основой эффективной экономической деятельности страны в целом. По этой причине следует отметить, что политика иностранных инвестиций, направленная на экономическое, социальное и научно-техническое развитие страны, всегда должна находиться в центре внимания государства.

Ключевые слова: *инвестиции, иностранные инвестиции, экономический рост, инвестиционная политика.*

S.A.Abbasova
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
N.N.Əliyeva
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Aliyeva.nuriyya@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.02.2022

The article was received by editorial board on 08.02.2022

Статья принята к печати 08.02.2022

KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA DÖVRIYYƏ MATERIAL AKTİVLƏRİNİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi kommersiya təşkilatlarında dövriyyə material aktivlərinin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə metodu əsasında yerinə yetirilmişdir. Həmçinin tədqiqat işində müasir dövrdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin uçotunu və təhlilini öyrənmək və onlardan səmərəli istifadə üçün tövsiyələr hazırlama yolları analiz edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində kommersiya təşkilatlarında dövriyyə material aktivlərinin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsində səmərələr qeyd olunmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kommersiya təşkilatlarında dövriyyə material aktivlərinin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsinin nəticəsində müasir maliyyə mexanizminin yaradılmasıdır.

Açar sözlər: kommersiya, dövriyyə, aktiv, uçot, təhlil.

Məqalənin aktuallığı

Tədqiqat işi mövzusunun aktuallığı bir çox müasir müəssisələrin uçotu və dövriyyə kapitalının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Daxili iqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində bu, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas amillərindən biridir. Bazar infrastrukturunun dəyişkənliyi və sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində mühüm yer dövriyyə kapitalından səmərəli istifadədir, çünki o, müəssisənin bütün biznes əməliyyatlarının uğursuzluqlarının və uğurlarının əsas səbəblərini gizlədir.

Dövriyyə kapitalının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi mürəkkəb prosesdir, onun bütün elementləri bir-biri ilə əlaqəli olmalıdır. Onlardan birinə kifayət qədər diqqət yetirməmək istehsal prosesləri zəncirini zəiflədir və onların səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Buna görə də, bu cür təkmilləşdirmə yollarının axtarışı mürəkkəb və tam olmalıdır. Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin rəşional idarə edilməsi yalnız onların qiymətləndirilməsi və təhlilinin səmərəli mexanizmi olduqda mümkündür.

Dövriyyə kapitalının idarə edilməsinin ən mühüm elementi onların standart göstəricilərə endirilməsidir. Normasiyanın köməyi ilə müəssisələrin (təşkilatların) dövriyyə vəsaitlərinə ehtiyacı müəyyən edilir. Vəsaitlərdən istifadənin düzgün müəyyən edilməsi əsas vəzifədir, çünki müəssisənin özünün qənaətbəxş maliyyə vəziyyətini təmin edən minimum vəsait miqdarını daim müəyyən etmək lazımdır.

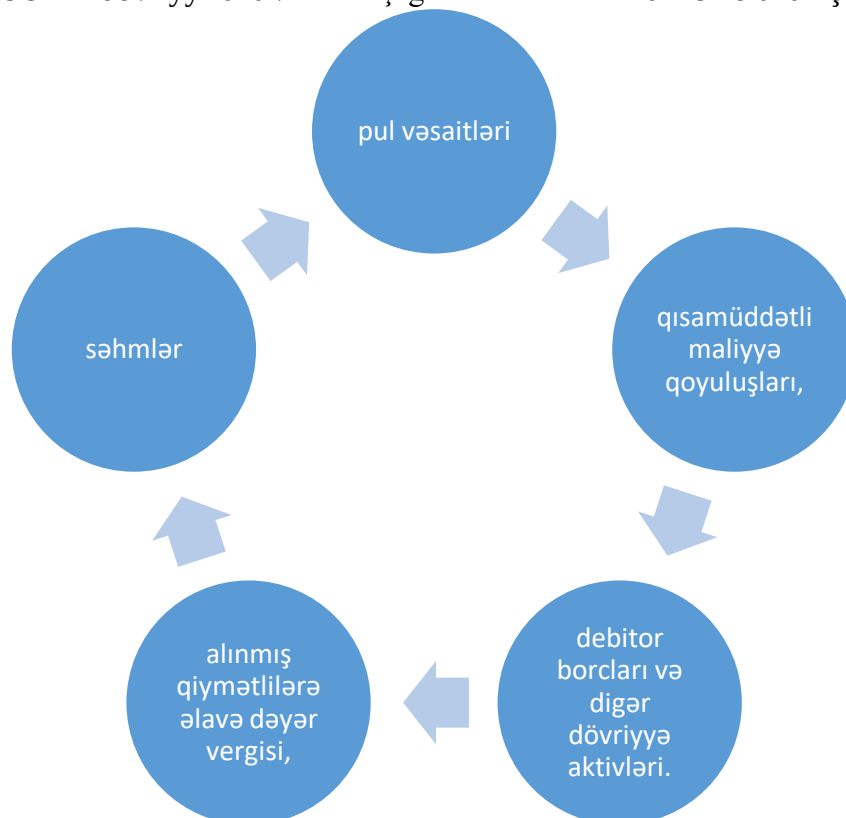
Dövriyyə vəsaitlərinin normallaşdırılması əməliyyatını yerinə yetirərkən normalar, eləcə də standartlar hazırlamaq lazımdır. Dövriyyə vəsaitlərinin norması (N) dəyərlərin inventar ehtiyatlarının minimum iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış həcminə uyğun gələn dəyərdir [5]. Bu göstərici adətən günlərlə müəyyən edilir. Göstərilən göstərici aşağıdakılardan asılıdır:

- istehsalda müəyyən edilmiş materialların istehlak normalarının dəyəri;
- istehsalat dövründə istifadə olunan alətlərin və ehtiyat hissələrinin aşınmaya davamlılıq standartları;
- təchizat və marketing proseslərinin vəziyyətindən, müəyyən bir məhsulun verilməsinə sərf olunan vaxtdan;
- istehsalatda istifadə üçün zəruri olan müəyyən edilmiş xassələri və digər amilləri materiallardan.

Qiymətə, müəssisənin xərclərinə, məhsulların satışının həcminə və strukturuna, dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsi ilə bağlı hər bir qərar son nəticədə müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsir göstərir [2]. Bunun fonunda dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı həm ödənişsizliyin böhranı, həm də cari aktivlərin səmərəsiz idarə edilməsi və bütövlükdə müəssisə idarəetmə sisteminin çatışmazlıqları ilə əlaqəli yerli müəssisələrin əsas problemlərindən biridir. Çox vaxt belə bir çatışmazlıq həm xammal və materialların artıq ehtiyatlarında vəsaitin “dondurulması” ilə, həm də bitməmiş işlərin və hazır məhsulların artıq ehtiyatlarının olması ilə ifadə olunan inventarların qeyri-səmərəli idarə edilməsindən qaynaqlanır. Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı əksər hallarda mövcud resurslardan səmərəsiz istifadənin nəticəsidir. Xərclərin daha ətraflı təhlili ilə problemin həllinin ən rəşional yolunun müəssisənin xərclərini azaltmaq olduđu aydın olur.

İstehsal xərclərini qiymətləndirərkən hesabat vermək üçün xərclərin dolaylı və birbaşa xərclərə bölünməsi və bu cür xərclərin silinməsi sistemi haqqında bilmək lazımdır. Müvafiq mallar, xidmətlər, işlər satıldıqca və ya buraxıldıqca birbaşa məsrəflər istehsal xərcləri hesabından silinir; dolaylı məsrəflər müəssisənin uçot siyasətində və qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq hər ay bitməmiş istehsalat balansına və ya təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aid edilir [4].

Müəssisənin dövriyyə aktivlərinə aşağıdakı maddələrlə təmsil olunan çevik aktivlər daxildir:

Sxem 1. Çevik aktivlərin bir-biri ilə əlaqəsi

Təxirə salınmış xərclər cari hesabat dövründə yaranmış, lakin gələcək hesabat dövrlərinə aid olan xərclərə aiddir. Məsələn, bunlar yeni qurğuların, sənaye sahələrinin və bölmələrin inkişafı ilə bağlı xərclər ola bilər:

- istehsala hazırlıq işləri;
- il ərzində əsas vəsaitlərin qeyri-müntəzəm tənzimlənməsi (müəssisə müvafiq fond və ya ehtiyat yaratmadıqda);
- meliorasiya və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə digər tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Təxirə salınmış xərclərə əqli mülkiyyətdən (məlumat bazaları, kompüter proqramları və s.) qeyri-müstəsna istifadə hüququ üçün ödəniş daxildir. Bu ödəniş müəyyən edilmiş birdəfəlik ödəniş və ya müəllif (lisenziya) haqqının birdəfəlik ödənilməsi kimi, təbii ki, istifadə hüquqlarının müddətlə məhdudlaşdırılması şərti ilə həyata keçirilir [3]. Lakin eyni zamanda, əgər müəssisə eyni istifadə hüququ üçün dövrü ödənişləri köçürürsə (o cümlədən qonorar), bu məbləğlər cari dövrün xərclərinə daxil edilir.

Digər ehtiyatlar və məsrəflər xərclərin dəyərini və məsrəf kimi tanınmayan maddi sərvətlərin qalıqlarını göstərir, onların məbləğləri əvvəlki qaydalarda əks etdirilə bilməz. Məsələn, istehsal müəssisələri bu maddəyə uyğun olaraq birbaşa köçürmə xərclərini “satış xərcləri” hesabında əks etdirir.

Dövriyyə kapitalı balansın öhdəliyi ilə aktivləri arasında aralıq əlaqə rolunu oynayan maliyyə kateqoriyasıdır. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə vəsaitlərinin bir hissəsi kimi şərh edilməsi düzgün deyil, çünki dövriyyə vəsaitləri müəssisə tərəfindən dövriyyə vəsaitlərinə və dövriyyə fondlarına (mühasibat uçotunda - dövriyyə vəsaitləri) yönəldilmiş vəsaitlərdir, onların tədavül prosesində hərəkətilə vasitəçilik edir, davamlı prosesi təmin edir. [1] Müəssisənin fəaliyyəti zamanı dövriyyə aktivlərinin ayrı-ayrı komponentləri müxtəlif mərhələlərdə və müxtəlif formalarda olur.

Dövriyyə aktivləri 12 ay ərzində və ya təşkilatın normal əməliyyat dövrü ərzində (1 ildən artıqdırsa) xidmət göstərən və ya geri alınan aktivlərdir. Bir çox dövriyyə aktivləri istehsala buraxıldıqda eyni vaxtda istifadə olunur (məsələn, xammal və materiallar). Dövriyyə aktivləri təşkilatın iki aktiv qrupundan biridir (ikincisi uzunmüddətli aktivlərdir). Müvafiq olaraq, balans hesabatının aktivinin iki bölməsindən biri “dövriyyə aktivləri” adlanır.

İstehsal prosesində istifadə olunan materiallar və ya təchizatçılarla hesablaşmalar üçün pul vəsaitləri olsun, müəssisənin düzgün işləməsi üçün kifayət qədər miqdarda dövriyyə aktivləri lazımdır. Buna görə də, aktivlərin likvidliyinin təhlili müəssisələrin maliyyə təhlilində əsas yer tutur. Təhlil zamanı onlar cari borclar üzrə tədarükçülər və podratçılarla vaxtında hesablaşmalar aparmaq üçün likvid aktivlərin yetərliliyini öyrənirlər. Bunun üçün ümumilikdə dövriyyə aktivləri və onların likvidlik dərəcəsinə görə qrupları təşkilatın eyni tarixə olan qısamüddətli öhdəliklərinin ümumi dəyəri ilə müqayisə edilir (likvidlik əmsalları, o cümlədən avtomatik olaraq xüsusi proqramlardan istifadə etməklə hesablanır).

Dövriyyə aktivlərinin yüksək nisbəti material tutumlu sənaye və ticarət təşkilatları üçün xarakterikdir. Dövriyyə aktivlərinin payı nə qədər yüksək olarsa (və müvafiq olaraq, uzunmüddətli aktivlərin payı bir o qədər az olarsa), təşkilat bir o qədər qısamüddətli maliyyələşdirməni (qısamüddətli kreditlər və kreditlər, təchizatçılara təxirə salınmış ödənişlər və s.) cəlb edə bilər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi araşdırmanın yeniliyi kommersiya təşkilatlarında dövriyyə material aktivlərinin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsinin müxtəlif tərəflərdən qiymətləndirərək təkmilləşdirilmə istiqamətlərindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllimlər, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.Q.Ağamaliyev, Kommersiya fəaliyyətinin təskili, (2004). Bakı.
2. R.Əsgərova, Pul, Kredit və Banklar, (2007). Bakı.
3. Feyzullabəyli İ.A., Bazar, ticarət, marketinq, planlaşdırma. (1995). .Azərnəşr.
4. https://www.audit-it.ru/terms/accounting/current_assets.html
5. https://studref.com/354866/buhgalterskiy_uchet_i_audit/uchet_oborotnyh_aktivov

C.A.Аббасова

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Н.Н.Алиева

докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Совершенствование учета и анализа оборотных материальных активов в
коммерческих организациях**

Резюме

Основной целью исследования было изучение совершенствования учета и анализа оборотных средств в коммерческих организациях. Исследование проводилось на основе метода сравнительного анализа и логического обобщения. В исследовании также проанализированы способы изучения учета и анализа оборотных средств предприятия в современное время и выработки рекомендаций по их эффективному использованию. В результате исследования отмечены преимущества совершенствования учета и анализа оборотных средств в коммерческих организациях. Практическая значимость исследования заключается в создании современного финансового механизма в результате совершенствования учета и анализа оборотных средств в коммерческих организациях.

Ключевые слова: коммерческий, оборот, активы, бухгалтерский учет, анализ.

S.A.Abbasova

PhD in Economics, Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

N.N.Aliyeva

doctoral student, Azerbaijan State Economic University

**Improving accounting and analysis of circular material assets in
commercial organizations**

Abstract

The main purpose of the study was to study the improvement of accounting and analysis of current assets in commercial organizations. The research was carried out on the basis of the method of comparative analysis and logical generalization. The research also analyzes ways to study the accounting and analysis of working capital of the enterprise in modern times and to develop recommendations for their effective use. As a result of the study, the benefits of improving the accounting and analysis of current assets in commercial organizations were noted. The practical significance of the research is the creation of a modern financial mechanism as a result of improving the accounting and analysis of current assets in commercial organizations.

Key words: commercial, turnover, assets, accounting, analysis.

M.A.İbadova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mehpareibadova989898@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.02.2022

The article was received by editorial board on 17.02.2022

Статья принята к печати 17.02.2022

PANDEMIYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN GÖMRÜK SİYASƏTİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

COVID-19 pandemiyası global iqtisadiyyata və ictimai həyatın bir çox aspektlərinə böyük təsir göstərir. Digər sahələr kimi pandemiya zamanı zərər çəkən sektorlardan biri isə gömrük sahəsi olmuşdur. Azərbaycan pandemiya dövründə gömrük sahəsində mənfi cəhətdən dəyişikliyə məruz qalsada, Azərbaycan hökumətinin çevik reaksiyası, uzaqgörən Prezidentimiz Cənab İlham Əliyevin səyi nəticəsində əvvəlki vəziyyətinə qayıtmağı bacarmışdır. Məqalədə koronavirus pandemiyasından əvvəl və sonra Azərbaycanın xarici ticarətində statistik cəhətdən baş verən dəyişikliklər təhlil edilmiş, gömrük sahəsinin mövcud vəziyyəti, eyni zamanda pandemiyanın gömrük sahəsində yaratdığı problemlər nəzərdən keçirilmiş, pandemiyanın xarici və daxili ticarətə təsirləri, neft və qaz ticarətində yaranan problemlər və eyni zamanda Azərbaycanın bu dövrdə bütün bu çətinliklərə baxmayaraq ticari əlaqələrinin inkişafı üçün əməkdaşlığı haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir. Pandemiyanın təsiri nəticəsində ticarət dövrüyəsi ümumilikdə azalmışdır. Ölkədə beynəlxalq ticarətin inkişafı, eləcə də investisiyaların artması Azərbaycan Respublikası üçün çox müsbət təsir göstərir. Ümumilikdə heç bir dövlətin iqtisadiyyatı idxal və ixracsız inkişaf edə bilməz. Lakin pandemiyanın təsiri nəticəsində gömrük sahəsində maneələrin təsiri ticarət dövrüyəsinin ümumilikdə azalması ilə nəticələndi ki, bunun nəticəsində ölkəmizin iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurmuşdur.

Açar sözlər. Koronavirus pandemiyası, pandemiyanın yaratdığı problemlər, ticarətə təsiri, neft və qaz ticarəti.

GİRİŞ

COVID-19 epidemiyası nəticəsində dünya miqyasında və əhəmiyyətli dərəcədə azalma müşahidə olunub. Bu təhdid nəticəsində bəşər sivilizasiyasının necə dəyişəcəyi əvvəlcədən məlum olmasada, dünyanın əksər ölkələrində sosial-iqtisadi sferada, daxili və xarici ticarətdə, gömrük sahəsində, iqtisadi cəhətdən itkilər və bir sıra problemlərə səbəb oldu.

Ümumiyyətlə gömrük sahəsinin ölkəmiz üçün çox böyük rolu vardır. Gömrük rejimi beynəlxalq iqtisadi və kommersiya əlaqələrinin inkişafında xüsusi tədbirlərin sistem və üsullarının toplusu kimi təsirin əldə edildiyi gömrük tənzimlənməsi vasitələrinə dövlətin tam köməyidir. Başqa sözlə desək, gömrük sistemi gömrük səbəbləri ilə sərhəddən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin vəziyyətini müəyyən edən qanunlar toplusudur.

Azərbaycan Respublikasına gətirilən bütün növ məhsullar və nəqliyyat vasitələri gömrük sisteminin meyarlarına uyğun olmalı, sərhəddən keçirilmə proseduru müvafiq qaydada tamamlanmalıdır. Eyni zamanda Gömrük sahəsi

- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə malların idxalı və ixracının, eyni zamanda valyuta gəlirlərinin və xərclərinin səmərəli nisbətində təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında əmtəə istehsalı və istehlak bölməsində müəyyən dəyişikliklərə

şərait yaradılması;

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının integrasiyası üçün şərait yaradılması və xarici rəqabətin ölkəmizə qarşı mənfi qüvvələrindən müdafiə etmək.

Pandemiyanın gəlişi ilə daxili və xarici ticarətdə, təyinat yerinə vaxtında çatmasını, rəsmiləşdirmə proseslərində və ümumilikdə gömrük proseslərinin yerinə yetirilməsində müəyyən geriləmələr mövcud oldu. Azərbaycanın ticarətinə xüsusilə ağır zərbə vurdu. Ticarətin böhrandan əvvəlki tendensiya ilə bərpası bir necə il tam düzəlməsi mümkün deyil. Ticarət sahəsindəki bu gerilik və gömrük sahəsindəki qadağalar özünü dərman və tibbi avadanlığın təchizatına, qidalanma və ərzaq və s üçün zəruri olan dövlət gəlirlərinə təsir göstərir.

İnsanın ölümü ilə nəticələnən koronavirus pandemiyası Azərbaycanda karantinlər, ticarət məhdudiyyətləri, sosial məsafə, xarici ölkələrə gediş-gəlişdə məhdudiyyətlər görülməsini zəruri etdi, nəticədə qısa müddət ərzində Azərbaycanın iqtisadiyyatında ciddi pozulmalara gətirib çıxartdı.

Pandemiyanın yaratdığı qadağalar nəticəsində Azərbaycanın ixracında müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edildi, istehsal olunan malların tədarükünün azalmasına, işçi heyətinin çatışmazlığı malların daşınmasının ləngiməsinə gətirib çıxartdı. Bu problemlərdən qurtulub, gömrük və digər sərhəd xidmətlərinin tipik əməliyyat mühitindən kənarda fəaliyyət göstərməsinə və dəyişən şəraitə sürətlə uyğunlaşmasına imkan verən yaxşı düşünülmüş davamlılıq strategiyalarının olması çox vacibdir.

Pandemiyaya qədər və pandemiya dövründəki xarici ticarətin təhlili.

Azərbaycanın Pandemiyadakı dövrünə kimi xarici ticarət əlaqələrində bir çox işlər görülmüşdür. Həmin illərdə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi Azərbaycanın Aİ ilə ticarət əlaqələrini tənzimlənməsi nəticəsində Azərbaycanın ən vacib ticarət tərəfdaşı oldu. 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Aİ-nin Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinə payı 37,12 faiz (4,730 milyard dollar) görsədir.

Cədvəl 1

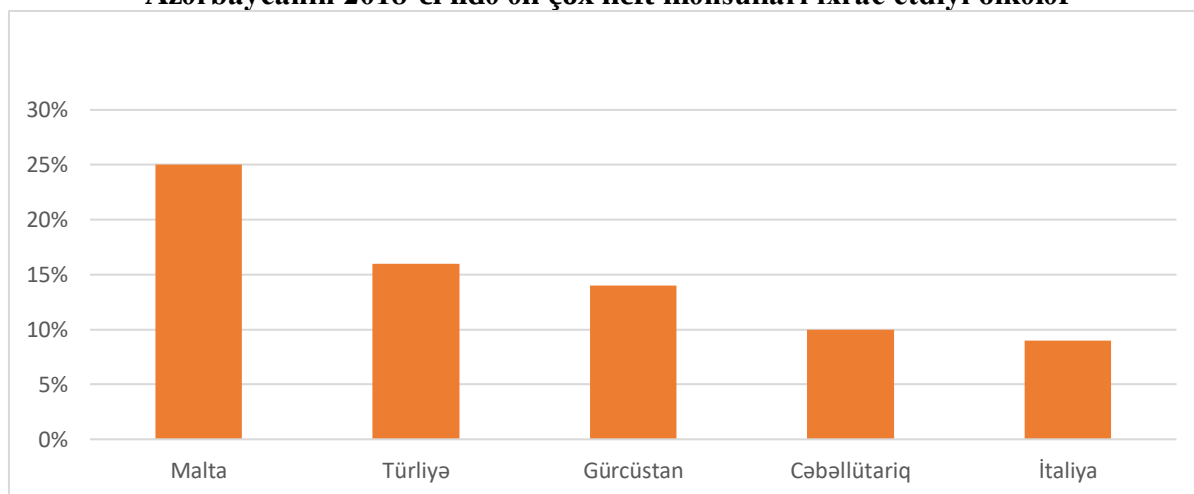
2019-cu ildə isə xarici ticarət dövrüyəsinin payı

Göstərici	Min ABŞ dolları ilə	Milyon ABŞ dolları ilə	İdxal və ixracın xüsusi çəkisi faizlə
Xarici ticarət döv	33 302 818.24	33 302.82	100
Ixrac	19 635 580.41	19 635.58	58.96
idxal	13 667 237.83 1	13 667.24	41,04
Xarici ticarət saldos	5 968 342.58	5 968.34	-

***Mənbə:** (Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası, 2019).*

Azərbaycanda strateji məhsulların idxalı və ixracında inhisarçılığı aradan qaldırmaq, bütün fiziki və hüquqi şəxslərin eyni hüquqların verilməsində, o cümlədən daxili bazarın yaxşı şəkildə görsədilməsi, gömrük əlaqələri, habelə xarici ticarət dövriyyəsinin liberallaşdırılması və səmərəli investisiya mühitinin meydana gəlməsi xarici ticarətin gələcəyinə töhfə verir.

Azərbaycanın 2018-ci ildə ən çox neft məhsulları ixrac etdiyi ölkələr

Mənbə: (Qəribov, 2019; socar.az)

2018-ci ildə cədvəldə də göründüyü kimi Azərbaycan neftinin əsas alıcısı Maltadır. Daha sonra isə Türkiyə, Gürcüstan, Cəbəllütəriq və İtaliya gəlir. 2018-ci ildə Azərbaycan ümumi olaraq digər ölkələrə 1,5 milyon neft ixrac etmişdir. Lakin, 2017-ci illərdə neftin qiymətinin enməsi ilə gəlirinin azalması Azərbaycan ixrac məhsullarında ciddi düşüş yaşamışdır.

MDB və Azərbaycan arasındakı ümumi ticarət Rusiya ilə Azərbaycan arasındakı ticarətin 50%-dən çoxunu əhatə edir. Əsas səbəb Azərbaycanın kənd təsərrüfatı mallarının Rusiyada əhəmiyyətli bazara malik olmasıdır. Qeyri-neft məhsullarımız daha çox Rusiya Federasiyası tərəfindən idxal olunur. O dövr üçün Rusiya xarici ticarət dövriyyəsi 4 000 356,7 min ABŞ dollarını əhatə edərək, Azərbaycanın ən mühüm ticarət tərəfdaşlarından biri sayılırdı. Lakin sonralar Azərbaycanın qlobal ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrdən sonra xarici ticarətdə ən böyük partnyoru İtaliya oldu.

Cədvəl 2

2017-2019-cü illər üzrə Azərbaycanın ən çox məhsul ixrac etdiyi ölkələr (min ABŞ dolları)

	Rusiya	Almaniya	Çexiya	Gürcüstan	Hindistan	İsrail	İtaliya	Portuqaliya	Türkiyə
2017	587 034,5	450 462,0	556 854,9	487 757,2	404 067,7	465 126,4	535248 8,5	501 617,8	1825981, 5
2018	665 741,4	780 847,4	938 384,0	485 346,6	485 346,6	13108 24,5	587977 5,3	528 717,6	1825981
2019	731 826.20	931 783.4 3	647 451.22	586 904.09	955 865.62	1 331 616.1 9	5 638 641.82	353 914.91	2 862 694.58

Mənbə: (Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistika, 2019; stat.qov.az).

Cədvəldən də qeyd edildiyi kimi 2017-2019-cu illərdə Azərbaycanın ən çox məhsul ixrac etdiyi ölkə İtaliyadır. Azərbaycanın İtaliyaya ixrac etdiyi məhsulların içərisində ən böyük hissəsini xam neft təşkil edir. Daha sonra Rusiya Federasiyası, Çexiya Respublikası, Türkiyə, Portuqaliya, İsrail, Gürcüstan, Almaniya kimi ölkələr 2017-2019-cu il üçün Azərbaycan məhsullarının əsas bazarları hesab edilir. Azərbaycan beynəlxalq ticarət və iqtisadi inkişafda öz maraqlarını təşviq etmək üçün çoxtərəfli xarici siyasət həyata keçirmişdir. Həyata keçirilən addımlar xarici iqtisadiyyatın ölkənin iqtisadiyyatının əsas hissəsinə çevrilməsinə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin artması ilə nəticələnib. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi əlaqələrin tərkibi

inkışaf etdikcə bazar tərəfdaşlarının tərkibi də dəyişir. 2020-cu ildə Azərbaycanın 161 ölkə ilə ticari əlaqələri var.

Pandemiya nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında yaranan problemlər kimi xarici ticarət dövriyyəsinə də təsirsiz ötüşməyib. Epidemiya zamanı artan biznes və iqtisadi qeyri-müəyyənlik vacib ticarət əməkdaşlarının iqtisadiyyatlarının daralmasına və mümkün sifarişlərin daha da azalması ilə nəticələndi.. Eyni zamanda beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin həm özü, həm də qiyməti azaldı. COVID-19 epidemiyası Azərbaycanın ixracatına ziyan vurub. Əmtəə strukturuna nəzər saldıqda aydın olur ki, müxtəlifliyi təşviq etmək üçün daha çox islahatlara ehtiyac var.

İnstitusional dəyişikliklər emal sektorunun inkişafına yönəlmiş islahatların əsas şərtidir. Beynəlxalq sifarişlərin azalması səbəbindən Covid-19 epidemiyası zamanı ixrac portfelində əmtəə və məhsulların çeşidi 2,5 faiz azalıb.

2020-ci ildə xam neft ixracından gəlirlər 36,8%-dan 9,4 milyard dollara, neft məhsullarından əldə edilən gəlirlər isə 36,2 %-dən 295,1 milyon dollara düşüb. Təbii qaz ixracı eyni gəmidə həyata keçirilir. Təbii qazdan ixrac 2019-cu ildə 2,4 milyard dollar olduğu halda, 1 il sonra yəni 2020-ci ildə isə 2,2 milyard dollar olaraq azalıb.(Bədəlzadə, 2021) .

Statistik göstəricilərə görə, emal sənayesi neft-qaz sektorunda ixracın cüzi faizinə malikdir. Müxtəlifliyi artırmaq üçün daha çox islahatlar tələb olunur. Bu islahatlar nəticəsində xam neft və təbii qazın qiymətləndirilməsində məlum olubki 2020-ci ilin ilk 1-ci rübbündə xarici ticarət dövriyyəsi 8 milyard 180,5 milyon ABŞ dolları, bunun 4 milyard 798,7 milyon dolları ixrac, 3 milyard 381,8 milyon dollar isə idxalın dəyəri təşkil edib. Nəticədə 1 milyard 416,9 milyon dollarlıq müsbət ticarət saldosu yaranıb. (Xalq qəzeti, Binyətoğlu, 2020).

Cədvəl 3

2020-ci ildə İxrac olunmuş məhsulların ölkələr üzrə dəyəri cədvəldə əks olunmuşdur

İtaliya	Türkiyə	Rusiya	İsrail	Hindistan	Yunanistan	Çin	Xorvatiya	Gürcüstan	Ukrayna	Çexiya	Tunis	Vyetnam	Portuqaliya	İspaniya
32 %	19,2 %	5%	4,2 %	3,7 %	3,2 %	3,2 %	3,2 %	3,1 %	3,0 %	2,1 %	1,9 %	1,7 %	1,7%	1.7 %

Mənbə: (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2020).

Cədvəldə də göründüyü kimi 2020-ci ildə ixrac üzrə ən yüksək məhsul alan ölkə İtaliya olmuşdur.

Cədvəl 4

2019-cu ilə görə 2020-ci ildə ixrac olunan məhsullarda azalma görmək olar

Tərəvəz	Kartof	Meyvə şirəsi	Bitki yağı	Çay	Marqarin	Polietilen	Bentonit gili	Meyvə	Şərab	Pambıqlı
4,3%	32,0%	3,8%	1,8%	0,5 %	52,1%	5,2%	5,2%	0,8%	52,2%	22,0%

Cədvəl 5

2019-cu ilə görə 2020-ci ildə idxal olunan məhsullarda azalma görmək olar

Tərəvəz	Kartof	Bitki yağı	Çay	Meyvə	Polietilen	Şəkər	Süd	Mal əti	Quş əti
26,4%	0,8%	10,1%	10,0%	15,0%	14,8%	11,0%	34,5 %	29.4%	2.1%

Beynəlxalq reytinglərdə xarici ticarət göstəricilərinə dair onlayn elmi konfransda çıxış edən Nazim İmanovun sözlərinə görə, Azərbaycan Qlobal Rəqabətlik İndeksində (2019) 141 ölkə içərisində 58-ci, İqtisadi Azadlıq İndeksində isə 178 ölkə içərisində 38-ci yerdədir (2021) . Qlobal İnnovasiya İndeksində (2020) 131 ölkə içərisində 82-ci yerdə, Qlobal İmkanlar İndeksində isə 145 ölkə içərisində 51-ci yerdədir (2021) . (Azərbaycanın beynəlxalq reyting hesabatlarda xarici ticarət göstəriciləri təhlil olunub, 2021).

Pandemiya dövründə gömrük siyasətində baş verən əsas dəyişikliklər.

Pandemiyanın bir çox fəaliyyət sahələrinə vurduğu zərər bu gün demək olar ki, hamımızın əsas müzakirə mövzularından biridir. Pandemiyanın bütün sahələrdə olduğu kimi gömrük sahəsində də çətinliklər yaratdı. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Koronavirusun dünya miqyasında yayılmasını bildirdikdən sonra Azərbaycan Respublikası ölkəmizi bu virusdan qorumaq üçün bir çox tədbir gördü. Xarici ölkələrə gediş-gəlişi, habelə qonşu dövlətlərlə sərhədi keçməyi müvəqqəti olaraq qadağan edib. Həmçinin, COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar tranzit yüklər istisna olmaqla, 5 aprel 2020-ci il tarixindən 20 aprel 2020-ci il tarixədək quru və hava yolu ilə, habelə daxili reyslərlə Azərbaycan Respublikasına giriş dayandırılıb. (Dövlət Gömrük Komitəsi Mətbuat və İctimaiyyətlə Əlaqələr İdarəsinin məlumatı, 2020).

Sadalanan bu amillər, habelə pandemiyanın yaratdığı vəziyyətə görə, xarici ölkələrdə daimi qeydiyyatda olan və xüsusi karantin rejimində istismar müddəti başa çatan avtonəqliyyat vasitələrinin ölkə daxilində idarə edilməsinə və gömrük nəzarətində saxlanılmasına icazə verilmir. Yalnız qaldığınız bölgədə saxlanıla bilər.

Həmçinin, karantin rejimi başa çatdıqdan sonra xarici ölkələrdə daimi qeydiyyatda olan və qeydiyyat müddəti bitmiş avtonəqliyyat vasitələrinin ölkədən çıxmalı və bununla bağlı atılacaq addımlar barədə əlavə məlumat verilməlidir.

Digər narahatlıq doğuran məqam ondan ibarətdir ki, hazırkı pandemiya vəziyyətinə görə quru sərhədindən keçməyə yalnız Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın verdiyi icazə ilə və ya qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda dövlət sərhədindən keçməyə icazə verilir.(Gömrükdən avtomobillərin ölkəyə buraxılmamasına dair iddialara cavab, 2021).

Pandemiya dövründə gömrük sahəsində bu qanunun pozulması halları çox yaşanmışdır. Respublikanın şimal bölgəsində yerləşən Samur Gömrük postundan çoxsaylı boş yük və yüngül minik avtomobillərinin ölkəyə giriş etmək isəmələri, lakin gömrük nəzarətçiləri tərəfindən girişə icazə verilmədiyi ilə bağlı videoçarx yayılıb, Rusiyadan Azərbaycan Respublikası ərazisindən istifadə edərək başqa əraziyə keçmək istəyib. Lakin sonradan məlum olub ki, Rusiya-Azərbaycan sərhədində neytral bölgədə saxlanılan avtomobilin nəzarət etdiyi kamera görüntülərinə görə, avtomobil gömrük əməkdaşları tərəfindən qanunsuz olaraq gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçirilməyib. Bundan başqa, həmin şəxslərin avtomobillərini Azərbaycan Respublikasında qeydiyyatdan keçirmək üçün ölkəyə gətirdikləri müəyyən edilib ki, bu halda da dövlət sərhədini keçmək üçün rəsmi qurumların razılığı tələb olunur. Dövlət Gömrük Komitəsinə məlumat verilib ki, həmin avtomobillər gömrük sərhədindən Azərbaycan Respublikasına girməyə cəhd edildikdə pasport yoxlanışı zamanı əməkdaşlar tərəfindən quru sərhədlərindən keçməyə görə müvafiq sənədlərin olmadığı aşkarlanıb. Bundan başqa, müəyyən şəxslərə öz avtomobillərini Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına almağa icazə verilir, buna baxmayaraq, dövlət sərhədini keçmək üçün dövlət qurumlarının icazəsi tələb olunur. (Gömrükdən avtomobillərin ölkəyə buraxılmamasına dair iddialara cavab, 2021).

Əlavə olaraq, bəzi şəxslərin Azərbaycan Respublikasında qeydiyyatda olan avtomobilləri var yəni, buna icazə verilir. Lakin, dövlət sərhədini keçmək üçün rəsmi təşkilatlardan icazə tələb olunur.

Gömrük sahəsində yaranan digər problemlərdən biri isə Türkiyə, Rusiya, Amerika kimi bir çox ölkələrdən onlayn alış-veriş edilməsidir. Ölkəmizin vətəndaşların onlayn alış-verişə meyli yükdaşıma

şirkətlərinin fəaliyyətində böyük artımla nəticələndi. Fəaliyyətin artması bu sektorda da bir sıra problemləri üzə çıxarıb. Müşahidələrə görə, müştərilər tez-tez sifarişlərin çatması üçün lazım olan vaxtdan məyus olurlar. Həmçinin, bu gecikmələrdən Dövlət Gömrük Komitəsi, yoxsa yükdaşıma müəssisələri günahkardır bilinmir. Dövlət Gömrük Komitəsi bu problemləri həll etmək üçün "Smart customs" adlı yeni mobil gömrük proqramı hazırlayıb. Buna görə də "Smart customs" proqramı ilə, əgər qabaqcadan ödəniş edilibsə gömrük təşkilatına gəlmədən, vaxtda qənaət etməklə bağlamanı karqo vasitəsilə götürülməsi üçün bəyan edə bilər. Lakin, bu proqramda işi asanlaşdırmaq əvəzinə, daha da çətinləşdirib. Əfsuslar olsun ki, hazırda Azərbaycanda bir neçə qlobal tendensiya qəbul olunur və ya onların həyata keçirilməsində çətinliklər var. Covid-19 zamanı onlayn sifarişlər dünyada həmçinin, Rusiya ölkəsinin tək özündə 5 dəfə yüksəlib. Lakin Azərbaycandakı bəzi problemlərə görə də təəssüf ki, ölkəmizdə tam işlək sistem yoxdur. Smart customs proqramı, eyni zamanda qeyri peşəkar şəxslər tərəfindən yarandığı üçün tam mükəmmələşməyib, buna görə də işlədilərkən vətəndaşlar tərəfindən bəzi çətinliklər yaranır. Digər səbəb isə, xalqın vərdisi ilə bağlıdır. Pandemiyanın yaratdığı problemə görə Azərbaycan əhalisi buna vərdisi etməyə məcburdur.

Gömrük sahəsində problemin yaranmasının başqa səbəbi isə, Gömrük Komitəsinin epidemiyanın çoxaldığı online sifarişlərinin artığı bir dövəmdə internet sifarişlərinin miqdarını 1000 dollardan 300 dollara kimi aşağı salması olmuşdur. Əgər bu hədd 300 dollar keçərsə vətəndaşlar əlavə 36 faiz gömrük rüsumu verməyə məcburdur.

İqtisadçı ekspert Natiq Cəfərlinin sözlərinə görə, gömrük prosedurlarının sərtləşdirilməsi epidemiya zamanı internet ticarətinin 4 dəfə artmasına səbəb olub. Bu, ayrı-ayrı şəxslərə zərər verməkdən və onların problemlərini gərginləşdirməkdən başqa bir məqsədə xidmət etmir. Onun fikrinə görə, ölkədə yerli istehsalın olmadığı bir vaxtda adi sakinlərin şəxsi istifadə üçün idxal etdiyi mallara məhdudiyyətlərin qoyulması yaxşı fikir deyil. Bu, yalnız müəyyən yerlərdə müəyyən idxalçılar dəstini və ya "əsas bazar hegemonlarını" qorumaq üçündür. (525.az, "Gömrük orqanları bu işin fəlsəfəsini bilmirlər" - Natiq Cəfərli, 2021).

Azərbaycanın gömrük rəsmiləşdirilməsinin ağır aparılması üzrə tədbirlər görməli və yerli istehsal olmayan mallara həddən artıq yüksək tariflərin tətbiqini azaltmalıdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə etməsi və əlverişli ticarət perspektivlərini artırmaq üçün gömrük işçilərinin fəaliyyəti gücləndirilməlidir. Bundan başqa, xoşagəlməz və korrupsiya halları aradan qaldırılmalı, infrastruktur işləri yaxşılaşdırılmalıdır. Azərbaycan nə qədər çox qarşı çıxsa, proses bir o qədər ləng gedəcək. Nəticədə Azərbaycan hökuməti, o cümlədən Gömrük Komitəsi və yük firmaları yaxın gələcəkdə insanların rahatlığı üçün birgə işləməyi öyrənəcəklər. Ancaq, Dövlət Gömrük Komitəsi bu çətinliklərin səbəbinin özləri tərəfindən yaranmadığını hətta, Gömrük işçiləri tərəfindən vətəndaşların xoşbəxtliyini təmin etməyə çalışdıklarını və sosial şəbəkələrdə və mediada paylaşılan materialları yalanlayırlar.

Poçt göndərişlərinin uzun zaman gömrük yoxlamaları ilə bağlı iddialara gəlinə, demək olar ki, təcili poçt xidməti lisenziyası olan firmalar tərəfindən ölkəyə gətirilən mallara gömrük nəzarəti cəmi 2-3 gün çəkir. Biznesini düzgün qurmayan daşıyıcılar daşımaların gecikməsinə səbəb olur. Digər bir məsələ isə odur ki, endirim zamanı karqo şirkətləri sifariş edilən məhsulları anbara yerləşdirə bilməyib gecikmənin səbəbini gömrük orqanının üzərinə atması olmuşdur. (Gömrük Komitəsindən xaricdən sifariş verilən malların uzun müddət gömrükdə qalması ilə bağlı AÇIQLAMA, 2021).

Gömrük sahəsindəki digər problemlərdən biri isə avtomobil sahəsində olmuşdur. Karantin prosedurları çərçivəsində təkrar avtomobil bazarı bağlanıb. Buna görə ölkələrdən nəqliyyat vasitələrinin idxalı azaldı. Nəticədə insanlar saytlar ilə maşın axtarışını həyata keçiriblər. Bu axtarış nəticəsində fərqli qiymətlər üzə çıxıb. 2000-ci il Mercedes C 240 markalı avtomobilin qiyməti 9 000-12200 aralığında, 2012-ci il Hundai Elantra markalı avtomobilin qiyməti 16300-19200 aralığında, Chevrole Cruze markalı avtomobil 10500-13500 aralığında, Ford Fusion markalı avtomobil isə 16200-21500 aralığında qiymətlərlə rastlaşmaq olar.

Nəqliyyat məsələsi üzrə ekspert Cəfərin sözlərinə görə, ölkəyə gətirilən ikinci əl avtomobillərin əksəriyyəti internet vasitəsilə alınır. Vətəndaşlar ABŞ, Avropa və Yaponiyada sığorta şirkətləri tərəfindən təmin edilən avtomobilləri internet saytları vasitəsilə əldə edə bilərlər. Bu nəqliyyat vasitələri ölkəyə daşımaq üçün konteynerlərdən istifadə oluna bilər. (Yüksək gömrük rüsumları və ƏDV: Azərbaycan "ikinci əl" avtomobillər diyarına dönüb, 2020).

Pandemiya müddətində azalma müşahidə olunsada son 2 ayda Azərbaycana Avropadan, Gürcüstandan, Dubaydan avtomobillər daxil olmağa başlamışdır. Hal hazırda nəqliyyat vasitələrinin qiyməti bir qədər aşağı düşüb. Epidemiya dövründə Azərbaycana idxal olunan avtomobillərin sayı artıb. Səbəb isə karantin dönməsində vətəndaşlar ölkədən çıxmaq və digər ölkələrə gedə bilmələrinə icazə yoxdur. Lakin bu maşınların əksəriyyəti 2ci əl olduğundan keyfiyyətsizdir. Vətəndaşların yeni avtomobillərə üz tutmamasının səbəbi isə idxalı, gömrük ödənişlərinin və ƏDV-nin yüksək qiymətinə görə baha başa gəlməsidir.

Hesabat ilində ölkəyə 25 999 ədəd minik avtomobili və digər motorlu nəqliyyat vasitələri idxal edilib ki, onların da əksəriyyəti sərnişindəşına üçün nəzərdə tutulub. Bu, əvvəlki ilin statistik göstəricisi ilə müqayisədə 25% çoxdur. Həmin il ölkəyə 2453 daxili yanma mühərrikli avtomobil, o cümlədən 105 elektrik mühərrikli və 105 yalnız elektrik mühərriki ilə işləyən avtomobil idxal edilib. (Yüksək gömrük rüsumları və ƏDV: Azərbaycan "ikinci əl" avtomobillər diyarına dönüb, 2020).

Eyni zamanda epidemiya nəticəsində qiymətlər bir qədər aşağı düşdü. Pandemiyadan əvvəl qiyməti 20 min manat olan avtomobili indi 18 min manata almaq olar.

Pandemiya dövründə xarici və daxili ticarət əlaqələrində gömrüklə bağlı əsas problemlər.

Dünya Bankının "Doing Business" hesabatında (2020) Azərbaycan Beynəlxalq Ticarət İndeksində 190 ölkə icarısında 83-cü yerdə yerləşib. Bu göstəriciyə görə Türkiyə və Gürcüstan bölgədəki digər dövlətlərdən daha yaxşı vəziyyətdədir (Türkiyə 44-cü, Gürcüstan 45-ci yerdədir). Danimarka beynəlxalq ticarətdə iştirak üçün ən əlverişli şərtləri təmin edən ilk ölkə idi. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanda beynəlxalq ticarət prosesinin iştirakçılarının qarşılaşdıqları çətinlikləri digər üç ölkədəki çətinliklərlə müqayisə etmək vacibdir.

Bu 4 ölkə üçün xarici ticarət əməliyyatının göstəricisinin ölkələrarası müqayisəsi ixraca sərhəddə sərf olunan zaman (saat) 17 6 10 0, ixraca sərhəddə sərf olunan xərclər (ABŞ dolları) 214 112 338 0, ixrac sənədləşməsinə sərf olunan zaman (saat) 33 2 4 1, ixrac sənədləşməsinə çəkilən xərclər (ABŞ dolları) 250 0 55 0, idxala sərhəddə sərf olunan zaman (saat) 14 15 7 0, idxala sərhəddə sərf olunan xərclər (ABŞ dolları) 300 396 46 0, idxal sənədləşməsinə sərf olunan zaman (saat) 33 2 2 1, idxal sənədləşməsinə çəkilən xərclər (ABŞ dolları) 200 189 55 0 8. (Doing Business, 2020).

Bu ölkələr icarısından sərhəddə ən uzun yəni 17 saat zaman sərf edən ölkə Azərbaycan seçilmişdir. Digər ölkələr isə türkiyə 10, Gürcüstan 10 və ya 6, Danimarka isə 1saatdan az sərhəddə vaxt sərf edir.

Sərhədi keçməyin qiyməti Türkiyə ilə müqayisədə ucuz olsa da, Gürcüstanda bu, təxminən iki dəfə bahadır. Qonşu ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan ixrac sənədləşmə işlərinə sərf olunan vaxt və pul baxımından çox zəif göstəricilərə malikdir. Nəticədə, ixrac sənədləşmə işlərinə sərf olunan vaxt Gürcüstandan 16 dəfə, Türkiyədən 8 dəfə, ixrac sənədləşmə xərcləri isə Türkiyədən təxminən 5 dəfə çoxdur. İdxalda da Azərbaycan öz neqativ statusunu göstərir. Lakin idxalda sərhəddi keçmək üçün sərf edilən zaman Gürcüstana nisbətən az olsada, Türkiyəyə nisbətdə 7 dəfə yüksəkdir. Həmçinin idxalın sənədləşdirmə işləri də həm Gürcüstan, həm də Türkiyəyə nisbətdə 16 dəfə yüksəkdir.

Bu kimi problemlərin qarşısının alınması üçün hökumət bir sıra işlər görsə belə, hələ də gömrük sahəsində problemlərlə qarşılanır. Prezidentin sərəncamının əsas məqsədlərindən biri sertifikatlaşdırma tələb olunan malların siyahısının azaldılması olsa da, bu məsələ hələ də öz həllini tapmayıb. Xüsusilə idxal zamanı sanitariya sertifikatının alınması geniş sənədləşdirmə və məsrəf tələb edir. Sahibkar məhsul nümunəsi üçün sertifikat almaq üçün 200 manat dövlət rüsumu ödəməlidir.

Ölkə daxilində nüfuzlu orqanlar tərəfindən icazə verilən məhsullar yenidən sanitariya sertifikat

almalıdır. Müraciət etmək və sanitar sertifikat almaq üçün bir həftə vaxt lazımdır.

Qlobal iqtisadiyyatda COVID-19 epidemiyasından təsirləndi. Koronavirusun təsiri ticarətin azalması ilə də nəticələndi. Lakin, İlham Əliyevin mövcud şəraitə görə çevik reaksiyası nəticəsində coronavirusun xalqımıza vura biləcək zərəri azalıb, ölkəmizə təsir etməməsi üçün qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilib. Bu səylərin nəticəsidir ki, Azərbaycan indi epidemiyaya qarşı mübarizədə uğur qazanan ölkə kimi görünür. Bu virusa qarşı mübarizəyə görə ölkənin bütün sərhədlərində sənişin və yüngül avtomobillərin hərəkəti müvəqqəti məhdudlaşdırılsa da, daxili, xarici və tranzit ticarət manesiz davam edib.

2021-ci ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 4,4 milyard dollardan çox olub. Bunun 2,7 milyardını ixrac, yerdə qalanını isə idxal təşkil edir. Lakin 2020-ci ilin yanvar-fevral ayında xarici ticarət dövriyyəsi 5milyard dolları ötüb. Həmçinin, 2021-ci ilin yanvar-fevral ayında ÜDM-də 3,2 % aşağı düşüb. Bu düşüşlərin bir çox səbəbi ola bilər. Bu səbəblərdən biri neft amili, biri “Qara qızıl”ın qiyməti isə son aylarda bahalaşması və ən vacibi isə koronavirus pandemiyası da bu baxımdan mövcud vəziyyətdə ticarət sahəsinə mənfi təsir etdi.

İqtisadçı-deputat Vüqar Bayramovun fikrinə görə “Pandemiya hər iki makroiqtisadi göstəriciyə təsir göstərdi” 2020-ci ildə pandemiya mart ayından təsir etməyə başlayıb. Buna görə Azərbaycan həm xarici ticarət dövriyyəsinin həm də ÜDM-dəki tarazlığın saxlaya bilmişdir. 2021-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının necə dəyişəcəyi koronavirusun hansı səviyyədə olacağından aslıdır. Azərbaycan hökuməti cari ildə ölkə iqtisadiyyatının 3 faizdən çox artacağını proqnozlaşdırır (Geriləmənin səbəbləri, 2021).

ÜDM-in aşağı düşməsi iqtisadi aktivliyin azalmasından xəbər verir. O, yüksək neft qiymətlərinə baxmayaraq, Azərbaycan ixracatının sayının xeyli azaldığını iddia edir: İqtisadçı Natiq Cəfərlinin fikrinə görə ölkədə alıcılıq qabiliyyətinin azalması və insanların dolanmaqda çətinlik çəkməsi idxal olunan malların sayına təsir edir: Bu, ümumi ticarət dövriyyəsinə təsir edən əsas elementdir. Nəticədə iqtisadi fəallığın, ÜDM-in və neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərə və ticarət dövriyyəsinə mənfi təsir göstərir. (Geriləmənin səbəbləri, 2021).

Pandemiyayla əlaqədar olaraq ticarətin azalması, enerji qiymətlərində yüksək dalğalanma, məcmu tələbin azalması və qeyri-müəyyənliyin artması kimi bir çox sahəyə mənfi təsir etmişdir.. Təbii ki, 2020-ci il global iqtisadi tənəzzül ili oldu və Azərbaycan iqtisadiyyatına da zərbə vuruldu. 2020-ci ildə ölkənin ÜDM-i əvvəlki ilə nisbətən 4,3 faiz azalaraq 72,4 milyard manat təşkil edəcək. Ölkə iqtisadiyyatının ən zəif nöqtəsi neft və təbii qaz ixracatından əldə edilən gəlirlərdən asılı olmasıdır. Neftin qiymətinin ucuzlaşması, eləcə də ölkədə COVID-19 virusunun aşkarlanması ölkə iqtisadiyyatını sınaqdan keçirir.

Keçən il sənaye istehsalı 5% azalmasının səbəbi OPEC+ üzvlərinin tətbiq etdiyi neft hasilatına məhdudiyyətlər qoyması olmuşdur. Qeyri neft - qaz hasilatı isə 12,5% artıb. Neft-qaz hasilatının 8 faiz azalmasına baxmayaraq, qaz hasilatı 4,3 faiz, qaz ixracı isə 16 faiz artıb. (Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Əli Əsədovun Nazirlər Kabinetinin 2020-ci ildə fəaliyyətinə dair məruzəsi, 2021)

Epidemiya təkcə ölkələrdə ticarətə deyil, həm də istehsal və emal müəssisələrinə də zərər vurdu. İxrac məhdudiyyətlərinin qeyri-mümkün olması iqtisadi tənəzzül ehtimalını artırdı. Bir çox malların mövsümi olması, eləcə də bazarlarda satılmasının çətinliyi hər bir dövlətin iqtisadi maraqlarına mənfi təsir göstərir. Xülasə, belə qənaətə gələ bilərik ki, böhrandan sonra xalqlar böyük iqtisadi çətinlikləri həll etmək və iqtisadi inkişafı bərpa etmək üçün həm iqtisadi, həm də siyasi tədbirlərdən istifadə edəcəklər. (Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı, 2020).

Qlobal iqtisadi dinamikanın aşağı düşdüyü bu dövrdə ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın həcmi kəskin şəkildə azalmışdır. Nəticədə, epidemiya zamanı idxalda ümumi azalmanın təxminən 5% olacağı təxmin edilir.

Mikayıl Cəbbarovun sözlərinə görə, ixrac aktivliyi aşağı düşüb, Beynəlxalq bazarda neftin

qiymətinin düşməsi ixraca da təsir edir. Ölkəmizin ixrac etdiyi məhsulların dəyəri idxalın dəyərindən çoxdur. (İdxalın azalması ölkədə məhsul qıtlığına səbəb ola bilərmi?, 2020).

İqtisadçı alim, millət vəkili Vüqar Bayramovun sözlərinə görə Azərbaycanın xarici ticarət saldosu müsbət olaraq qalıb. Buna görə, ixracın idxaldan çox olduğunu göstərir. Ölkə daha çox mal ixrac edir, nəticədə ölkəyə daxil olan pulun miqdarı ölkədən çıxan pulun miqdarından çoxdur. İxracın 5% azalması heç bir problem yaratmadı. Səbəb isə faizin az olması idi. Lakin beynəlxalq idxal-ixrac fəaliyyətinin strukturunda da dəyişikliklər ölkəmizin idxalına təsir etdi. Bununla belə, idxalın azalmasına bir sıra əlavə amillər təsir edib.

Lakin epidemiya bu rəqəmə əsas təsir göstərdi. Yerli məhsul istehsalının, həmçinin də kənd təsərrüfatı məhsullarının artımı idxalı əvəzləmə prosesinə yaxşı təsir göstərmişdir. Epidemiya zamanı idxalın ixracla əvəzlənməsini gördük. (İdxalın azalması ölkədə məhsul qıtlığına səbəb ola bilərmi?, 2020).

İqtisadçı deputat Aydın Hüseynovun sözlərinə görə isə bu gün əsas məsələmiz ixrac prosesini stimullaşdırmaqdır. İdxal azalıb. Bununla belə, hansı idxal kateqoriyalarının azaldığı bəlli deyil. Ərzaq, dərman və digər zəruri ləvazimatların idxalı o qədər də azalmayıb. Pandemiya zamanı qida və dərman çatışmazlığı var. Daha çox ölkəmizin istehsal etdiyi ərzaq mallarına tələbat var. Həmçinin pandemiyanın bir sıra əhəmiyyətli layihələri müvəqqəti olaraq təxirə salınıb. Bu 2 il idxalın azalmasına səbəb olur. Lakin idxaldakı bu düşüş böyük problemlərə səbəb olmur, ixrac cəhətdən böyüdüyümüzü göstərir. (İdxalın azalması ölkədə məhsul qıtlığına səbəb ola bilərmi?, 2020).

Azərbaycan koronavirus dövründə bir çox ölkələrlə ticarət üzərindən anlaşmalar da imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 2020-ci il fevralın 25-də Bakı şəhərində imzalanmış Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında "Güzəştli Ticarət Sazişi"ni qəbul edib. Bu Güzəştli Ticarət Sazişi ("TTA") Türkiyə ilə Azərbaycan arasında güzəştli tariflərə tabe olacaq 15 məhsul üçün kvota və gömrük ödənişlərinin ləğv edilməsi ilə bağlı mühüm müddəaları qəbul edilib.

Türkiyənin ticarət naziri Ruhsar Pekcan bildirib ki, Azərbaycanla ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün imzalanan Güzəştli Ticarət Sazişi (TTA) 2021-ci il martın 1-dən qüvvəyə minəcək. Eyni zamanda onun fikrinə görə, Güzəştli Ticarət Sazişi 2 dövlət üçün ilk addım və başlanğıcdır. TTA-nın genişlənməsi üçün çalışmalara başlanılıb. Məqsədimiz isə Hökumət başçılarımızın müəyyənləşdirdiyi 15 milyonluq büdcəyə çatmaq və TTA-nı genişləndirərək azad ticarət sazişinə çevrilməkdir. (Turkey: Türkiye Ve Azerbaycan Arası İmzalanan Tercihli Ticaret Anlaşması, 2021).

Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası hər iki ölkə 15 məhsul kateqoriyası üzrə güzəştli ticarət rejiminin tətbiq ediləcəyi malların siyahısını, habelə əsas gömrük vergisi dərəcələri və endirim dərəcələrini, illik tarix kvotalarını müəyyən etmişdir. Tərəflər bu Saziş nəticəsində dempinq və ya subsidiyalar nəticəsində dəymiş itkiləri kompensasiya etmək üçün öz milli qanunvericiliklərinə uyğun olaraq dempinq və kompensasiya tədbirləri tətbiq etmək hüququna malikdirlər.

Qarşılıqlı bildiriş öhdəlikləri və vaxt məhdudiyyətləri də bu mərhələdə müəyyən edilir. Bu kvotalar, vergi tutulmaları və sıfırlanması nəticəsində yerli sənayeyə ziyan vurmaq və ya əhəmiyyətli zərər vurmaq təhlükəsi yaranarsa, müqavilə tərəfləri müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun olaraq ikitərəfli müdafiə tədbirlərini həyata keçirməkdə sərbəstdirlər. Bundan əlavə, rəsmilər ikitərəfli təhlükəsizlik tədbirlərinin necə həyata keçirildiyini araşdırırlar. Texniki qaydalar və standartlar baxımından hər iki ölkə ticarətə mane olacaq və/yaxud yerli sənayenin qorunmasına mane olacaq mövqe tutmamaq barədə razılığa gəlib və öhdəlik götürüblər.

Azərbaycanın konkret ərzaq mallarının idxalı üçün tarif kontenjanının detayı ətraflı müəyyən edilib. Tarif kontenjanı idxala gömrük rüsumunu, əgər varsa, hər hansı digər maliyyə öhdəliklərini tətbiq edilməyəcək.

Cədvəl 6

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında güzəştli ticarət sazişinə uyğun olaraq 2021-ci ildə Azərbaycanın konkret malların idxalına tətbiq olunaçaq rüsum aşağıdakı kimidir:

Pendir	Meyvə	Qara çay	Günə- baxan yağı	Heyva və bitgi yağı	Şəkər və şəkər məhsull arı	kakao	Mey və kon- servi	Mey və pürə- si	Alma şirəsi	Şərab
100 (min ton)	39 (min ton)	300 ton	5 (min ton)	2500 ton	5 (min ton)	5 (min ton)	750 ton	3000 ton	2000 ton	9000h

Mənbə: (Azərbaycan'dan gümrük vergisiz gıda ithalatı, 2021).

Keçən il Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bağlanmış ticarət müqaviləsinə təsadüfən şübhə yaradan COVID-19 mənbə proseduru Türkiyənin ticari və diplomatik münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərməmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://www.mondaq.com/turkey/international-trade-investment/1042590/trkiye-ve-azerbaycan-aras305-304mzalanan-tercihli-ticaret-anla351mas305-tta>
2. <https://www.sozcu.com.tr/2021/ekonomi/azerbaycandan-gumruk-vergisiz-gida-ithalati-6290171/>
3. <https://benefisiar.org/manset/14110/pandemiya-avtomobil-bazarina-nec%C9%99-t%C9%99sir-edib-qiyim%C9%99tl%C9%99r-probleml%C9%99r.html>
4. <https://marja.az/71875/gomrukden-avtomobillerin-olkeye-buraxilmamasina-dair-iddia-la-racavab>
5. <https://customs.gov.az/az/faydali/xeberler/4235/>
6. <https://525.az/news/160978-gomruk-orqanlari-bu-isin-felsefesini-bilmirler-natiq-ceferli>
7. file:///C:/Users/USR/Desktop/FILE_4A9D8C-5B4D1A-34831F-265C31-60B8D6-94CB_D.pdf
8. <https://fins.az/gmruk-komitesinden-xaricden-sifaris-verilen-malların-uzun-muddet-gmr-ukd-e-qalması-ile-bali-aiqlama/>
9. <https://www.azadliq.org/a/31173467.html>
10. <https://science.gov.az/az/news/open/16781>
11. <https://sputnik.az/20200921/Yuksek-gomruk-rusumlari-ve-edv-Azerbaycan-ikinci-el-avtomobiller-diyari-424817722.html>
12. <https://ereforms.gov.az/en/media/xeberler/pandemiyada-dovrunde-azerbaycanda-xarici-ticaretin-veziyyeti-ve-diversifikasiyasi-41>
13. <https://kaspi.az/az/idxalin-azalması-lkede-mehsul-qitliina-sebeb-ola-bilermi>
14. <https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/pandemiyada-dovrunde-azerbaycanda-xarici-ticaretin-veziyyeti-ve-diversifikasiyasi-12>
15. https://idi-aze.org/file/pic/xeber/2021-04/1617226319_xarici-ticaret-subyektləri-1.pdf?1617226308
16. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/iyun/711650\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/iyun/711650(meqale).pdf)
17. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4660>
18. <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020>
19. <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>
20. <https://nk.gov.az/az/article/1458/print/>

М.А.Ибадова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Изменения в таможенной политике Азербайджана в период пандемии

Резюме

Пандемия COVID-19 оказывает серьезное влияние на мировую экономику и многие аспекты общественной жизни. Как и в других секторах, одним из секторов, пострадавших от пандемии, была таможня. Хотя Азербайджан претерпел негативные изменения в таможенной сфере во время пандемии, оперативная реакция азербайджанского правительства смогла вернуться к прежнему состоянию благодаря усилиям дальновидного Президента Ильхама Алиева. были рассмотрены пандемия в сфере таможенного дела, влияние пандемии на внешнюю и внутреннюю торговлю, проблемы в торговле нефтью и газом, а также информация о сотрудничестве Азербайджана для развития торговых отношений несмотря на все эти трудности. В результате пандемии товарооборот в целом сократился. Развитие международной торговли в стране, а также увеличение инвестиций оказывают очень положительное влияние на Азербайджанскую Республику. В целом экономика ни одной страны не может развиваться без импорта и экспорта. Однако в результате пандемии влияние таможенных барьеров привело к общему снижению товарооборота, что нанесло серьезный ущерб экономике страны.

Ключевые слова: пандемия коронавируса, проблемы пандемии, влияние на торговлю, нефть и газ. торговля.

M.A.Ibadova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Changes in Azerbaijan's customs policy during the pandemic period

Abstract

The COVID-19 pandemic is having a major impact on the global economy and many aspects of public life. Like other sectors, one of the sectors affected by the pandemic was customs. Although Azerbaijan underwent negative changes in the customs sphere during the pandemic, the rapid response of the Azerbaijani government was able to return to its previous state due to the efforts of the far-sighted President Ilham Aliyev. At the same time, the problems created by the pandemic in the field of customs were considered, the impact of the pandemic on foreign and domestic trade, problems in oil and gas trade, as well as information on Azerbaijan's cooperation to develop trade relations despite all these difficulties. As a result of the pandemic, trade turnover has generally declined. The development of international trade in the country, as well as the increase in investment have a very positive impact on the Republic of Azerbaijan. In general, no country's economy can develop without imports and exports. However, as a result of the pandemic, the impact of customs barriers has resulted in a general decline in trade turnover, which has seriously damaged the country's economy.

Key words: coronavirus pandemic, pandemic problems, trade impact, oil and gas.

Şule Öztürk Birim
i.ü.f.d., dosent, Manisa Celal Bayar Universitesi
schuleozturk@gmail.com
Z.E.Əliyeva
magistrant, Xəzər Universiteti
zarifa.aliyeva@khazar.org

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.01.2022

The article was received by editorial board on 30.01.2022

Статья принята к печати 30.01.2022

QIDA SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN MÜASİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqələdə kadrların idarə edilməsi sisteminin formalaşması və davamlı inkişafının nəzəri aspektlərinin araşdırılması və onların səmərəli fəaliyyətinin aspektlərinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə müvafiq nəticələr əldə edilməsindən bəhs edilir. Qida sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili aspektləri araşdırılaraq onların inkişaf meyllərini dəstəkləmək məqsədilə mühüm istiqamətlərə diqqət yetirilmişdir. Həmçinin insan resurslarının səmərəli idarə edilməsinə imkan verən texnologiyanın tətbiqi məsələləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *təkmilləşdirilmə, innovasiya, rəqabət, insan resursları, emal.*

1. GİRİŞ

Qida sənayesinin müəssisələrində adekvat kadr idarəetmə sisteminin formalaşdırılması iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin, məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının və ölkə regionlarının iqtisadiyyatın bu sektorunun təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin davamlı inkişafının ən mühüm amillərindən birinə çevrilir. Həmçinin müasir şəraitdə müvafiq sahənin sisteməlik tədqiqi və onun həyata keçirilməsinin əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edən aktual problemlər qalmaqda davam edir. Buna görə də, kadrların idarə edilməsi sisteminin formalaşması və davamlı inkişafının nəzəri aspektləri araşdırılmalı və onların səmərəli fəaliyyətinin aspektləri ümumiləşdirilməklə müvafiq nəticələr əldə edilməlidir. Bunun üçün kadrların idarə edilməsi sisteminə təsir edən əsas məqsədlər, funksiyalar, prinsiplər və amillər aydınlaşdırılmalıdır.

İnsan resurslarının idarə edilməsinin vəzifəsi təşkilatın gələcək məqsədlərini yerinə yetirəcək istedadlı və yaxşı motivasiya edilmiş ixtisaslı kadrlarla təmin etmək, bu kadrların işdən məmnunluğunu artırmaq, istedadlarını üzə çıxarmaq və bir sıra müvafiq işləri həyata keçirməkdir. İnsanlar inkişaf etdirilməsi lazım olan bir resurs kimi qiymətləndirildikdə, müəssisələrin səmərəlilik, keyfiyyət və mənfəət kimi məqsədlərə çatması asanlaşır [4, s 86].

Qida sənayesində kadrların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə nəzəri və praktiki müddəalar, eləcə də tövsiyələr müasir innovativ texnologiyaların təsiri nəzərə alınmaqla təklif edilməlidir. Müvafiq sənaye sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı sahələrarası yeni əlaqələrin yaradılması burada kadr xidmətinin funksional maraqlarının dairəsini genişləndirəcək və kadrların idarə edilməsi strategiyasının, motivasiya və həvəsləndirmə sisteminin işlənilməsinə, əmək bazarının stimullaşdırılmasına təsir edəcəkdir. Qida sənayesi sahəsi müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətinin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsinə makro aspektdən yanaşma, o cümlədən də kadrların idarə edilməsi sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri

sistemləşdirilərək mikro səviyyədə ümumiləşdirilmələr aparılmışdır. Qeyd edək ki, müəssisənin səmərəli fəaliyyəti bilavasitə onun müasir tələblərə cavab verən adekvat və keyfiyyətli kadr potensialı ilə təmin olunma dərəcəsindən asılıdır. Bundan əlavə, bu proses müxtəlif fəaliyyət sahələrində mövcud tendensiyaları nəzərə alaraq güclü elmi əsaslar sistemi ilə dəstəklənməlidir. Kadrların idarə edilməsi qida sənayesi müəssisələrinin əsas funksiyalarından biridir. Müasir şəraitdə bu, müəssisələrin fəaliyyətinin mənfəətlilik və ya zərərinin səviyyəsinə təsir edən amilləri müəyyən etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2. Qida sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili aspektləri

Müasir şəraitdə qida sənayesi kompleksinin bir çox xammal və emal müəssisələri bir-biri ilə və xarici tədarükçülərlə rəqabət aparır, daha ucuz, o cümlədən müvafiq olaraq daha geniş istehlakçı seqmenti üçün əlçatan olan müvafiq keyfiyyət göstəricilərinə malik əmtəə və xidmətlər yaradır və bazara təqdim edir. Bu prosesdə ortaya çıxan müəssisələrin rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələsi onun məhsullarının yaradılması və satışı üzrə uzunmüddətli konkret fəaliyyət proqramıdır. Azərbaycanda əhalinin ehtibarlı ərzaq təminatı dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biridir [2, s 20]. Qida sənayesi müəssisələrində inkişaf meyillərini dəstəkləmək məqsədilə adətən aşağıdakı istiqamətlərə diqqət yetirilir:

- istehsal müəssisələrinin modernləşdirilməsi;
- müəssisənin insan resurslarının potensialından maksimum istifadə;
- istehsalın təşkili strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- istehsal menecmentinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- istehsal infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- təchizatçılar və digər tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqənin təşkili və sıx əməkdaşlığın qurulması;
- məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsinin modernləşdirilməsi.

Qida sənayesi müəssisələri üçün rəqabət üstünlüyü əldə etməyin yollarından biri də öz məhsulları ilə istehlakçıları məmnun etmək, istehlakçı üçün dəyər yaratmaqdır. Qida məhsulları ən ciddi təhlükəsizlik tələblərinə və insanların istehlak etdiyi qidanın keyfiyyətini təşkil edən digər göstəricilərə tabedir [6, s 4]. Eyni zamanda, bir çox istehlakçılar tamamilə spesifik məhsulları seçdiyi üçün qida məhsulları çox vaxt çox qısa bir həyat dövrünə malik olur. Bu bazarlarda alıcılar və satıcılar arasında təmas milli iqtisadiyyatın mühüm iqtisadi sektorlarının, o cümlədən hasilat, emal və istehlak sənayesinin daimi qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində baş verir.

Qeyd edək ki, istehsalın həcmi və onun qiymətini formalaşdıran bazardır. Bu zaman bazarın təsiri müəssisənin rəqabət strategiyası vasitəsilə özünü göstərir ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:

- istehsal olunan məhsulların düzgün seçilməsi;
- istehsalın ölçüsü;
- yeni məhsul növləri ilə bazara çıxmaq üçün şərtlərin düzgün seçilməsi;
- qiymət strategiyası;
- məhsulların bazara çıxarılması üçün müasir vasitələrdən istifadə;
- tələbin yaradılması və məhsul satışının stimullaşdırılmasının müasir üsullarından istifadə;
- reklam və ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyəti;
- insan resurslarının idarə olunması siyasəti.

İnsan resurslarının idarə edilməsi çox vaxt müəssisələr üçün əlavə xərclərə səbəb olsa da müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, səmərəli nəticələri olan işçiləri uğurla cəlb etmək və müəssisədə saxlamaq üçün effektiv insan resursları təcrübələrini düzgün başa düşmək və bu təcrübələri müəssisənin fəaliyyəti prosesində tətbiq etmək lazımdır [5, s 11]. Öz işçilərini uğurla idarə etmək üçün hər bir müəssisədə xüsusi olaraq İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi departamenti yaradılmalıdır. Müvafiq sahədə təcrübələrdən bəhrələnmək çox vacibdir və hər hansı bir müəssisə üçün onurğa sütunu hesab olunur. Qida sənayesi müəssisələrində insan resursları ilə bağlı idarəetmə fəaliyyətinə potensial işçilərin iş götürülməsi və müvafiq təminatı, fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi

ilə işçilər üçün yüksəliş imkanı verən iş mühitinin yaradılması daxildir.

3. İnsan resurslarının innovasiyalı idarə edilməsi

İnsan resurslarının idarə lərdilməsində innovasiya getdikcə daha qlobal xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, baş verən transformasiyalar heç də təsadüfi deyil. Bu, innovativ alətlər və proseslərdən istifadə etməklə, fərdi davranışda əhəmiyyətli dəyişikliklərlə birlikdə real uzunmüddətli daxili səylərin mövcudluğuna əsaslanır.

Qeyd edək ki, qida sənayesi əmtəələrinin keyfiyyətinin artırılmasına imkan verən idarəetmə sisteminin formalaşdırılması müəssisələrin əsas strateji məqsədlərindən olmalıdır [1, s 56]. Müəssisələr bir-birlərindən informasiya ehtiyacları, mövcud texnologiyalar və texnologiyaya bağlılıqları baxımından fərqlənirlər. Onlar, həmçinin texnologiyanın əvəzini ödəmək qabiliyyəti, insan kapitalı haqqında məlumatlara verdiyi dəyər, müəssisənin ölçüsü və korporativ mədəniyyət, eləcə də texnologiyanı modernləşdirmək üçün istifadə edilə bilən insan resursları baxımından bir-birindən fərqlənirlər.

Bununla belə, bütün müəssisələr insan resurslarının səmərəli idarə edilməsinə imkan verən texnologiyanın tətbiqi üçün əsas üstünlüklərlə razılaşa bilər ki, bu da:

- müvafiq xərclərə qənaət etmək;
- informasiyanın daha sürətli işlənməsini həyata keçirmək;
- təşkilatın məqsədlərinə çatmasına kömək etmək üçün müvafiq məlumatları təmin edəcək sistemdən istifadəyə imkan verir.

Bu prosesi üç mərhələyə bölmək olar:

1. texnologiyanın qəbul mərhələsi;
2. icra mərhələsi;
3. institusionallaşma mərhələsi.

Eyni zamanda, bu proseslər işçilərin hər birinin vaxtının əhəmiyyətli hissəsini və iştirakını, həmçinin optimal ünsiyyətin seçimini tələb edir. İnnovativ inkişaf problemləri və onların həlli miqyasıda baş verən proseslərdə formalaşır. İnsan resurslarının innovativ aspektdə təşkili, eləcə də inkişaf etməsində keyfiyyətin təmin olunmasında bütün işçilərin təhsil səviyyəsi, peşəkarlığının yüksəldilməsi imkanları zəruridir [3, s 716]. İnnovasiyaya yatırılan kapitalın geri qazanılması ilə bağlı müəyyən çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, fikrimizcə qida sənayesində insan resurslarına çəkilən məsrəflər özünü mütləq qaydada doğrultmaq xüsusiyyətinə sahibdir.

Yerli qida sənayesi müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi şərait heç də həmişə onların inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək etmir. Maliyyə qeyri-sabitliyi, müəyyən hallarda aşağı texniki səviyyə və texnoloji avadanlıqların çox köhnəlməsi, mülkiyyət hüquqlarının və müqavilələrin icrasına hüquqi təminatların verilməməsi, müəssisələrin idarə edilməsinin nisbətən aşağı səviyyədə olması, daxili bazarda rəqabətin yüksək səviyyədə olması, xərc inflyasiyası kimi amillər qida sənayesi müəssisələrinin inkişafı üçün resurs təminatı sisteminin formalaşdırılmasına yanaşmalara yenidən baxılmasını tələb edir. Aydındır ki, iqtisadi artımı müəyyən edən mənbələrin və resursların tərkibində və strukturunda transformasiya olmalıdır. Söhbət, ilk növbədə, iqtisadi artımın innovativ yönümlülüyündən gedir, çünki ənənəvi resursların imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə daralması sənayenin innovativ inkişaf yoluna keçməsinə nəinki arzuolunan, həm də zəruri edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında aparılan islahatlar kontekstində və o cümlədən qida sənayesində baş verən ümumi inkişafın təhlili əsasında demək olar ki, səmərəliliyin və artımın əldə edilməsi üçün ənənəvi ehtiyatlar praktiki olaraq tükənib, sənayedə durğun istehsalın baş verməməsinin yeganə alternativ istehsal aparatının və peşəkar kadr potensialının innovativ əsaslarla inkişafı yolu ilə məhsuldarlığı təmin etməkdir.

4. NƏTİCƏ

Qida sənayesi müəssisələrinin sahə xüsusiyyətlərinə əsasən demək olar ki, insan resursları müəssisənin inkişafında ən vacib amildir və müəssisə rəhbərliyi ondan rəşional istifadəyə can

atmalıdır. Müəssisədə insan kapitalının formalaşması və səmərəli şəkildə yönləndirilməsinə xüsusən innovasiyalar əsasında nəzarət edilə bilər. Bu, fəaliyyətin həvəsləndirilməsində, təkmilləşdirmənin təşkilində, işçilərin fərdi işgüzar qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasında, zəruri sosial-psixoloji mühitin layihələndirilməsində daha çox nəzərə çarpır. İnsan kapitalının məqsədyönlü formalaşdırılması və inkişafı qida sənayesi müəssisələrində idarəetmə mexanizmini zənginləşdirir, istehsal və xidmət sferasında bir çox problemləri uğurla həll etməyə, təşkilatın rəqabət qabiliyyətini, istehsalın səmərəliliyini, eləcə də məhsuldarlığını artırmağa, yeni müasir texnologiyalardan istifadə etməyə imkan verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının indiki inkişaf mərhələsində insan resursları müvafiq müəssisələrin bazarda fəaliyyətinin uğurunu şərtləndirən ən mühüm resurs hesab olunur. Getdikcə artan rəqabət qida sənayesini işçi heyətinə təsirən effektivliyini artırmaq üçün daim innovasiyaya əsaslanan yollar və üsullar axtarmağa məcbur edir. Beləliklə, müəssisələrdə kadrların idarə edilməsi tək cə sistemli deyil, həm də innovativ yanaşmalar tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İbrahimova G., Azərbaycan qida sənayesi müəssisələrində beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tətbiqi problemləri. (2018). İpək Yolu, No.2, səh.53-59.
2. Mehdiyev Ə.M., Azərbaycanın qida sənayesi müəssisələrində istehsal sahibkarlığının səmərəli təşkili. (2020). Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment, № 2 (11) - səh.7-10.
3. Namazova N., Azərbaycanda insan resurslarından istifadənin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri. (2018). “İqtisadi artım və ictimai rifah” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki Konfransın materialları, s. 715-718.
4. Ö. Akın ve H. E. Erdost Çolak, İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarıyla Örgütsel Performans Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, Güz 2012, ss. 85-114.
5. Victoria B.C., Human Resources in the Food Service and Hospitality Industry, The BC Cook Articulation Committee. (2015). 104 p.
6. Симонин П.В., Богачева Т.В., Граба С.В. Инновационное управление человеческими ресурсами и трудовыми отношениями в бизнес-среде. (2020). Вестник Евразийской науки, № 2, Том 12, с 1-7.

Суле Озтюрк Бирим

д.ф.по э., доцент, Университет Маниса Джалал Байар

З.Э.Алиева

магистрант, Университет Хазар

Современные особенности управления человеческими ресурсами в пищевой промышленности Резюме

В статье рассматривается формирование системы управления персоналом и исследование теоретических аспектов устойчивого развития и достижения соответствующих результатов путем обобщения аспектов их эффективного функционирования. Были изучены аспекты организации пищевой промышленности и рассмотрены важные области, чтобы поддержать тенденции их развития. Также было изучено применение технологии, позволяющей эффективно управлять человеческими ресурсами.

Ключевые слова: улучшение, инновации, конкуренция, человеческие ресурсы, переработка.

Sule Ozturk Birim
PhD in Economics, Associate Professor, Manisa Jalal Bayar University
Z.E.Aliyeva
master student, Khazar University

Modern features of human resource management in the food industry

Abstract

The article discusses the formation of the personnel management system and the study of theoretical aspects of sustainable development and the achievement of relevant results by summarizing aspects of their effective operation. Aspects of the organization of the food industry have been studied and important areas have been addressed in order to support their development trends. Also, the application of technology that allows effective management of human resources was studied.

Key words: improvement, innovation, competition, human resources, processing.

UOT 338.012

Э.Г.Мамедова
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
ORCID 0000-0002-3815-4609
ai_1280@mail.ru
Я.Э.Ализаде
магистрант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
myalchin@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.02.2022

The article was received by editorial board on 12.02.2022

Статья принята к печати 12.02.2022

РАЗРАБОТКА МЕХАНИЗМА ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Резюме

В статье изложены основные категории и понятия связанные с аспектами управления персоналом. Есть рекомендации по применению методов управления персоналом. Представлены виды и этапы формирования кадровой политики и кадровой стратегии; изложены вопросы привлечения и найма персонала, организации оплаты труда работников и мотивации; даны перечень рекомендуемой литературы для освоения дисциплины, приложения. А так же рассматривается система отношений «человек-производство», в которой знания, умения, навыки работника, составляющие качество его рабочей силы, формируют соответствие производственным требованиям, предъявляемым к должности, и обеспечивают целенаправленное задействование имеющихся средств, орудий и предметов труда, используемых для эффективной реализации необходимых технологических, бизнес-процессов. Взаимодействие элементов разработанной системы управления указывает на необходимость детализации объективного содержания рассматриваемой управляемой системы в направлении отдельно взятого работника, заключающего в себе рабочую силу

Ключевые слова: процессы управления персоналом, соответствующие системы, определенное управляющее воздействие, система управления.

ВВЕДЕНИЕ

Любая организация развивается в первую очередь за счет использования личностного потенциала человека, его накопленного делового опыта. Но этого для современного руководителя недостаточно. Поэтому в последнее десятилетие возрастает роль фундаментального образования менеджеров любого уровня в области различных аспектов управления трудовыми ресурсами.

Целью данной статьи является обобщение наиболее актуальных на современном этапе вопросов управления персоналом. При написании материала были использованы передовые разработки отечественных и зарубежных ученых в области психологических аспектов управленческой деятельности.

При всей значительности материальных, вещественных, энергетических и финансовых ресурсов индустриального производства, люди влияют в значении решающей движущей мощи его трудных по содержанию тех- и бизнес-процессов и осуществляют аллигация ресурсов.

Внешняя среда координационной системы реализовывает представление исходных данных. Обстановку информационной неопределенности осуществляет начальная идеализация разрабатываемой расчетной модификации управления, а также фактическое неимение способности ее воплощения абсолютной адекватности при реализации управленческой конструкции для предлагаемой системы. В связи с этим, на деле решения доводится принимать с учетом возникающих условий информационной неопределенности.

Так как процессы управления персоналом – это взятые в своем единстве методы, процедуры, приемы воздействующие на работников предприятия с целью использования их потенциала для успеха организационных целей, то разглядывая персонал в разрезе тяжелого общественного образования, управляющая система в первую очередь руководствуется объективной стороной восприятия того, что имеется самостоятельно от индивидуального сознания. В дальнейшем анализе аспектов управления, при необходимости, производится детализация структуры и выявление ее частного элемента-носителя рабочей силы, индивида. И, тем не менее, в начале доводится столкнуться с объективным характером процессов управления персоналом на промышленном предприятии, не предусматривающего индивидуальную составляющую в содержании управляющей и управляемой системы, который приводит к реализации рисков, объединенных с возникновением ошибок при достижении установленной цели, формирующейся в нужном направлении, а также при использовании (применении) ресурсного снабжения в рамках рассматриваемых потребностей, ввиду того, что в той, или иной степени, человек принимает участие на всех этапах реализации главных функций управления.

Анализ отечественной и зарубежной практики показывает, что номинально персонал-система охватывает в себя целый ряд составляющих, или внутренних систем, каждая из которых имеет личную специфику. Эти системы представляют собой логическую цепочку, по которой проходит всякий сотрудник за весь цикл работы на предприятии – от приема до увольнения с работы.

Основные составляющие Соответствующей системы:

1. Подбор, подбор и приём на работу Система подбора Система отбора Система приёма на работу;
2. Работа в должности/на рабочем месте Система регламентации работы;
3. Условия труда Система норм и нормативов, определяющих условия труда;
4. Адаптация персонала Система адаптации персонала;
5. Мотивирование персонала Система раскрытия и оценки мотивации – индивидуальной, групповой, корпоративной;
6. Стимулирование персонала Системы стимулирования индивидуального, группового и коллективного труда;
7. Развитие персонала Система физического развития персонала Система профессионально-квалификационного развития персонала;
8. Переходы, переводы работников Система переходов Система переводов;
9. Сокращения, увольнения Система сокращений Система увольнений.

Система, создающая определенное управляющее воздействие, – это управляющая подсистема или управляющий объект. Система, подвергающаяся испытаниям со стороны внешних воздействий, выдается в качестве управляемой подсистемы или объекта управления. Примечательно то, что обе указанные системы, взаимодействуя между собой, создают

абсолютно новую, иную систему управления, представляющую совокупность двух перечисленных подсистем.

Управляющие действия (воздействия) могут быть представлены разными естественными и искусственными сигналами, письменными или устными приказами, указаниями, распоряжениями и иными инструментами управления, при реализации которых может возникать внутрисистемный конфликт между управляющей и управляемой системами.

В итоге предоставленное взаимодействие вырабатывает систему управления качеством рабочей силы, элементы которой (управляющая и управляемая системы) в своей взаимосвязи посредством доминирующую подсистему «человек» в рассматриваемой системе отношений, использующих знания, умения, навыки работников, образующих компетентности уровень человека в формате категории «рабочая сила», интегрируются в процесс реализации тех -, бизнес-процессов, функционирующих в подсистеме «производство». На основании данного заключения относительно уровня компетенций человека в процессе труда и уровня тех-бизнес-развития промышленного предприятия возникают противоречия в системе отношений «человек – производство» в контексте компетентностного подхода, схема представления которых предлагается на рисунке 1.

Условные обозначения: AC – линия абсолютного равенства, ABC – зона волатильности качества рабочей силы «человек ↔ производство», ACD – зона волатильности качества рабочей силы «производство ↔ человек».

Рисунок 1. Схема представления противоречий в системе отношений «человек – производство» в контексте компетентностного подхода

Система управления персоналом - это знания и практическая деятельность, направленная на обеспечение организации квалифицированным персоналом, способным выполнять возложенные на нее трудовые обязанности и их надлежащее использование. Любая система состоит из множества элементов, на рисунке 2 представлены основные элементы системы управления персоналом.

Рис. 2. Основные элементы системы управления персоналом

Управление персоналом на промышленном предприятии достаточно непростой процесс, реализация которого обусловлена специфическими особенностями функционирования предприятия индустриальной сферы. Существование промышленного предприятия в современных условиях, в первую очередь, связано со сложностью содержания его технологических (тех-) и бизнес-процессов, а также их высокой степенью ресурсоемкости (количеством и разнообразием затраченных ресурсов для производства конечной продукции).

Система управления (СУ) выстраивается следующим образом:

- целевое воздействие – желаемое значение эффективности процесса управления, которое впоследствии должно быть проанализировано относительно полученного результата;
- входящие значения, или исходная информация;
- управляющая система – аналитический центр, содержащий механизм управления, включающий субъекта-аналитика (субъектную аналитическую группу), набор методов (предпочтительный метод) и (или) специализированный программный продукт (программное обеспечение);
- управляющее воздействие на объект;
- управляемая система – индивид, либо группа индивидов, объединенных для реализации конкретной функциональной задачи (персонал организации, предприятия);
- информация о состоянии объекта управления (предоставление обратной связи);
- информация о результате управляющего воздействия (предоставление обратной связи);
- результат управляющего воздействия (эффективность).

Различные политические, социальные и экономические факторы в процессе управления персоналом промышленного предприятия позволяют создавать новые и регулировать существующие корректирующие условия, позитивно влияющие на результат внедрения управляющих воздействий в соответствующей организационной системе.

Внешняя среда организационной системы обеспечивает представление исходных данных.

Ситуацию информационной неопределенности создает первоначальная идеализация разрабатываемой расчетной модели управления, а также фактическое отсутствие возможности ее воплощения абсолютной адекватности при реализации управленческой конструкции для рассматриваемой системы. В связи с этим, на практике решения приходится принимать с учетом возникающих условий информационной неопределенности.

Природа возникновения неопределенности обуславливается недоступностью необходимой исходной информации (например, изначально нам могут быть неизвестны все возможные критериальные оценочные показатели относительно управляемого объекта в перспективе принятия того или иного решения), так и отсутствием достаточностью ее содержания (например, вряд ли мы можем на все 100% быть уверены в том, что в представленном информационном пакете были учтены все составляющие без исключения). Недоступность и недостаточность содержания некоторых видов информации являются принципиальными аспектами, которые не могут быть до конца учтены, и как бы досконально мы не исследовали все доступные для этого материалы, нам приходится осознавать то, что в управляемом воздействии для рассматриваемой организационной системы учтена не вся поступающая информационная совокупность.

Таким образом, при разработке, равно как и прогнозировании процесса функционирования существующих организационных систем, мы оперируем информацией, в которой допускается возможность наличия неполных или противоречивых данных.

Далеко не последнюю роль при этом играют межструктурные особенности взаимодействия представителей системы и возникающее при этом информационное искажение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Выявленные общие характерные черты управления персоналом на промышленном предприятии в контексте функционирования организационной системы, помимо прочего указывают на необходимость детализации объективного содержания рассматриваемой управляемой системы в направлении отдельно взятого объекта (индивида), заключающего в себе способность человека к труду – рабочую силу, учитывающую профессиональные, квалификационные и личностные составляющие в процессе управления персоналом промышленного предприятия.

Список использованной литературы:

1. Бабкин В.П. Управление социальным развитием крупной промышленной компании: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05.
2. Байгулов Р.М. Управление промышленным предприятием: специфика поиска инновационных бизнес-идей. (2012).
3. Доблаев В. Л. Организационное поведение. (2002). / В. Л. Доблаев. – М.: ИКФ ЭКМОС.
4. Коновалова, В. И. Управление персоналом организации / В. И. Коновалова, Е. К. Митрофанова // Маркетинг. – 2014.
5. Бодак Ю.А. Методологические аспекты системы развития кадрового потенциала организационных структур. (2019). // Белгородский государственный университет. - № 1.
6. Минева О.К. Управление персоналом организации: технологии управления развитием персонала. (2017). учебник - М.: ИНФРА-М.
7. Чуланова О.Л. Управление персоналом на основе компетенций. (2017). монография /

О. Л. Чуланова. - М.: ИНФРА-М.

8. <https://www.dissercat.com/content/sovershenstvovanie-sistemy-upravleniya-personalom-promys-hlennykh-predpriyatii-v-sovremennykh>

E.H.Məmmədova

i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənayesi Universiteti
ORCHID 0000-0003-4372-6066

Y.E.Əlizadə

magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənayesi Universiteti

Sənaye müəssisələrində kadrların optimal idarə edilməsi mexanizminin inkişaf edilməsi

Xülasə

Məqalədə personalın idarə olunması aspektləri ilə bağlı əsas kateqoriyalar və anlayışlar təsvir edilmişdir. Kadrların idarə edilməsi üsullarının tətbiqi üçün tövsiyələr var. Kadr siyasətinin və kadr strategiyasının formalaşmasının növləri və mərhələləri təqdim olunur; kadrların cəlb edilməsi və işə götürülməsi, işçilərin əməyinin ödənilməsinin təşkili və motivasiyası məsələləri şərh olunur; intizamın mənimsənilməsi üçün tövsiyə olunan ədəbiyyatların siyahısı, əlavələr verilmişdir. Həmçinin, işçinin işçi qüvvəsinin keyfiyyətini təşkil edən bilik, bacarıq, vərdişi vəzifələrə qoyulan istehsal tələblərinə uyğunluğunu formalaşdırın və zəruri texnoloji, biznes proseslərinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan mövcud vasitələrin, alətlərin və əmək predmetlərinin məqsədyönlü şəkildə cəlb edilməsini təmin edən "insan-istehsalat" münasibətlər sisteminə baxılır. İşlənilib hazırlanmış idarəetmə sistemi elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi baxılan idarə sisteminin işçi qüvvəsini özündə birləşdirən ayrıca götürülmüş işçi istiqamətində obyektiv məzmununun detallaşdırılmasının zəruriliyini göstərir

Açar sözlər: kadrların idarə edilməsi prosesləri, müvafiq sistemlər, idarəetmə təsirləri, idarəetmə sistemi.

E.Q.Mammadova

candidate of Economic Sciences, professor, Azerbaijan State University Oil and Industry
ORCID 0000-0003-4372-6066

Y.E.Alizade

master student, Azerbaijan State University Oil and Industry

Development of a mechanism for optimum personnel management at industrial enterprises

Abstract

The article outlines the main categories and concepts related to aspects of personnel management. There are recommendations on the use of personnel management methods. The types and stages of the formation of personnel policy and personnel strategy are presented; the issues of attracting and hiring personnel, the organization of employee remuneration and motivation are outlined; a list of recommended literature for the development of the discipline, appendices are given. And the system of relations "man-production" is also considered, in which the knowledge, skills, and skills of an employee, which make up the quality of his workforce, form compliance with the production requirements for the position, and ensure the purposeful use of available tools, tools and objects of labor used for the effective implementation of the necessary technological, business processes. The interaction of the elements of the developed control system indicates the need to detail the objective content of the controlled system in question in the direction of a single employee, comprising the workforce

Key words: personnel management processes, corresponding systems, a certain control effect, management system.

E.M.Ağayev
dissertant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
eminagayev1@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.01.2022

The article was received by editorial board on 18.01.2022

Статья принята к печати 18.01.2022

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ ƏMƏYİN MÜHAFİZƏSİNİN İDARƏEDİLMƏSİ SİSTEMİNİN İQTİSADI MEXANİZMLƏRİ VƏ ONLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI

Xülasə

Məqalədə əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sisteminin mahiyyəti araşdırılır, onun risklərin idarəedilməsi strategiyasının tərkib hissəsi olduğu göstərilir. Nəzərdə tutulur ki, müəssisənin yüksək idarəçiləri müəssisənin strateji planının hazırlanmasında əməyin mühafizəsi ilə bağlı riskləri və onların azaldılması ilə bağlı tədbirləri nəzərə almalıdırlar.

Əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sisteminin səmərəliliyi bir neçə komponentdən ibarət olması bildirilir. Həmçinin qeyd olunur ki, əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsinin müəssisədə işçilər üçün əlverişli və təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılması məqsədini güdən müxtəlif prinsiplərin, metodların, həmçinin müəssisə tərəfindən maddi stimullaşdırmanın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Əməyin təhlükəsizliyi problemləri hər bir ölkənin əmək qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Bununla yanaşı dövlətlər müəssisə miqyasında əməyin təhlükəsizliyinin təminatı üçün iqtisadi mexanizmlərdən, xüsusilə qiymət və vergi tənzimləməsi mexanizmlərindən istifadə edir. Müəssisələr əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında maraqlı olsunlar deyə, əməyin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən layihələrdə güzəştli vergitutma və ya güzəştli kreditləşdirmə mexanizmləri tətbiq olunur.

Əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsinin iqtisadi aspektlərinə əsasən müəssisənin özü tərəfindən edilmiş xərclərin daxil olması qeyd olunur. Göstərilir ki, əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsi mexanizmlərinin iqtisadi aspektlərinə həm də bədbəxt hadisələrdən və ya zədələnmələrdən sonrakı xərclər daxil edilir.

Açar sözlər: əməyin mühafizəsi, sistem, idarəetmə, iqtisadi, bədbəxt hadisə, zədələnmə, vergi, mexanizm.

Son dövrlər həm iqtisadi ədəbiyyatda, həm də praktiki fəaliyyətdə əməyin təhlükəsizliyinin idarəedilməsi sisteminə diqqət xeyli artıb. Bunun əsas səbəblərindən biri də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bu problemlə bağlı standartların genişləndirilməsidir. Məsələn, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının hazırladığı yeni standartlar, Əməyin Mühafizəsi və Texniki Təhlükəsizlik üzrə Agentliyin könüllü müdafiə proqramının hazırlanması bu sahədə idarəetmənin sisteminin təkmilləşdirilməsinə stimül verdi. Həmçinin iqtisadi tədqiqatlarda mülkiyyət növlərindən asılı olmayaraq, əməyin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlər nəticəsində səmərəliliyin artırılmasının elmi metodologiya ilə təsdiqi bu sahədə səylərin genişləndirilməsini zəruri edir [1].

• əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sistemi nədir?

Əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sistemi müəssisənin risklərin idarəedilməsi strategiyasının tərkib hissəsidir. Belə bir sistemin yaradılması müəssisələrə imkan verir ki, müəssisənin kadr potensialı qorunsun, əməyin mühafizəsi üzrə fəaliyyət beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılsın və müəssisənin fəaliyyətində dayanıqlılıq yaradılsın. İstehsal prosesində əməyin mühafizəsi problemi birbaşa müəssisəyə aid olmasına baxmayaraq, müəssisədaxili problem deyil.

Qloballaşma prosesinin genişlənməsi insan hüquqları ilə bağlı problemi milli ölkə miqyasından global miqyasa qədər genişləndirdiyi kimi, dünya təsərrüfat sisteminin inkişafı, ölkələrarası iqtisadi integrasiya əməyin mühafizəsi problemini beynəlxalq səviyyəli problemə çevirib. Elə buna görə də dünyada əməyin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq standartlar yaradılıb və vaxtaşırı bu standartlar inkişaf etdirilir. Hazırda ISO 45001 standartı əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sisteminə aid yeni beynəlxalq standart hesab edilir. ISO 45001 standartı əvvəli standartlarla yanaşı SL Əlavəsinin yüksək səviyyəli çərçivəsini də ehtiva edir. Bu standart ISO 9001:2015 və ISO 14001:2015 idarəetmə sistemlərinə aid standartları da özündə birləşdirir. Qeyd edək ki, ISO 45001 beynəlxalq standartı 2018-ci ildə dərc edilib. Bu standartda əsas diqqət müəssisənin fəaliyyətinə və müəssisədaxili idarəetməyə sisteminə yönəlib [2].

ISO-45001 nəzərdə tutur ki, müəssisənin yüksək idarəçiləri müəssisənin strateji planının hazırlanmasında əməyin mühafizəsi ilə bağlı riskləri və onların azaldılması ilə bağlı tədbirləri nəzərə almalıdırlar. Əməyin təhlükəsizliyi ilə bağlı bütün məsuliyyəti müəssisənin rəhbərliyi daşıyır və belə məsuliyyətin müəssisə daxilində digər şəxslərə ötürülməsinə yol verilmir. Həmçinin İSİ-45001 standartı nəzərdə tutur ki, müəssisənin rəhbərliyi əməyin mühafizəsi ilə bağlı risklərin müəyyən edilməsi və onların azaldılması ilə bağlı tədbirlərin planlaşdırılması və yerinə yetirilməsi zamanı belə risklərə məruz qalma təhlükəsi olan işçi qrupları ilə daim məsləhətləşmələr aparmalı və onları bu prosesin gedişinə cəlb etməlidirlər. Əməyin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin uğurlu alınması üçün bütün səviyyələrdə işləyən işçilərin cəlb edilməsi və problemlərin həlli istiqamətində onlar tərəfindən atılan addımlara diqqətlə yanaşılmalıdır. Əməyin mühafizəsi ilə bağlı işçilər tərəfindən standartlara uyğun tələblərə görə hər hansı təzyiq xarakterli tədbirlərin görülməsi yolverilməzdir.

Qeyd edək ki, ISO 45001 standartı ilə OHSAS 18001 standartı arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Belə ki, ISO 45001 standartı müəssisə ilə biznes mühiti arasındakı əlaqəyə mühüm diqqət ayırır. Lakin OHSAS 18001 standartı əsasən əməyin mühafizəsi ilə bağlı müəssisədaxili problemlərə daha çox diqqət ayırırdı. Digər tərəfdən, ISO-45001 daha çox prosesə əsaslandığı və dinamik olduğu halda, OHSAS 18001 prosedurlarla əsaslanır və dinamik deyil. ISO 45001 həm riskləri həm də imkanları nəzərdə tutaraq maraqlı tərəflərin prosesə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Lakin OHSAS 18001 yalnız risklərlə kifayətlənərək maraqlı tərəflərin iştirakını istisna edir.

Əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sisteminin səmərəliliyi bir neçə komponentdən ibarətdir. Birincisi, sistemin mürəkkəbliyi müəssisənin fəaliyyəti zamanı iş yerlərində yaranan risklərin nə dərəcədə təhlükəli olması və bu təhlükənin miqyası ilə bağlıdır. İkincisi, müəssisənin rəhbərliyinin əməyin mühafizəsi problemlərinə yanaşması idarəetmə sisteminin səmərəliliyinə ciddi təsir edir. Çünki məhz müəssisənin rəhbərliyi müəssisənin strateji planının hazırlanmasına, cari fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə, risklərin müəyyənəşdirilməsinə və belə risklərin azaldılması istiqamətində nəzərdə tutulan tədbirlərin yerinə yetirilməsi üçün resursların ayrılmasına məsuliyyət daşıyır. Üçüncüsü, müəssisədə hər bir işçinin vəzifə məsuliyyətinin dəqiq müəyyən edilməsi, həmçinin risklərlə bağlı onların məlumatlandırılması və əməyin təhlükəsizliyi ilə bağlı zəruri təlimlərin keçməsi də əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sisteminin səmərəliliyi komponentlərindən biridir. Risklərin müəyyən edilməsi, iş yerlərində vaxtaşırı baxışların keçirilməsi, baş vermiş hadisələrin dəqiq tədqiqi də idarəetmə sisteminin komponentlərindəndir [3].

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı əməyin mühafizəsi problemlərini həmişə diqqətdə saxlayır. Məhz bu təşkilatın ciddi səyi nəticəsində əməyin təhlükəsizliyinin idarəedilməsi sisteminin yaradılması mühüm vəzifə kimi qoyulub [4]. Müxtəlif ölkələrin praktikası göstərir ki, belə sistemin yaradılması əməyin mühafizəsi sahəsində ən yaxşı nəticələri verir və ümumi standartların yaradılması və daim təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Müxtəlif sənədlərdə və tədqiqat materiallarında əməyin mühafizəsi sisteminə bir-birindən fərqli təriflər verilib. Lakin bu təriflərin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sistemi bu sahədə ənənəvi praktikadan fərqlənir. Belə ki, əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sistemində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün daimi proqramlar və

nəzarət mexanizmləri nəzərdə tutulur [5]. Əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sistemi müəssisənin bütünlükdə fəaliyyəti ilə əməyin mühafizəsi məsələlərinin vəhdətinə imkan verir. Digər tərəfdən, belə vəhdət istehsal prosesinin yaxşılaşdırılmasına və səmərəliliyin artırılmasına stimül verir [6]. İqtisadi ədəbiyyatda nəzəri olaraq, həmçinin müəssisələrin idarəedilməsində praktiki olaraq, “təhlükəsizlik sistemi” və “əməyin təhlükəsizliyi sistemi” ifadələr işlədilir. Qeyd edək ki, “təhlükəsizlik sistemi” “əməyin təhlükəsizliyi sistemi”-ndən daha geniş ifadədir və praktiki fəaliyyətdə daha geniş spektrli fəaliyyətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Yəni “əməyin təhlükəsizliyinin idarəedilməsi sistemini” bütünlükdə “təhlükəsizliyin idarəedilməsi sisteminin” tərkib hissəsi kimi qəbul edə bilərik. Birinci ifadə insanların həm əmək fəaliyyəti ilə, həmçinin digər hallarda təhlükəsizliyini nəzərdə tutduğu halda, ikinci ifadə yalnız əmək fəaliyyəti ilə bağlı təhlükəsizlik məsələlərini nəzərdə tutur.

Əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsi müəssisədə işçilər üçün əlverişli və təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılması məqsədini güdən müxtəlif prinsiplərin, metodların, həmçinin müəssisə tərəfindən maddi stimullaşdırmanın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Əməyin mühafizəsinin təşkili müəssisə tərəfindən müəyyən xərclərin edilməsini nəzərdə tutur. Bu tədbirlər əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır, işçilərin təhlükəsizliklə bağlı məlumatlandırılması üçün təlimlər keçirilməlidir, normal iş şəraitinin yaradılması üçün müəssisə rəhbərliyi iş yerlərində əməyin təhlükəsizliyi ilə bağlı yerli və beynəlxalq standartlara uyğun zəruri yenidənqurma işləri görülməlidir. Məsələn hər hansı ərazidə yeni istehsal sahəsi yaradılsa, orda otaqların işıqlandırılması, rütubətliliyin səviyyəsinə nəzarət, səs-kütün dərəcəsinə nəzarət və sair tədbirlər görülməlidir. Elektrik xətlərinin təhlükəsizliyinə, temperaturun yol verilən həddinə riayət etmək üçün müəssisənin müəyyən həcmdə xərclərinin edilməsi vacib olur. Belə qabaqlayıcı xərclərlə yanaşı, həm də bədbəxt hadisələr olan zaman kompensasiyaların ödənilməsi də bəzi hallarda ciddi həcmdə ola bilər. Odur ki, əməyin təhlükəsizliyi sisteminin idarəedilməsi mexanizminin iqtisadi aspektləri, xüsusilə xərclərin azaldılmasına meyil müəssisə rəhbərliyini məcbur edir ki, əməyin təhlükəsizliyi ilə bağlı zəruri tədbirləri vaxtında görsün, istehsal mühitinin optimallaşdırılmasına nail olsun.

Əməyin təhlükəsizliyi problemləri hər bir ölkənin əmək qanunvericiliyinin tərkib hissəsidir. Bununla yanaşı dövlətlər müəssisə miqyasında əməyin təhlükəsizliyinin təminatı üçün iqtisadi mexanizmlərdən, xüsusilə qiymət və vergi tənzimləməsi mexanizmlərindən istifadə edir. Müəssisələr əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında maraqlı olsunlar deyər, əməyin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən layihələrdə güzəştli vergitutma və ya güzəştli kreditləşdirmə mexanizmləri tətbiq olunur. Hətta əməyin daha təhlükəsiz olmasını təmin edən qurğuların, texniki vasitələrin alınması zamanı dövlət müəssisələrə yardımlar da edir. Lakin praktikada, xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət tərəfindən belə dəstəkləyici tədbirlərin kifayət qədər olmaması müəssisələri əməyin təhlükəsizliyi problemlərinə bir qədər soyuq yanaşmaya sövq edir. Bu halda dəstəkləyici tədbirlərlə yanaşı, cərimələrin nəzərdə tutulduğu tədbirlər də dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilər. Əməyin mühafizəsinə mövcud standartlar səviyyəsində əməl etməyən müəssisələr cərimələnir. Həm pozitiv, yəni dəstəkləyici mahiyyətli tədbirlər, həm də neqativ, yəni cərimələri nəzərdə tutan tədbirlərin birgə tətbiqi daha çox ölkədə reallaşır.

Müxtəlif ölkələrdə əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsinin iqtisadi aspektlərinin müqayisəli təhlili deməyə əsas verir ki, bazar iqtisadiyyatının uğurlu olduğu ölkələrdə əməyin mühafizəsi sahəsində dövlətin tənzimləyici rolu əsasən iki metodla reallaşır: Birincisi vergi tənzimləməsi və ikincisi, bazar mexanizmi ilə. Əslində vergi tənzimləməsi metodunun mahiyyətində cərimə var və bu, istehsalat prosesində baş verən travmaların həcminə görə müəssisə tərəfindən ödənilir. Travma almış işçiyə ödənilən kompensasiyadan əlavə olaraq, belə vergi daxilolmamalı zamanı müəssisə həm də əməyin mühafizəsi ilə bağlı digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yardım etmiş olur. Əlbəttə bu yardımlar, adətən könüllü olmur və hər bir müəssisə çalışır ki, travmalara görə belə vergilərdən uzaq olsunlar.

Müəssisə tərəfindən istehsal prosesində baş vermiş bədbəxt hadisələrə və ya zədələnmələrə

görə maliyyə ödəmələri adətən bu hadisələr baş verdikdən sonra edilir. Elə hadisələr və ya zədələnmələr olur ki, onların maliyyə ilə ödənilməsi və tam kompensasiya olunması mümkün deyil. Praktika göstərir ki, müəssisələrin zədələnmələrə və bədbəxt hadisələrə görə işçiyə və ya onun ailəsinə maliyyə ödənişləri həqiqi itkilərdən xeyli az olur. Hətta ödəmələrin edilməsi zamanı bədbəxt hadisənin və ya zədələnmənin xarakterinin müəyyən edilməsi və ona uyğun kompensasiyaların təyini ciddi çətinliklərlə üzləşə bilər. Ona görə belə hadisələrə görə sonradan ödəmələrin edilməsi əvəzinə, qarşısının alınmasına xərclərin artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bəzi ölkələrdə, məsələn Almaniyada əməyin mühafizəsi sistemi əsasən sığorta və tənzimləmə aspektlərini ehtiva edir. Bu sistem müəssisələrdə zədələnmələrin olmaması və ya minimuma endirilməsi məqsədilə, həmçinin mümkün zədələnmə risklərinin qanunla nəzərdə tutulan həddən aşağı olması üçün yeni texnologiyaların hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Hazırda dünyada dövlət-özəl əməkdaşlığının genişlənməsi və dövlətin iqtisadiyyatla birbaşa əlaqəsi olan qurumlarının ölçüsünün azaldılması istiqamətində inkişaf baş verir. Dövlət birbaşa iqtisadi fəaliyyətlə və sahibkarlıqla məşğul olmaq əvəzinə ictimai xarakterli işlərin, mal və xidmət istehsalının, həmçinin alqı-satışının özəl şirkətlərə həvalə edilməsinə maraqlıdır. Dövlətin iqtisadiyyatda sifarişçi kimi rolunun artması onun müəssisələrə əməyin mühafizəsi ilə bağlı tənzimləyici kimi təsir etməsi imkanlarını da artırır. Belə ki, dövlət satınalma prosesində müəssisələr qarşısında əməyin mühafizəsi ilə bağlı ciddi tələblər qoya bilər və qoyur. Əməyin mühafizəsi ilə bağlı milli və beynəlxalq standartlara əməl etməyən və dəfələrlə cərimə olunan müəssisələrin tender prosesinə buraxılmaması və dövlət-özəl əməkdaşlığının yaratdığı imkanlardan məhrum edilməsi müəssisələri əməyin mühafizəsi prosesinə ciddi yanaşmasına sövq edir.

Qlobal problemlər, məsələn enerji problemləri, sürətli silahlanma sənaye sektorunda təhlükəli istehsalın həcmi də xeyli artırır. Atom və nüvə enerjisi texnologiyasının tətbiqi və ya tez alışan, zəhərli maddələrdən istifadəyə yönələn istehsal sahələrində risklərin idarəedilməsi və azaldılması özlüyündə təhlükəsiz əməyin yaradılması üçün yeni texnoloji avadanlıqlardan istifadəni zəruri edir. Hər hansı daha mürəkkəb və daha təhlükəli məhsul istehsalı onun zərərindən qorunmaq üçün yeni texnoloji metodlarla əməyin mühafizəsini tələb edir. İqtisadi terminlərlə ifadə etsək, məhsul istehsalından nə qədər əlavə gəlir götürmək üçün müəssisə çalışırsa, buna uyğun olaraq, əməyin təhlükəsizliyi üçün xərcləri də artmış olur. Oudur ki, gəlir və xərclər arasında balansın yaradılması müəssisənin strateji planlaşdırmasında özünə yer almalıdır. Lakin həm məhsul istehsalının həcmi, həm də əməyin təhlükəsizliyinə müxtəlif amillər təsir edir və belə balansın yaradılması o qədər də asan olmur. Belə ki, müəssisədə məhsul istehsalı prosesində baş verən bədbəxt hadisələr zamanı kompensasiya həcmi və ya müalicə xərcləri daim dəyişir. Digər tərəfdən, ilbəl işçilərin iş saatının azaldılması istiqamətində diskussiyalar genişlənir. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçilər və ya həmkarlar təşkilatları inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək iş saatlarının azaldılması istiqamətində işəgötürənlərlə müzakirələr aparırlar. Müəssisələr əməyin mühafizəsinin idarəedilməsi sisteminin tələblərinə uyğun olaraq təlim xərclərini də istehsal genişləndikcə artırmağa məcbur olurlar. Əksər hallarda müəssisədə zədələnmələr və ya bədbəxt hadisələr hər hansı maşın və avadanlıqların da zədələnməsi ilə müşayiət olunur. Bu halda xərclər siyahısına əlavə olaraq, maşın və avadanlıqların da təmi xərcləri əlavə olunur [7].

Əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsinin iqtisadi aspektlərinə əsasən müəssisənin özü tərəfindən edilmiş xərclər daxildir. Belə xərcləri iki növə ayırmaq olar. Birincisi, bədbəxt hadisələrin və ya zədələnmələrin baş verməsinin qarşısının alınması məqsədilə edilən xərclər. Belə xərclərə müəssisədə baş verməsi mümkün olan bədbəxt hadisələrin və ya zədələnmələrin riskinin azaldılması məqsədilə texnologiyaların yenilənməsi, elektrik avadanlıqlarının daim nəzarətdə saxlanılması, mümkün risklərlə bağlı və işçilərin daim təmasda olduğu texniki vasitələrdən düzgün istifadə ilə bağlı vaxtaşırı təlimlərin aparılması və sair məsələlərlə bağlı xərclər daxildir. Müəssisənin belə xərcləri istehsal edilən məhsulun maya dəyərinə daxil edilir və adətən ilk vaxtlarda mənfəətin

azalmasına səbəb olur. Lakin uzunmüddətli dövr üçün belə xərclər müəssisənin mənfəətini artırır bilər. Belə ki, əməyin mühafizəsi ilə bağlı qabaqlayıcı tədbirlərə çəkilən xərclər istehsal prosesində zədələnmələrin və bədbəxt hadisələrin azalmasına və nəticədə müəssisənin ödəməli olduğu daha yüksək kompensasiya məbləğinin qarşısını ala bilər. Belə xərclər həmçinin müəssisənin reytinginə müsbət təsir edərək, dövlət-özəl əməkdaşlığı çərçivəsində layihələrin alınmasında, güzəştli kreditlərdən yararlanmağa imkan verir. Digər tərəfdən, yeni texnologiyanın tətbiqi bir tərəfdən, əməyin mühafizəsinə şərait yaratdığı kimi digər tərəfdən, istehsal edilən məhsulun rəqabətliyyəsinə də təsir göstərir. Bütün hallarda əməyin mühafizəsi ilə bağlı çəkilən qabaqlayıcı tədbirlər öz müsbət təsirini göstərir.

Əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsi mexanizmlərinin iqtisadi aspektlərinə həm də bədbəxt hadisələrdən və ya zədələnmələrdən sonrakı xərclər daxildir. Adətən belə xərclərin həcmi qabaqlayıcı tədbirlərə çəkilən xərclərdən çox olur və digər tərəfdən, müəssisənin reytinginə ciddi zərər vura bilər. Belə hadisələrin tez-tez baş verdiyi müəssisələrdə kadr axını yüksək olur. Daha yüksək ixtisaslı kadrların işə cəlb edilməsi də çətinləşir və ya işə qəbul prosesində müəssisədən daha yüksək əmək haqqı tələb edilir. Müəssisənin zədələnmələrə görə tez-tez kompensasiyalar ödəməsi, yaxud zədələnmələrə görə vergi tutulması, müəssisənin güzəştlərlə kredit almasına mane olur.

Bədbəxt hadisələrə və zədələnmələrə görə müəssisənin ödəmələri adətən yalnız belə hadisə ilə üzləşən işçiyə edilən ödəmə ilə məhdudlaşır. Bunlar baş verəndə müəssisə əməyin mühafizəsi ilə bağlı tədbirləri daha da genişləndirməli və əlavə qabaqlayıcı tədbirlər üçün xərclər etməli olur.

Hər bir müəssisə çalışır ki, onun xərcləri qısa müddətli və ya cari zədələnmələrin aradan qaldırılması ilə məhdudlaşsın. Xərclərin daha uzunmüddətli təsirinin saxlanılması və mümkün risklərin daha uzun müddət üçün azaldılması strategiyası hər bir müəssisə üçün aktualdır. Buna görə də adətən əməyin mühafizəsi ilə bağlı xərclər də mahiyyət etibarilə cari və kapital xərclər kimi iki fərqli növə bölünür. Qeyd etdiyimiz kimi cari xərclər hər hansı anda baş verən hadisənin nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəldiyi halda kapital xərclər uzunmüddətli dövr üçün risklərin azaldılmasını nəzərdə tutur. Bunlardan birincisi əsas kapitalla yönələn investisiyaların həcmi ilə bağlıdır. İkincisi isə istismar və ya əməliyyat xərclərinə aiddir. Kapital xərcləri əməyin mühafizəsinə daha yüksək standartlarda cavab verən və istehsal prosesi üçün vacib olan əsas avadanlıqların və binaların yenilənməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi üçün xərcləri nəzərdə tutur. Lakin əməyin mühafizəsinin davamlı olması üçün belə əsas vəsaitlərin və fondların istifadəsi zamanı vaxtaşırı xərclərin, yəni əməliyyat xərclərinin edilməsi də vacib olur. Binaların vaxtaşırı təmiri, elektrik xətlərinə qulluq, yeni texnoloji avadanlıqlara qulluq və sair cari xərcləri tələb edir. Beləliklə, müəssisənin əməyin mühafizəsi ilə bağlı xərclərini

$$E_t = C_t + \mu_t * K_t$$

kimi ifadə edə bilərik. Burada E_t - müəssisənin əməyin mühafizəsinə “t” zamanında yönəltdiyi xərclər; C_t - “t” ilindəki cari xərclər; K_t -əməyin mühafizəsi nöqtəyi-nəzərində “t” zamanında əsas fondların yenilənməsinə çəkilən xərclər; μ_t - əsas kapitalın əməyin mühafizəsinə təsir əmsalıdır. Bu əmsal əsas kapitalın əməyin mühafizəsi üzrə riskləri nə dərəcədə azaltması səbəbindən əlavə xərc tələb etdiyini bildirir. Əgər kapital xərclərin özünü doğrultması dövrünü 8.3 il hesab etsək, onda $\mu_t = 0.08$ normasını qəbul etmək olar.

Adətən əməyin mühafizəsi ilə bağlı həm əsas fondlara çəkilən xərclər, həm də cari xərclər ildən ilə dəyişir. İqtisadi ədəbiyyatda, məsələn, Mixnyuk [8] müəyyən zaman ərzində, məsələn “T” ili ərzində belə xərcləri hər il üçün çəkilən xərclərin cəmi kimi ifadə edir:

$$EXP_{sum} = \sum_{t=t_0}^T \frac{K_t + C_t}{(1 + \mu_n)^{(t-t_0)}}$$

Burada K_t -“t” ilində əməyin mühafizəsi məqsədilə kapital qoyuluşuna çəkilən xərclər, C_t -əməyin mühafizəsi məqsədilə “t” ilində çəkilən cari xərclər; μ_n -müxtəlif dövrlərdəki xərclərin

normativ əmsali; t_b - "t" ilindəki xərclərin gətirildiyi baza ili. Adətən baza ili olaraq, ya plan ilinin başlanğıcı, ya da sonu qəbul edilir. t_0 -plan ilinin başlanğıcı; T -plan ilinin sonudur.

Əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas məqsədi onun səmərəliliyinin artırılması ilə bağlıdır. Bu halda səmərəlilik isə əməyin mühafizəsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərə çəkilən xərclərin əldə edilən iqtisadi gəlirlərə olan nisbəti ilə xarakterizə olunur:

$$IS = \frac{EB_{sum}}{EXP_{sum}}$$

Burada IS -əməyin mühafizəsi tədbirlərinin iqtisadi səmərəliliyi, EB_{sum} -əməyin mühafizəsi tədbirlərinin müəssisəyə gətirdiyi gəlir, EXP_{sum} - əməyin mühafizəsi üçün müəssisənin cəmi xərcləridir.

Heş şübhəsiz ki, istehsal prosesində sağlamlıqla bağlı hər hansı səviyyədə olan zədələnmələri, xüsusilə bərpa olunması mümkün olmayan zədələnmələri maddi kompensasiyalarla tam əvəz etmək mümkün deyil. Lakin reallıq ondan ibarətdir ki, istehsal prosesində zədələnmələrlə bağlı riskləri tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmur və belə risklərin yalnız azaldılmasından söhbət gedir. Müəssisə səviyyəsində əməyin mühafizəsi sisteminin idarə olunması zamanı çəkilən xərclərin səmərəliliyi qiymətləndirilərkən belə xərclərin olmadığı haldakı maddi itkilərlə (məsələn, FL_{t-1}) belə xərclərin olduğu haldakı itkilər (FL_t) arasındakı fərqlər müqayisə edilir:

$$\Delta FL_t = FL_{t-1} - FL_t$$

Müəssisələr, xüsusilə yeni yaradılan müəssisələr əməyin mühafizəsi ilə bağlı geniş tədbirlər həyata keçirməyə o qədər də meyilli olmurlar və ya mümkün qədər daha az xərc tələb edən tədbirlərlə kifayətlənirlər. Əməyin mühafizəsi sisteminin idarəedilməsində dövlət tədindən həvəsləndirmə tədbirləri geniş tətbiq edilir. Əlbəttə bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə belə idarəetmə mexanizmləri dövlət-işçi-müəssisə üçlüyünün qarşılıqlı münasibəti əsasında yaradılır. Dövlətin qanunvericilik sistemi əməyin mühafizəsi ilə bağlı zəruri hüquqi çərçivəni yaradır və beynəlxalq təcrübəyə əsasən təkmilləşdirir. Müəssisə bu qanunları və bu qanunlarla əlaqəsi olan normativ aktların tələblərini yerinə yetirməyə borcludur. Lakin dövlət işçilərin sosial müdafiəsini və əməyinin mühafizəsini qorumaqda maraqlı olduğu kimi, biznesin inkişafında da maraqlıdır. Belə ki, istənilən qanun və qaydalar məhdudiyyətlər yaradır. Hər bir ölkənin əmək qanunvericiliyi də biznesin inkişafı üçün müəyyən məhdudiyyətlər ayadır. İşçilərin sağlamlığının və sosial müdafiəsinin qoruması ilə biznesin inkişafı arasında ki ziddiyyət dövlətin biznesin bu problemlərlə bağlı stimullaşdırılmasını tələb edir. Yəni dövlət əməyin mühafizəsi ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsini tələb etməklə və işçini müdafiə etməklə yanaşı, həm də biznesin inkişafı məqsədilə müəssisəyə əməyin mühafizəsi sahəsində itkilərlə daha az üzləşməsi üçün stimullaşdırıcı siyasət həyata keçirir. Belə stimullaşdırıcı tədbirlər əsasən iqtisadi tədbirlərdir və əməyin mühafizəsi ilə bağlı mümkün risklərin azaldılmasına və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlir.

Əməyin mühafizəsi ilə bağlı müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin müqayisəli təhlili deməyə əsas verir ki, iqtisadi stimullaşdırma modelləri əsasən əməklə bağlı risklərin müəyyən edilməsinə və onların azaldılmasına yönəlib. Belə modellər əsasən bədbəxt hadisələrdən sığorta haqlarının azaldılması və ya onun ödənilməsində məbləğli bağlıdır. Müəssisələrin əməyin mühafizəsinə daha çox diqqət yetirməsi məqsədilə dövlətin stimullaşdırıcı instrumentlərindən ən geniş yayılanı əlbəttə ki, vergilərdir. Lakin digər mühüm instrument müəssisələrin daha müasir və texnoloji cəhətdən daha təkmil maşın və avadanlıqlarla təmin edilməsinə dövlət tərəfindən yardımların edilməsidir. Belə yardımlar da əksər hallarda vergilərin azaldılması formasında reallaşır.

Müəssisələrin əməyin mühafizəsi sistemini daha da təkmilləşdirməsi üçün dövlət tərəfindən reallaşan stimullaşdırılma instrumentlərindən biri də müəssisələrə daha az faizlə və güzəştlərlə kreditlərin verilməsidir. Xüsusilə belə güzəştlərin kiçik və orta müəssisələrə verilməsi təcrübəsi geniş yayılıb. Hətta bəzi hallarda verilən kreditlərin istifadəsi zamanı yüksək nəticələr əldə edildikdə belə kreditlərin qaytarılmaması haqqında razılıq əldə edilir və belə kreditlər qrant kimi nəzərdə tutulur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Charles, F. Redinger and Steven P. Levine. (2010) "Development and Evaluation of The Michigan Occupational Health and Safety Management System Assessment Instrument: A Universal OHSMS Performance Measurement Tool." American Industrial Hygiene Association Journal, 59:8, 572-581.
2. <https://www.sgs.com/en/sustainability-solutions/sustainable-production/environment-health-and-safety/iso-45001-occupational-health-and-safety-management-systems-ohsms>
3. <https://www.worksafebc.com/en/health-safety/create-manage/certificate-recognition/occupational-health-safety-management-systems>
4. International Labor Organization (ILO). <https://www.ilo.org/safework/areasofwork/occupational-safety-and-health-managementsystems/lang--en/index.htm> (Date of access: 11.02.2019).
5. Robson, L. Judith A. Clarke, Kimberley Cullen, Amber Bielecky, Colette Severin, Philip L. Bigelow, Emma Irvin, Anthony Culyer and Quenby Mahood. (2007) "The Effectiveness of Occupational Health and Safety Management System Interventions: A Systematic Review." Safety Science 45, 329–353.
6. Çakıroğlu, N. (2007) "İş sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi Kapsamında Risk Analizi Denetim ve Bir Firma Uygulaması." Dokuz Eylül University, Master's thesis.
7. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---africa/---ro-abidjan/---srocairo/documents/publication/wcms_622420.pdf
8. Михнюк Т. Ф. Расчёт социально-экономической эффективности трудовых затрат. (2011). Метод. пособие по дисц. «Охрана труда» / Т. Ф. Михнюк. – Минск: БГУИР, – 16 с.

Э.М.Агаев

докторант, Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности

**Экономические механизмы управления охраной труда на предприятиях
и методы их оценки
Резюме**

В статье рассматривается сущность системы управления охраной труда, показано, что она является составной частью стратегии управления рисками. Предполагается, что высшие руководители предприятия должны учитывать риски, связанные с охраной труда, и меры по их снижению при составлении стратегического плана предприятия.

Считается, что эффективность системы управления охраной труда и здоровья состоит из нескольких компонентов. Также отмечается, что управление системой охраны труда предполагает реализацию предприятием различных принципов, методов, а также материального стимулирования, направленных на создание благоприятных и безопасных условий труда для работников. Вопросы охраны труда являются неотъемлемой частью трудового законодательства каждой страны. При этом государства используют экономические механизмы обеспечения охраны труда на уровне предприятий, в частности механизмы ценового и налогового регулирования. Для того чтобы предприятия были заинтересованы в повышении уровня охраны труда, в проектах, направленных на реализацию мероприятий по охране труда, применяются механизмы льготного налогообложения или льготного кредитования.

По экономическим аспектам управления системой охраны труда отмечается включение затрат, понесенных самим предприятием. Показано, что к экономическим

аспектам механизмов управления системой охраны труда относятся и затраты после несчастных случаев или травм.

Ключевые слова: охрана труда, система, управление, экономическая, авария, ущерб, налог, механизм.

E.M.Agayev

doctoral Candidate, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Economic mechanisms of occupational safety management in enterprises and methods of their assessment

Abstract

The article examines the essence of the occupational safety and health management system, showing that it is an integral part of the risk management strategy. It is assumed that senior managers of the enterprise should take into account the risks associated with occupational safety and measures to reduce them in the preparation of the strategic plan of the enterprise.

The effectiveness of the occupational safety and health management system is said to consist of several components. It is also noted that the management of the occupational safety and health system involves the implementation of various principles, methods, as well as financial incentives by the enterprise, aimed at creating a favorable and safe working environment for employees. Occupational safety issues are an integral part of the labor legislation of each country. At the same time, states use economic mechanisms to ensure occupational safety at the enterprise level, in particular, price and tax regulation mechanisms. In order for enterprises to be interested in improving the level of occupational safety, preferential taxation or preferential lending mechanisms are applied in projects aimed at implementing occupational safety measures.

According to the economic aspects of the management of the labor protection system, the inclusion of costs incurred by the enterprise itself is noted. It is shown that the economic aspects of the management mechanisms of the occupational safety and health system also include costs after accidents or injuries.

Key words: labor protection, system, management, economic, accident, damage, tax, mechanism.

A.K.Məlikov

Статья принята к печати 18.01.2022

Xülasə

İş yerləri planlaşdırıldıqda onların təbii işıqlanmasının mümkünliyi nəzərə alınmasının vacibliyi nəzərə çatdırılır. Çünki, işıqlanma qənaətbəxş olmadıqda görmə orqanlarının gərgin yüklənməsinə və tez yorulmasına, işin keyfiyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Bildirilir ki, əmək şəraiti və onun təhlükəsizlik səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Burada sanitariya-gigiyena şəraitinin müvafiq normativ tələbləri, istehsalat proseslərinin əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik tələblərinin müvafiq təchizatı, əməyin ağırlığı və monotonluğu, işçilərin xüsusi geyimlərlə təmin olunması yoxlanılmalıdır. Həmçinin iş yerlərində attestasiya, müəssisənin rəhbərliyi və yüksək ixtisaslı mütəxəs sislər sırasından təşkil olunmuş xüsusi attestasiya komissiyası tərəfindən aparılır. Burada iş yerlərinin attestasiyası və rasionallaşmasının təşkili işləri üzrə müəssisələrdə komissiyaların yaradılması məqsədə uyğunluğu və bunların vəzifələri sadalanır.

Açar sözlər: *müəssisə, əmək şəraiti, əməyin təşkili, iş verləri, təhlükəsizlik.*

Müəssisələrdə əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsində kompleks işlərin əsas tərkib hissəsi iş yerlərinin təşkilinin yaxşılaşdırılmasıdır. İş yerlərinə istehsalat proseslərinin, onun təşkilatı - texniki əsaslarının başlanğıcı kimi baxılmalıdır. Burada istehsalat proseslərinin üç elementinin - əmək vəsaiti, əmək əşyası və əmək birləşdirilməsi ilə nəticəyə, yeni tələbat dəyərinin yaradılmasına nail olunur. İş yeri - lazımı istehsalat vasitələri ilə təchiz olunmuş ərazinin məhdudlu hissəsidir. Burada işçinin və ya eyni işi yerinə yetirən bir qrup işçilərin iş fəaliyyəti başa çatdırılır.

İş yerlərinin vəziyyətini və onun təşkili müəssisədə əməyin təşkili səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bundan əlavə iş yerlərinin təşkili istehsalatda işçinin vəziyyətini formalaşdırır, onun özünü yaxşı hiss etməsinə, əhvali-ruhiyyəsinə, işgörmə qabiliyyətinə və nəticədə əmək məhsuldarlığına təsir göstərir.

İş yerlərinin öyrənilməsi və tədqiqi üçün onu müvafiq əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar. Əmək bölgüsü əlamətlərinə görə iş yerləri fərdi və kollektiv (briqada) ola bilər. Fərdi iş yerlərində bir icraçı məşğul olur və bu əməyin təşkilinin fərdi formasına müvafiq gəlir. Bu zaman əməyin metod ə əsullarının təkmilləşdirilməsinə, vahid məhsul istehsalına əmək xərclərinin azaldılmasına əsas fikir verilməlidir. Kollektiv iş yerləri təşkil edildikdə icraçılar arasında funksiyaların düzgün və aydın bölüşdürülməsi, onların əmək vərdişlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, birgə əmək metod və əsullarının təkmilləşdirilməsi, hər bir işçinin fəaliyyət zonası daxilində hərəkət marşrutunun rasionallaşdırılmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Xidmət edən maşınların sayından asılı olaraq iş yerləri birdəzgahlı və çoxdəzgahlı olur.

Birdəzgahlı iş yerlərinin avadanlıq və mebellə təchiz olunmasına, müvafiq iş zonasının seçilməsinə, hərəkətin rasionallığına, mütərəqqi əmək üsullarının tətbiqinə, əlverişli əmək şəraitinin yaradılmasına və s. məsələlərə xüsusi fikir verilməlidir. [2]

Çoxdəzgahlı iş yerləri yerləşdirilən eyni və müxtəlif avadanlıqlarla təchiz olunmasına görə müvafiq olaraq birtipli və müxtəliflipli ola bilər.

Sabitliyinə görə iş yerləri stasionar (sabit), məsələn, tornaçı, frezləyici, toxucu və hərəkət edən (fasiləli dəyişən) növdə ola bilər, məsələn, bənna, yağlayıcı, təmirçi - çilingər, elektrik.

Yerinə yetirilən işlərin mexanikləşmə dərəcəsinə görə iş yerləri əl, maşın və əl, mexanikləşmiş, avtomatlaşmış və aparatlı növdə olur.

İstehsalatın növündən və yerinə yetirilən əməliyyatlardan asılı olaraq iş yerləri vahid, seriyalı və kütləvi istehsalat xarakterli ola bilər.

Xüsusiləşmə dərəcəsinə görə iş yerləri xüsusiləşmiş və universal növdə olurlar.

İş yerlərinin təşkilinə olan tələblərdən asılı olaraq onlar texniki, təşkilati və psixofizioloji növdə olurlar.

Texniki tələblərə - yerinə yetirilən işin spesifikasiyasını nəzərə alan texnoloji və qaldırma - nəqliyyat avadanlıqları, alətlər, rabitə vasitələri və s. aiddir.

Təşkilati tələblərə - əmək aləti və əşyanın rəşional yerləşdirilməsi, iş yerlərinə xidmət funksiyalarının icraçı və xidmət heyətinin arasında məqsədyönlü bölüşdürülməsi, təhlükəsiz və sağlam əmək şəraitinin yaradılması və s. aiddir.

Psixofizioloji tələblərə - işçilərin fizioloji xüsusiyyətlərinə müvafiq iş yerlərinin təşkilinin optimal texniki və təşkilati amilləri aiddir.

İş yerlərinin təchizatı dedikdə, onun müvafiq vasitələrlə təmin olunması başa düşülür. Bunlar yerinə yetirilən işin səmərəli olması məqsədi ilə işçiyə əlverişli şərait yaradır. Təchizata olan əsas tələblər istehsalat proseslərinin tələblərinə cavab verməklə, vaxtdan rəşional istifadə, fizioloji gücə qənaət, təhlükəsiz əmək, işlərin rahatlığı və səmərəliliyini təmin etməlidir.

Təchizatın əsas tipik növləri aşağıdakılardır:

➤ əsas texnoloji avadanlıqlar - müvafiq iş yerlərində əsas işi yerinə yetirmək üçün xidmət göstərir. Bunlar dəzgahlar, mexanizmlər, aqreqatlar, aparatlar, konveer xətləri, hesablama və sayma maşınları, fərdi kompüterlər, çap edən - çoxaldan texnikalar, idarəetmə dəstəkləri və s. ola bilər; [2]

➤ texnoloji silahlanma - işçi və ölçü alətləri, tərtibatlar, ehtiyat hissələri, qulluqçular üçün dəftərxana ləvazimatları, çap edən - çoxaldan texnikalar üçün əvəz olunma ləvazimatları və s. ola bilər;

➤ köməkçi avadanlıqlar - fərdi qaldırma - nəqlətdirmə qurğuları, nəqlətdiricilər, arabalar, materialları daşımaq üçün yük daşıyıcılar və s. ola bilər;

➤ işçi sənədlər və xüsusi ədəbiyyatlar - təlimatlar, texnoloji xəritələr;

➤ təhlükəsizlik texnikası qaydaları, kartotekalar, işçi çertyojlar, sorğu məlumatları, kitablar və s;

➤ təşkilati təchizatlara işçi mebel (stol, dəzgah, stul, kreslo, şkaflar, stellajlar, sürmələr), saatlar, texnoloji təchizat və işçi sənədlər (kartotekalar, kitab qoymaq üçün ştativ), stol altlıqları, dayaqalar aiddir;

➤ təhlükəsizlik vasitələri - hasarlar, ekranlar, fərdi mühafizə vasitələri (eynəklər, respiratorlar, əlcəklər, xüsusi geyim və ayaqqabılar), yangından mühafizə vasitələri, sorucu ventilyasiya, təhlükəsizliyi xəbərdar edən yazı və qrafiklər və s;

➤ işıqlandırıcı vasitələr (bütün ərazi, işçi yerlərin əhatə dairəsi və onların yuxarı səthini işıqlandırıcılar);

➤ rabitə vasitələri - başqa işçi yerləri və rəhbərliyin iş yeri ilə əlaqəsi;

➤ siqnalizasiya vasitələri - nasazlıqlar, qəza təhlükələri (səs, işıq, kombinəedilmiş işarələr və s.);

➤ işçi qablar - material, xammal, yarımfabrikatlar, hazır məmulatlar, istehsal tullantıları (konteynerlər, maye, maddələr üçün həcmli qablar, qutular);

➤ iş yerlərində normal mikroiqlim saxlamaq üçün vasitələr – sorucu ventilyasiyalar, qızdırıcılar;

➤ istehsalat sahələrini estetikləşdirən əşyalar (pərdələr, jalüzlər, gül qabları, dekorativ - süni məmulatlar, xalçalar, ensiz xalılar və s.);

➤ təsərrüfat vasitələri - iş yerləri və avadanlıqlara xidmət etmək üçün (şotkalar, xəkəndazlar, süpürgələr, zibil üçün qablar və s.).

Əməyi elmi təşkilinin (ƏET) əsas məsələləri işıqlanma komplektliyinə olan tələblərin formalaşdırılmasından ibarətdir. ƏET, eyni zamanda, işıqlandırıcı elementlərin hər birinin keyfiyyət tələblərini ödəməlidir.

Vahid məhsul istehsalına əmək sərfinin azaldılmasında xüsusi tərtibatların tətbiqi əsas rol oynayır. Bu tərtibatlara misal olaraq universal - yığma tərtibatını (UYT) göstərmək olar.

Hesablamalar göstərir ki, UYT-nin tətbiqi hər bir iş yerinə il ərzində vaxt sərfini 7-8 dəfə ixtisara salmağa və tələb olunan gücü 20 dəfə azaltmağa imkan verir.

İş yerinin texnoloji təchizat səviyyəsi təchizatlıq əmsali ilə xarakterizə olunur və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$K_{\text{tac}} = \Sigma \Pi / \Sigma \Pi_i,$$

burada:

$\Sigma \Pi$, istehsalat əməliyyatında üsulların sayıdır; $\Sigma \Pi_i$ – istehsalat əməliyyatında iştirak edən üsulların ümumi sayıdır.

Konkret bir işə xidmət göstərən bütün təchizat vasitələrinin iş yerlərində düzgün planlaşdırılma əmək prosesinin yerinə yetirilməsinə köməklik edir. bu zaman iki məsələnin həlli təmin olunur: a) icraçıların yüksək məhsuldarlığı, əlverişli və təhlükəsiz əmək şəraitini təmin edən texnoloji və təşkilati təchizat avadanlıqlarının rəşional yerləşdirilməsi; b) istehsalat sahələrinin səmərəli istifadə olunması.

İş yerlərinin planlaşdırılması xarici və daxili xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməklə, aşağıdakı məsələlərin həll edilməsinə yönəldilir:

- iş yerləri ilə müəssisə rəhbərlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin rəşionallığı;
- iş yerlərində keçid və materialların nəqlətdirilmə məsafələrinin azaldılması;
- əsas iş yerlərindən zərərli əmək şəraiti olan iş yerlərinin izolyasiya qurğuları vasitəsilə ayrılması;

- təhlükəsiz əmək şəraitinin təmin olunması;

- işin yerinə yetirilməsinə nisbətən az vaxt sərf olunmasının təmin edilməsi;

- işçilərin fizioloji şərait və psixi-əsəb gərginliklərinin azaldılması;

- işin yerinə yetirilmə rahatlığı;

- işçinin iş yerində hərəkət marşrutunun optimallaşdırılması;

- işçinin iş vəziyyətinin rəşionallaşması;

- əlverişli əmək şəraitinin yaradılması;

- əməyin təhlükəsizliyi.

Hər bir işçinin istehsalat ərazisinin həcmi 15 m³-dan az, divarla məhdudlanmış iş yerlərinin sahəsi 4,5 m²-dan az olmamalıdır. [2]

İş yerləri planlaşdırıldıqda onların təbii işıqlanmasının mümkünliyi nəzərə alınmalıdır. İşıqlanma qənaətbəxş olmadıqda görmə orqanlarının gərgin yüklənməsinə və tez yorulmasına, işin keyfiyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. İnsanın boyunun hündürlüyündən asılı olaraq, ayaq üstə işlədikdə, əllərin aşağı, optimal və maksimum qiymətə çatma zonası cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

İnsan ayaq üstə işlədikdə əllərinin çatma zonası, m

Əlçatma zonasının hüdudları	İnsanın boyunun hündürlüyü, m		
	hündür	orta	alçaq

	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın
Dərinlik boyunca	0,66	0,55	60	0,50	0,54	0,44
Hündürlük	1,22	1,02	20	1,00	1,18	0,98
Bir əlin frontu boyunca	0,50	0,48	48	0,47	0,47	0,46
Hər iki əllərin frontu boyunca	1,80	1,40	60	1,30	1,40	1,20
Döşəmənin qeyd edilən səviyyəsindən hündürdə olan aşağı hüdud	0,78	0,72	0,70	0,625	0,61	0,55

Maksimum əlçatma zonası, uzadılmış əllərin ətrafında fırlanma mərkəzi çiyin olmaqla müəyyənləşdirilir.

İşçilərin ölçüləri nəzərə alınmaqla Əmək ETİ tərəfindən işçi səthinin aşağıdakı normativləri işlənmiş və məsləhət görülmüşdür:

Cədvəl 2

İnsanın boyundan asılı hündürlük normativləri, m

İş vəziyyəti və göstəricilər	Aşağı	Orta	Yüksək
Adi oturaq halında işlədikdə stolun hündürlüyü	0,70	0,725	0,75
Xüsusi dəqiq işlərdə oturaq halında işlədikdə oturaq halında işlədikdə stolun hündürlüyü	0,90	0,95	1,00
Oturaq halında işlədikdə dəzgah və maşınlarda iş səthinin hündürlüyü	0,80	0,825	0,85
Ayaq üstə işlədikdə dəzgah və maşınlarda iş səthinin hündürlüyü	1,00	1,05	1,10
İş vəziyyətini dəyişmək (oturaq - ayaq üstə) mümkün olan şəraitdə işlədikdə iş səthinin hündürlüyü	0,95	1,00	1,05

İş yerlərinin planlaşdırılmasına olan ümumi tələblərlə yanaşı, onların xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, çoxdəzgahlı iş yerlərində texnoloji avadanlıqların yerləşdirilməsi əsas götürülür, çünki bu amil bir dəzgahdan başqasına keçdikdə iş vaxtının sərfinə həlledici təsir göstərir.

70-ci illərdə fəhlə və qulluqçuların kütləvi peşələrini tətbiq etmək üçün iş yerlərinin təşkilinin tipik layihələri geniş inkişaf tapmışdır. ƏET-nə müvafiq gələn mərkəzi təşkilatlar tərəfindən yüzlərlə layihələr işlənmiş, sonra müvafiq ardıcılıqla mərkəzləşdirilmiş qaydada müəssisələrdə tətbiqi planlaşdırılmışdır. Odur ki, verilən yaxşı təkliflər lazım gələn səmərə verə bilmirdi, beləliklə, bu tədbirlərin məcburi xarakterliyinin formalizmi davam edirdi. Lakin iş yerlərinin təşkilinin tipik layihələri ideyası hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

İş yerlərinin təşkilinin tipik layihəsi özündə nəyi əks etdirir? Bu, tipik, yəni müxtəlif ixtisaslı iş yerlərinin təchizatı və planlaşdırılması təklifləri üçün xarakterik olan təşkilat sənədlərinin cəmidir.

İş yerlərinin layihələndirilməsi obyektin seçilməsinin əsaslandırılmasına: fəhlələr üçün - peşələrin vahid tarif - ixtisas sorğusunun siyahısına; qulluqçular üçün - onların vəzifə nomenklaturası və dərəcələr üzrə sorğularına xidmət edir.

İş yerlərinin təşkilinin tipik layihələri aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: giriş, iş yerinin təyinatı və xarakteristikası, təchizat, planlaşdırma, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası tələbləri, işçilərə olan əsas tələblər, iş yerində müvafiq sənədlər, tipik layihədən istifadə olunduqda iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin hesabları.

İş yerlərinin attestasiyası onun texniki, iqtisadi, təşkilati və sosial tələblərə uyğunluğunun kompleks şəkildə yoxlanılmasıdır.

İş yerlərinin inventarlaşmasından sonra kompleks yoxlanılması - attestasiyası aparılmalıdır. İş yerləri aşağıdakı qrup suallar əsasında attestasiya olunmalıdır.

Avadanlıqların texniki səviyyəsi və tətbiq olunan mütərəqqi texnologiyanın yüksək nailiyyətlərə cavab verməsinin məqsədəuyğunluğu qiymətləndirilir.

İş yerlərinin təşkilinin tipik layihələri və ƏET-nin tələblərinə müvafiq olaraq iş yerlərinin təşkili səviyyəsi qiymətləndirilir.

Əmək şəraiti və onun təhlükəsizlik səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Burada sanitariya-gigiyena şəraitinin müvafiq normativ tələbləri, istehsalat proseslərinin əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik tələblərinin müvafiq təchizatı, əməyin ağırlığı və monotonluğu, işçilərin xüsusi geyimlərlə təmin olunması yoxlanılmalıdır.

İş yerlərində attestasiya, müəssisənin rəhbərliyi və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər sırasından təşkil olunmuş xüsusi attestasiya komissiyası tərəfindən aparılır.

İş yerlərinin attestasiyası və rasionallaşmasının təşkili işləri üzrə müəssisələrdə komissiyaların yaradılması məqsədə uyğundur və bunların vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- iş yerlərinin attestasiyası üçün metodikanın işlənməsi;
- müəssisənin bölmələri üzrə iş yerlərində attestasiyanın keçirilmə planının işlənməsi;
- iş yerlərinin inventarlaşması və attestasiyası üçün işçi qrupunun yaradılması;
- iş yerlərinin rasionallaşması üzrə işlərin təşkili və planlaşdırılması;
- iş yerlərinin rasionallaşması və attestasiyası üzrə bölmələrə tibbi yardımın göstərilməsi;
- iş yerlərinin rasionallaşması və attestasiyası planının yerinə yetirilməsinə nəzarət.

İş yerlərinə xidmətin formaları və müasir vəziyyətinin təhlili. İş yerlərinin təşkilində əməyin təşkili elementlərindən biri onlara xidmətin təşkilidir. Xidmət sistemi - istehsalat prosesinin nisbətən aktiv tərkib hissəsi olub, onun fasiləsiz və səmərəli işləməsinin təmin olunmasına istiqamətləndirilmişdir. İşin səmərəsi iş yerlərinə xidmətin təşkilindən çox asılıdır.

İş yerlərinə xidmətin təşkili xarakterinə görə əməyin kooperasiyasına yaxındır. Burada da, əməyin təşkilində olduğu kimi, iş yerlərinin qarşılıqlı təsiri əsas götürülür. Fərqli cəhətləri ondadır ki, kooperasiya vaxtı işçilərə müvafiq işi yerinə yetirdikdə texnoloji cəhətdən qarşılıqlı təsir göstərir. Məsələn, hissə bir iş yerində becərildikdən sonra hazırlanmaq üçün başqa iş yerinə verilir. İş yerlərinə xidmət zamanı bu cür bir başa qarşılıqlı əlaqə olmur. Bu zaman köməkçi xidmət sahələri, öz istehsalat funksiyalarını yerinə yetirmək üçün işçilərə köməklik göstərir.

Belə qarşılıqlı əlaqəni yaxşı aydınlaşdırmaq üçün iş yerlərinə xidmətin növü və ya xidmət funksiyaları və onların strukturuna baxılmalıdır. Aşağıdakı şəkil 1. əmək vəsaiti; əmək əşyası və işçilərin xidmət strukturu verilmişdir.

Əmək vəsaitinə xidmət əsas və köməkçi avadanlıqlara təmir və təmirarası xidmətdən; saxlanılma və avadanlıqların vəziyyətinin isə yararlı halda saxlanılma sından; bina, qurğuların isə yararlı vəziyyətdə saxlanılması və təmirindən ibarətdir.

Əmək əşyasına xidmət işlərinə iş yerlərinin xammal, material, yarımfabrikatlarla təmin olunması, onların komplektləşməsi, saxlanılması və nəql etdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət və s. aiddir.

İşçilərə xidmət əmək əşyası və təhlükəsizlik texnikası tədbirlərinin yerinə yetirilməsindən, iş yerlərində normal sanitariya-gigiyena şəraitlərinin təmin olunmasından ibarətdir.

ƏET tələblərinə müvafiq olaraq iş yerlərinə xidmətin təşkili məqsədi üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan aşağıdakı dörd qrup suallar mütləq həll olunmalıdır:

1) müvafiq iş yerinin və ona xidmət edən işçilərin hansı növ xidmətə aid olduğunu müəyyənləşdirmək;

2) hər bir xidmət növü üzrə xidmətin fiziki normasını təyin edib, onun həcmi və növü (il, ay) ərzində əsaslandırmaq;

3) xidmət reqlamentini, vaxtını göstərməklə onun qrafikini, ardıcılığını və xidmətin dövriliyini müəyyənləşdirmək;

4) xidməti şəxsiləşdirmək, yəni xidmət növlərini xüsusi icraçılara həvalə etmək.

Beləliklə, iş yerlərində işçilərə hansı həcmdə, nə vaxt və kimin xidmət etdiyi məlum olduqda həmin xidmət qənaətbəxş hesab olunur. Xidmət göstərən işçilərə isə hansı həcmdə, nə vaxt və kimə xidmət gömtərmələri məlum olur. [3]

İş yerlərinə xidmətin elmi təşkili bir sıra prinsiplərin gözlənilməsi ilə əldə olunur. Bunlardan əsasları - sistemlilik, komplekslik, planlılıq, xəbərdarlıq, vaxtı-vaxtında xidmət, etibarlılıq, operativlik və səmərəlilikdir.

Sistemlilik - ƏET-nin əsas prinsipidir və xidmət qurulduqda və ya layihələndirildikdə onun təşkili hərtərəfli fikirləşilməlidir ki, bu zaman əlavə suallar meydana çıxmasın. Sistemlilik baxımından işin məzmununun dəqiq formalaşdırılması əsas məsələdir. Bu isə ondan ibarətdir ki, xidmət üzrə icra edilən iş xidmət olunan işçi yerlərinin tələblərinə tabe olmalıdır.

Komplekslik - bütün növ xidmətlərin məcburi olaraq eyni səviyyədə təşkil olunmasıdır. Əgər yüksək xidmət səviyyəsində bir funksiya o birindən azdırsa, onda ümumilikdə xidmət sistemi öz tələblərinə cavab verə bilmir. . [4]

Planlılıq - istehsalatdaxili planlaşdırmanın bir hissəsidir. Hər bir iş yerinə xidmətin həcmi, növü və vaxtından asılı olaraq hesablamalar əsasında təşkil edilməlidir. Xidmətin planlılığını vaxtında, müntəzəm, vaxt həddləri əsaslandırılmış və dəqiq təyin olunmuş halda aparılmalıdır xidmətin .

Xidmətin xəbərdarlığı onun elə təşkili hesab olunur ki, iş yerlərinə xidmət işlərinin vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməməsi ucbatından istehsalatın dayanmasına yol verilməsin.

Xəbərdarlıq – avadanlığın və onun ayrı-ayrı hissələrinin iş ehtiyatlarının hesabatlarına əsaslandırmaqla vaxtında aparılan xidmətdir.

Vaxtlı-vaxtında xidmət – müəyyən olunmuş xidmət müddətinin ciddi gözlənilməsidir. Hər bir xidmət vaxtında, müəyyən olunmuş vaxtda yerinə yetirilməlidir. Bunlardan isə xidmət olunan iş yerlərində işin dəqiqliyi çox asılıdır və bu prinsipin gözlənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Etibarlılıq – xidmətin elə keyfiyyətidir ki, xidmət funksiyası zamanı gözlənilməyən iş pozulmalarının sığorta olunması, əvəzlənmə sistemi ilə əldə olunur.

Operativlik – xidmət vaxtı gözlənilməyən nasazlıqlara tez-tez reaksiya verməklə çatışmazlıqları aradan qaldırmaqdır. Bu prinsip etibarlılıq prinsipi ilə bilavasitə bağlıdır və onlar bir-birini tamamlayır.

Səmərəlilik – təşkil olunan xidmət sisteminin fəaliyyət göstərməsi üçün müxtəlif variantların hesablanması və bunların içərisindən az əmək və material sərfinə cavab verən prinsiplərdən birinin seçilməsidir.

Təcrübə göstərir ki, xidmətin təşkilində olan çatışmazlıqlar növbə daxili iş vaxtı itkisinin $\frac{2}{3}$ hissəsinə səbəb olur. Xidmət sistemi nə qədər tam və mütərəqqi olsa, müəfiq olaraq əmək prosesinin təşkili tez başa çatır, iş vaxtından səmərəli istifadə olunur. [2]

İş yerlərinə xidmətin təşkili sistemləri müxtəlifdir. Bu sistemlər köməkçi işlərin mərkəzləşmə və xüsusişmə dərəcələri ilə təyin olunur. Bunlara: mərkəzləşmiş və qarışıq sistemlər aiddir.

Mərkəzləşmiş sistemdə xidmət funksiyaları hər bir iş yerində ya işçilərin özləri tərəfindən, ya da hər bir bölmədə olan xüsusi köməkçi işçilər tərəfindən yerinə yetirilir.

Bu sistemin üstünlüyü ondadır ki, bölmənin rəhbərinin tabeliyində köməkçi işçiləri olur və bunlar funksional və peşə baxımından lazım gəldikdə işi yerinə yetirirlər. Mənfi cəhəti isə, köməkçi xidmət işçilərinin aşağı səmərədə istifadə olunmasıdır.

Mərkəzləşmiş sistemdə xidmət zamanı köməkçi heyətin səmərəli istifadəsinin təşkilinə şərait yaranır. Bu səmərə isə iri müəssisələrdə iş yerlərinə hər hansı xidmət funksiyası hesabına müxtəlif işləri yerinə yetirmək üçün xüsusi sahələr yaradılmaqla əldə olunur. Bu sahələrə xüsusi avadanlıqlar quraşdırmaqla, müvafiq xidmət heyəti seçilərsə ümumi işin həcmnin artması hesabına onlar daimi işlə təmin olunur, xidmət heyətindən nisbətən rəşional istifadə olunur. Mənfi cəhəti – öz nailiyyətlərinin realizasiyası üçün yüksək əmək və istehsalat təşkili tələb edir.

Bunlardan ən çox yayılmışı qarışıq sistemli xidmətdir, bu zaman xidmət funksiyasının bir hissəsi mərkəzləşmiş sistemlə yerinə yetirilir. Qarışıq sistemdə xidmət zamanı üstünlüklər və mənfi

cəhətlər hər iki hər iki sistem üzrə saxlanılır. Mərkəzləşmiş işlərin xüsusi çəkisi nə qədər çox olarsa, iş yerlərinə xidmətin səmərəliliyi də bir o qədər yüksək olar.

Xidmət sisteminin seçilməsi konkret istehsalat şəraiti üçün təyin olunur. İş yerlərinə optimal xidmət sisteminin seçilməsi kriteriyası iş vaxtı və material xərcləri sərfinin minimum olmasıdır..

Müəssisələrdə iş yerlərinə xidmətinformaları fərqlənir. Bunlar növbətçi, planlı-xəbərdaredici və standart xidmətlər ola bilər.(cədvəl 3.)

Cədvəl 3

İş yerlərinə xidmət sisteminin seçilməsi

Sahədə istehsalat prosesinin təşkili forması və ya xüsusişmə xarakteri	İstehsalatın nomenklurası	İstehsalatın növü			
		Vahid və kiçik seriyalı	Seriyalı	Böyük seriyalı	Kütləvi
Texnoloji xüsusişmiş sahə	İstənilən	NX	NX və ya PXX	PXX	PXX və ya SX
Яшйа цзря хцсусиляшмиш сащя	Аз номенклатуралы Чох номенклатуралы	NX	NX və ya PXX NX və ya PXX	PXX PXX	SX PXX və ya SX
Груп шякилли бесярилмя сащяси	—	HX	PXX	PXX	PXX
Ахым хятляри	Бир номенклатуралы Чох номенклатуралы	— —	PXX Yüklənmiş Yüklənməmiş	PXX — —	SX PXX NX
Автомат хятляр		—	PXX	PXX	SX

Qeyd: NX – növbətçi xidmətlər; PXX – planlı-xəbərdaredici xidmətlər; CX – standart xidmətlər.

İş yerlərinə xidmətin təşkilinin təhlili nəticəsində aşağıdakı göstəricilər hesablanır.

İş yerlərinə xidmətin səmərəlilik əmsalı. Bu aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_{\text{xid.s.}} = 1 - T_{\text{exs}} / T_{\text{növ}},$$

burada: $K_{\text{xid.s.}}$ - xidmətin səmərəlilik əmsalıdır;

T_{exs} – iş yerlərinə xidmətə aid olmayan səbəbdən vaxt itkisidir;

$T_{\text{hnöv}}$ – növbəlik vaxtdır, dəq və ya saat.

Xidmətin keyfiyyət əmsalı. Bu göstərici belə hesablanır

$$K_{\text{x.k}} = \dot{I}Y_V / \dot{I}Y_{\bar{U}},$$

Burada: $\dot{I}Y_V$ və $\dot{I}Y_{\bar{U}}$ müvafiq olaraq vaxtında və keyfiyyət ilə xidmət olunan iş yerlərinin və ümumi iş yerlərinin sayıdır.

İş yerlərinə xidmət edilməsindən əsas işçilərin əmək məhsuldarlığının aşağı düşmə faizidir bu göstərici aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$\Pi_{\text{maf}} = T_{\text{niyi}} / T_{\text{növ}} - T_{\text{ivi}} \cdot 100,$$

burada: T_{ivi} – iş yerlərinə xidmət zamanı vaxt itkisidir, dəq.

Növbətçi xidmətlər – vahid və kiçik seriyalı istehsalat şəraitində, bir qayda olaraq, çağırış əsasında təşkil olunan xidmətdir. Bu zaman lazım gəldikdə xidmət heyəti iş yerinə çağırılır. Bu növ xidmət onun vaxtında yerinə yetirilməsinə zəmanət vermir və istehsalat prosesinin dayandırılmasına imkan yaradır.

Planlı – xəbərdaredici xidmət seriyalı istehsalatda nisbətən çox tətbiq edilir və plan-qrafik (cədvəl) əsasında aparılır. Bu xidmət formasında böyük hazırlıq işləri tələb olunur və xidmət öz vaxtında yerinə yetirildiyinə görə iş yerlərinin boş qalma ehtimalı minimum olur.

Standart xidmət kütləvi axın istehsalatında istifadə olunur. Bu iş yerlərinə xidmətin təşkilinin nisbətən yeniləşdirilmiş formasıdır. Müəssisənin standartı tam dəyərli sənəd olub, onun əsasında istehsalat xidmət sisteminin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək olar. Standart xidmət yüksək qənaətcilliyinə görə xarakterizə olunur, lakin əsas istehsalın dəqiq təşkil olunmasını tələb edir.

İş yerlərinə xidmətin təşkilinin işlənməsi aşağıdakı ardıcılığa uyğun aparılmalıdır:

- bütövlükdə bölmə üçün xidmət işinin həcmi və tərkibi müəyyənləşdirilir;
- xidmət üzrə əsas işçilərə veriləcək məqsədyönlü işlər ayrılır;
- iş yerlərinə xidmət üçün işin tərkibi və həcmindən asılı olaraq köməkçi işçilərin əmək sərfi norması hesablanır;
- işin tərkibi və həcmi xidmət üzrə köməkçi işçilər arasında bölüşdürülür;
- xidmət forması (fərdi, kollektiv) müəyyənləşdirilir və onların tətbiq olunma şəraiti işlənir;
- fiziki xidmət norması hesablanır;
- xidmətin reqlamenti (qrafiklər, cədvəllər, hərəkət marşrutları) işlənir;
- köməkçi işçilərin stasionar və hərəkət edən iş yerlərinin təşkili layihələndirilir.

Xidmətin təşkilinin səmərəliliyi müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında yüksəldilir, bunlar təmir işlərinin planlaşdırılmasında, yağlama işlərinin ardıcılıqla yerinə yetirilməsində, xidmət qrafiki marşrutlarının tətbiqi üzrə əməyin təşkilində əmək tutumunun hesablanmasında, anbarların idarə olunmasında və s. istifadə olunur. [2]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mehbalıyev S.S, İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əalini sosial müdafiəsi. (2000). Bakı, 544 c.
2. İsmayılov V.İ. Əməyin elmi təşkili. (2003). Bakı: Təhsil, 229 s.
3. Рофе А.И. Организация и нормирование труда. (2001). - М, -330 с.
4. Лапин А. Е. Охрана труда на предприятиях / // Вопросы статистики. (2006). - № 3.-с. 45-50.

А.К.Меликов
диссертант, Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

Текущее состояние условий труда на промышленных предприятиях Резюме

В статье рассматривается совершенствование организации рабочего места как ключевой компонент комплексной работы по совершенствованию организации труда на предприятиях. Показано, что состояние рабочего места и его организация определяют уровень организации труда на предприятии.

При планировании рабочих мест важно учитывать возможность их естественного освещения. Это связано с тем, что при неудовлетворительном освещении это приводит к перегрузке и быстрой утомляемости органов зрения, ухудшению качества работы.

Утверждается, что должны быть оценены условия труда и уровень его безопасности. Имеются соответствующие нормативные требования санитарно-гигиенических условий, достаточное обеспечение охраны труда и требований безопасности производственных процессов, тяжесть и монотонность труда, обеспеченность рабочих специальной одеждой. Аттестацию рабочих мест также проводит специальная аттестационная комиссия в составе руководства компании и высококвалифицированных специалистов. Перечислена целесообразность создания на предприятиях комиссий по организации аттестации и рационализации рабочих мест и их задачи.

Ключевые слова: предприятие, условия труда, организация труда, рабочие места, безопасность.

A.K.Melikov

dissertation student, Azerbaijan State University Oil and Industry

Analysis of the current state of working conditions in enterprises

Abstract

The article presents the improvement of workplace organization as a key component of complex work in improving the organization of labor in enterprises. It is shown that the condition of the workplace and its organization determines the level of labor organization in the enterprise.

When planning workplaces, it is important to take into account the possibility of their natural lighting. This is because, if the lighting is unsatisfactory, it leads to overload and rapid fatigue of the visual organs, and deterioration of the quality of work.

It is stated that working conditions and its level of safety should be assessed. There are appropriate normative requirements of sanitary and hygienic conditions, adequate supply of labor protection and safety requirements of production processes, weight and monotony of work, provision of workers with special clothes. Workplace certification is also carried out by a special attestation commission composed of the management of the enterprise and highly qualified specialists. It lists the expediency of establishing commissions for the organization of attestation and rationalization of workplaces and their responsibilities.

Key words: enterprise, working conditions, labor organization, jobs, security.

UOT 336; 339.72

T.H.Nəbiyeva
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
ORCID 0000-0001-9848-8232
turkan.nabiyeva.94@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 26.01.2022

The article was received by editorial board on 26.01.2022

Статья принята к печати 26.01.2022

RESPUBLİKAMIZDA MALİYYƏ BAZARININ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi maliyyə bazarının beynəlxalq əlaqələrinin gücləndirilməsi yollarını təhlil etmək, maliyyə bazarında dövlət və korporativ qiymətli kağızların dövriyyəsi, sığorta və valyuta bazarlarının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi problemlərini araşdırmaq əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər verməkdən ibarətdir. Bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin metodoloji əsaslarını işləmək, onun təşkili şərtləri və prinsiplərini qiymətləndirmək, iqtisadiyyatın strukturunda maliyyə bazarlarının yeri və rolunu tədqiq etmək kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *maliyyə bazarı, maliyyə-kredit təşkilatları, valyuta münasibətləri, qiymətli kağızların alqı-satqısı, kommersiya bankları.*

Dünya təsərrüfatında borc kapital bazarlarının və beynəlxalq əməliyyatların beynəlmiləlləşməsinin intensivləşməsi prosesi XX əsrin sonunda müşahidə olunmuşdur. Öncədən bu proses istehsalın beynəlmiləlləşməsinə, aparıcı milli firmaların və bankların transmilli korporasiyalara çevrilməsinə əsaslanmışdır.

Transmilli korporasiyalar (TMK) əlavə mənfəət axtarışında xaricdə istehsal və təchizat bölmələrinə aktiv investisiya yatırmaq hesabına milli bazarların məhdudluğunu aradan qaldırmışlar. Həmin korporasiyaların qısa və uzun müddətli kapitalla tələbatı yalnız milli bazarların köməyiylə deyil, həm də xarici dövlətlərin və dünyanın maliyyə bazarlarının imkanlarından istifadə etməklə maliyyələşdirilməyə başlanmışdı. Banklar öz müştərilərinə kömək etmək üçün beynəlxalq əlaqələrini inkişaf etdirməyə məcbur qalmışdılar. Nəticədə tək xarici bazarlarda maliyyə-kredit idarələrinin aktivliyi artmışdı, birləşmə və udulma, həm də ayrı-ayrı alyansların yaradılması yolu ilə transmilli banklar yarandı. Bunların hamısı əməliyyatların miqyasına və dünya maliyyə bazarının strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Müasir dövrdə maliyyə-kredit sferasında əməliyyatların beynəlmiləlləşməsi istehsal sferasındakına nisbətən daha sürətli gedir. Dünya miqyasında maliyyənin inteqrasiyası mahiyyəti etibarilə dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının, yəni dünya ölkələrinin təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasının və vahid dünya maliyyə bazarının yaranmasının katalizatoruna xidmət edir.

Dünyada maliyyə münasibətlərinin qloballaşmasına və inteqrasiyasına təsir edən bir neçə amili qeyd etmək olar. İlkin olaraq, söhbət dünyanın qabaqcıl dövlətlərində valyuta münasibətlərinin və xarici ticarət məhdudiyyətlərinin nisbətən yumşaldılmasından gedir. Bundan başqa, dünyanın aparıcı maliyyə sektorunda maliyyə-kredit əməliyyatlarının eyni zamanda həm tənzimlənməməsi, həm də liberallaşdırılması baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, kompüter və telekommunikasiya texnika və texnologiyasının mövcud tətbiqi səviyyəsi maliyyə qərarlarının qəbul olunan qaydaları kifayət qədər

sadələşdirilmiş, bu isə bir ofisdən real vaxt kəsiyində bütün dünya üzrə investisiyalaşdırmanın həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Həm də maliyyə bazarlarının institusionallaşmasından da bəhs oluna bilər.

Vurğulamaq lazımdır ki, müasir dünya iqtisadiyyatında kapitalın beynəlxalq hərəkəti sahəsində maneələrin azaldılması ilə paralel əks meyillər də vardır. Kapitalın beynəlxalq hərəkət sürətinin yüksəlməsi müxtəlif dünya ölkələrinin valyuta-maliyyə böhranlarının bütün dünyaya keçməsi qorxusunu artırmışdır. Bununla əlaqədar olaraq öz iqtisadi təhlükəsizliyindən narahat olan ölkələr milli bazarlarını xarici amillərin mənfi təsirindən mühafizə etməyə çalışırlar. Müasir dövrdə bir çox ölkələr anlayırlar ki, müasir dünya təsərrüfatının fəaliyyət göstərməsinin əsas şərti olan kapitalın sərbəst hərəkəti pul vəsaitlərinin əmələ gəlməsinə nəzarət üzrə tədbirlərlə yekunlaşmalıdır.

Maliyyə bazarı – maliyyə aktivlərinin alınıb satıldığı bir bazardır. Qloballaşma nəticəsində iqtisadi agentlərin maliyyələşmə imkanları artıq milli bazarlarında məhdudlaşmır, artıq investorların həm öz ölkələrində, həm də xaricdə investisiya qoyan obyektlərini seçmək imkanları yaranmışdır. Buna görə də müasir dünya maliyyə bazarı öz iqtisadi mahiyyəti ilə ölkələrin, ərazilərin, sahələrin və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin aralarında maliyyə resurslarının rəqabət qaydasında toplanılması və bölüşdürülməsi mexanizmini özündə əks etdirir. Nəticədə beynəlxalq səviyyədə qaytarılənlik, müddətililik və ödənişlilik prinsipi üzrə kredit vəsaitlərinin verilməsi üzrə kreditorlarla borcalanlar arasında iqtisadi münasibətlər formalaşmışdır. Bildiyiniz kimi, dünya maliyyə bazarlarında yerinə yetirilən funksiyalar milli maliyyə bazarlarının funksiyalarının davamı və inkişafı kimi özünü göstərir.

Dünya maliyyə bazarı vasitəsilə bu qeyd olunanlar təmin edilir:

- maliyyə vəsaitlərinin ölkələr arasında yerdəyişməsi mexanizmi;
- maliyyə vəsaitlərinin alıcı və satıcılarının qarşılıqlı fəaliyyəti. Bunun nəticəsində maliyyə aktivlərinin qiyməti, eyni zamanda müxtəlif valyutalarda əməliyyatların gəlirliliyi aşkara çıxır;
- əldə olan maliyyə resurslarının yenidən satışı imkanları göstərilməklə bazarın likvidliyini artıran əlavə investorların cəlb edilməsi;
- investisiya imkanlarının artırılması nəticəsində hesabına maliyyələşdirmə prosesində tədavi xərclərinin aşağı salınması;
- sənaye kapitalı ilə yanaşı, maliyyə kapitalının da transmilliləşdirilmə prosesinin sürətinin artırılması;
- aktivlərin beynəlxalq diversifikasiyası nəticəsində bazar iştirakçıları üçün investisiya portfeli riskinin ümumi azalmasına köməklik göstərir.

Funksional baxımdan maliyyə bazarı səviyyəsində təkrar istehsal prosesini təmin etməkdən ötrü banklar və digər maliyyə-kredit təşkilatları sistemi vasitəsi ilə maliyyə resurslarının toplanılması və yenidən bölgüsünü təmin edən milli və beynəlxalq maliyyə bazarlarının cəmi kimi buna diqqət yetirilə bilər.

Dünya maliyyə bazarında müxtəlif cəhətli fəaliyyətlə və bu bazarın seqmentlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsinin çətinliyi göstərilən bazarın quruluşunun vahid təsnifatını təsəvvür etməkdə mürəkkəblilik yaradır.

Dünya maliyyə bazarının seqmentləri müddətindən və bu seqmentdə tədavi edən alətlərin növündən və digər xüsusi meyarlardan asılı olaraq təsnifləşdirilirlər.

Maliyyə bazarı maliyyə alətlərinin tədavi müddəti nöqteyi-nəzərindən pul bazarına və kapital bazarına bölünür. Pul bazarında bir ilə qədər ödənilmə müddəti qalan alətlər tədavi edirlər. Kapital bazarında isə bir ildən artıq müddəti olan alətlər tədavi edirlər. Pul bazarları kommersiya banklarına və digər istiqamətli firmalara öz aktivlərinin likvidliyinə düzəlişlər etməyə şərait yaradırlar. Düzəliş fərqli üsullarla edilə bilər: istiqrazların yerləşdirilməsi, ssuda verilməsi və ya qiymətli kağızların alqı-satqısı. Bununla yanaşı kapital bazarlarında aparılan hər bir əməliyyatın ilkin məqsədi orta və uzun müddətli perspektivdə riski hərtərəfli nəzərə alınmış gəliri götürməkdən ibarətdir.

Alqı-satqı predmetinə xidmət edən alətin növündən asılı olaraq maliyyə bazarı iki yerə- kredit bazarı və qiymətli kağızlar bazarına ayrılır. Bu bazarlardan hər birinə sonradan müxtəlif maliyyə aktivləri bazarlarının cəmi kimi nəzərdən keçirilir.

İlkin və təkrar maliyyə bazarları da fərqlənilir. Məlumdur ki, ilkin bazarda maliyyə alətlərinin ilkin yerləşdirilməsi həyata keçirilir. Mövcud alətlərin ticarəti üzrə bütün sonrakı əməliyyatlar təkrar bazarda reallaşdırılır.

Təşkilati struktur baxımından dünya maliyyə bazarı mütəşəkkil bazara və ya birja bazarına və sövdələşmələrin birbaşa, yaxud vasitəçi vasitəsilə həyata keçirildiyi qeyri-mütəşəkkil bazara bölünür.

Maliyyə bazarı həmçinin baza (ilkin) maliyyə alətləri bazarına və törəmə maliyyə alətlər bazarına ayrılır. Törəmə alətlər bazarında qiyməti bu alətlərin əsasında duran baza aktivlərinin dəyərindən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya maliyyə bazarında tədavül edən alətlər öz müxtəlifliyi ilə fərqlənilir.

Dünya maliyyə bazarının inkişaf dinamikası ümumilikdə onun həcmi, iştirakçıların sayı, əməliyyatların və regionların cəlb edilməsi sürəti ilə xarakterizə edilir. Dünya maliyyə bazarında müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarının borc verənlərdən borcalanlara yenidən bölgüsü həyata keçirilir və bu prosesdə iqtisadi agentlərin müxtəlif qrupları iştirak edir. Müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarının sahibi olan subyektlər (borcverənlər), borc almağa ehtiyacı olan subyektlər (borcalanlar) və dünya maliyyə bazarının iştirakçılarına xidmət edən maliyyə vasitəçiləri, habelə maliyyələşdirmə və investisiyalaşdırma proseslərinin tənzimlənməsi prosesini həyata keçirən dövlət və beynəlxalq təşkilatlar da bu qrupa daxil etmək olar. Təcrübədə kreditərləri, borcalanları və maliyyə vasitəçilərini həm kommərsiya təşkilatlarının, həm də dövlət təsərrüfat subyektlərinin müxtəlif növləri təqdim oluna bilər. Məsələn, dünya maliyyə bazarlarında borcverənlər kimi sənaye və ticarət firmaları, fiziki şəxslər, dövlət, yerli hakimiyyət orqanları, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi beynəlxalq təşkilatlar yer ala bilərlər.

Buna müvafiq olaraq borcalanlar qismində beynəlxalq təşkilatlar, müxtəlif ölkələrin hökumətləri və yerli idarəetmə orqanları, qeyri-maliyyə sahəsinin müəssisələri çıxış edirlər. Vəziyyətdən asılı olaraq eyni subyekt eyni zamanda və ya ardıcıl olaraq müxtəlif rollarda yer ala bilər. Məsələn, banklar bir maliyyə vasitəçisi olaraq öz müştərilərini kreditləşdirə bilər, müştərilərinin istiqraz vəərəqələrinin yerləşdirilməsinə kömək edə bilər, banklararası kredit münasibətlərində borcalan sifətində çıxış edə bilər. Dövlətlər həm borcverən, həm də borcalan kimi çıxış edə bilər. Beynəlxalq təşkilatlarla birgə onlar həm də bazarların fəaliyyətini tənzimləyir və onlara nəzarət təşkil edir.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarında əməliyyatlar xüsusi mürəkkəbliyi ilə seçilir. Buna görə də bu əməliyyatlarda hər zaman maliyyə vasitəçiləri iştirak edirlər. Bu vasitəçilər milli bazarlarda olduğu kimi bazarda əldə etdikləri maliyyə aktivlərinin, xüsusiyyətlərini dəyişərək və xüsusi öhdəliklərini yerləşdirməklə, transformasiya edirlər, müştərilərin tapşırığı üzrə və hesabına görə, həm də şəxsi hesabına görə maliyyə aktivlərini alırlar və satırlar. Vasitəçilər öz müştərilərinin maliyyə aktivlərinin yaranmasına da yardımçı olurlar və həmin maliyyə aktivlərini maliyyə bazarının digər iştirakçılarına satmaq üçün müştərilərə kömək edirlər, müştərilərin vəsaitlərinin etibarlı idarə olunmasını həyata keçirirlər.

Maliyyə vasitəçiləri investirlərə və emitentlərə maliyyə bazarlarında xərcləri aşağı salmağa, həm də aktivlərin və passivlərin quruluşunun beynəlxalq diversifikasiyası hesabına riskləri azaltmağa şərait yaradırlar.

Dünyada maliyyə vasitəçilərinin müxtəlif tip təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilməsi baş verir:

- depozit təşkilatları;
- müqavilə əsasında işləyən əmanət təşkilatları;
- investisiya fondları;
- sair maliyyə təşkilatları.

Depozit tipinə aid maliyyə vasitəçilərinə kommersiya və əmanət bankları, kredit ittifaqları, ssuda-əmanət assosiasiyaları aid edilir.

Müqaviləli əmanət təşkilatları uzunmüddətli razılaşmalar üzrə vəsaitləri alır və onları kapital bazarında yerləşdirirlər. Vasitəçilərin bu tipinə sığorta şirkətlərini və pensiya fondlarını göstərmək olar. İnvestisiya fondları dedikdə xüsusi səhmlərini buraxan və onları investorlara satan xüsusi təşkilatlar başa düşülür. Bu yolla toplanılan vəsaitlər banklarda depozitlərə və ya digər qiymətli kağızlara qoyulur. Başqa tipli maliyyə təşkilatlarına investisiya şirkətləri, həmçinin sahibkarlıq sferasında ssuda və lizinq əməliyyatları üzrə ixtisaslaşan işgüzar kredit maliyyə şirkətləri və idxal-ixrac əməliyyatlarını maliyyələşdirən ticarət şirkətləri aid edilir.

Dünya maliyyə bazarında maliyyə vasitəçiləri arasında kommersiya bankları xüsusi yer tutur. Geniş dairədə əməliyyatlar həyata keçirən kommersiya bankları həm malik olduğu aktivlərə görə, həm də bağlanmış razılaşmaların həcminə görə lider olurlar. Bununla əlaqədar kommersiya banklarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə daha ciddi nəzarət edilir. Bu zaman həm də nəzərə alınır ki, kommersiya bankları maliyyə bazarında beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında fəal iştirak edirlər. Dünya maliyyə bazarı iştirakçılarını qarşılıqlı qoyduqları məqsədlərdən asılı olaraq 4 kateqoriyaya bölünür: investorlar, arbitrajçılar, möhtəkirlər və xedcerlər.

Investorların üzərinə uzun müddətə vəsaitlərin beynəlxalq bazarda yerləşdirilməsi düşür. Onlar öz fəaliyyətini həyata keçirərkən dünya bazarında vəziyyətin əsaslandırılmış proqnozlarından istifadə edirlər. Milli maliyyə bazarımızın dünya bazarında öz layiqli yerini tutması üçün onun hərtərəfli təhlili aparılmalıdır. Arbitraj - kotirovkalardakı fərqdən, mənfəət alınması məqsədilə maliyyə bazarının bir, yaxud qarşılıqlı əlaqəli olan ayrı-ayrı segmentlərində eyni anda biri digərinə əks mövqenin açılmasından ibarət olan, maliyyə aktivləri ilə geniş dairədə əməliyyatları bildirir. Arbitraj mənfəəti faiz nisbətində çox kiçik olduğundan ancaq iri əməliyyatlar cəlbədicisi sayılır. Arbitraj xalis şəkildə bazar riskini özünə qəbul etmədən və mütləq ilkin investisiya yönəltmək əks mövqelərin eyni vaxtda açıqlanmasından mənfəətin alınmasını nəzərdə tutur.

Maliyyə bazarının iştirakçılarından biri də möhtəkirlərdir. Onların əsas məqsədi vaxta görə maliyyə alətlərinin kursundakı fərq hesabına mənfəət əldə etməkdir. Möhtəkirlərin fəaliyyəti açıq mövqeləri uzun müddət qoruyub saxlamaq sayəsində riskin qəsdən qəbulunu nəzərdə tutur. Belə əməliyyatlar öz həcminə görə müxtəlif olur. Möhtəkir razılaşmaları müvəqqəti məzənnədən, həmçinin həyata keçirilməsi üsulundan asılı olaraq təsnifləşdirilir.

Dünya maliyyə bazarında əməliyyatların dördüncü istiqaməti xedcerləmə, yəni bazar risklərindən müdafiə adlanır. Məlumdur ki, istənilən iqtisadi fəaliyyət həmişə risklə əlaqədardır. Maliyyə bazarı iştirakçılarının uğradıqları risklər müxtəlif formalarda olur. Dünya maliyyə bazarında (pul və kapital bazarları) qiymətin dəyişməsi ilə əlaqədar bazar riskləri, (valyuta riski, faiz riski və səhmlərin məzənnə dəyərinin dəyişilməsi riski) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xedcerləmə operatorun özünə götürmək istəmədiyi risklərin kontragentə keçirilməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq bazara çıxan milli maliyyə bazarı iştirakçılarının mənafeələrinin qorunması sahəsində milli xedcerlərin formalaşdırılması əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Riskə münasibətdə operatorların davranışın 3 mümkün variantından birini seçmək imkanı mövcuddur:

- gözləmə mövqeyi. Bu, riskin aradan qaldırılması üzrə qəsdən heç bir tədbirin görülməməsidir. Bu, əslində passiv möhtəkirlilik kimi görünə bilər;
- risk altında olan bütün mövqelərin tam örtülməsi. Bu, valyuta və faiz risklərinin, səhmlər və digər qiymətli kağızlar üzrə risklərin yüz faiz aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur;
- risklərin və itkilərin təhlili, o cümlədən, itkilərin xedcerləməyə sərf olunan xərcə müqayisə olunması yolu ilə risklərin seçim örtülməsi. Demək olar ki, bu ən düzgün, faydalı və iqtisadi əsaslandırılmış davranışdır. Beynəlxalq əlaqələrin qurulması zamanı bu davranışa üstünlük verilməlidir.

Valyuta, yaxud faiz risklərə hər vaxt açıq mövqe xarakterikdir, ondan müdafiə üçün daha açıq mövqeni aradan qaldırmaq məqsədəuyğundur. Öz əməliyyatlarını xedcerlədikdə dünya maliyyə bazarında iştirakçıları aşağıdakıları edə bilirlər:

➤ ya hər bir əməliyyatın digər əməliyyatdan asılı olmayaraq xedcerlənməsi kimi mikroörtülmə texnikasından istifadə etmək. Onun müsbət cəhəti bir aktiv səviyyəsində mövqenin müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırmaqdan və xedcerləmə alətləri ilə sığortalanan mövqe arasında daha uyğun nisbəti tapmaqdan ibarətdir;

➤ ya da ancaq qlobal valyuta, və ya faizli mövqeni sığortalamaq, yəni mikroörtməni həyata keçirmək lazımdır ki, xedcerin dəyərində qənaət olunsun. Bu texnika balansın aktiv və passiv üzrə kənarlaşmaların müntəzəm hesablanması və yalnız nəticə verən riskli mövqenin xedcerlənməsini nəzərdə tutur.

Xedcerlənmə haqqında qərar qəbul edən zaman örtülmənin dəyərini nəzərə almaq lazımdır. Ardıcıl örtülmə siyasətinin dəyəri, yəni riskin hər cür yaranması sıfıra bərabər olmur, ancaq o əsas etibarilə mümkün riskə uyğundur. Bundan əlavə örtülmənin dəyəri öncə göstərilir, mümkün itkilərin həcmi qiyətləndirilməsi xeyli mürəkkəbdir. Seçim örtülməsinin daha çevik siyasəti proqnozlardan asılı olaraq xedcerləmədən ibarətdir. Bazarın əlverişli dəyişilməsi gözlənilməli vaxt, bu təkamüldən mənfəət almaqdan ötrü mövqe sığortalınamır və qəsdən açıq saxlanılır. Əksinə, əgər bazarın qeyri əlverişli dəyişilməsi qabaqcadan deyilsə, mövqe xedcerlənilir, bu halda müvəffəqiyyət proqnozların keyfiyyətindən tamamilə asılı olur.

Kommersiya bankları dünya maliyyə bazarında ən fəal iştirakçıları sırasına aiddir. Bu banklar dünya maliyyə bazarında həm investor və borcalan, həm də vasitəçi kimi iştirak edə bilirlər. Bu məqsədlə banklar müxtəlif təşkilati qurumlardan: beynəlxalq idarələr, nümayəndəliklər, digər ölkələrdə filiallar və törəmə qurumlar, birgə banklar, həmçinin ofşor bank qurumları kimi strukturlardan yararlanırlar. Bankdan ötrü beynəlxalq əməliyyatların aparılmasının ilkin forması bank müxbirləri sistemi vasitəsilə müştərilərin maraqlarına çərçivəsində xarici valyuta-maliyyə bazarlarında razılaşmaların bağlanmasıdır. Növbəti addım xarici maliyyə bazarında bankın nümayəndəliyinin açılmasıdır. Nümayəndəliklər sərbəst bank əməliyyatları apara bilməzlər, lakin onlar bazar haqqında informasiya toplamaqla və xarici dövlətdə tərəfdaşlar şəbəkəsini genişləndirməklə, gələcəkdə bankın filialının açılması üçün zəruri baza yaradır.

Maliyyə qloballaşmasının dərinləşməsi və beynəlxalq bank sisteminin möhkəmlənməsi beynəlxalq bank biznesinin formalaşmasına səbəb oldu. Beynəlxalq bank biznesi - digər ölkələrin rezidentləri tərəfindən başqa ölkələrin bank idarələrinin əldə edilməsi yolu ilə beynəlxalq bazarlara bank məhsullarının və xidmətlərinin çıxarılmasını özündə əks etdirir. Beynəlxalq bank biznesi bazarın coğrafiyasından və milli tənzimləmə şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif formalarda ola bilər. Ümumiyyətlə, beynəlxalq bank biznesini iki yerə ayırmaq olar:

a) beynəlxalq pərakəndə satış bank biznesi; b) beynəlxalq topdansaş bank biznesi.

Beynəlxalq pərakəndə satış bank biznesi hər hansı ölkənin fiziki şəxslərə və kiçik müəssisələrə xidmət göstərməyə yönəlmiş bank idarələrinin xarici şəbəkəsinin sahibinə aiddir. Onların fəaliyyəti, əsas etibarilə, depozitlərin qəbul edilməsi və fərdi istehlak kreditlərinin verilməsini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq topdansaş bank biznesi digər ölkədə mövcud olan iri korporativ müştərilərə xidmət göstərməyə yönəldilən bank idarələrinin başqa ölkənin nümayəndəliklərinin sahibinə məxsusdur. Biznesin bu tipi kommersiya banklarının ənənəvi depozit-ssuda əməliyyatları, yəni xidmətlərin daha geniş spektri, hər şeydən əvvəl, investisiya fəaliyyəti kimi başa düşülür. Pərakəndə satış bank biznesindən fərqli olaraq topdansaş bank biznesi qeyri-məhdud sayda filialların vasitəsilə əhəmiyyətli həcmdə maliyyə resursları ilə az miqdarda xidmətədicilərin işləməsini nəzərdə tutur.

Qeyd edək ki, hər il beynəlxalq topdansaş bank strukturları vasitəsilə geniş həcmdə maliyyə vəsaitləri milli sərhədlərdən kənara çıxarılır.

Dünya maliyyə bazarlarında bankların fəaliyyət göstərməsi heç də sindikatlaşdırılmış kreditləş-

məni və ticarət maliyyələşdirilməsini məhdudlaşdırmır. İnvestisiya və kommersiya bank fəaliyyətinin yaxınlaşması, universal bankların müəyyən üstünlüklərə malik olması və onların maliyyə fəaliyyətinin bitişik sahəsinə nüfuz etməsi prosesi bankların dünya pul bazarının və dünya kapital bazarının əsas operatorlarından biri kimi çıxış etməsinə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də banklar fəaliyyətlərində həm öz şəxsi maraqlarına, həm də müştərilərin maraqlarına uyğun olaraq yuxarıda sadalanan alətlərin hamısından aktiv istifadə etməlidirlər. Bundan başqa banklar təkcə həmin alətlərə vəsait investisiyalaşdırmaqla kifayətlənməməli, həm də xarici banklarda müxtəlif qiymətli kağızların emissiyasının təşkilatçısı kimi çıxış etməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları. (2016). Dərslik, Bakı.
2. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. (2014). Dərslik, Bakı.
3. Ələkbərov Ə.Ə., Məmmədov Z.F., Hüseynova A.T. Maliyyə bazarları. (2021). Dərs vəsaiti.
4. Quliyev E., Qurbanzadə Ş. Maliyyə bazarlarının əsasları. (2017). Bakı.
5. İsgəndərov R.Ə., Sadıqov R.F. Qiymətli kağızlar və banklar. (2014). Dərs vəsaiti, Bakı.
6. Məmmədov Z.F. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. (2012). Dərslik, Bakı.

T.G.Набиева

докторант, Бакинский Государственный Университет
ORCID 0000-0001-9848-8232

Пути улучшения международных связей финансового рынка в республике

Резюме

Цель исследования состоит из анализа способов улучшения международных связей финансового рынка, обращения государственных и корпоративных ценных бумаг в финансовом рынке, научно обоснованный предложений, выдвинутых на основе исследования проблем урегулирования и оценки нынешнего состояния страховых и валютных рынков. Для реализации этих целей поставлены такие задачи, как доработать методологические основы деятельности финансовых рынков, оценить принципы и условия их организации, определить место и роль финансовых рынков в структуре экономики.

Ключевые слова: *финансовый рынок, финансово-кредитные организации, валютные отношения, купля-продажа ценных бумаг, коммерческие банки.*

T.G.Nabiyeva

doctoral student, Baku State University
ORCID 0000-0001-9848-8232

Ways to improve international relations of the financial market in the republic

Abstract

The aim of the research consists of the analysis of the ways of improving of international relations of financial market, the circulation of securities governmental and corporate in financial market, proposals based on the research of the problem of the regulation and evaluation of insurance and money-market. To realize these aims we have to work with methodological basics of financial market's work, evaluate the conditions of its organization and principles, identify the place and the role of financial markets in the structure of economics.

Key words: *financial market, financial-credit organization, currency relations, purchase and sale of securities, commercial banks.*

M.V.Güləli
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
mugan.gulali@bsu.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.02.2022

The article was received by editorial board on 17.02.2022

Статья принята к печати 17.02.2022

AZƏRBAYCANLA TÜRKİYƏ ARASINDA İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin vəziyyəti daha çox onların tarixi-siyasi mövqeyindən asılı olub. Məqalədə tarixən bir-birinə daim bağlı olan, iki dövlət bir millət şüarı ilə tanınan Azərbaycan və Türkiyənin birgə həyata keçirdiyi regional və beynəlxalq iqtisadi layihələr və onların iqtisadi əlaqələrə təsiri imkanlarından bəhs olunur.

Açar sözlər: iqtisadi əlaqələr, idxal, ixrac, ticarət dövriyyəsi.

GİRİŞ

Türkiyə Respublikası ilə dərin tarixi bağlarımız olsa da Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin inkişafı ölkəmiz müstəqilliyini əldə etdiyi dövrdən sonraya təsadüf edir. Bununla bağlı ilk dəfə 1992-ci ildə Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində iki ölkə arasında “Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında Saziş” imzalanmış, 1993-cü il yanvar ayında isə qüvvəyə minmişdir.

1994-cü ildən sonra reallaşdırılan tədbirlər və bir sıra müqavilələrin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin hərtərəfli inkişafı baxımından ölkələr arasında yeni dövrün əsasın qoymuşdur.

Hal-hazırda Azərbaycan və Türkiyə arasında müxtəlif istiqamətlərdə razılaşdırılmış bir sıra birgə mərkəzləşdirilmiş sistemlər fəaliyyət göstərir. Buna misal olaraq iki ölkənin Hökumətlər arası Müştərək İqtisadi Komissiya, Kənd Təsərrüfatı İcra Komitəsi, Avto Nəqliyyatı, Gömrük Məsələlərinə dair Birgə Komitəni göstərmək olar.

Həmçinin, regional kontekstdə ölkəmizin iqtisadi əməkdaşlığa verdiyi töhfə və regionun yenidənqurma layihələrində aktiv fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, iki ölkə qarşılıqlı beynəlxalq səviyyəli bir çox regional layihələr gerçəkləşdirmiş və hal-hazırda reallaşdırılmaqdadır. Bu baxımdan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri (BTC), Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri (BTƏ), Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti (BTQ), Trans-Anadolu təbii qaz boru xətti (TANAP) layihələri ən yaxşı nümunələrdir.

Türkiyə ilə ölkəmizin arasındakı ticarət həcmi 1993-cü ildən etibarən artan tempdə irəliləmişdir. Azərbaycanın iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcminə görə 2ci yerdədir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən türk şirkətlərinin indiyədək iqtisadiyyatımıza investisiyalarının həcmi təxminən 10 milyard dollar məbləğində olmuşdur [ereforms.gov.az-Azərbaycan Respublikası İqtisadi islahatların təhlili və kommunikasiya mərkəzi]. Həmin şirkətlər əsasən enerji, sənaye, telekommunikasiya, bank və sığorta, inşaat, nəqliyyat, qida, tekstil, səhiyyə kimi sahələrdə fəaliyyət göstərməkdədir. Bununla yanaşı ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra Türkiyədən olan şirkətlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bərpa və yenidənqurma işlərinə cəlb edilmişlər.

İqtisadi əlaqələrin formalaşmasında təməl rolunu oynamış birgə layihələr.

Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin istiqamətlərin müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə həmin ölkələr arasında gerçəkləşdirilmiş və yaxud gələcəkdə tamamlanması nəzərdə tutulan layihələrə nəzər yetirmək lazımdır. Bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə arasında uğurla tamamlanmış beynəlxalq

və regional səviyyəli layihələrin əhəmiyyətin vurğulamaq lazımdır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri. BTC layihəsinin istismar tarixi 2004-cü ildən başlayır. Ceyhan limanından ilk tanker isə 2005-ci ildə yola salınıb. Layihənin başa çatdırılmasına 2,9 milyard dollar vəsait sərf olunub. Kəmərin ümumi uzunluğu 1760 km-dir və ən uzun hissəsi (1070 km) Türkiyə ərazisindən keçir. BTC boru kəməri Azərbaycan və Türkiyə üçün yalnız iqtisadi deyil həmçinin ekoloji və strateji cəhətdən də böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Türkiyə neftə olan tələbatının 90%-dən çoxunu idxal edən ölkədir. BTC kəməri vasitəsi ilə nəql olunan neft və qaz daha güvənli və ekoloji cəhətdən təmiz hesab olunur. BTC layihəsinin iqtisadi mənfəət baxımından önəmidə böyükdür. Tədqiqatçılar BTC boru kəməri layihəsinin Türkiyə üçün birbaşa olaraq tranzit ölkə qismində çıxış etdiyi üçün keçid haqqı ödəmələrinin gəlir gətirməsi, dolayısı ilə bu layihənin inşaat sahəsində həmin dövr üçün yeni iş yerlərinin yaranmasına və bu sahədə tələbin artmasına səbəb olduğunu qeyd edirlər[1]. Layihənin Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindəki inşaat işlərinin Türkiyə şirkətləri tərəfindən aparılması da bir ayrı üstünlük kimi qiymətləndirilir.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum. BTƏ-ni Cənubi Qafqaz Boru kəməridə adlandırırlar. 2007-ci ildə ilk dəfə BTƏ kəmərinə qaz vurulub. Bu layihənin əsas məqsədi “Şah Dəniz” yatağından çıxarılan qazın boru xətti ilə ilk mərhələdə Gürcüstan və Türkiyənin qaza olan tələbini ödəmək, uzunmüddətli perspektivdə isə avropanı qazla təmin etməkdir. Azərbaycanla Türkiyə BTƏ ilə bağlı son dəfə 2021-ci il oktyabrında yeni qaz müqaviləsi imzalanıb. Türkiyənin Enerji və Təbii ehtiyatlar naziri bildirib ki, Türkiyə və Azərbaycan 2024-cü ilin sonuna qədər qüvvədə olacaq və Bakı-Tbilisi-Ərzurum xətti ilə nəql edilməsi nəzərdə tutulan əlavə 11 milyard kubmetr təbii qaz ticarəti müqaviləsi imzalanıb [2]. TANAP. Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri layihəsi Xəzərin “Şahdəniz-2” yatağı və digər sahələrindən hasil olunan təbii qazın ilk mərhələdə Türkiyəyə və o cümlədən Türkiyə vasitəsi ilə Avropaya ixracını nəzərdə tutur. TANAP layihəsi Bakı-Tbilisi-Ərzurum və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) ilə birgə “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinin tərkib hissəsidir. Layihəyə dair saziş İstanbul şəhərində 2012-ci ildə imzalanıb, 2014-cü ildə inşasına başlanıb 2018-ci ildə isə istismara verilib. TANAP vasitəsi ilə 2018-ci il iyun tarixindən 2021-ci il noyabr tarixinədək Türkiyəyə 13,4 milyard kubmetr qaz çatdırılıb[3]. TANAP layihəsi təkbaşına Türkiyənin təbii qaza olan tələbatının 12%-ni təmin etmək gücündədir.

Bakı-Tbilisi-Qars. 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda Asiya-Sakit Okean regionunu Avropa ilə birləşdirən 40 ölkəni əhatə edən TRACECA üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi. TRACECA Azərbaycandan keçən Asiya ilə Avropanı birləşdirən ən kiçik marşrut hesab olunur. 1993-cü ildə baş ofisi Bakıda yerləşən 13 ölkə ilə yaradılmış Azərbaycan ərazisindən keçən TRACECA Hindistan-Avropa (Süveyş kanalı) dəniz yolundan 3 dəfə qısadır. Proqramın kiçik, lakin əsas sütunu olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi Azərbaycanın, eləcə də Gürcüstanın və Türkiyənin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan geosiyasi mövqe kimi Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat yolunun kəsişməsindədir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi şəraiti özünün və qonşularının Asiya ölkələrindən zəngin karbohidrat ehtiyatlarını Avropa bazarlarına çıxarmaq imkanı yaradır. İndiyədək Azərbaycanın 7 neft və qaz kəməri, o cümlədən global təsirə malik TANAP və davamlı TAP layihəsi var. Üstəlik, BTQ dəmir yolunun tikintisi layihəsi Azərbaycanı Türkiyə ilə, lakin ümumilikdə Asiyanı Avropa ilə birləşdirəcək strateji əhəmiyyətə malikdir.

İdxal-ixrac əməliyyatları

Azərbaycanla Türkiyə mühüm ticarət partnyoru olmaqla, idxal əməliyyatlarının həcminə görə 2013-cü ildən, ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində və ixracında isə 2015-ci ildən etibarən 2-ci yerdə qərarlaşıb.

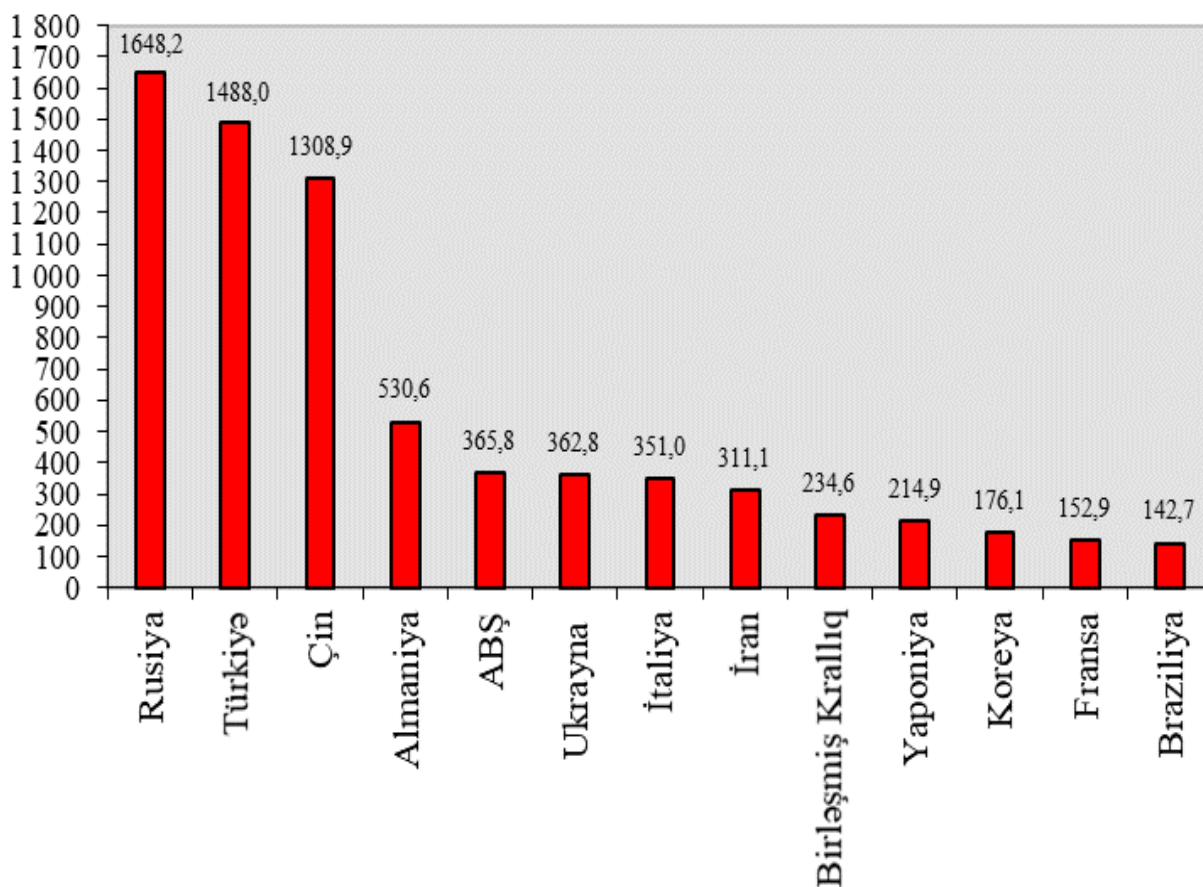
Dövlət Statistika Komitəsinin dərc olunan məlumatlarına əsasən 2008-2019-cu illərdə ölkəmizə idxal edilən malların ümumi ölçüsündə faizlə bölgüsünə görə ölkələr arasında Türkiyənin payı orta hesabla 13,5% faiz olmuşdur. 2019-cu ildə isə Türkiyənin ölkəmizə idxalında payı 1,6 milyard ABŞ dolları yəni 12% təşkil edib [4].

Dərc olunan digər məlumatlara əsasən 2021-ci ilin ilk iki ayında Respublikamızın hüquqi və fiziki şəxslərinin ticarət əməliyyatları ümumilikdə dünyanın 185 ölkəsini əhatə etmiş, 115 ölkəyə müxtəlif adda məhsullar ixrac olunmuş, 173 ölkədən isə idxal həyata keçirilib.

2020-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə isə xarici ticarət dövriyyəsi həcmi faktiki qiymətlərlə 34,4 faiz artmış, idxal 12,3 faiz azalmış, ixracda isə 6,6 faiz artım müşahidə olunub[4].

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin faizlə pay bölgüsünü Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən aşağıdakı kimidir: 88,0 faizi İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Çin, Almaniya, Ukrayna, Xorvatiya, İsrail, İspaniya, Gürcüstan, Hindistan, Birləşmiş Krallıq, Portuqaliya, Tunis, ABŞ, İran, Belarus, İsveçrə, Kanada, Yunanıstan, Yaponiya ilə həyata keçirilmiş ticarət əməliyyatlarının payına düşmüşdür.

İdxal olunmuş məhsulların həcmində ümumi dəyərinin 17,7% Rusiya, 15,9% Türkiyə, 14,0% Çin, 5,7% Almaniya, 3,9% Ukrayna və ABŞ, 3,8% İtaliyanın, 3,3% İranın, Birləşmiş Krallığın payına isə 2,5% düşmüşdür.

Səkil 1. 2021-ci ilin yanvar və oktyabr aylarında idxalda daha çox paya malik olan ölkələr üzrə idxalın dəyəri (milyon ABŞ dolları ilə)

İdxalda üstünlük əsasən maşınların, mexanizmlərin, elektrotexniki avadanlıq və aparatların, kimya sənayesi məhsullarının, nəqliyyat vasitələrinin, azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatların, hazır ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının, bitki mənşəli məhsulların, plastik kütlə və ondan hazırlanan məmulatların, toxuculuq materialları və məmulatlarının dəyəri üstünlük təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanın idxal etdiyi əsas məhsul çeşidləri (milyon dollar)

	məhsullar	2015	2016	2017	2018
	ümumi idxal həcmi	8.777,1	8.515,8	8.766,5	11.459,4
1	Minik avtomobillər və digər nəqliyyat vasitələri	254,3	120,3	214,2	407,6
2	Buğda	296,8	295,0	227,2	206
3	Müxtəlif növ dərman preparatları	233,7	167,4	211,1	253,6
4	Borular və digər plastik məhsullar	263,7	330,8	180,1	159,5
5	Dəmir borular və profillər	194,5	216,7	186,9	337,3
6	Neft yağları və digər minerallardan əldə edilən yağlar	138,7	189,3	280,1	318,4
7	Tütün və tütün məmulatları	287,3	146,9	160,1	152,6
8	Digər əmtəələr	539,2	18,6	488,3	134,2
9	Qaz halında hidrokarbonlar		38,4	69,9	340,8

Mənbə: Dövlət Statistika komitəsi state.gov.az

NƏTİCƏ

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı iqtisadi əlaqələrdə baza prinsipini oynamış və beynəlxalq səviyyədə ölkəmizin nüfuzun qaldırmış birgə neft-qaz kəməri layihələrinin icrası təkcə iki ölkə arasında hərtərəfli əlaqələrin güclənməsinə deyil, o cümlədən bugünkü günə olan real kritik siyasi vəziyyətdə Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında necə vacib layihə olduğunu sübuta yetirdi. Vurğulamaq lazımdır ki, TANAP layihəsi Avropa ölkələrinin ilk dəfə 2002-ci ildə təklif kimi irəli sürülən “Nabukko” layihəsinin ətrafında aparılan səmərəsiz danışıqların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı qeyd etmişdir: “Biz gördük ki, bu müzakirələr elə durmadan davam edir, amma ortada bir nəticə yoxdur. Həmişə olduğu kimi, ikitərəfli məsləhətləşmələr aparmaqla qərara gəldik ki, Türkiyə və Azərbaycan bu məsələdə liderliyi üzərinə götürməli və bu layihəni birlikdə icra etməlidirlər. Bu, sırf Türkiyə və Azərbaycanın layihəsidir” [5]. TANAP Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin tərkib hissəsi olaraq Xəzərdən qazın Avropaya nəqlini təmin etməklə ölkəmizin beynəlxalq arenada möhkəmlənməsinə, Avropa ölkələri ilə xarici ticarətdə tərəfdaşlığa, o cümlədən Azərbaycanla Türkiyənin iqtisadi əlaqələrinin, enerji təhlükəsizliyinin həmçinin strateji rolunun güclənməsinə və regionda birlikdə hərəkət etməyə xidmət etmiş oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Elçin Süleymanov, Orxan Nadirov, "BTC-nin Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri baxımından əhəmiyyəti", Qafqaz Universiteti, (2010).
2. Anadolu agentliyi <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/bakan-donmez-azerbaycanla-11-milyar-metrekupluk-ilave-dogal-gaz-ticaret-anlasmasi-yapildi/2392722>
3. Apa.az <https://apa.az/az/xeber/senaye-ve-energetika/tanap-la-indiyedek-turkiyeye-13-mlrd-kubmetrden-cox-qaz-neql-edilib-673315>
4. Makro iqtisadi göstəricilər 2021- state.gov.az
5. Xalq qəzeti 18 iyun 2012

М.В.Гюлели

докторант, Бакинский Государственный Университет

**Основные направления экономических отношений между
Азербайджаном и Турцией**

Резюме

Состояние экономических отношений между странами больше зависело от исторической и политической ситуации. В статье отмечается, что в рамках сотрудничества между Азербайджаном и Турцией, известной как единая нация двух государств, обсуждаются их региональные и экономические проекты и возможности экономического влияния.

Ключевые слова: *экономические отношения, импорт, экспорт, торговый цикл.*

M.V.Gulali

doctoral student, Baku State University

**The main directions of economic relations between
Azerbaijan and Turkey**

Abstract

The state of economic relations between the countries depended more on the historical and political situation. The article notes that the cooperation between Azerbaijan and Turkey, known as the two states' one nation, discusses their regional and economic projects and opportunities for economic influence.

Key words: *economic relations, import, export, trade cycle.*

MÜNDƏRİCAT

Baş redaktor, prof. M.A.Məmmədov ZİYAD SƏMƏDZADƏ YARIM ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA ORİJİNAL YANAŞMA	12
İqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi və sosial aspektləri	
A.F.Musayev İqtisadi inkişafda Çin modeli	18
V.T.Novruzov Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında	22
E.M.Hacızadə Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafında neft-qaz resurslarının rolu və əhəmiyyəti	25
V.A.Qasımlı İqtisadi artım: çağırışlar və perspektivlər	36
Ə.X.Nuriyev, M.A.Əhmədov Görkəmli iqtisadçı - alim, böyük ziyalı akademik Ziyad Səmədzadə elmin zirvəsində	44
M.A.Məmmədov, İ.N.Məmmədov Müəssisənin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və onun dəyərinin idarə edilməsi	51
R.Y.Əliyev Mənzil sferasının sosial-iqtisadi problemləri və islahatların reallaşdırılmasının elmi əsasları	55
A.B.Белов Страны постсоветского пространства в структуре мирового экспорта высокотехнологической продукции	61
F.Ə.Məmmədova, N.F.Ramazanova Azərbaycanda pandemiya dövründə iqtisadi islahatlar və dayanıqlı inkişaf	69
M.A.Əhmədov, N.M.Məmmədova Milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi sisteminin formalaşması və inkişafı probleminin tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları	74
A.A.Асланов Формирование налогообложения на территории Азербайджана	79
E.İ.Ziyadov Xəzəryanı ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi	87
N.H. Abbasova Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf amilləri	92
R.K.İsgəndərov, Z.R.Əsədov Dayanıqlı inkişaf və rəqəmsallaşdırma	99
B.H.Şirinov, M.Q.Rüstəmov Azərbaycanda strateji planlaşdırmanın dövlət tənzimlənməsi	105
Ə.M.Əliyev, N.S.Əliyeva Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında regionların rolu	110
L.Ə.Ələkbərova, N.Ə.Kazımov Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya bazarına inteqrasiya prosesləri	114

Tikinti müəssisələrinin iqtisadiyyatı və menecment

A.Ə.Sadıqov, M.M.Ələkbərov Kommersiya təşkilatlarında risklərin idarə edilməsində daxili auditin rolu	118
R.B.Bağirov Fundamentals of cost classification in the strategic management accounting system	123
N.R.Fətahova Tikintinin təşkili və idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	131
F.K.Mustafazadə Biznes strategiyasında risk və streslərin idarə edilməsi	137
N.A.Bocharova The place of the taxation system in the enterprise management mechanism	144
K.M.Məmmədova, V.N.Hüseynzadə Müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin innovativ komponenti	150

İnnovasiya və sahibkarlıq fəaliyyəti

M.M.Bədəlov Azərbaycanda qaz təsərrüfatı infrastrukturunun müasir vəziyyəti və perspektiv inkişafının təşkili və idarə edilməsi	158
Ə.Z.Paşayev Nəqliyyat sektorunda iqtisadi səmərəliliyin metodoloji məsələləri	163
A.Ə.Abasova, S.Ş.Əsgərov Davamlılıq və iqtisadi qiymətləndirmə problemlərinin təhlükəsizliyi və innovasiya iqtisadiyyatının inkişafı	172
A.A.Abdulova Biznesdə innovativ idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin qiymətləndirilməsi	175
O.R.İsmayılov Turizmin innovasiya texnologiyaları əsasında inkişafı	181
У.Я.Гусейнова, Chen Yulian Научно-практические предпосылки изменений в сфере услуг национальной экономики	185
K.K.Məmmədov Turizm müəssisələrində audit prosesi	191
Э.Г.Мамедова, Хуянг Ли Совершенствование инновационной деятельности в отраслях ненефтяного сектора	201
M.C.Hüseynov, E.A.Salahov Azərbaycanın aqrar sığorta sistemində reallıqlar, problemlər və alternativlər	210
Ə.R.Məhsimova Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının turizm sənayesinə təsiri: yaratdığı risklər və fürsətlər (Türkiyənin təmsalında)	224
Ş.N.Məmmədov Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarükü və ərzaq təhlükəsizliyi	234
Ə.Ə.Quliyev Özünüməşğulluğun imkanlarının qiymətləndirilməsi	237
Ş.İ.Nəcəfov Ölkənin turizm potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyası (nəzəri yanaşma)	242

İnvestisiya, maliyyə və bank fəaliyyəti

İ.Ə.Əskərov	
Bank məhsulu kimi faktoring xidmətlərinin reallaşdırılması formaları	248
M.Ə.Nəbiyev	
Maliyyə risklərinin metodoloji aspektləri	256
S.N.Guliyev	
Analysis of efficiency of foreign investment in the republic of Azerbaijan	263
S.A.Abbasova, N.N.Əliyeva	
Kommersiya təşkilatlarında dövrüyyə material aktivlərinin uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi	268
M.A.İbadova	
Pandemiya dövründə Azərbaycanın gömrük siyasətində dəyişikliklər	272

İnsan kapitalının inkişafı və heyətin idarə edilməsi

Şule Öztürk Birim, Z.E.Əliyeva	
Qida sənayesi müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsinin müasir xüsusiyyətləri	283
Э.Г.Мамедова, Я.Э.Ализаде	
Разработка механизма оптимального управления персоналом на промышленных Предприятиях	288
E.M.Ağayev	
Təhlükəsiz əmək şəraitinin iqtisadi aspektləri	294
A.K.Məlikov	
Sənaye müəssisələrində əmək şəraitinin müasir vəziyyəti	302

Beynəlxalq təcrübə və əməkdaşlıq

T.H.Nəbiyeva	
Respublikamızda maliyyə bazarının beynəlxalq əlaqələrinin gücləndirilməsi yolları	311
M.V.Güləli	
Azərbaycanla Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətləri	317

CONTENTS

Editor-in-Chief, prof. M.A.Mammadov ZIYAD SAMADZADE'S ORIGINAL APPROACH TO THE AZERBAIJANI ECONOMY IN HALF A CENTURY	12
Macroeconomic and social aspects of economic development	
A.F.Musayev The Chinese model of economic development	19
V.T.Novruzov China in the global world economy	22
E.M.Hajizadeh The role and importance of oil and gas resources in the formation and development of the Azerbaijani economy	25
V.A.Qasimli Economic growth: challenges and perspectives	36
A.H.Nuriyev, M.A.Ahmadov Great economist - scientist, great intelligent academic Ziyad Samadzade at the top of science	44
M.A.Mammadov, İ.N.Mammadov Valuation of the economic efficiency of the enterprise and its value management	51
R.Y.Aliyev Socio-economic problems of the housing sector and scientific foundations reform implementation	55
A.V.Belov Post-soviet countries in the structure of world high-technology exports	61
F.A.Mammadova, N.F.Ramazanova Economic situation, economic reforms and development directions in Azerbaijan during pandemic	69
M.A.Akhmedov, N.M.Mamedova Theoretical and methodological foundations for studying the problem of formation and development of the system of diversification of the national economy	74
A.A.Aslanov Formation of taxation on the territory of Azerbaijan	79
E.İ.Ziyadov Assessment of the competitiveness of the caspian countries	87
N.H.Abbasova Factors Development of Azerbaijan's economy	92
R.K.Iskenderov, Z.R.Asadov Sustainable development and digitalization	99
B.H.Shirinov, M.G.Rustamov State regulation of strategic planning in Azerbaijan	105
A.M.Aliev, N.S.Aliyeva The role of regions in the socio-economic development of the country	110
L.A.Alekperova, N.A.Kazimov Integration processes of Azerbaijan's economy into the world market	114

Economics and management of construction enterprises

A.A.Sadiqov, M.M.Alakbarov	
The role of internal audit in risk management in commercial organizations	118
R.B.Bagirov	
Fundamentals of cost classification in the strategic management accounting system	123
N.R.Fatahova	
Directions for improving the organization and management of construction	131
F.K.Mustafazada	
Risk and stress management in business strategy	137
N.A.Bocharova	
The place of the taxation system in the enterprise management mechanism	144
K.M.Mammadova, V.N.Huseynzade	
Innovative component of economic security of enterprises	150

Innovation and entrepreneurship

M.M.Badalov	
The current state of the infrastructure of the gas industry and the organization and management of its prospective development in Azerbaijan	158
A.Z.Pashaev	
Methodological issues of economic efficiency in the transport sector	163
A.A.Abasova, S.Sh.Askerov	
The problem of assessing the stability and economic security of development of innovative economy	172
A.A.Abdulova	
Evaluation of the implementation of innovative management systems in business	175
O.R.Ismayilov	
Development of tourism on the basis of innovative technologies	181
U.Y.Huseynova, Chen Yuliang	
Scientific and practical prerequisites for the implementation of changes in the service sector of the national economy	185
K.K.Mammadov	
Audit process in tourism enterprises	191
E.Q.Mammadova, Huang Li	
Improving innovation activities in non-oil sectors	201
M.J.Huseynov, E.A.Salahov	
Realities, problems and alternatives of the agricultural insurance system in Azerbaijan	210
A.R.Maahsimova	
The impact of the coronavirus (COVID-19) pandemic on the tourism industry: risks and opportunities it creates (on the example of Turkey)	224
Sh.N.Mamedov	
Government procurement of agricultural product and food safety	234
A.A.Guliyev	
Prospects for the development of self-employment in the agricultural sector	237
Sh.I.Najafov	
Methodology of assessing the tourism potential of the country (theoretical approach)	242

Investment, financial and banking activities

I.A.Askerov	
Forms of realization of factoring services as a bank product	248
M.A.Nabiev	
Methodological aspects of financial risks	256
S.N.Guliyev	
Analysis of efficiency of foreign investment in the republic of Azerbaijan	263
S.A.Abbasova, N.N.Aliyeva	
İmproving accounting and analysis of circular material assets in commercial organizations	268
M.A.Ibadova	
Changes in Azerbaijan's customs policy during the pandemic period	272

Development of human capital and personnel management

Sule Ozturk Birim, Z.E.Aliyeva	
Modern features of human resource management in the food industry	283
E.Q.Mammadova, Y.E.Alizade	
Development of a mechanism for optimum personnel management at industrial enterprises	288
E.M.Agayev	
Economic mechanisms of occupational safety management in enterprises and methods of their assessment	294
A.K.Melikov	
Analysis of the current state of working conditions in enterprises	302

International experience and cooperation

T.G.Nabiyeva	
Ways to improve international relations of the financial market in the republic	311
M.V.Gulali	
The main directions of economic relations between Azerbaijan and Turkey	317

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalında məqalələrin nəşr edilməsinə qoyulan tələblər:

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının nəzdində nəşr olunan “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin 02 dekabr 2015-ci il tarixində (4024 №-li) mətbu nəşrlərin reyestrinə, 17.10.2016 tarixində Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi (İSSN 2519-2507) və 04.07.2018-ci il tarixli (protokol № 11-R) qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilmişdir.

1. Jurnal юз профилия уйьун мягальяри дярс edir
2. Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir
3. Мəqalələr azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul olunur
4. Jurnalda бахылан елм вя йа технолоэийа сащясиндя габагсыл олан дцнйа юлкяляриндя дахил олан мягальярин чапына йер вериліг
5. Мягальярин мятнляри Times New Roman-12 шрифти иля (мясялян, Азярбайсан дилиндя латын ялифбасы, рус дилиндя кирил ялифбасы, инэилис дилиндя инэилис ялифбасы иля) 1 интервала чап олунамалыдыр
6. Мягальдя мцяллив(ляр)ин ишлядийи мцяссися(ляр), мцяллив(ляр)ин електрон почт цнван(лар)ы эюстярилмялидир
7. Елми мягальянин сонунда елм сащясинин вя мягальянин характериня уйьун олага, мцяллив(ляр)ин эялдийи елми нятися, ишин елми йенилийи, тятбиги ящямиййати, игтисади сямярся вя с. айдын щякилдя верилмялидир
8. Мягальянин мювзусу иля баьлы елми мянбяляря истинадлар олмалыдыр. Мягальянин сонунда верилян ядябиййат сийащысы йа истинад олуна ядябиййатларын мятндя раст эялиндийи ардысыллыгла (мясялян, [1] вя йа [1, с.119] кими ишаря олунамалы) йа да ялифба ардысыллыгы иля нюмрялянемалидир. Ейни ядябиййата мятндя башга бир йердя тькряр истинад олунарся, онда истинад олуна щямин ядябиййат яввялки нюмря иля эюстярилмялидир
9. Ədəbiyyat siyahısı APA üslubunda tərtib edilməlidir.
10. Ядябиййат сийащысында верилян щяр бир истинад щаггында мялумат там вя дягиг олмалыдыр. Истинада олуна мянбянин библиографик тьсвири онун нювцндя (монографийа, дярслик, елми мягалья вя с.) асылы олага верилмялидир. Елми мягальяря, симпозиум, конфранс вя диэяр нцфузлу елми тьдбирлярин материалларына вя йа тезисляриня истинад едяркян мягальянин, мярузянин вя йа тезисин ады эюстярилмялидир. Истинада олуна мянбянин библиографик тьсвири верилляркян Азярбайсан Республикасынын Президенти йанында Али Аттестасийа Комиссийасынын «Диссертасийаларын тьртиби гайдалары» барядя гцввядя олан тьлиматынын «Истифадя едилмиш ядябиййат» бюлмясинин 10.2-10.4.6 тьлябляри ясас эютцрцлмялидир
11. Мягальянин сонундакы ядябиййат сийащысында сон 5-10 илин елми мягальяриня, монографийаларына вя диэяр етибарлы мянбяляриня цстцнлцк верилмялидир
12. Дярс олундуу дилдя ялавя башга ики дилдя мягальянин хцласяси верилмялидир. Мягальянин мцхтялив диллярдя олан хцласяляри бир-биринин ейни олмалы вя мягальянин мязмунуна уйьун олмалыдыр. Мягальдя мцялливин вя йа мцялливлярин эялдийи елми нятися, ишин елми йенилийи, тятбиги ящямиййати вя с. хцласядя йьэсам щякилдя юз яксини тапмалыдыр. Хцласяляр елми вя граматик бахымдан сидди редактя олунамалыдыр. Щяр бир хцласядя мягальянин ады, мцялливин вя йа мцялливлярин там ады эюстярилмялидир

13. Щяр бир мягальядя УОТ индексляр вя йа ПАЖС типли кодлар вя ачар сюзляр эюстярилмялидир. Ачар сюзляр цч дилдя (мягальянин вя хцласялярин йазылдыбы диллярдя) верилмялидир

14. Мягальянин редаксийайа дахил олма, тькряр ишлянмяйя эюндярилмя вя чапа гьбул олунма тарихляри сонда эюстярилмялидир

15. Плазиатлыг факты ашкар едилян мягальяляр дьрс edilmir və geri qaytarılır

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment
2022-ci il. № 1 (18) -səh. 318-323

Construction economycs and management
2022, № 1 (18), pp. 318-323

16. Jurnalа göndəriləcək məqalələr başqa yerdə yayımlanmamış və ya yayım üçün təqdim edilməmiş olmalıdır

17. Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları eksklyuziv olaraq "Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment"ə aiddir

18. Мягальяляр аноним рьяйчилярин эизли рьяйиндян сонра сация редактору вя йа редаксия шейятинин мцтяхьссис цзвяриндян бири тьряфиндян чапа тьвсийя вя йа тьгдим олунасаь. Мягальянин сонунда ону чапа тьгдим едян сация редакторунун вя йа редаксия шейяти цзвцнцн ады (там шькилдя), онун елми титулу, елми дьрясяси вя елми ады гейд олунмалыдыр. Тьгдим олуна мягальянин дьрс олунмасындан имтина едилдийи щалда jurnalın редаксийасы йазылы шькилдя мцяллифя яасаландырылмыш имтина савабы эюндьрйг

19. Мəqalənin göndəriləcəyi ünvan: alakbarova.lala@azmiu.edu.az

20. ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU

MÜƏLLİF ANKETİ

Soyadı, adı və atasının adı	
İş yeri	
Vəzifəsi	
Elmi dərəcəsi	
Elmi adı	
Məqalənin adı	
Ünvanı	
E-mail adresi	
Əlaqə telefonu	

Требования к публикации статей в журнале «Экономика строительства и менеджмент»

Научно-практический журнал «Экономика строительства и менеджмент» учрежденный в 2015-ом году кафедрой «Экономика сфер обслуживания и менеджмент» (в настоящее время «Экономика бизнеса и менеджмент») решением Министерства Юстиции Азербайджанской Республики от 02 декабря 2015-го года за № 4024 внесён в реестр печатных изданий, 17.10.2016 года получил Международный идентификационный номер (ISSN 2519-2507) и решением Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 04.07.2018-го года (протокол № 11-R) включён в раздел экономических наук «Перечня периодических научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике».

1. Материал статьи должен соответствовать профилю журнала и излагаться предельно ясно

2. Журнал издаётся четыре раза в год

3. Статьи принимаются на азербайджанском, русском и английском языках

4. В журнале уделяется место статьям авторов ведущих стран мира в сфере науки и технологий

5. Текст должен быть набран в формате Microsoft Office Word, шрифтом TimesNewRoman Cyr, кеглем 12pt, с междустрочным интервалом 1. Отступы: сверху и снизу страницы – 2 см, справа – 1 см, слева – 3 см. Название статьи должно быть написано заглавными буквами, жирным шрифтом;

6. В статье должно быть указано место и адрес работы автора(ов), а также адрес электронной почты;

7. В конце научной статьи, в зависимости от характера статьи и отрасли науки, должны быть чётко указаны научный результат, научная новизна работы, практическая ценность и

экономическая эффективность работы

8. Должны быть даны ссылки на научные источники. Приведённый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован по алфавиту или в той последовательности, в которой ссылки находятся в тексте (например, [1] или [1, стр.119])

9. Ссылки, приведённые в списке литературы должны быть точными и полными. Библиографическое описание источников ссылок приводятся в зависимости от их вида (монография, учебное пособие, научная статья и т.д.). При ссылке на материалы или тезисы статей, симпозиумов, конференций и прочих влиятельных мероприятий должно быть указано название статьи, доклада или тезиса

10. В списке использованной литературы должны отдаваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 5-10-ти лет

11. Резюме и ключевые слова должны быть на трёх языках (азербайджанском, русском, английском). Они должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи. Вначале должна быть указана фамилия, имя, отчество автора, учёная степень, должность и название статьи. В резюме должно найти отражение краткое содержание, цель, актуальность и научная новизна статьи

12. В каждой статье должен быть UOT индекс или PAJScод

13. В конце статьи указывается дата поступления в редакцию, отсылка на доработку и принятия к печати

14. Поступившие в редакцию статьи проходят двойное рецензирование (внутренний и внешний отзыв). Основные критерии опубликования – актуальность тематики, информативность, научная новизна

15. Статьи, в которых обнаружен факт плагиата не печатаются и возвращаются автору

16. Не принимаются статьи, опубликованные ранее полностью или частично в периодической печати или в электронных СМИ, размещённые в сети Интернет

17. Авторские права на статьи полностью защищены. Право публикации эксклюзивно принадлежит журналу «Экономика строительства и менеджмент»

18. Поступившие в редакцию статьи регистрируются ответственным секретарем редакции. Ответственный секретарь редакции предварительно определяет соответствие рукописи профилю журнала, выполнение требований по её оформлению. Рукописи статей научного характера проходят редакционную научную экспертизу, определяющую их соответствие заявленной проблематике, степень раскрытия темы, научную новизну. Материалы, не соответствующие этим условиям, по согласованию с заместителем главного редактора возвращаются авторам с указанием причин отказа

19. Адрес электронный почты: alakbarova.lala@azmiu.edu.az

20. Веб-страница журнала: <https://azmiu.edu.az/az/pages/194>

АНКЕТА АВТОРА

ФИО	
Место работы	

Должность	
Учёная степень	
Научное звание	
Название статьи	
Адрес	
E-mail address	
Контактный телефон	

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment
2022-ci il. № 1 (18) -səh. 318-323

Construction economycs and management
2022, № 1 (18), pp. 318-323

Requirements for the publication of articles in the journal "Construction Economics and Management":

The scientific and practical journal "Construction Economics and Management" established in 2015 by the Department of Economics of Service Sectors and Management (currently "Business Economics and Management") by the decision of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan dated December 02, 2015 No. 4024 was introduced into the register of printed publications, on October 17, 2016, received an International identification number (ISSN 2519-2507) and by the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan dated July 4, 2018 (protocol No. 11-R), it was included in the section of economic sciences scientific publications recommended for publication of the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan ”.

1. The material of the article must comply with the profile of the journal and set out very clearly.
2. The journal is published four times a year.
3. The articles are accepted in Azerbaijani, Russian and English languages.
4. The journal is based on the findings of the authors in the sphere of science and technology.
5. Text should be typed in Microsoft Office Word format, in Times New Roman Cyr font, in 12pt pt, with line spacing 1. Indents: 2 cm at the top and bottom of the page, 1 cm at the right, 3 cm at the left. The article title should be written in capital letters in bold.
6. The article should indicate the place and address of the author (s), as well as the email address.
7. At the end of a scientific article, depending on the nature of the article and the branch of science, the scientific result, scientific new of the work, practical value and economic efficiency of the work must be clearly indicated.
8. References to scientific sources should be given. The list of references cited at the end of the article should be numbered alphabetically or in the sequence in which the references are in the text (for example, [1] or [1, p.119])
9. References given in the list of references should be accurate and complete. Bibliographic descriptions of sources of references are given depending on their type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to materials or abstracts of articles, symposia, conferences and other influential events, the name of the article, report or thesis should be indicated.
10. The list of references should give preference to scientific articles, monographs and other reliable sources of the last 5-10 years.
11. Summary and keywords should be in three languages (Azerbaijani, Russian, English). They must be the same and correspond to the content of the article. First, the author's surname, first name, patronymic, academic degree, position and title of the article should be indicated. The summary should reflect the summary, purpose, relevance and scientific new of the article.
12. Each article should have a UOT index or PAJS code.
13. At the end of the article it is indicated the date of receiving, sending for revision and acceptance for publication.
14. Received articles pass a double review (internal and external review). The main criteria for publication are the relevance of the topic, informative, scientific new.

15. Articles in which the fact of plagiarism is discovered are not printed and returned to the author.

16. Not accepted articles published previously in full or in part in periodicals or in electronic media, posted on the Internet.

17. Copyrights to articles are fully protected. The right to publish exclusively belongs to the journal "Construction Economics and Management".

18. Received articles are registered with the executive secretary of the editorial board. The executive secretary of the editorial board determines in advance the compliance of the manuscript with the profile of the journal, and the fulfillment of the requirements for its design. Manuscripts of

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment
2022-ci il. № 1 (18) -səh. 318-323

Construction economics and management
2022, № 1 (18), pp. 318-323

---

articles of a scientific nature are subject to editorial scientific expertise, which determines their compliance with the stated problems, the degree of disclosure of the topic, and scientific novelty. Materials that do not meet these conditions, in agreement with the deputy editor-in-chief, are returned to the authors with the reasons for refusal.

19. E-mail address: alakbarova.lala@azmiu.edu.az

20. Journal web page: <http://azmiu.edu.az/pages/194>

AUTHOR'S PROFILE

Surname, name and patronymic	
Workplace	
Position	
Scientific degree	
Scientific name	
Article title	
Address	
E-mail address	
Contact number	

Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.: (+99412)538 92 83
daxili – 678
E-mail:cej@azmiu.edu.az
Jurnalın Veb-səhifəsi: <http://azmiu.edu.az/pages/194>

Статьи направляются по адресу:
Азербайджан, г. Баку, AZ 1073, ул. Айны Султановой 11,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет,
Тел.: (+99412)5389283; внутренний – 678
E-mail:cej@azmiu.edu.az
Veb-страница журнала: <http://azmiu.edu.az/pages/194>

The articles should be sending to the following address:
11, Ayna Sultanova Str. Baku, AZ 1073 Azerbaijan
Azerbaijan Architecture and Construction University
Tel: (+99412)538 92 83; Interior - 678
E-mail:cej@azmiu.edu.az
Journal web page: <http://azmiu.edu.az/pages/194>

Tərtib edən: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası. Tel: (+99412) 538 92 83

AR Ədliyyə Nazirliyinin Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi № 4024

Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi - ISSN 2519-2507 - 17.10.2016 tarixində verilib

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol № 11-R)

Каьыз форматы 60x84 1/8,
Чап вяряги: 13.6
Сифарии № 120. Тураж 100.

AzMIU
“Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”
тел.: (012) 539 07 17
E-mail: azmiu-npm@mail.ru

